

ავთანდილ იოსელიანი

**საქართველოს
ისტორიის
პრობლემები და
თერგდალელნი**

(ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და
რევოლუციურ-დემოკრატიული
ისტორიოგრაფიის საკითხები)

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1972

ნაშრომში განხილულია თერგდალეულების მსოფლ-მხედველობის ჩამოყალიბების სოციალ-ეკონომიური და თეორიული საფუძვლები, მათი რევოლუციურ-დემოკრატიული შეხედულებები საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პრობლემებზე, ნაჩვენებია ის შეუპოვარი ბრძოლა, რომელსაც თერგდალეულები საქართველოს ეროვნული თავისუფლებისა და ერის ისტორიის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ ეწეოდნენ.

ამასთანავე ნაშრომში გარკვეულია მათი დამსახურება ახალი, მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის ჩასახვისა და განვითარებისათვის ნიადაგის მომზადების საქმეში.

შესავალი

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ახალი სოციალური ძალის, თერგდალეულების გამოსვლა სამოღვაწეო ასპარეზზე უდიდეს მოვლენად იქცა ქართველი ხალხის ლიტერატურულ-კულტურული და იდეურ-პოლიტიკური ცხოვრების აღორძინების, წინსვლისა და განვითარების დიდ გზაზე. თერგდალეულებმა თავიანთი შემოქმედება და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა ქართველი ხალხის ეროვნული და სოციალური თავისუფლებისათვის ბრძოლის, — ცარიზმისა და მემამულურ-ბურჟუაზიული წყობილების დამხობის დიად ამოცანებს დაუქვემდებარეს; მათ ახალი მიმართულება დაამკვიდრეს ლიტერატურასა და ხელოვნებაში — საზოგადოებრივ მეცნიერებათა თითქმის ყველა დარგში, რომელთა შორის საქართველოს ისტორიას მეტად საპატიო ადგილი განეკუთვნება.

თერგდალეულთა მსოფლმხედველობისა და მდიდარი ლიტერატურულ-ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობის შესწავლა ცხადყოფს, რომ ისინი ევროპისა და რუსეთის იმდროინდელი მოწინავე პროგრესულ-ლიტერატურული და ისტორიოგრაფიული აზრის მოწოდების სიმაღლეზე იდგნენ, რაც ქართული კულტურის, საზოგადოებრივი აზრის განვითარების შეუწყვეტელ წინსვლაზეც მეტყველებს. საქართველოს სინამდვილეში პირველად თერგდალეულებმა გაამახვილეს ყურადღება გლეხთა მოძრაობისა და გლეხობის განთავისუფლების ყველაზე უფრო მტკივნეულ სოციალურ-ეკონომიურ საკითხებზე; ისინი სათავეში ჩაუდგნენ ცარიზმის საწინააღმდეგო ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, გააცოცხლეს ქართველი ხალხის გმირული ისტორიის სახელოვანი საბრძოლო ტრადიციები ცარიზმისა და მემამულურ-ბურჟუაზიული ჩაგვრის დასამხობად; მათ ახალი შინაგანდებით შემოსეს შოთა რუსთაველის, დავით გურამიშვილის, საბა-სულხან ორბელიანის, ს. დოდაშვილის, ა. ჭავჭავაძის, გრ. ორბელიანის, ნ. ბარათაშვილისა და სხვათა ნათელი ხსოვნა.

თერგდალეულები დიდი პატრიოტები და მამულიშვილები

იყენენ; თერგდალეულთა პატრიოტიზმი საქართველოს მაშინდელ მძიმე აწმყოს შეცვლასა და მისი დიადი მომავლის ხორც-შესქმისათვის დაუცხრომელ ბრძოლასა და გაბედულ სწრაფვაში გლინდებოდა. ამ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში მათ ოსტატურად მოიშველიეს ერის გმირული ისტორია, საქართველოს სახელოვანი ისტორიის შემოქმედი თაობები, — ხალხის მასები და ისტორიული პიროვნებანი. ქართველ ხალხს თერგდალეულებმა მისაბაძად გაუხადეს ეროვნული გმირები; ხოტბა შეასხეს სამეფოს დამაარსებლის ფარნავაზის ბრძოლას ქართული სახელმწიფოებრიობის, ქართული დამწერლობის, კულტურისა და პოლიტიკის თვითმყოფლობის მყარ და მტკიცე ნიადაგზე დაფუძნებას; უკვდავყვეს და განადიდეს ვახტანგ გორგასალის, დავით აღმაშენებლის, თამარ მეფის, ცოტნე დადიანის, დემეტრე თავდადებულის, გიორგი სააკაძის, ერეკლე მეორის, გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა მემორული და შემოქმედებითი შემართება ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, რომელიც უშუალოდ ეხმაურებოდა XIX საუკუნის საქართველოს საბრძოლო სასიცოცხლო ინტერესებს.

თერგდალეულების აზრით ისტორია განვითარების ობიექტურ კანონებს ეყრდნობა. ისტორია არაა საზოგადოებრივი ცხოვრების ემპირიულ მოვლენათა უბრალო კონსტანტაცია და ყოველდღიური ისტორიული ფაქტების უსისტემო გროვა. ისტორია მათი შეხედულებით უაღრესად კანონზომიერი პროცესია, რომელიც ღრმა მეცნიერულ განზოგადებას და ანალიზს მოითხოვს. ეს კანონზომიერება და „კანონები, — წერდა ილია, — დადგენილი არიან ქვეყნიერებაზე იმიტომ კი არა, რომ ასე ნებავდა ადამიანს, არამედ იმიტომ, რომ მაგას ითხოვდა ეკონომიური საჭიროება ერთის მხრივ და სიმართლე“¹. ამრიგად, ილიას პირველყოელისა ისტორიული წესმარაგება აინტერესებდა, მას სწამდა, რომ ისტორიის არც გაუმჯობესება და არც გაუარესება არ შეიძლება. ასეთია არსებითად მეთოდოლოგიური მრწამსი და მეცნიერული კრე-

¹ ი. ჯავახიძე, თხ., ტ. II, გვ. 235.

დო, შეიძლება ითქვას თერგდალეულთა მთელი შემადგენლობისა.

საქართველოს ისტორიის საკითხებზე თერგდალეულების შეხედულებათა მეცნიერულად შესწავლა XX საუკუნის 30-იანი წლებიდან დაიწყო. ამ მსრივაც ყურადღებას იპყრობს ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლი. მან დაასაბუთა, რომ „ილია ჭავჭავაძე დიდებული იყო მარტო პოეზიისა და პუბლიცისტიკაში კი არა, არამედ საქართველოს ისტორიოგრაფიაშიც მას ისეთი ღვაწლი ჰქონდა, რომლის დავიწყების უფლება არც ერთ ქართველს არ აქვს“.¹ ეს კი დიდ მითითებად რჩება.

თერგდალეულთა შეხედულებებს საქართველოს ისტორიის საკითხებზე გაკვირვებით შეეხნენ აგრეთვე ფ. მახარაძე² და აკადემიკოსები ს. ჯანაშია და ნ. ბერძენიშვილი.

აკად. ს. ჯანაშიას მართებული შენიშვნით XIX ს. მეორე ნახევარში საქართველოში გაიშალა ისტორიოგრაფიული მუშაობა, რომელიც „დაკავშირებული იყო პირველ რიგში და განსაკუთრებით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზრდასთან“.³

აკად. ნ. ბერძენიშვილის მართებული მოსაზრებით თერგდალეულნი, ანუ „ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ქართველი მოღვაწენი — რუსეთში პოულობდნენ იდეურ ხელმძღვანელობას და ბრძოლაში საიმედო მოკავშირეს“. მაგრამ სინამდვილეში აღნიშნულს ეწინააღმდეგება და არ ეგუება მისივე შეხედულება იმის შესახებ, რომ რუს რევოლუციურ-დემოკრატიულ მხარდამხარ თითქოს თერგდალეულებს „არ შეეძლოთ მდგარიყვნენ რევოლუციონერ დემოკრატიულ პოზიციებზე და ამიტომაც ვერ შეინარჩუნეს მარქსიზმის წინამორბედთა პოზიციები“.⁴

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, 1938, გვ. 16.

² ფ. მახარაძე, გ. წერეთელი როგორც ისტორიკოსი და არქეოლოგი, იხ. „კვალი“ 1900, № 3 გვ. 46-48.

³ ს. ჯანაშია, საზოგადოებრივი მეცნიერებანი საბჭოთა საქართველოში დიდი ოქტომბრის 20 წლის თავზე, იხ. ენიშვის მოამბე, ტ. I, გვ. 27.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 335.

აკად. ნ. ბერძენიშვილს შიამნდა, რომ „ქართული ისტორიოგრაფია XIX საუკუნეში დაცემას განიცდიდა“. „მართალია, — აღნიშნავდა იგი, — XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან ქართულ ისტორიოგრაფიას გამოცოცხლება დაეუყო“,¹. „ბევრი რამ გაკეთდა. დიდი საქმე შემზადდა“, მაგრამ მაინც „ბურჟუაზიული საქართველოს ისტორიოგრაფია ვერ გაიმართა“². როგორც ჩანს, მკვლევარი აქ ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული და ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის ერთმანეთისაგან გამოიჯვნას თითქოს საჭიროდ არ მიიჩნევს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული ისტორიოგრაფიული აზროვნების საკითხებს აღნიშნულის გარდა ამ ოციოდე წლის წინ მიეძღვნა ცალკე მონოგრაფიული ნარკვევები, რომლებშიაც განხილულია დიმიტრი ბაქრაძისა და ილია ჭავჭავაძის ისტორიოგრაფიული შეხედულებანი და ღვაწლი საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში. ასეთია ჩვენი მონოგრაფია ი. ჭავჭავაძეზე და პროფ. მ. ღუმბაძის დ. ბაქრაძის შესახებ. მკვლევარი ძირითადად სწორად გადმოსცემს და ანალიზს უკეთებს დ. ბაქრაძის უაღრესად ნაყოფიერ მოღვაწეობას საქართველოს ისტორიის დარგში, მაგრამ როცა ეხება მისი ისტორიოგრაფიული ერთიანი კონცეფციისა და მსოფლმხედველობის საკითხს, ავტორი დასძენს, რომ „დიმიტრი ბაქრაძე და მისი თანამებრძოლები ჯერ კიდევ რჩებოდნენ თავადაზნაურულ-ბატონყმური საქართველოს შეილებად“³. ავტორის ეს დებულება დაუსაბუთებელია და არსებითად

1 ენიშკის მოამბე, ტ. XIII, 1943, გვ. 264—265.

2 აკად. ე. თაყაიშვილი, კრებული, 1966, გვ. 11, ნ. ბერძენიშვილის შესავალი წერილი. ამასვე იმეორებს ავტორი სხვაგანაც: იხ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. II, 1966, გვ. 161, 196.

3 დ. ბაქრაძის მთლიანი ისტორიოგრაფიული კონცეფციის განსაზღვრას ავტორი თავის ნაშრომში იმ დასკვნამდე მიდის, რომ დ. ბაქრაძე თითქოს ინგლისელი ბურჟუაზიული ისტორიკოსის ჰენრი ტომას ბოკლის პოზიციებიდან მიმდევარი და მისი იდეური თანამოაზრე იყო. სინამდვილეში დ. ბაქრაძე ტ. გრანოვსკის დიდ გავლენას განიცდიდა და ილია ჭავჭავაძის ღირსეული თანამებრძოლი იყო, როგორც ეს სწორად აქვთ შენიშნული ა. კიკვიძეს, ნ. ბერძენიშვილსა და ი. კაპარავს, (იხ. მ. ღუმბაძე, დიმიტრი ბაქრაძე, ბათუმი, 1950, გვ. 30, 138, 155).

ეწინააღმდეგება ამავე ნაშრომში წარმოდგენილ რიგ სწორ და კარგად დასაბუთებულ მოსაზრებებს.

პროფ. ა. კიკვიძის სტატიაში — XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნების საკითხებიდან, ასევე განხილულია დ. ბაქრაძისა და ი. ჭავჭავაძის შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე¹. ნაშრომში სწორადაა შეფასებული მათი ღვაწლი ქართულ ისტორიოგრაფიაში საერთოდ².

თერგდალეულთა ისტორიულ შეხედულებებს ზოგადად, სხვა პრობლემებთან დაკავშირებით, ეხებიან აგრეთვე აკად. გ. წიტიია, აკად. გ. ჯიბლაძე, პავლე ინგოროყვა, პროფ. პ. რატიანი და სხვები, ხოლო თერგდალეულთა ნააზრევს ახალი ისტორიის საკითხებზე პროფ. ვ. დონაძემ ცალკე ნაშრომიც კი მიუძღვნა. ეს ნაშრომები წინ სწევენ თერგდალეულთა მემკვიდრეობის, კერძოდ, მათ ისტორიოგრაფიულ შეხედულებათა შესწავლის საქმეს, თუმცა მათ შორის გვხვდება ზოგი სადავო დებულება. მრავალთაგან ასეთია, მაგალითად, მოსაზრება, რომლის თანახმადაც თითქოს „ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოაზრენი თერგდალეულთა ბანაკიდან, ისე როგორც შემდეგში არჩილ ჯორჯაძე და მისი თანამოაზრენი „საქართველო“, „ცნობის ფურცლიდან“, წარმოდგენენ ქართული ეროვნული ბურჟუაზიის იდეოლოგებს“³. ეს მოსაზრება ეწინა-

¹ ა. კიკვიძე, XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნება, იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბ., 1951, გვ. 1—19.

² ოლონდ ჩვენ გაზვიადებულად გეეჩვენება ი. ჭავჭავაძის კონცეფციის გადმოცემისას მოსაზრება, რომ თითქოს „ქრისტიანობა შეადგენდა ფეოდალური ქართლისა და კახეთის დასაყრდენ ბურჯს, სახელმწიფოებრივობისა და მაშინდელი ქართული საზოგადოებრიობის გამძლეობის ძალას“ (იხ. დასახ. ნაშრომის გვ. 16). ფეოდალური საქართველოს დასაყრდენი ბურჯი, მისი სახელმწიფოებრივობისა და საზოგადოებრივობის გამძლეობის ძალა, ჩვენი აზრით, საქართველოს ისტორიული ცხოვრების სოციალურ-ეკონომიურ საფუძვლებში უნდა ვეძიოთ და არა მხოლოდ მის ზედნაშენურ, მეტადრე რელიგიურ რწმენათა სფეროში. მაგალითად, საგულისხმოა, რომ თვითონ დიდი ილია მშობლიური ერის გამძლეობის საფუძველს, როგორც ეს კარგადაა ცნობილი, მრწების სამართლიან განაწილებაში ხედავდა.

³ ი. კაკაბაძე, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბ., 1962, გვ. 14.

აღმდეგება ავტორის სწორ დებულებას, რომ თერგდალეულე-ბი რევოლუციურ-დემოკრატიები არიან.

თერგდალეულები სინამდვილეში იყვნენ ქართველი ხალხის როგორც ეროვნული, ისე სოციალური ჩაგვრისაგან განთავისუფლების თავდადებული მებრძოლნი; გლეხკაცობის, — ერის ამ უმრავლესობის ინტერესების დაცვა კი შეადგენდა მათი მოღვაწეობის უპირველეს საგანს. ეს იყო დიდი სიახლე და მკვეთრად ჩამოყალიბებული პროგრამული მოთხოვნა, რომელიც თერგდალეულებმა ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპზე შეიმუშავეს.

პიროვნებისა და სამშობლოს თავისუფლება, — მეფის რუსეთის კოლონიური ჩაგვრისა და ბატონყმობისაგან საქართველოს თავდაღწევა, თერგდალეულებს ქვეყნის პროგრესის გზაზე გამოყვანის და მისი აღორძინების აუცილებელ პირობად ესახებოდათ; მაგრამ „თავისუფლების მძებნელი“, მათივე აზრით, გამარჯვებისაკენ მხოლოდ „სისხლით იკვლევს გზას“. ისე რომ ძალდატანებას და რევოლუციას ისინი კანონზომიერ მოვლენად მიიჩნევენ და წინსვლის პირობად თვლიან.

ქართულ და რუსულ ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული შეხედულების თანახმად, ისტორიული მეცნიერების ყველა მიღწევა თითქოს მხოლოდ ისტორიკოს-პროფესიონალისტთა ვიწრო აკადემიური ჯგუფების დამსახურება შეიძლება იყოს და მის განვითარებაში სხვა ძალებს, — მათ შორის რევოლუციონერ-დემოკრატ დიდ მოაზროვნეებსაც კი არავითარი წვლილიც კი არ შეიძლება ედოთ.

საბჭოთა ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარია ამ მცდარ შეხედულებათა უგულებელყოფა და იმის დასაბუთება, რომ ქართული და რუსული მეცნიერული ისტორიოგრაფიის ჩამოყალიბებისა და განვითარების საქმეში დიდი წვლილი შეიტანეს რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებმა და თერგდალეულებმა.

კარგადაა ცნობილი, რომ ვ. ი. ლენინი მაღალ შეფასებას აძლევდა რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებს. იგი აღნიშნავდა, რომ მათი აზროვნების ევოლუცია ისტორიული მატერიალიზმის გზით წარიმართებოდა და ისტორიული მატერიალიზ-

მის ჩანასახებსაც მოიცავდნენ,¹—რაც კარგად ელინდება მათი მემკვიდრეობის რუსეთის ისტორიის შესწავლის მაგალითზე². ვ. ი. ლენინის ეს შეფასებანი საბჭოთა მეცნიერებაში ნელა იკაფავდა გზას, როგორც რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა, ასევე მათ ქართველ თანამზრახველ-თერგდალეულთა მიმართ საქართველოს ისტორიის მაგალითზე.

თერგდალეულთა ისტორიული კონცეფცია, მათი შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე, უპირატესად ცარიტულ-თავადაზნაურულ, ბურჟუაზიულ-შოვინისტურ და ნაროდნიკულ-ნიპილისტურ ისტორიოგრაფიასთან გააფთრებულ ბრძოლებში ყალიბდებოდა. კვლევა-ძიების ახალ რევოლუციურ დემოკრატიულ პრინციპებზე დაყრდნობით დიდი მდიდარი ისტორიული ფაქტიური მასალის გაანალიზებით თერგდალეულებმა დიდი სიახლე შეიტანეს ქართულ ისტორიოგრაფიულ აზროვნებაში; ღირსეულად დაიცვეს ქართველი ხალხის სახელოვანი წარსული საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორთაგან და სავსებით ახალი თვალსაზრისი განავითარეს ქართველი ერისა და მისი ისტორიის ძირითად საკითხებზე.

თერგდალეულები გულმოდგინედ სწავლობდნენ არა მარტო ერის შორეულ ისტორიას, არამედ მის თანამედროვეობასაც, შორს იდგნენ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის ე. წ.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 21.

² 30-იან წლებში ქვეყნდება И. А. Шахназаров, Русское революционное просветительство в борьбе с буржуазной и дворянской историографией М.—Л., 1934; В. Баскаков, Социологические воззрения В. Г. Белинского, М., 1948; В. Е. Илларионий, Исторические взгляды, В. Г. Белинского, М., 1953; რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიისა და რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლენინური პერიოდიზაციის პრობლემებისადმი ყურადღება გამახვილებულია სტატიების კრებულში: «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР, М., 1962; ამავე პერიოდიდან ეურნ. «Вопросы истории»-ს ფურცლებზე და სხვა ეურნალებში ქვეყნდება ა. მ. დებორინის, ს. კ. ბუშუევის, ნ. ფირუშოვის და სხვათა წერილები. 1955 წელს გამოიცა I ტ. ხოლო 1960 წ. II ტ. «Очерки истории исторических наук», რომელშიც ვრცლად არის განხილული რევოლუციონერ დემოკრატთა ისტორიული შეხედულებანი.

დისტანციის თეორიისაგან და მშობლიური ისტორიის შესწავლას საფუძვლად უდებდნენ თანამედროვეობის უაღრესად გამწვავებული სოციალური და ნაციონალური საკითხების გადაწყვეტის ამოცანებს.

ისტორიის, როგორც მკვეთრი იდეოლოგიური იარაღის სოციალური არსი, მართალია, ფეოდალურ საქართველოშიც კარგად კქონდათ შეგნებული, მაგრამ XIX საუკუნეში თერგდალეულებმა ქართული ისტორიოგრაფიის ეს ფუნქცია თვისობრივად ახალ საფეხურზე აიყვანეს და იგი დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკურ ბერკეტად აქციეს.

ხალხთა მეგობრობისა და პატრიოტიზმის მაღალი იდეები თერგდალეულებმა ოსტატურად გამოიყენეს საქართველოს ისტორიის ძირითადი პრობლემების რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან გააზრებისათვის. სწორედ იგივე იდეები დაედო საფუძვლად ცარიზმის საწინააღმდეგო იმ დიდი მასშტაბის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ რევოლუციურ მოძრაობას საქართველოში, რომელსაც თერგდალეულები მეთაურობდნენ.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია, თერგდალეულთა, როგორც ახალი იდეოლოგიის მესტიყვეთა ისტორიული შეხედულებებისა და ნააზრევის გადმოცემა საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პრობლემებზე. კვლევის საგანმა განსაზღვრა ნაშრომის სტრუქტურული აღნაგობა. მონოგრაფია წარმოადგენს არა თვითთელი თერგდალეულის ისტორიული ნააზრეთა შეხედულებათა კრებულს, არამედ საქართველოს ისტორიის პრობლემებზე თერგდალეულთა ერთიანი შეხედულების მეცნიერულად განზოგადების პირველ ცდას, და როგორც ასეთი, იგი არ იქნება თავისუფალი ზოგიერთ ნაკლოვანებისაგან. მაგრამ თუ რამდენად ხორცშესხმულია საკვლევი პრობლემის სიდრმისეულად გაშუქება და რამდენად მართებულიადაა მოფიქრებული მონოგრაფიული გამოკვლევის საერთო არქიტექტონიკა, ამის მეცნიერულად განსჯა მკითხველი საზოგადოებრიობისათვის მიგვიჩნდება.

თერგდალულთა ისტორიული შესაძლებლობის სოციალურ-პოლიტიკური და თეორიული საფუძვლები

§ 1. საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ წინააღმდეგობათა

გამწვანება, რევოლუციური სიტუაციების გაღრმავება, ბურჟუაზიული რეჟორები, რამპციის აღვირახსნილი თარეში. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზრდა და თერგდალულნი.

„მთელ ჩვენს სიცოცხლეში გულწრფელი მომხრენა ვიყავით თანასწორუფლებისა და ყოველგვარი ბატონობა გეძულდა და ვეწინააღმდეგებოდით მას: გეძულდა ბატონობა თავადაზნაურობისა, ბიუროკრატიისა, ბურჟუაზიისა... მშრომელი ხალხის სრულ განთავისუფლებას კი ჩვენ ყოველთვის წრფელი გულით ენატრობდით და რაც კი შეგვეძლო გეხმარებოდით. ჯერ კიდევ ოცდახუთი წლის წინათ... გაზეთ „დროებაში“ ჩვენ დაესტამბეთ მოწინავე წერილი, სადაც გაავტარეთ ის აზრი, რომ ეიღრე მიწა სავსებით არ გადაეა მხენელ-მთესველთ ხელში, ზაოდები და ფაბრიკები მუშათა ხელში, კაცობრიობაში ვერ დამყარდება ვერც საყოველთაო კეთილდღეობა, ვერც თანასწორობა და ვერც თავისუფლება“.

(ი. გოგებაშვილი)

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან მდიდარ წარსულს დიდი ტრადიციების მქონე ისტორიოგრაფია გააჩნია. ამ უკანასკნელის სათავეები საუკუნეთა მიღმა იმალება. „ქართლის ცხოვრების“ ფურცლებზე ჩვენი წინაპრები ადრიდანვე დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ქართველი ხალხის ცხოვრების ასახვას. ქართული ისტორიოგრაფია დროთა ვითარებაში, ერის ცხოვრების პირობების შესაბამისად, მდიდრდებოდა და წინაურდებოდა; ვითარდებოდა ისტორიული პროცესის ასახვის ხერხები, ხოლო ისტორიის წერის მეცნიერული მეთოდები კი უფრო სრულყოფილი ხდებოდა¹.

¹ დაწვრილებით იხ. ივ. ჭავჭავაძე, ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1921.

თერგდალეულების სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლით ახალი ხანა იწყება ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში. მათ საკაცობრიო და მშობლიური კულტურის დიდი მემკვიდრეობის კრიტიკულად ათვისების საფუძვლებზე, ეპოქის მოთხოვნის კვალობაზე, ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებასა და ისტორიოგრაფიაში სრულიად ახალი სიტყვა თქვეს. ისინი კერძოდ ქართულ ისტორიოგრაფიულ აზროვნებაში ახალი ეტაპის შემქმნელად და ნამდვილ რეფორმატორებად გვევლინებიან.

თერგდალეულები იყვნენ რუსეთისა და ევროპის მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეებზე განსწავლული ახალგაზრდები, რომლებიც ი. ჭავჭავაძისა და ა. წერეთლის მეთაურობით სამოღვაწეოდ გასული საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს, რუსეთის 1-ლი რევოლუციური სიტუაციისა და რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპის დასაწყისში გამოვიდნენ.

ფეოდალურ-ბატონყმური რუსეთის სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის კრიზისითა და რღვევით განპირობებულ კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებას თერგდალეულებმა ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით ქართველი ერის ეროვნული და სოციალური განთავისუფლების დიადი იდეა დაუკავშირეს.

XIX საუკუნის საქართველოში ყოველგვარი პრიტესტი უსამართლობის წინააღმდეგ, იქნებოდა ეს სოციალური თუ ნაციონალური, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ფორმას და შინაარსს ღებულობდა. ხშირად კლასობრივ-პოლიტიკური ბრძოლა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ფორმაში ვლინდებოდა. თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის პროგრამულ მოთხოვნებში ქართველი ხალხის ნაციონალური და სოციალური თავისუფლების საკითხი რაკი განუყრელადაა ერთმანეთთან გადაჯაჭვული, ამიტომ იგი ფართო სახალხო ხასიათის მოძრაობად გვევლინება XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მთელ მანძილზე.

თერგდალეულები თავიანთი მოღვაწეობით — სიტყვითა და კალმით, თავგამოდებით იცავდნენ გლეხობას — „ამ უმრავლესობას ქართველობისას, ამ სულსა და გულს ჩვენის ეროვნული

იმედებისას“ ყოველგვარი უსამართლობისაგან. აქედან გამომდინარე, ეროვნულ მოძრაობას კოლონიურ საქართველოში უერთდებოდა და ზოგჯერ შეერწყმოდა კიდევ აგრარული მოძრაობა. გლეხთა რევოლუციური, ანტიბატონყმური მოძრაობის ზრდის პირობებში პირველი გაბედული სიტყვა სოფლის მაშველად დასაცავად თერგდალეულებმა თქვეს. ისინი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ასპარეზზე პირველად ბატონყმური წყობილების გაუქმების გაბედული მოთხოვნით გამოვიდნენ. ქართული კულტურის უმდიდრეს ტრადიციებზე აღზრდილი, რუსეთისა და ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში წრთობამიღებული, რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეებით შეიარაღებული თერგდალეულები ცდილობდნენ ეხსნათ გლეხთა ცობა ბატონყმობის მიმე უღლისაგან¹.

თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეები, მათი შემართებული ბრძოლა და ნაყოფიერი მოღვაწეობა, ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ყველაზე სასიცოცხლო მოთხოვნილებით იყო განპირობებული. გაქა-ფშაველას მოხდენილი თქმით, ამ მოძრაობის მედროშემ, დიდმა ილიამ „საქართველოს ბედი კალთით ატარა, იყო მისი დარაჯი. როგორც დედა ერთადერთ ჩვილ შვილსა, ისე დასძროდა და დაჰკანკალებდა... მოსეულს მტერს, ვინც საქართველოს ისრებს ესროდა, იგი პირველი აგებებდა თავის მკერდს, შემოქნეულ ხმაღს პირველი უფარებდა ფარსა“². „ილიამ ეროვნული საკითხი მკვიდრ ნიადაგზე დააყენა. იგია წარმომადგენელი მთელი საქართველოს ერისა, მისი იდეოლოგი“³.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ თერგდალე-

¹ „თავიანთ ძალას, კეჟას დაუყოვნებლივ იმისთვის ხმარობდნენ, რომ მოესპოთ ძველი უსამართლობა, ბატონყმობა, ცდილობდნენ ჩამოერთმიათ მათარაბი, პალაჩობა ყმებზედ და გამოეყვანათ ქვეყანაზე კაცთ“ (ე. იოსელიანი, ჟურნ. „ივერია“, 1883, № 4, გვ. 88). ბატონყმობის უღელში მგმინავ გლეხთა ცობის ნამდვილ მესაიდუმლელ „სურამის ციხის“ ავტორი დ. ჭონჭაძე გვევლინება. მას ი. ჭავჭავაძესთან და სხვა თერგდალეულებთან ერთად სწამდა, რომ თავისუფლების მოპოვება მხოლოდ იარაღის ძალით შეიძლებოდა.

² გაქა-ფშაველა, თხზ., ტ. 5, გვ. 291.

³ იქვე, გვ. 241.

ულთა მეთაურობით უაღრესად გაააქტიურა ჩვენი წარსულის შესწავლა. გააცოცხლა ქართველი ერის გმირული ისტორია, დიდების შარავანდედით შემოსა ეროვნული გმირები და ქვეყნის ისტორია მთლიანად თანადროულობის, — ცარიზმის დამხობისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დიად ამოცანებს დაუქვემდებარა. ამით თერგდალეულებმა ისტორიოგრაფია ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების გარდაქმნისათვის იდეოლოგიური ბრძოლის მახვილ იარაღად აქციეს და ოსტატურადაც მოიმარჯვეს.

მშობლიური ერის ისტორიის სფეროში თერგდალეულთა დიდ შემოქმედებით და მაღალიდეურ მოღვაწეობას, ბუნებრივია, თავისი სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და თეორიული საფუძვლები გააჩნდა.

თერგდალეულთა საქმიანობა თავდაპირველად წმინდა ლიტერატურული მოღვაწეობით განისაზღვრებოდა, მაგრამ მოკლე დროში ისინი ღრმად შეიჭრნენ ცხოვრების შუაგულში, სათავეში ჩაუდგნენ მშობლიური ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობას, საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ, სოციალურ-ეკონომიური და იდეურ-თეორიული ცხოვრების ახალ საფუძველზე გარდაქმნისათვის ბრძოლას და ამით თავიანთი წარუშლელი კვალი დაამჩნიეს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიას¹.

თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მსოფლიო მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის და ისტორიოგრაფიის საერთო მონაპოვართა დონეზე დგას. ამას მათ შიალწიეს სოციოლოგიასა და კერძოდ ისტორიოგრაფიულ მეცნიერებაში მომხდარ უდი-

¹ ტერმინი „თერგდალეულები“ პირველად გ. ერისთავმა შემოიტანა ჩვენს მწერლობაში. მან „გაყრაში“ ანდუყაფარს ათქმევინა: „ჩემი ძმა თერგდალეულიაო“ (გ. ერისთავი, თხულებანი, 1937 წ., გვ. 168); თუმცა გ. ერისთავზე უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1831 წლის 27 იანვარს, ფარნაოზ გოგიშაშვილი პეტერბურგიდან ელიზბარ ერისთავს თბილისში სწერდა: „ასე მეგონა, რომ თერგის წყალი გამოგცელიდა, მაგრამ არა გაეხარ გამოცვლილს, ვგონებ ისე გაიარე მთა, რომ თერგის წყალი არც კი დაგელიოს. თორემ მკირეოდენ... ცვლილებას მაინც მოგცემდა“ (საქ. სსრ ცენტრ. არქივი, განს. საქმეთა ფონდი, საქ. 171, ფურ. 309).

დეს ძვრებში ღრმად ჩაწვდომის საფუძველზე. თერგდალეულთა ისტორიული შეხედულებების განვითარებას განაპირობებდა, ერთი მხრივ, მშობლიური კულტურის უმდიდრესი ტრადიციები, ხოლო, მეორე მხრივ, ბურჟუაზიულად აღორძინებულ დასავლეთ ევროპისა და რუსეთის ახალი, მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგია.

თერგდალეულობა, როგორც ახალი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და იდეურ-ლიტერატურული პროგრესული მიმდინარეობა, საქართველოში აღმოცენდა და გაიფურჩქნა ორი ფორმაციის გზაჯვარედინზე — ფეოდალური წყობილების რღვევისა და ახალი, ბურჟუაზიული ურთიერთობის ფორმირების უალრესად რთული პერიოდის სოციალურ-ეკონომიური და იდეურ-მსოფლმხედველობრივ სისტემათა შეურიგებელი ბრძოლების პირობებში. ამან დიდი კვალი დააჩნია მათ შემოქმედებას, თუმცა თერგდალეულებს თავიანთი იდეური მრწამსისათვის არასოდეს არ უღალატნიათ. ისინი სამშობლოს, ქართველი ხალხის უერთგულეს ადამიანებად დარჩნენ ბოლომდე და თავიანთი დიდი ნიჭი და უშრეტეი ენერგია ბატონყმური ჩაგვრისა და ცარიზმის კოლონიურ უღელქვეშ მგმინავი მშობლიური ხალხის განთავისუფლების საქმეს შესწირეს. თერგდალეულებმა საქართველოს გმირული ისტორია, ხალხის შემოქმედებითი აზრის უმდიდრესი ტრადიციები სამშობლოს განთავისუფლების დიად საქმეს დაუქვემდებარეს და მათივე მეთაურობით გაჩაღებულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთ მასულდგმულებელ ფაქტორად აქციეს.

თერგდალეულთა სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლა რუსეთის იმპერიაში მომხდარ უდიდეს სოციალურ-ეკონომიურ ძვრებსა და იდეურ-პოლიტიკური წინააღმდეგობებით აღსავსე გარდამავალ პერიოდს დაემთხვა. ესაა ხანა, როცა ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილება ირღვევა, კაპიტალისტური ურთიერთობა გზას იკაფავს, ხოლო ძველის ნგრევისა და ახლის გამარჯვებისათვის გააფთრებული კლასობრივი ბრძოლის პირო-

ბებში ხდება ღირებულებათა სრული გადაფასება. ამავე დროს აღნიშნულ პერიოდში მეფის რუსეთში, კლასობრივ წინააღმდეგობებთან ერთად, ძლიერდება არარუს ხალხთა კოლონიური ჩაგვრა: ცარიზმის დასამხობად ჩაგრული ხალხები კი ინტენსიურად ებმებიან ეროვნულ-განმათავისუფლებელ, ანუ ნაციონალურ-რევოლუციურ მოძრაობაში.

XIX საუკუნის 50—70-იანი წლები რუსეთში რევოლუციური სიტუაციით ხასიათდებოდა. ხალხთა მასების რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა არყევდა ბატონყმური-ფეოდალური მეფის რუსეთს. ამ მდგომარეობიდან გამოსავალი ცარიზმმა ბატონყმობის გაუქმებისა და ბურჟუაზიული რეფორმების გატარებაში დაინახა. რუსეთის იმპერიაში ბურჟუაზიული რეფორმების შემდგომ პერიოდში აღმოცენებულ რევოლუციურ ბრძოლებს განაპირა, ნაციონალურ რაიონებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა მეტისმეტად აღრმავებდა და აძლიერებდა.

ვ. ი. ლენინი ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობებს კაპიტალიზმის ეპოქას უკავშირებდა; „მთელ მსოფლიოში ეპოქა კაპიტალიზმის საბოლოო გამარჯვებისა ფეოდალიზმზე, ეროვნულ მოძრაობებთან იყო დაკავშირებული“¹. ვ. ი. ლენინის დასკვნით „სწორედ ეს ეპოქა იყო ეროვნულ მოძრაობათა და ეროვნულ სახელმწიფოთა შექმნის ეპოქა“².

რუსეთსა და საქართველოში ეს პროცესი დაგვიანებით — XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან იწყება და თითქმის ამავე საუკუნის მთელ მანძილზე გრძელდება.

1861 წლის 19 თებერვალი ახალი ბურჟუაზიული ეპოქის დასაწყისია რუსეთში. ვ. ი. ლენინის დაკვირვებით „61 წლის შემდეგ კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში ისეთი სისწრაფით წარიმართა, რომ რამდენიმე ათწლეულის განმავლობაში სდებოდა ცვლილებანი, რომლებსაც ევროპის ზოგიერთ ძველ ქვეყანაში მთელი საუკუნეები მოუხდა“³. ეს არსებითად ბურჟუაზიული ხასიათის რეფორმა ბატონყმურ, მემამულურ-მონა-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 483.

² იქვე, გვ. 495.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 128.

რჩიულ რუსეთს ბურჟუაზიულ-მონარქიულ რუსეთად გარდაქმნას უქადდა, როცა აღმავლობით ვითარდება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთის იმპერიაში. 1861 წლის რეფორმამ გლეხთა მდგომარეობა ვერ გააუმჯობესა. მან გლეხოზე კვლავ გაღატაკებული, დაბეჩალებული, უმეცარი და მემამულე-მეზატონეების მორჩილებაში დატოვა.

მიუხედავად ამისა, აღნიშნულმა რეფორმამ უდიდესი როლი შეასრულა ქვეყნის პროგრესულ განვითარებაში. ვ. ი. ლენინის განსაზღვრით ბატონყმობის გადაეარდნამ გამოადვილა ხალხი საუკუნოვანი ძილისაგან, ასწავლა მას თვითონ ეძებნა გამოსავალი, თვითონ ებრძოლა სრული თავისუფლებისათვის.

მართალია, ბატონყმობის გადაეარდნას არ მოჰყოლია გლეხობის, ე. ი. მოსახლეობის უდიდესი უმრავლესობის მდგომარეობის გაუმჯობესება, მაგრამ ეს აქტი თავისთავად, რასაკვირველია, პროგრესული მოვლენა იყო, რეფორმის შემდეგ წინ წავიდა სახალხო განათლების საქმე.

თუ ცარიზმის კოლონიური უღლის ქვეშ მყოფი საქართველო, სამრეწველო განვითარების მხრივ, საგრძნობლად ჩამორჩებოდა რუსეთის შიდა გუბერნიებს და ძირითადად მის ერთ-ერთ ნედლეულის ბაზას წარმოადგენდა, — იგივე არ ითქმის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების, კულტურისა და ინტელიგენციის შესახებ. ბატონყმობის გადაეარდნის შემდეგ საქართველოში თანდათანობით მრავლდება სხვადასხვა ტიპის სკოლები, არსდება პერიოდული ჟურნალ-გაზეთები, ამასთანავე აღსდგა ეროვნული თეატრი, აღორძინდა მეცნიერება, ხელოვნება, მწერლობა.

ამ პროგრესულ კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას საქართველოში 60-იანი წლებიდან სათავეში ედგნენ თერგ-დალეულები, ანუ ქართველი განმანათლებლები. მათი საქმიანობა მთლიანად შეესაბამებოდა ქართველი ხალხის ფართოდ გათვითცნობიერების, მისი ეროვნული შეგნებისა და კულტურის აღორძინებისათვის იმ გაბედულ ბრძოლას, რომელიც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სწრაფი აღმავლობის საფუძველზე მიმდინარეობდა.

ვ. ი. ლენინი თავის ცნობილ ნაშრომში „რა მემკვიდრეობა-

ზე ვამბობთ უარს“, მიუთითებდა განმანათლებლობის შემდეგ ძირითად ნიშნებზე:

პირველი, ეს იყო „მტრობა ბატონყმობის, და ყველა მისი გამოვლენის წინააღმდეგ ეკონომიურ, სოციალურ და იურიდიულ დარგში“.

მეორე — „მხურვალე დაცვა განათლებისა, თვითმმართველობისა, თავისუფლებისა, ცხოვრების ევროპული ფორმებისა და საერთოდ რუსეთის ყოველმხრივი ევროპეიზაციისა“.

მესამე — „ხალხთა მასების, უმთავრესად გლეხთა, ინტერესების დაცვა. იმის გულწრფელი რწმენა, რომ ბატონყმობის გაუქმებას და მისი ნაშთების მოსპობას საყოველთაო კეთილდღეობა მოყვებოდა, და გულწრფელი სურვილი ამისთვის ხელის შეწყობისა“¹.

თერგდალეულებზეც შეიძლება იგივე ითქვას, რაც ვ. ი. ლენინმა მე-18 საუკუნის ფრანგი განმანათლებლებისა და მე-19 საუკუნის რუსი რევოლუციურ-დემოკრატების შესახებ აღნიშნა, რომ ობიექტურად ისინი გამოხატავდნენ საზოგადოების კაპიტალისტური გზით განვითარების სინამდვილეს, დამყარებულს ძმობის, ერთობისა და თავისუფლების ღირებულებებზე. მაგრამ „განმანათლებლები მოსახლეობის არც ერთ კლასს არ გამოყოფდნენ როგორც თავიანთი განსაკუთრებული ყურადღების საგანს, ლაპარაკობდნენ არა მარტო ხალხზე, არამედ ერზეც კი, საერთოდ“². ისინი იცავდნენ მოსახლეობის ფართო მასების ინტერესებს.

XIX ს-ის 50—60-იანი წლების მიჯნაზე, რუსეთში ბატონყმური წყობილების გაუქმებისათვის ბრძოლა მკვიდრ ნიადაგზე დგება. ამასთანავე, საქართველოში ფრთებს შლის ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობა თერგდალეულთა მეთაურობით. 70-80-იანი წლების რუსეთის „მეორე დემოკრატიული აღმავლობისა და რევოლუციური სიტუაციის“ (ლენინი) წლებში, როცა ალექსანდრე მეორის მკვლელობის შემდეგ რუსეთში რეაქციის თარეში იწყება, თერგდალეულები წინ აღუდგნენ ცარიზმის ძალმომრეობას.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 626-627.

² იქვე, გვ. 658.

მათ დიდი გამბედაობა გამოიჩინეს და მტკიცედ დადგნენ ჩვენი კულტურის დაცვის სადარაჯოზე, რითაც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეოლოგია საქართველოში განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანეს, ბრძოლის ახალი ტაქტიკითა და შინაარსით გაამდიდრეს.

თერგდალეულები საგლეხო რეფორმას და ამ რეფორმით გამოწვეულ დიდ საზოგადოებრივ-იდეურ ბრძოლებს მომზადებული შეხვდნენ. ბატონყმობის მოსპობა, პიროვნების და სამშობლოს იურიდიულად განთავისუფლება ორგანულად დაუკავშირდა მოწინავე ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეებს. ეს იდეები საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მკვიდრ და ფართო ნიადაგს პოულობს. მათი წარმოშობა განპირობებული იყო ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებით, საქართველოს ტერიტორიული და ეკონომიური ერთიანობის დამკვიდრებით და ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების ღრმა სოციალურ-ეკონომიური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენებით.

ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკა არარეს ხალხებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას აღვივებდა. როგორც ცნობილია, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში ორი მიმართულება შეინიშნება: რევოლუციურ-დემოკრატიული, რომელიც ხალხის ინტერესებს ემსახურება, და ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური, რომელიც ცარიზმისა და ბურჟუაზიის წისქვილზე უშვებს წყალს. მაგრამ ყოველი ჩაგრული ერის ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმში, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავდა ვ. ი. ლენინი, არის საერთო დემოკრატიული შინაარსი ჩაგვრის წინააღმდეგ და აი, ამ შინაარსს, მისდამი მხარდაჭერას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მშრომელთა დიდი ბელადი.

ჩაგრული ერის ეგრეთწოდებული ნაციონალიზმი, სწორედ ამ დემოკრატიული, ხალხური შინაარსის გამო უაღრესად სოციალური ბუნების მატარებელია. ამიტომ მცდარია შეხედულება, რომელიც რევოლუციონერ-დემოკრატად აღიარებს მხოლოდ მას, ვინც კლასობრივი ბრძოლის ქარცეცხლში გლეხებს ნაჯახისავენ მოუწოდებს და უგულვებელყოფს მათ, ვინც, თერგ-

დალეულთა სახით, მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან გაბედულად იბრძოდა ბატონყმობისა და ცარიზმის მძიმე უღლის დამხობისა და დამონებული ხალხის ჩაგვრის მოსპობისათვის.

თერგდალეულების ბრძოლა ნაციონალური და სოციალური თავისუფლების დიად საქმეს ემსახურებოდა, მათი ნაციონალურ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის პროგრამა თავისი შინაარსით არსებითად ღრმად სოციალურია.

ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა თავს იჩენდა არა მხოლოდ მშობლიური ენისა და ადამ-ჩვევების აკრძალვაში, ქვეყნის მართვა-გამგეობისაგან ადგილობრივ მკვიდრთა ჩამოშორებასა და რუსიფიკატორული პოლიტიკის სხვა გამოვლინებებში, არამედ იგი მთელი თავისი სიმკაცრით ვლინდებოდა აგრეთვე ეკონომიურ სფეროში, მეტროპოლიის იმ ყაჩაღურ ეკონომიურ პოლიტიკაში, რომელსაც ცარიზმი და ბურჟუაზია ახორციელებდნენ კოლონიებში. ხალხის ორმაგი ჩაგვრით გამოწვეული წინააღმდეგობანი რუსეთის იმპერიის სინამდვილეში მთელი თავისი სიმძლავრით პოულობდა გამოხატულებას თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ, რევოლუციურ-დემოკრატიულ პროგრამაში.

თერგდალეულები XIX საუკუნის 60-იან წლებში ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობის მედროშენი იყვნენ. ამ საკმაოდ მასობრივ მოძრაობას საქართველოში დამარცხება არ განუცდია და XIX ს. 90-იან წლებში იგი განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროლეტარულ ეტაპს შეუერთდა.

ვ. ი. ლენინის აზრით, რუსეთის პირველი რევოლუციური სიტუაციის დროს მოღვაწე რევოლუციონერები (რაზნოჩინცების სახით), რომელთაც ჩერნიშევსკი მეთაურობდა — „ერთეულებად დარჩნენ და მათ. თითქოს, სრული დამარცხებაც განიცადეს. ნამდვილად კი სწორედ ისინი იყვნენ იმ ეპოქის დიდი მოღვაწენი, და რაც უფრო ვშორდებით ამ ეპოქას, მით უფრო ცხადი ხდება ჩვენთვის მათი სიდიადე“¹; მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ჩერნიშევსკის და მის თანამებრძოლთა მთელ მოღვაწეობას მაშინდელი, — მეფის რუსეთისდროინდელი

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 135.

სინამდვილით გაპირობებული მანკი და შეზღუდულობაც ახასიათებდა. „ჩერნიშევსკი იყო სოციალისტ-უტოპისტი, რომელიც ოცნებობდა სოციალიზმში გადასვლაზე, ძველი, ნახევრად ფეოდალური, გლეხური თემის საშუალებით; ვერ ხედავდა და არც შეეძლო გასული საუკუნის სამოციან წლებში დაენახა, რომ მხოლოდ კაპიტალიზმისა და პროლეტარიატის განვითარებას შეუძლია შექმნას მატერიალური პირობები და საზოგადოებრივი ძალა სოციალიზმის განსახორციელებლად. მაგრამ ჩერნიშევსკი მართო სოციალისტ-უტოპისტი როდი იყო. ის იყო აგრეთვე რევოლუციური დემოკრატი. ის რევოლუციურ გავლენას ახდენდა თავისი ეპოქის ყველა პოლიტიკურ მოვლენაზე“¹.

ეს შეზღუდულობა ასევე ახასიათებდათ რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიულ იდეებზე აღზრდილ თერგდალეულებსაც. მიუხედავად ამისა, ისინი, როგორც საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობის ბელადები, ბოლომდე თავიანთი მოწინავე იდეების ერთგულნი დარჩნენ. მართალია, თერგდალეულები ასევე ნაკლებად ოცნებობდნენ გლეხური თემის საშუალებით სოციალიზმში გადასვლაზე და ქვეყნის კაპიტალისტურად განვითარებასაც ხედავდნენ. მაგრამ მათ, მსგავსად ჩერნიშევსკისა, ვერ დაინახეს და არც შეეძლოთ გასული საუკუნის 60-იან წლებში დაენახათ ის საზოგადოებრივი ძალა პროლეტარიატის სახით, რომელიც სოციალიზმში გადასვლას განახორციელებდა. მიუხედავად ამისა, თერგდალეულები, ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით, დიდ რევოლუციურ გავლენას ახდენდნენ თავიანთი ეპოქის ყველა პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ მოძრაობაზე, რომლებიც საქართველოს სინამდვილეში მეტ-ნაკლებად ნაციონალურ პრიზმაში ტყდებოდა.

ვ. ი. ლენინის დასაბუთებით, 1859—1860 წლების რევოლუციურ სიტუაციას განაპირობებდა „დემოკრატიული მოძრაობის გამოცოცხლება ევროპაში, მღელვარება პოლონეთში, უკმაყოფილება ფინეთში, პოლიტიკური რეფორმების მოთხოვნა მთელი პრესის და მთელი თავადაზნაურობის მიერ, „კოლოკო-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 17, გვ. 130.

ლის „გაერცელება მთელს რუსეთში, ძლიერი ქადაგება ჩერნი-
შევსკისა, რომელსაც ლეგალური სტატიები თაც კი შეეძლო ნამ-
დვალად რევოლუციონერების აღზრდა, პროკლამაციე-
ბის გაჩენა, მღელვარება გლეხებისა, რომლებსაც „ძალიან ხში-
რად“ სამხედრო ძალისა და სისხლის ღვრის საშუალებით აიძუ-
ებულენ „დებულების“ მიღებას, რომელიც სულიან-
ხორციანად ფეკენიდა მათ, აზნაურ მომრიგებელ მოსამართლე-
თა კოლექტიური უარი ასეთი „დებულების“ გატარებაზე,
სტუდენტობის არეულობა, — ასეთ პირობებში უადრესად
ფრთხილსა და ფხიზელ პოლიტიკოსსაც კი უნდა ელიარებინა,
რომ რევოლუციური აფეთქება სავსებით შესაძლო იყო და
გლეხთა აჯანყება მეტად სერიოზულ საფრთხეს წარმოად-
გენდა“¹.

წინააღმდეგობათა ამ კომპლექსმა დიდი ვავლენა მოახდინა
ოერგადლეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხე-
დველობის ფორმირებაზე. იგი მთლიანად აისახა მათ მდიდარ
ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში. ცარიზმის წინააღმდეგ მი-
მართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა განაპი-
რა ქვეყნებში თავისი ხასიათითა და შინაარსით მთლიანად ემ-
თხვეოდა რუსი ხალხის გმირულ ბრძოლებს ბატონყმობის მოს-
პობისა და ცარიზმის დასამხობად. ამიტომ, ჩვენ სავსებით
დასაშუთხებულად მიგვაჩნია ვ. ბასკაკოვის მოსაზრება, რომ
რუსი რევოლუციურ-დემოკრატები, და პირადად ჩერნიშევს-
კი, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პოლონეთის ეროვნულ-გან-
მათავისუფლებელ მოძრაობას 60-იან წლებში. «Он (ჩერნი-
შევსკი — ა. ი.) рассчитывал на то, что борьба польского
народа, достигшая огромной остроты и напряженности в
период революционной ситуации, отвлечет значительную
часть войск царской России, заставит царское правитель-
ство распылить свои силы и тем самым облегчить побе-
ду крестьянской революции»².

აი, როგორი სიღრმით გადაეცდო ერთმანეთს რევოლუცი-
ური სიტუაციის პერიოდში ეროვნული და სოციალური საკი-
თხი ცარიზმისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 34-35, გამოცემა მეოთხე, თბ., 1949.

² В. Г. Баскаков, Мировоззрение Чернышевского, стр.

აქედან გამომდინარე, გასაგებია ქართველი ხალხის აქტიური მონაწილეობა პოლონელ, ფინელ, უკრაინელ და რუს მშრომელებთან ერთად ამ საერთო განმათავისუფლებელ ბრძოლაში. ცნობილია, რომ როცა ვ. ი. ლენინი ამ პერიოდის რევოლუციურ სიტუაციის ფაქტორებს ჩამოთვლიდა, ხაზგასმით მიუთითებდა პოლონელ, ფინელ და სხვა ხალხის ეროვნულ მოძრაობაზე. იმდროინდელი მეფის რუსეთის რეაქციონერთა ხროვა გაბოროტებული ესხმოდა თავს პოლონეთის ეროვნული მოძრაობის კეთილშობილ და გაბედულ მოღვაწეებს. მაგალითად, პოლონელი ხალხის განმათავისუფლებელი სულისკვეთებით აღშფოთებული ცნობილი რეაქციონერი კ. აქსაკოვი გაზეთ «Денъ»-ში პოლონელებს უწოდებს რუსეთის სახელმწიფოებრიობის ერთიანობის ძირგამომთხრელებს, ყრუებს და ბრმებს, რომლებიც თითქოს თვით პოლონეთს უქადიან დალუპვას¹.

პეტერბურგელი ქართველი სტუდენტობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული პატრიოტული გრძნობებით ღრმად განმსჭვალულ პოლონელ სტუდენტობასთან. ნ. ნიკოლაძე წერს: „პირველი კაცი, რომელმაც პეტერბურგში პირველი კაცური სიტყვა მითხრა, — ის სიტყვა, რომელიც ცხოვრების ყოველდღიურ ხასიათს ერთბაშად მიგავიწყებს და უცებ იდეალისაკენ აგწევს, აგაფრენს, გაგაუმჯობესებს — ეს კაცი გახლდათ... და ამ კაცმა პირდაპირ, მოუმზადებლად, უკითხველად, დაჯდა თუ არა, თითი ზედვე დაადო... მთელ ტანზე თმა ამებურძგა მაშინვე და თავიდან ფეხებამდე იმ ჟრუანტელმა დამკრა, რომელიც „ზეგარდმო შთაგონებას“ ჩევეია თურმე... დილას ყველანი გამოვედით გარეთ და ვასილის კუნძულისაკენ ერთად გავემგზაურეთ. პოლშელები წინ მიდიოდნენ...“²

თუ რა შინაარსისა უნდა ყოფილიყო ეს „კაცური სიტყვა“, ამაზე პასუხს მეორე თერგდალეული გ. წერეთელი გვაძლევს. ქართველი და პოლონელი სტუდენტობის ერთმანეთთან დამე-

¹ Н. Варсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, стр. 121—126.

² ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, გვ. 46-57, თბ., 1931, ს. ხუნდაძის რედაქციით.

გობრების, თავიანთი გულისტკივილის გაზიარებისა და სულიერად დანათესაების სურათი მეტად საინტერესოდ წარმოგვიდგინა გ. წერეთელმა თავის მოთხრობაში „კიკოლიკი, ჩიკოლიკი და კუდაბზიკა“. აქ პოლონელი სტუდენტი ხ...სკი გატაცებით განუმარტავს ქართველ სტუდენტებს პატრიოტიზმის იდეებს და გარიბალდის განმათავისუფლებელი ბრძოლების მნიშვნელობას¹.

ქართველი სტუდენტები პოლონელი ახალგაზრდებისაგან ისმენენ „კაცურ სიტყვებს“ სამშობლოს მონობიდან გამოსხსნაზე. ისინი ერთმანეთს ეფიცებოდნენ აქტიური მონაწილეობა მიეღოთ განმათავისუფლებელ ბრძოლებში.

იტალიელი ხალხის ეროვნული გმირის გარიბალდის მეთაურობით გაჩაღებული განმათავისუფლებელი ბრძოლები უდიდეს იდეურ ძალად იქცა საზოგადოდ 60-იან წლების ეროვნული მოძრაობისათვის.

ჩერნიშევსკი „სოვრემენნიკის“ ფურცლებზე ეხება ჯუზეპე გარიბალდის მეთაურობით წარმოებულ იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას და მას რევოლუციურს უწოდებს. იგი წერს:

«В Сицилии, в Неаполе, произошла перемена коренных учреждений. Как произошла она? Насильственным образом, вторжением вооруженных людей, восстанием. Как называется перемена коренных учреждений, производимая путем насилия? Она называется революцией. Как называются люди, идущие к целям, требующим революции для своего достижения? Они называются революционерами»².

ამრიგად, ჩერნიშევსკი ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას რევოლუციურ მოძრაობად მიიჩნევდა და იტალიელი ხალხის ბრძოლას მისაბამად თვლიდა.

გარიბალდის განმათავისუფლებელი ბრძოლებით აღფრთოვანებული იყო მთელი პროგრესული კაცობრიობა, მათ შორის ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელიც. გარიბალდის გაბედული თანამებრძოლის ალექსანდრე გავაცის რევოლუციურ თავდა-

¹ გ. წერეთელი, „კიკოლიკი, ჩიკოლიკი და კუდაბზიკა“, 1920. გვ. 90.

² იხ. «Современник», 1860, გვ. 75.

დების შესახებ „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილმა დობროლიუბოვის სტატიამ დიდი გამოხმაურება და საყოველთაო აღტაცება პოვა ილიას მოწინააღმდეგე ბანაკშიც კი. „ქერელი ბექას“ ფსევდონიმით „ცისკარში“ ანტონ ფურცელაძე წერდა: „მამა ალექსანდრე გავაცცი“ სწორედ რომ კარგათ ამოურჩევია ეს ამის თარგმანი. ამ გამოჩენილი მჭადაგებლის მართალი სიტყვები, ამის მტკიცე ქადაგებები, ამის ქეშმარიტი სიმართლის და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის თავდადება არის სწორედ ყოველი პატიოსანი კაცისაგან პატივისცემი და მისაღები... გავაცცი ქადაგებს ერთობას, ძმობას, სიყვარულს, თავისუფლებას, ის თავისი ძლიერის და გაბედვითი ქადაგებით ჰმუსრავს ხალხის შემავიწროებელ მეფეთ და უხსნის ხალხს ცრუმორწმუნეობიდან თვალებსა, ის განდევნის თავის მართალი სიტყვებით სამღვდელოთა, რომელნიც მხოლოდ თავის სარგებლობის გულისათვის ვინ იცის რა ბოროტებას არ ჩაიდენენ“¹.

უფრონალ „საქართველოს მოამბეს“ თითქმის ყველა ნომერი საქართველოს ეროვნული და სოციალური განთავისუფლების იდეებით სულდგმულობს და ამდენად გადაკრით შეიძლება ითქვას, რომ იგი, ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით, 60-იან წლებშივე სათავეში უდგება საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, ხალხთა მასების ბრძოლას თავისუფლებისათვის. აი რას წერდა ამის გამო ნ. ნიკოლაძე: „1863 წელს ილია ჭავჭავაძემ დაიწყო „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა. ვის არ ახსოვს ეს წელიწადი, როცა ერთი მხრივ ჩვენი ცხოვრება თავის უწინდელ კალაპოტს იცვლიდა და ახალში გადასვლას აპირებდა, ან უფრო სწორად რომ ვთქვათ, არ აპირებდა, მაგრამ მაინც უნდა შესულიყო... რაც კი რამე იყო ჩვენში ახალგაზრდა, მხნე, ახალი წესის და ცხოვრების მოყვარე, ყველამ იცნო ის პატიოსანი მომავლის დროშა, რომელიც მხნედ ეკავა ილია ჭავჭავაძეს“².

ნ. ნიკოლაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება მარტო მას არ ეკუთვნის, ამასვე აღიარებდნენ ი. ჭავჭავაძის სხვა თანამებრძო-

¹ უფრ. „ცისკარი“, № 7, 1863.

² ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწ. ტ. I, გვ. 180.

ლნიც. ისინი აღნიშნავენ იმ ფაქტს, რომ ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ და ილია ჭავჭავაძის მთელი მოღვაწეობა საფუძვლად დაედო ახალ ქართულ საზოგადოებრივ აზრს და ლიტერატურას, რომელიც თავის იდეურ გამოხატულებას თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში პოულობდა. ამის შესახებ გ. წერეთელი წერდა: „ქართველი ლიტერატურის ახალ ხანას ჩვენ იმ პერიოდს ვუწოდებთ, რომელიც საქართველოში ბატონყმობის განთავისუფლების წინა წლებიდან იწყება, სახელდობრ 1861 წლიდან, როდესაც თ. ილ. ჭავჭავაძემ ახალი ლიტერატურული მოძრაობა ასტეხა ჯერ კიდევ „ცისკარში“ და გარს შემოიკრიბა თავისი საკუთარი წრე... სადაც კითხულობდნენ რეფერატებს, და სადაც აღტაცებული ჰაბუკი ილ. ჭავჭავაძე თავისი ახლად დაწერილი ლექსების და „გლახის ნაამბობის“ თავების კითხვით ამხნეებდა, ასულდგმულებდა თავის საკუთარ წრეს და არაჩვეულებრივ თანაგრძნობას იწვევდა საზოგადოებაში“¹.

თერგდალეულთა ეს ახალი მსოფლმხედველობა ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა ამ წრეში, ქართული კულტურის უმდიდრესი ტრადიციების კრიტიკულად შესწავლის, ქართველი სტუდენტი ახალგაზრდობის დიდი შემოქმედებითი ძიების, რუსეთისა და ევროპის მოწინავე ქვეყნების ახალი სოციალური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოწინავე აზრებისა და პროგრესულ მსოფლმხედველობათა საფუძვლიანად შესწავლის გზით.

ცარიზმის რეაქციის პირობებში მოწინავე აზროვნება ტანჯვითა და წამებით იკათვება გზას. ამაზე ვ. ი. ლენინი საგანგებოდ წერდა: „თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში, დაახლოებით გასული საუკუნის 40-იანიდან 90-იან წლებამდე, რუსეთის მოწინავე აზროვნება, უმაგალითოდ მხეცური და რეაქციული ცარიზმის უღელქვეშ, ხარბად ეძებდა სწორ რევოლუციურ თეორიას, განსაცვიფრებლად გულმოდგინედ და ბეჭითად ადგენებდა თვალყურს ევროპისა და ამერიკის ყველა და ყოველ „უქანასკნელ სიტყვას“ ამ დარგში. მარქსიზმი, რო-

¹ გაზ. „კვალი“, № 46, 815, 1897 წ.

გორც ერთადერთი სწორი რევოლუციური თეორია, რუსეთმა კეშმარიტად ტანჯვით მოიპოვა გაუგონარი წამებისა და მსხვერპლის, უმაგალითო რევოლუციური გმირობის, წარმოუდგენელი ენერგიისა და თავდადებული ძიების, სწავლის, პრაქტიკაში გამოცდის, იმედგაცრუების, შემოწმების, ევროპის გამოცდილებასთან შედარების ნახევარი საუკუნის ისტორიით¹.

მოწინავე, პროგრესულ-განმათავისუფლებელი აზრის ძიების, მეცნიერულად ათვისებისა და მშობლიურ ნიადაგზე გაღმოტანისათვის ძალები არ დაუზოგავთ თერგდალეულებს. ქართველი ხალხის ამ სასახელო ადამიანთა ეს დაუცხრომელი ძიება, მათი გაბედული ბრძოლა მოწინავე აზრთა, იდეათა და მიმდინარეობათა კრიტიკულად ათვისებისათვის, კეთილსახურველ პირობებს ქმნიდა და ნიადაგს ამზადებდა მსოფლიოს ყველაზე უფრო პროგრესული, კეშმარიტად მეცნიერული მსოფლმხედველობის გავრცელებისათვის საქართველოში. სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ მთელი ამ მოძრაობის მედროშე 60-იან წლებიდან არიან თერგდალეულები, რომლებიც თავიანთი ბრძოლითა და ნაყოფიერი მოღვაწეობით რევოლუციური სოციალ-დემოკრატიის უშუალო წინამორბედებად გვევლინებიან საქართველოს სინამდვილეში.

თერგდალეულები ქართული კულტურისა და ისტორიის საკვანძო პრობლემებთან დაკავშირებით გულდასმით სწავლობდნენ თავისუფლებისმოყვარე სხვა მოწინავე ხალხთა ისტორიულ და აწმყო ცხოვრების გამოცდილებას. ილია მოითხოვდა, რომ ახალი თაობა შეიარაღებულიყო „ბეჭითის და ზედმიწევნით ცოდნით. მან რამდენადაც შესაძლოა, ძირეულად უნდა შეისწავლოს ევროპული მეცნიერება, წინ გაიძვაროს ევროპის გამოცდილება და ამ თოფ-იარაღით შეუდგეს ჩვენი ქვეყნის საქმეს“. თვითონ ილია დიდი გულმოდგინებით სწავლობდა მსოფლიო ისტორიას; ებრძოდა ევროპეცენტრიზმის მიმდინარეობას და შენიშნავდა, რომ „აზია... ერთ... დროს მამამთავარი იყო ცივილიზაციისა“. ილია მოხიბლური იყო იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გმირის — გარიბალდის პიროვნებით, უნდოდა სამშობლოს გამოსხნი-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 31, გვ. 11.

სათვის ბრძოლაში ყოველ ქართველს მისი მაგალითისათვის მი-
ეზადა. ევროპის ისტორიის, კულტურის შესწავლის და პრო-
პაგანდის საქმეში ილიასთან ერთად დიდი ღვაწლი მიუძღვით
ნ. ნიკოლაძეს, ს. მესხს, გ. წერეთელს და სხვებს. მაგალითად,
ნ. ნიკოლაძე საკმაო ხანს ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ევრო-
პაში, ახლოს იცნობდა ისეთ გამოჩენილ მოღვაწეებს, როგორიც
იყვნენ — ლ. გამბეტა, ალფონს დოდე, ლუი ბლანი, ანრი რო-
შერი, პოლ-ლაფარგი და სხვები. ნიკოლაძის შესანიშნავი ნაშ-
რომები ევროპის ისტორიის, კულტურის, პოლიტიკის და სა-
ზოგადო მოღვაწეთა შესახებ ხშირად იბეჭდებოდა როგორც
ევროპაში, ასევე რუსეთსა და საქართველოში. რაც შეეხება
ნ. ნიკოლაძის და სხვა თერგდალეულთა მოღვაწეობას რუსული
კულტურის სარბიელზე, იგი იმდენად ცნობილი და პოპულა-
რულია, რომ აქ განმარტებას არ მოითხოვს.

საარქივო მასალებითა და ლიტერატურული წყაროებით
ირკვევა, რომ ნ. ნიკოლაძე 60-იანი წლებიდან, ზოგ სხვა თერგ-
დალეულთან ერთად, უკვე აქტიურად ებმება რევოლუციურ
მოძრაობაში, ხოლო 70-80-იან წლებში ახალი შემართებით,
მთელი თავისი მგზნებარებით, ლეგალური და არალეგალური
მეთოდებით იბრძვის ცარიზმის დამხობისათვის.

1864 წელს ნ. ნიკოლაძე მიდის საზღვარგარეთ. იქ იგი
„კოლოკოლში“ ბეჭდავს ისტორიული მნიშვნელობის წე-
რილს: „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში“. 1866 წ.
ნიკიტოროვის ფსევდონიმით აქვეყნებს წერილს: «Пра-
вительство и молодое поколение». 1868 წელს ელპიდინთან
ერთად სცემს არალეგალურ ჟურნალს «Подпольное слово».
რუსეთში დაბრუნებისას, საზღვარგარეთ მისი ამგვარი მოღვა-
წეობის გამო, მასზე სასტიკი და ხანგრძლივი საპოლიციო ზე-
დამხედველობა დაწესდა, მაგრამ ნ. ნიკოლაძე თავისას მაინც
არ იშლიდა. ამას მოწმობს შემდეგი ცნობა:

«В 1872 г. несмотря на отклонение от ходатайства об
освобождения от надзора, получил разрешение свобод-
ного выезда из Тифлиса за границу. При возвращении
из-за границы в 1873 г. в багаже его были найдены кни-
ги революционного содержания, литографский станок и

протоколы заседания Цюрихского грузинского общества «Ярмо»¹.

ნ. ნიკოლაძე ამავე პერიოდში პირადად ეცნობა კარლ მარქსს და, ბუნებრივია, მის კლასიკურ, იმ დროსვე საყოველთაოდ აღიარებულ ნაშრომებს. როგორც ცნობილია, ნ. ნიკოლაძეს კ. მარქსმა წინადადება მისცა „მიეღო თავის თავზე ინტერნაციონალის წარმომადგენლის მოვალეობა ამიერკავკასიაში“².

ნ. ნიკოლაძისავე ინიციატივით 1873 წელს პარიზში გამოიცა ქართული გაზეთი „დროშა“, რომლის ბრძოლის პროგრამად გამოცხადებული იყო: „თავისუფალი ფედერაცია ყველა კავკასიელი ხალხებისა“, „მათი ეკონომიური და მოქალაქეობრივი თანასწორობისამებრ“³.

რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის მოწინავე ქვეყნებთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ნ. ნიკოლაძეს საქართველოში ჩამოქონდა ლეგალური და არალეგალური ლიტერატურა. მისი წერილებითა და ნარკვევებით ალტაცებაში მოდიოდა ახალი თაობა. ს. მგალობლიშვილი იგონებს: ნ. ნიკოლაძის ჩამოსვლამ საზღვარგარეთიდან სულ ახალი მიმართულება შექმნა ლიტერატურაში. მის ნაწერებს „ახალგაზრდობა გატაცებით კითხულობდა“⁴.

„საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ, ქართული გაზეთის გამოცემის იდეა ი. ჭავჭავაძეს ჯერ კიდევ 1864 წელს გაუცენია თანამებრძოლთათვის და დაურწმუნებია ისინი, რომ

¹ ეს ცნობა დატულია მრავალტომეულ ბიბლიოგრაფიულ ნაშრომში. «Деятели революционного движения в России... от предшественников декабристов до падения царизма, часть вторая, Шестидесятые годы, т. I, М., 1928 г., стр. 272 — 273. აქვე დაბეჭდილია ნ. ნიკოლაძის სურათი, რომელიც ნაყლებადაა ცნობილი ჩვენში.

² ს. ხუნდაძე, „ცნობები კ. მარქსის შესახებ ქართულ ლიტერატურაში“ (ეურნალ „საქართველოს სოც. მეურნეობა“), 1933, 1-2, გვ. 101-109.

³ ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. II, გვ. 311-320; „დროშა“, პარიზი, 1873, № 1, გ. აბზიანიძე; ნარკვევები XIX ს. ქართული საზოგად. აზროვნების ისტორიიდან, 1959, გვ. 451-511; ტ. ხუნდაძე, ნარკვევები სახალხო განათლების ისტორიიდან საქართველოში, 1961, გვ. 188.

⁴ ს. მგალობლიშვილი, „მოგონებანი“, 1933, გვ. 60-79.

რაკი „ქურნალის შექმნა უფრო რთულია, გაზეთი მაინც უნდა შეექმნათ“.

გაზეთ „დროების“ ათი წლისთავეზე, 1876 წელს, სტ. მე-ლიჩიშვილმა საჯაროდ თქვა, რომ „პირველი აზრი ამ გაზეთის გამოცემისა... ეკუთვნის... ი. ჭავჭავაძეს, რომელმაც პირველად გამოთქვა ეს აზრი „საქართველოს მოამბის“ დასურვის შემდეგ“¹. მართლაც, „დროების“ გამოცემისათვის გაცხოველებული მზადება მაშინვე დაუწყიათ. შეუძენიათ სტამბის მოწყობილობაც — დაზგები, შრიფტი და სხვა: მაგრამ გაზეთის გამოცემას ხელი შეუშალა ბატონყმობის გაუქმებით გამოწვეულმა ამბებმა და 1864 წელს ი. ჭავჭავაძის ქუთაისის გუბერნიაში საგლეხო რეფორმის საქმეთა საგანგებო მოხელედ განწესებამ. ილია იმერეთიდან იმ წელსვე გადმოჰყავთ აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისის მაზრის მომრიგებელ შუამავლად. 1866 წელს ილიას ხელმძღვანელობით განხორციელდა გაზ. „დროების“ გამოცემა. 1868 წლიდან ილია გადაჰყავთ დუშეთის მაზრაში მომრიგებელ მოსამართლედ, სადაც მან 1873 წლამდე დაჰყო. თერგდალეულთა არაერთი ცდა, რომ ილია, როგორც მათი იდეური ბელადი და ხელმძღვანელი გადმოეყვანათ თბილისში, მარცხით მთავრდებოდა. ილია ამ დროს უკვე პოლიტიკის მკაცრი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა. აი რას გვაუწყებს ამის შესახებ დუშეთის მაზრის მაშინდელი უფროსი ყარაბან ფალავა: „როდესაც მე მაზრა ჩაეიბარე და შიფრის გასაღები გადმომცეს, საიდუმლო საქმეში ვნახე საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოს მომართვა მაზრის უფროსისადმი, რომ მან პირადად საიდუმლო ზედამხედველობის ქვეშ იყო-ლიოს თავადი ილია გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე“².

თერგდალეულთა რევოლუციური დემოკრატიზმი ყველაზე უფრო რელიეფურად ბატონყმობის საწინააღმდეგო მოძრაობა-

¹ გაზ. „დროება“, № 24, 1876.

² ი. ო დ ი შ ვ ი ლ ი, წიწამურის ტრაგედია, 1935, გვ. 21-22.

სა და საგლეხო რეფორმის გატარებისათვის მძაფრი ბრძოლების ვითარებაში გამოვლინდა.

1864 წელს თავადაზნაურობის კომიტეტის კრებაზე, სადაც რეფორმის გატარების პირობებს იხილავდნენ, ამ კრების დამსწრე ქრ. მამაცაშვილის გადმოცემით, „დაადგინეს, რომ გლეხები უნდა განთავისუფლდნენ უმიწოთო. ოქმების წაკითხვის შემდეგ დაიწყო კამათი. წამოდგა ახალგაზრდა პოეტი და პუბლიცისტი ილია ჭავჭავაძე და ხმამაღლა განაცხადა, რომ გლეხს მიწა უნდა მიეცესო. კრების უმეტესობა ამ კადნიერმა აზრმა აღაშფოთა. ერთმა თავადმა ხანჯალი იშიშვლა და ლანძღვა-გინებით ილიასაკენ გაიწია და ყვიროდა: „გამიშვით, გამიშვით! ეხლავე უნდა მოვკლავო“. გაგიჟებული თავადი შეაკავეს და ძლიერ-ძლივობით გაიყვანეს კარებიდან¹. ილია ბოლომდე პრინციპულად იცავდა თავის რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოსაზრებას და არასოდეს მისგან არ გადაუხვევია. ქრ. მამაცაშვილისავე სიტყვით „მეორე კრებაზე გლეხთა განთავისუფლების წინააღმდეგ ილაპარაკა გენ.-ლეიტ. ივ. მუხრანსკიმ. მან განაცხადა, რომ უმიწოდ გლეხთა განთავისუფლებას მთელი თავადაზნაურობა მიემხრობაო, მიწიანად კი — მხოლოდ ორიოდ კაცუნაო. ილია ჭავჭავაძემ ორატორს ხელი სტაცა, მოაბრუნა თავისაკენ და ჰკითხა: „ვინ არის ეგ კაცუნები?“ მუხრანსკიმ მიუგო, რომ ის შეცდა და „რამდენიმე კაცუნას“ მაგიერ უნდა ეთქვა „რამდენიმე კაცი“².

ი. ჭავჭავაძე გლეხთა ინტერესების დაცვისათვის მარტო თავისი მძაფრი და პრინციპული სიტყვიერი განცხადებებით როდი კმაყოფილდებოდა. დღეს საბოლოოდ დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ილია ჭავჭავაძეს სათანადო კომიტეტში წარუდგენია საგლეხო რეფორმის გატარების საკითხებზე ორი ისტორიული მნიშვნელობის დოკუმენტი: 1. შენიშვნები საგლეხო რეფორმის პროექტზე და 2. მოსაზრებანი საგლეხო რეფორმის პროექტის შესახებ, რომლებშიაც დასაბუ-

¹ ქრ. მამაცაშვილი, ეპიზოდი ილიას ცხოვრებიდან, კრებული „ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება“, 1907, გვ. 67.

² იქვე.

თებულთა ყმა გლეხების სამართლიანი მოთხოვნები¹. ი. ჯავახიშვილმა არასოდეს არ უღალატია თავისი მოწინავე შეხედულებებისათვის. იგი აღშფოთებული იყო გატარებული რეფორმით, — გლეხების უმიწოდ განთავისუფლებით. ილია 70-იანი წლების ბოლოს თავის „ცხოვრება და კანონში“ წერდა: „1864 წელს მოხდა ჩვენში ყმების განთავისუფლება... განთავისუფლებულ გლეხს დაბინალება უნდოდა, უამისოდ გლეხის განთავისუფლება იმას გვეუბნებოდა, რომ კაცისათვის გეტქვა: წადი, ეხლა თავისუფალი ხარ, რომ შიმშილით მოკვდეთ... რადგან გლეხის აღზრდილი ბინა და ზიწა საბატონოდ აღიარეს და გლეხს სახმარისად დაუტოვეს“².

არსებითად ასეთივე რადიკალურია საგლეხო რეფორმისადმი თერგდალეულთა ისეთი წარმომადგენლის დამოკიდებულება, როგორიც ნ. ნიკოლაძე იყო. 1865 წელს გერცენის „კოლოკოლში“ დასტამბულ წერილში — „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში“ ნ. ნიკოლაძე რევოლუციური მგზნებარებით წერდა: „მთავრობამ გლეხებს მიწა წაართვა და იგი თავადაზნაურობას დაუმტკიცა... სტამბის მელანმა აიტანა და არ გაწითლდა, როცა დღის სინათლეზე გამოჰქონდათ მძარცველებისა და ყაჩაღობის, სიყალბისა და დანაშაულების დაკანონება“³.

თერგდალეულები ჩაწვდნენ საგლეხო რეფორმის გატარებით შექმნილ რეალური ვითარების არსს და ღრმად დარწმუნდნენ ალექსანდრე II-ის ამ „განმათავისუფლებელი“ ტირანის ცბიერსა და ხალხის გამყიდველ პოლიტიკაში. ისინი ხალხის განთავისუფლების ახალ გზებს სახავედნენ, რადგან დარწმუნდნენ, რომ ცარიზმთან მხოლოდ შეურიგებელი ბრძოლით შეიძლებოდა თავისუფლების მოპოვება. ნ. ნიკოლაძის აზრით: „ახალთაობას არ შეუძლია მეფე ალექსანდრე II-ის ცრურეფორმისტულ მთავრობასთან ხელიხელჩაკიდებული სიარული. ალექსანდრე II-ის მთავრობა მოწინააღმდეგე იყო, არის და

¹ საისტორიო შოამბე, 1947, ტ. 3. ა. იოვიძის პუბლიკაცია, Проф. П. В. Гугушвили. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. II, 1950, стр. 694 და სხვა.

² ი. ჯავახიშვილი, თხზ. სრ. კრებ. ტ. III, გვ. 223.

³ ნ. ნიკოლაძე, რეული ნაწ., ტ. 1, 1931, გვ. 180-181.

იქნება ხალხის საკეთილდღეოდ მიმართული ყოველგვარი მოძრაობისა“¹.

XIX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლო და 80-იანი წლების დასაწყისი რუსეთის იმპერიაში ახალი რევოლუციური სიტუაციით ხასიათდება. თუ რეფორმის წინა ხანის პირველი რევოლუციური სიტუაცია (1859—1861 წწ.) ძირმომპალ ფეოდალურ-ბატონყმური რეჟიმის კრიზისით იყო განპირობებული და იგი რეფორმაში გადაიზარდა, მეორე რევოლუციური სიტუაცია (1879—1881 წწ.) რეფორმის შემდგომ აღმოცენებულ ახალ წინააღმდეგობათა გამწვავების შედეგი იყო. ეს ახალი რევოლუციური სიტუაციაც ისეთივე ძალმომრეობით დათრგუნა ცარიზმმა, როგორც მისი წინამორბედი. ამრიგად, მეორედ იქნა უკუქცეული რევოლუციური შეტევის ტალღა და იგი 1881 წლიდან, ალექსანდრე II-ის მოკვლის შემდეგ, ცარიზმის აღვირახსნილ რეაქციაში გადაიზარდა.

70-იანი წლების მიწურულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში, ნაროდნიკ რევოლუციონერთა ტერორისტული აქტების გაძლიერებით კიდევ უფრო გამწვავდა მმართველი ფენების კრიზისი. „ამიტომ მთავრობის წევრნიც, მათ შორის მინისტრებიცა და მეფეც, გრძნობენ მართვა-გამგეობის თვითმპყრობელური ფორმის სისუსტეს და ეძებენ ყოველგვარ საშუალებას გაიუმჯობესონ მდგომარეობა, რომელიც მათ სრულებითაც ვერ აკმაყოფილებთ“².

ამავე პერიოდში რუსეთის იმპერიაში გაჩაღებული რევოლუციური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელშიაც თერგდალეულებს მოწინავე პოზიციები ეკავათ, თავზარს სცემდა ცარიზმს, პირადად იმპერატორ ალექსანდრე II-ს. აქ აღნიშნულს ადასტურებს ბარათი, რომელსაც რევოლუციური მოძრაობით დაპყრობილი იმპერატორი ალექსანდრე II დიდ მთავარს მიხეილს 1879 წლის 24 დეკემბერს პეტერბურგიდან სწერდა: «...ног меня спас от угрожающей мне опасности». (1879 წ. ნოემბერში მოხდა მეფეზე ტერორისტუ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწ., ტ. 1, გვ. 240.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, 1959, გვ. 55.

ლი თავდასხმა) და იქვე დასძენდა, რომ ეს რევოლუციური „მძაფრი მღელვარება“ «угрожает не мне одному, а переворотом всего существующего порядка».

იმპერატორი დიდ მთავარს მიხეილს 1880 წ. 19 სექტემბრით დათარიღებულ პირადი ბარათით ატყობინებდა: «Появление революционной работы во вверенном управлении твоим крае, меня крайне огорчает. Надеюсь, что с твоей стороны будут приняты все возможные меры, для раскрытия главных виновников»¹.

არქივში დაცულია დიდი მთავრის მიხეილის წერილი იმპერატორ ალექსანდრე II-სადმი, რომელიც შუქს ფენს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისეთ თვალსაჩინო პიროვნების რევოლუციურ მოღვაწეობას, როგორიც ნ. ნიკოლაძე იყო. იმპერატორი ალექსანდრე II კავკასიის მეფისნაცვალს, დიდ მთავარს მიხეილს სწერს:

«Грустно, когда подумаешь, что после войны 1877 и 1878 годов, столь дорого нам стоящей, мы теперь находимся почти в том же положении, как в конце 1876 г.»².

მეფისნაცვლის მიხეილის წერილიდან ირკვევა, რომ ნ. ნიკოლაძის პიროვნებას პირადად იმპერატორი აღევნებდა თვალუფრს და იძლეოდა განკარგულებას, რომ იგი სასტიკად დაესაჯათ. ამის შესახებ დიდი მთავარი იმპერატორს მოახსენებდა:

«Распоряжение твое насчет высылки редактора «Обзор» Тифлисской газеты Николадзе в Ставрополь, — одобряю; надеюсь, что губернатор, Генерал-Майор Денз не допустит какой-либо новой неприличной выходки с его стороны», გაზეთი „ობზორი“-ც იმპერატორს აუკრძალავს. აი რას ვკითხულობთ ამაზე დიდი მთავრის მიერ იმპერატორისათვის გაგზავნილ წერილში: «Ты обратил внимание на неприличное объявление редактора Тифлисской газеты «Обзор», о прекращении сего издания. Поэтому прилагаю при сем объяснительную записку о личности сего редактора Николадзе, о высшей степени неприличной речи произнесенной им в думе (sic) и о мотивах послуживших тому поводом. Признаюсь, я весьма рад,

¹ ЦНИА, ф. 678, д., 623, стр. 19—20.

² იქვე, ს. 624.

что ныне представилась необходимость удалить его из края, в Ставрополь; полагаю, что он будет безвреден. находясь под строгим наблюдением вполне надежного губернатора генерал-майора Дена»¹.

დიდი მთავრის მიხეილის ეს წერილი დათარიღებულია 1880 წლის 25 ივლისით. როგორც ირკვევა, ნ. ნიკოლაძეს ასახლებდნენ იმ მიზნით, რომ მასაც იგივე დამართოდა, რაც 1887 წელს დ. ყიფიანს ხვდა წილად სტავროპოლში, მაგრამ ნ. ნიკოლაძე მოკლე დროში ოსტატურად დაუსხლტა ცარიზმს ხელიდან.

მეფის მთავრობამ 80-იან წლებში არა მარტო „ობზორი“ დახურა, რომელსაც ნიკოლაძე რედაქტორობდა, არამედ „დროება“, „ივერია“ და სხვ. გაზეთების გამოცემაც აკრძალა. ამრიგად, ქვეყანა კარგა ხანს პერიოდული პრესის გარეშე დარჩა, ხოლო მისი რედაქტორ-გამომცემლები სასტიკ დევნას განიცდიდნენ.

ყოველივე ზემოაღნიშნული უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ თერგდალეულთა მოღვაწეობა არ იფარგლებოდა მხოლოდ საგლეხო რეფორმის საქმიანობით. ისინი რუსი რევოლუციონერი დემოკრატებისაგან განსხვავებით სათავეში ედგნენ აგრეთვე ნაციონალურ-რევოლუციურ მოძრაობას და დაუცხრომლად იბრძოდნენ მეფის რუსეთის დესპოტური წყობილების დამხობის, ჩაგრულ-დამონებული ხალხების განთავისუფლებისა და ქვეყნის რევოლუციურად გარდაქმნისათვის. ამის გამო, როგორც ეს ნ. ნიკოლაძის, ი. ჭავჭავაძის და სხვათა მაგალითზე დასტურდება, ისინი ცარიზმის მხრივ სასტიკ რეპრესიებსა და დევნას განიცდიდნენ.

1881 წლიდან, ალექსანდრე III-ეს ტახტზე ასვლით, რუსეთში პოლიტიკური რეაქციის ხანა დაიწყო. ამან თავისი გამოხატულება პოვა რევოლუციური მოძრაობის სასტიკად დარბევაში, პროგრესული აზრის ჩახშობასა, რუსეთის ბურჟუაზიული გზით განვითარების შეჩერებასა და საგლეხო რეფორმის გატარებით შელახული ფეოდალური წოდებრიობის აღდგენის ცდაში. პოლიტიკური რეაქციის სათავეში თვით იმპერატორი იდგა.

¹ ЦГИАМ, ф. 678, д. 624.

1881 წლის მაისიდან, როდესაც დ. ტოლსტოი შინაგან საქმეთა მინისტრად დანიშნეს, რუსეთში ბოლო მოეღო კონსტიტუციური პერაქციების ხანას და ამიერიდან, ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, დაიწყო „აღვირახსნილი, დაუჯერებლად უაზრო და მხეცურ“ რეაქციაზე გადასვლა; კატკოვი—რეაქციის ეს პირწავარდნილი იდეოლოგი და პროპაგანდისტი, მსურველედ მიესალმა ტოლსტოის დანიშვნას და ამ აქტს სპეციალური სტატია მიუძღვნა სათაურით — „აღექით, ბატონებო, მთავრობა მოდის!“

XIX საუკუნის 80-იანი წლების რეაქცია გააფთრებით ესხმოდა თავს რუსეთის იმპერიაში შემავალ „ინოროდცებს“, სწამებდა მათ სეპარატიზმს, მიზნად ისახავდა არარუსი ხალხების ძალდატანებით გარუსებას.

ცარიზმი ამ პერიოდში სობს პოლონეთის, ფინეთის, უკრაინის, ლიტვის და სხვათა ისედაც ფიქტიური ავტონომიის ყოველგვარ გამოვლინებას. იგი პროვოკაციული მეთოდებით აძლიერებს ერების, ასევე მუსლიმანთა და ქრისტიანთა ერთმანეთზე წასისინებას, გზას უკაფავს ანტისემიტიზმს და სხვ. 1884 წლიდან პოლონეთის სამეფოს სახელწოდების ხსენებაც კი აიკრძალა და მას „ვისლისპირეთის მხარე“ ეწოდა. ასევე ეპყრობიან უკრაინასა და ბელორუსიას. სწორედ ცარიზმის ამგვარი პოლიტიკის შედეგი იყო 1882 წლის იანვარში საქართველოსა და ამიერკავკასიის მმართველობის სისტემაში მომხდარი ცვლილებები: გაუქმდა კავკასიის მეფისნაცვლის თანამდებობა, დაწესდა კავკასიის მთავარმართებლობა და აღდგენილ იქნა გენერალ-გუბერნატორთა თანამდებობანი. ახლად შექმნილ და რეორგანიზებულ ხელისუფლებას სათავეში ჩაუდგნენ უკიდურესი რეაქციონერები. მეფისნაცვალი მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვი, რომელიც კავკასიაში თავისი 18-წლიანი „მოღვაწეობის“ მანძილზე ერთგვარად აგრძელებდა მიხეილ ვორონცოვის მიერ შემუშავებულ კურსს, რაც თავის გამოხატულებას ქართველი ხალხის ეროვნულ, კულტურულ და ეკონომიურ თავისებურებებისადმი ერთგვარ ანგარიშგაწევაში პოულობდა. ეს კურსი ახლა დაწუნებული და უარყოფილი იქნა, მიხეილ ნიკოლოზის ძე პეტერბურგში გაიწვიეს. კავკასიაში მთავარმართებლის თანამდებობაზე დანიშნეს თავადი დონდუ-

კოე-კორსაკოვი — პირწავარდნილი რეაქციონერი და თავგამოდებული რუსიფიკატორი, ქართული ეკლესიის მესაქედ ცნობილი შავრაზმელი, არქიეპისკოპოსი პავლე, ხოლო კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველად — რუსიფიკატორი იანოვსკი.

რეაქციის ძალებმა აშკარად გაილაშქრეს ქართველი ერის, მისი მრავალსაუკუნოვანი კულტურის, ისტორიისა და ენის წინააღმდეგ. სკოლებიდან ქართული ენის გამოდევნის მიზნით ისინი სამეგრელოს, სვანეთისა და აჭარის სასწავლებლებში ქართული ენის ნაცვლად მეგრულად, სვანურად, თურქულად და რუსულად სწავლების შემოღებას მოითხოვდნენ.

სკოლებიდან და ეკლესიებიდან ქართული ენის გამოდევნასთან ერთად, ცარიზმი მიზნად ისახავდა ქართველი ერის ისტორიის ფალსიფიკაციას, მისი წყაროების გაყალბებას, ქართული დამწერლობის და წერილობითი ძეგლების უგულებელყოფას.

ოფიციალური პრესა აბუჩად იგდებდა ქართულ ეროვნულ დროშას, აქეზებდა სომხურ აღმავალ ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტურ ელემენტებს საქართველოს ისტორიული წარსულის გასაყალბებლად და მოძმე ერებს შორის მტრობას აღვივებდა. გამოჩენილ ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და სახელოვან ადამიანებს აუგად იხსენიებდნენ, მიწასთან ასწორებდნენ თვით შოთა რუსთაველის გენიალურ ქმნილებასაც კი. თხზავდნენ და ავრცელებდნენ ქართველი ერის დაბერების, მისი უპერსპექტივობის ყოვლად რეაქციულ თეორიას, რომელსაც თან ახლდა მამაპაპათა სისხლით მორწყული საუკეთესო ქართული მიწებიდან მკვიდრი მოსახლეობის აყრა-შევიწროება.

მთავრობის რეაქციული პოლიტიკის საწინააღმდეგო მოწინავე ქართულ საზოგადოებრივ აზრს სათავეში ჩვენი პროგრესული პრესა და მისი სულისჩამდგმელი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშენი ედგნენ.

გაზეთმა „დროებამ“, რომელსაც ს. მესხი რედაქტორობდა, 1880 წელს მოათავსა ღია წერილი კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველის იანოვსკისადმი, რომელშიც კატეგორიულადაა აღნიშნული: „ცილისწამება ქართველ ხალხზე არ გაგვეგონოსო“¹.

¹ გაზ. „დროება“, 1880, № 254.

ბრძოლაში თერგდალეულებთან ერთად ჩაება დ. ყიფიანი, რომელიც ს. მესხის „ღია წერილს“ უწოდებს „მგზნებარე წარმოქმას უსამართლოდ განგმირული გრძნობისა“. იგი აღელვებული მიმართავს იანოვსკის და დასძენს: „ახლა მიხვდით თუ ვერა, რასაც თქვენი ქადაგება მოასწავებს. ჩინგის ხანმა, ლანგთემურმა, შაჰაბაზმა, ნადირშახმა ვერ შემუსვრეს ჩვენი ხალხის ნება და ახლა თქვენ გინდათ შემუსვროთ? ჩვენ, ჩვენის კეთილის ნებით, სიყვარულით და სასოებით მივენდეთ რუსეთს, რომლის გარს შეუწერელი ერთგულება შეურყევლად გვაქვს გულში ჩავარდნილი. არა, ბატონებო; თუ ღია წერილის აზრი არ დაირღვა... ბატონი იანოვსკი შემედარი კი არა, შემცოდავი იქნება ორგვარად: ჯერ რუსეთის წინაშე, რომ ერთი უერთგულები თაყვანისმცემელი ხალხის გაორგულება განუზრახავს, და მერე მეცნიერების წინაშე... რომელიც ბრძანებს: პირველ წელსა ყრმასა ჯერ საშინაო ენას ასწავლიან და მერე საქვეყნოსო“¹.

ი. გოგებაშვილი, ილიასთან და აკაკისთან ერთად ებრძოდა იანოვსკის, ვოსტორგოვ-ლევიცკისა და სხვათა ანტიპედაგოგიურ, შოვინისტურ გამოხდომებს და ახალი თაობის გონებრივი და სულიერი გაფურჩქვნისათვის დედაენაზე სწავლებას მოითხოვდა.

სწორედ ამ მიზანს ემსახურებოდა ი. გოგებაშვილის მიერ შედგენილი უკვდავი სახელმძღვანელოები „დედაენა“, „ბუნების კარი“ და „რუსსკოე სლოვო“. მისმა წიგნებმა შექმნეს მიუვალი სიმაგრე ეროვნული კულტურის დასაცავად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და ქართული ენის ფესვები მოთხრობისა და გადაგვარებისაგან გადაარჩინეს.

თბილისის სასულიერო სემინარიაში ჯერ კიდევ 1872 წ. შეიქმნა მოწაფეთა არალეგალური წრე, რომელიც რევოლუციურ, აკრძალულ ლიტერატურას ავრცელებდა. 1873 წელს ჟანდარმერიამ ამ წრის არსებობა შეიტყო და მისი წევრების მიმართ ზედამხედველობა დააწესა.

80-იან წლებში მოსწავლე ახალგაზრდობა კიდევ უფრო მეტი გატაცებით ეწაფება არალეგალურ ლიტერატურას. 1886

¹ „საისტორიო მოამბე“, ტ. 3, გვ. 433.

წლის 24 მაისს სემინარიიდან გარიცხულმა ლალიაშვილმა თბილისის სემინარიის დირექტორი ჩუღეცკი მოკლა. ქართველი საზოგადოებრიობა ლალიაშვილის მოქმედებას რეაქციონერების უკუღმართი და გამომწვევი პოლიტიკით ხსნიდა. ეს იყო მოვლენა, რომლის მსგავსი არ ახსოვდა კავკასიაში რუსეთის თითქმის საუკუნოვან მმართველობას. ჩუღეცკის მკვლელობით გაცოფებულმა რეაქციამ ახალი შეტევა წამოიწყო. საქართველოს ეგზარქოსმა პავლემ ამ მიზნით გამოიყენა ჩუღეცკის დასაფლავების დღე და დასწყევლა საქართველო, ქართველი ხალხი, რომელმაც, მისი აზრით, დაბადა ისეთი ავაზაკი, როგორიც ჩუღეცკის მკვლეელი იყო.

ამ ფაქტით უკიდურესობამდე შეურაცხყოფილი ქართველი საზოგადოებრიობის აზრი გამოხატა დ. ყიფიანმა საპროტესტო ბარათში, რომელიც ეგზარქოს პავლეს 1886 წ. 8 ივნისს მისწერა და შოსთხოვა მას დაეტოვებინა საქართველო ამგვარი საქციელის გამო. დიმიტრი სწერდა: „თქვენო აღმატებულება! მიიღეთ მწყემსმთავრული მოწყალება და შემინდეთ ჩემი დიდი შეცდომა თუ გატაცებული დაუჯერებელი ხმებით ვცოდავ თქვენს წინაშე. მაგრამ ამბობენ, რომ თქვენ დასწყევლეთ ის ქვეყანა, რომელშიც თქვენ მოწოდებული ხართ სამწყემსოდ, და, რომელიც ამის გამო მოელოდა თქვენგან მართოდენ სიყვარულსა და სათნოებას... თუ ყოველივე ეს, უფალო, მართალია, თქვენი ღირსების გადარჩენა მხოლოდ შეიძლება იმით, რომ შემჩვენებელი დაუყოვნებლივ განიდევნოს შეჩვენებულ ქვეყნიდან“¹.

ეგზარქოსი შეეცადა თავის მართლებას. ცარიზმის გავლენიანმა მოხელეებმა დ. ყიფიანი მთავრობისათვის მეტად საშიშ პიროვნებად მიიჩნიეს. დონდუკოვ-კორსაკოვმა ამ საქმის გამოძიება მოითხოვა. იმპერატორის ბრძანებით 1886 წლის 6 აგვისტოს დ. ყიფიანი გადააყენეს ქუთაისის თავადაზნაურობის წინამძღოლობიდან და სტავროპოლში გადაასახლეს.

1887 წლის 18 ოქტომბერს დ. ყიფიანი სოფ. ქვიშხეთში (საკუთარ ოჯახში) უკანასკნელად სწერს ბარათს ცოლშვილს. 8 დღის შემდეგ იგი ვერაგულად მოკლეს. ამის შესახებ სტავრო-

¹ „საისტორიო მოამბე“, ტ. 3, გვ. 433.

პოლის გუბერნატორი მოკლე პატაკში სხვათა შორის წერს: „მკვლელობა გაძარცვის მიზნით მოხდა“¹. სინამდვილეში მკვლელობის მიზეზი იყო ცარიზმის რეაქციის წინააღმდეგ დ. ყიფიანის გალაშქრება.

პროგრესული საზოგადოებრიობა დ. ყიფიანის მკვლელობაში ერთხმად სდებდა ბრალს ცარიზმის ზემოხსენებულ ტრიუმფირატს. მართალია, ეგზარქოსი პავლე გადააყენეს, მაგრამ იანოვსკი და დონდუკოვ-კორსაკოვი კვლავ პარპაშებდნენ საქართველოში². ყველას, ვინც ხმას აღიმალებდა უსამართლობის წინააღმდეგ, ჯალათები სიცოცხლეს ასალმებდნენ.

სემინარიაში ჩუდეცკის მკვლელობის პირობებისა და მიზეზების გამო მეტად საყურადღებო აზრი გამოთქვა ი. გოგებაშვილმა თავის წერილში „თბილისის სასულიერო სემინარიის მდგომარეობის საკითხისათვის“, რომელიც მან სინოდის ობერ-პროკურორს პობედონოსცევს გაუგზავნა³.

თბილისის სასულიერო სემინარიაში მომხდარი ამბების გამო ჟანდარმერიამ და სასამართლო გამოძიებამ, სხვა მასალებთან ერთად, ხელთ იგდო ლალიაშვილის ხელნაწერი დღიური, რამაც დაადასტურა, რომ მოწაფეებს ხელნაწერ ჟურნალთან ერთად ჰქონდათ საიდუმლო შიფრი, მასალები არალეგალური პრესიდან და მიწერ-მოწერა საეკლესიო პირებთან.

ჟანდარმერიის აზრით, სასულიერო სემინარიის მოწაფეთა არალეგალური წრე დაკავშირებული ყოფილა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებთან. ამიტომაც იყო, რომ 1884 წლიდან პოლიციის დეპარტამენტის განკარგულებით ი. ჰავქავაძესა და ნაროდნიკ ეგნატე იოსელიანზე, როგორც პოლიტიკურად არასაიმედო პირებზე „საიდუმლო მტკიცე მეთვალყურეობა“ დააწესეს. პოლიციის ერთ-ერთ ცნობაში ვკითხულობთ: „სემინარიის ამბოხებაში არა მცირედი ღვაწლი მიუძღვის სათავადაზნაურო სკოლას, მის მასწავლებლებს, რომელიც არსებობს მხოლოდ ქართველებისათვის და უპეჯიჯივებით შეიძლება ითქვას, რომ იმ მიმართულების მთავარი ხელმძღვანელი, რომლის მიზანიცაა ეროვნული მოძრაო-

¹ „საისტორიო მოამბე“. ტ. 3, გვ. 414.

² ვ. ვუნიია, დიმიტრა ყიფიანი, გვ. 18.

³ ი. გოგებაშვილი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 136—160.

ბის გაღვივება, არის თავადი ილია ჭავჭავაძე — ტფილისის სათავადაზნაურო ბანკის თავმჯდომარე¹. დადის ხმები, რომ მასთან დრო და დრო იმართება საიდუმლო კრებები, სადაც არკვევენ სხვადასხვა საზოგადო ხასიათის და სოციალურ საკითხებსო“².

ამავე დოკუმენტით დასტურდება ი. ჭავჭავაძის კავშირი ნაროდნიკული მოძრაობის გამოჩენილ მოღვაწესთან, ფაქტიურად ამ მოძრაობის იდეურ და ორგანიზაციულ ხელმძღვანელთან, — ე. იოსელიანთან.

ცნობილია, რომ თავის დროზე ი. ჭავჭავაძე მიესალმა ქართველი ნაროდნიკული ახალგაზრდობის გამოსვლას სამოღვაწეო ასპარეზზე, მოუწონა მათ ხალხში გასვლა და ხალხთან კავშირი, მათი ავითა და კარგით დაინტერესება და იმედიც გამოთქვა, რომ ამ ახალგაზრდობის მოღვაწეობა ხალხს სარგებლობას მოუტანდა. ისიც ცნობილია, რომ თვით ნაროდნიკეები, ჟურნალ „იმედის“ მწერლები, როცა 1883 წელს ეს ჟურნალი დახურეს, ი. ჭავჭავაძის „ივერიას“ შეეკედლნენ. ყოველივე ამის შემდეგ ისმება კითხვა: რამდენად სამართლიანია ნ. ნიკოლაძისა და ი. ჭავჭავაძის დაკავშირება ნაროდნიკებთან, მაშინ როდესაც მათ განსხვავებული მსოფლმხედველობა, პარტიული და საზოგადოებრივი შეხედულებები გააჩნიათ? უფრო მეტიც. განა ცნობილი არ არის, რომ ი. ჭავჭავაძე თავისი მსოფლმხედველობით მკაცრად ებრძოდა ნაროდნიკებს?

ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძისა და სხვა თერგდალეულების ნაროდნიკებთან ერთგვარად დაახლოება-დაკავშირების მიზეზი იმ ფაქტში უნდა ვეძიოთ, რომ 80-იან წლებში თავაწყვეტილი რუსიფიკატორული პოლიტიკისა და რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლამ ეროვნული ძალები რამდენადმე გააერთიანა, ერთმანეთს დაუკავშირა სხვადასხვა მრწამსის მქონე ქართველი ინტელიგენციის წრეები და ისინი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დროშის გარშემო შემოიკრიბა. სწორედ ამიტომაც, რომ ქართველი ნაროდნიკების საუკეთესო წარმომადგენ-

¹ მოსკოვის ცენტრალური არქივი, პოლიტიკის დეპარტამენტის III განყ. საქ. № 1168.

² „რევოლუციის მატთან“, № 1, 19, 1925 წ.

ლები 80-იან წლებში ი. ჭავჭავაძის ამოუდგნენ გვერდში და თითქო მისი თანამებრძოლნიც კი გახდნენ¹.

ჩვენში თერგდალეულებს დიდი დამსახურება მიუძღვით იმ მხრივაც, რომ მათ პირველებმა დააყენეს დემოკრატიულ საფუძველზე ქართველი ხალხის სოციალური და ეროვნული განთავისუფლების საკითხი; მათვე სცადეს ქართველი ხალხის სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა ცარიზმისა და რეაქციის წინააღმდეგ დაეკავშირებინათ რუსეთის საერთო განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან. მართალია, თერგდალეულებმა ვერც ამ შემთხვევაში დააღწიეს თავი ერთგვარ ისტორიულ შეზღუდულობას და ვერ დაინახეს ის რეალური რევოლუციური ძალა, რომელიც მათ ოცნებას სინამდვილედ აქცევდა, მაგრამ ცნობილია, ისტორიული დამსახურება ფასდება არა იმის მიხედვით, თუ რა არ მოგვეცეს წარსული ეპოქის მოღვაწეებმა თანამედროვე მოთხოვნებთან შედარებით, არამედ იმის მიხედვით, თუ რა მოგვეცეს ახალი თავიანთ წინამორბედებთან შედარებით.

თერგდალეულები მოღვაწეობდნენ იმ პერიოდში, როცა ქართველი ხალხის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მომხდარი ახალი ძვრების შედეგად საფუძველი ეყრებოდა ქვეყნის გაერთიანებას, ბოლო ეღებოდა კუთხურ კარჩაკეტილობას და ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბება ხორციელდებოდა. თერგდალეულები, როგორც ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღიარებული ბელადები, ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების აკვანთან იდგნენ

¹ საქართველოში ხალხოსნური მოძრაობის აღმოცენების, მისი მრწამსის და განვითარების ეტაპების შესახებ გარკვევას არა ერთი მკვლევარი შეუხებია; ამთგან ყურადღებას იპყრობს რ. ხომლელის, ა. ჯორჯაძის, ფ. მახარაძის, ს. ხუნდაძის, პ. გუგუშვილის, პროკ. რატიანის, ზ. მშველიძის, ა. კიკვიძის, ლ. გორგილაძის, გ. მეგრელიშვილის და სხვათა გამოკვლევები. ი. ანთელავას გამოკვლევა — „საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში“, რომელიც 1967 წ. გამოიცა, ხალხოსნობას ეძღვნება. მასში კრიტიკულად და არსებითად სწორადაა გაშუქებული მთელი ეს მემკვიდრეობა, მათ შორის თერგდალეულთა და ხალხოსნების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი (იხ. 15—19), მაგრამ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას, რომ ჩვენში თითქოს დაუმსახურებლად „ხალხოსნებს ბევრი ეროვნულ ნიპილიზმს სწამებდა“ (გვ. 11) და სხვ.

ისინი ზრდიდნენ ხალხში ეროვნულ შეგნებას, იღვწოდნენ მშობლიური ენისა და ლიტერატურის განვითარებისათვის, რითაც გაბედულად უღობავდნენ გზას ცარიზმის რუსიფიკატორულ პოლიტიკას. ამ ისტორიული ბრძოლით ისინი გზას უკაფავდნენ და ნიადაგს უმზადებდნენ საქართველოს ჭეშმარიტ განმათავისუფლებელ ძალას — მუშათა კლასს, რომელსაც მარქსიზმის კლასიკოსების მითითებათა თანახმად არ შეეძლო დარაზმულიყო, თუ იგი „ერის ფარგლებში არ მოეწყობოდა“. ამ მხრივ თერგდალეულების ისტორიული დამსახურება იმდენად დიდია ქართული მოწინავე რევოლუციურ-განმათავისუფლებელ საზოგადოებრივი აზრის ფორმირებისა და დანერგვისათვის ხანგრძლივ ბრძოლებში, რამდენადაც ისინი გვევლინებიან ახალი სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის სახელოვან წინამორბედებად და საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებისათვის ნიადაგის შემამზადებლებად.

რუსეთისა და ევროპის ყველაზე უფრო ახალი და მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობის დაუფლებითა და ქართულ ნიადაგზე მკვიდრად დაფუძნებით, მისი გამდიდრების გზით, თერგდალეულებმა გადატრიალება მოახდინეს ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ აზროვნებაში. ისინი ხალხს ამზადებდნენ დიდი ისტორიული მოვლენებისათვის — ცარიზმის დასამხობად, ჩაგრულთათვის სოციალური და ეროვნული თავისუფლების მოსაპოვებლად. მიუხედავად იმისა, რომ დიდი იყო თერგდალეულთა რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მიზანსწრაფვა ხალხთა მასების ცარიზმის დასამხობად დარაზმვის საქმეში, ეს ბრძოლა ნამდვილ რევოლუციურ ნიადაგზე დგება მხოლოდ განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესამე, პროლეტარულ ეტაპზე, როდესაც რუსეთსა და საქართველოში ისტორიის ასპარეზზე ახალი ძალა, მუშათა კლასი გამოდის.

ასეთია მოკლედ ის სოციალ-პოლიტიკური გარემო და იდეურ-თეორიული საფუძვლები თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობისა, რომელმაც თავისი გამოხატულება არა მხოლოდ მათ მხატვრულ შემოქმედებასა და პუბლიცისტიკაში პოვა, არამედ მთელი სიცხადით აისახა ქართული ისტორიოგრაფიის ძირითად პრობლემებზე ჩამოყალიბებულ მათსავე შეხედულებებში.

საქართველოს ისტორიის პრობლემები თერგდალეულთა წინამორბედების — 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა იდეურ მემკვიდრეობაში

§ 1. განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი ეტაპის ქართული
ისტორიოგრაფიის ძირითადი საკითხები

XIX საუკუნის 20—30-იანი წლების ქართულ საზოგადო-
ებრივ-პოლიტიკურ და ლიტერატურულ-ისტორიოგრაფიულ
აზროვნებაში ახალი პერიოდი იწყება. სამოღვაწეო ასპარეზზე
გამოდის 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა პლეადა.
მათ გამოსვლას და ცარიზმის რეაქციასთან პირველ გაბედულ
შერკინებას, რასაკვირველია, თავისი გამამართლებელი ახსნა
და რამდენადმე პროგრამულად ჩამოყალიბებული იდეურ-თე-
ორიული დასაბუთებაც მოეპოვება¹.

XIX საუკუნის 1-ლი მეოთხედის ქართულ ისტორიოგრა-
ფიულ აზროვნებაში შეთქმულების მონაწილეთა მოწინავე
თაობამ თავისი ახალი სიტყვა თქვა როგორც საქართველოს

¹ 1832 წლის შეთქმულებაში ორი მიმდინარეობა შეინიშნება, 1) პროგრესულ-დემოკრატიული, — სოლ. დოდაშვილის, გ. ერისთავის, ალ. კავკავაძის, გრ. ორბელიანის, დ. ყიფიანის და სხვ. მონაწილეობით და 2) დინასტიურ თავდაზნაურული. — დიდების მძივებელ ბატონიშვილე-
ბის მეთაურობით. ეს უკანასკნელი მიმდინარეობა შორს იდგა ეროვნულ-
განმათავისუფლებელი იდეისაგან. ამიტომ მას ნაშრომში არ ვეხებით. რო-
გორც პირველ, ისე მეორე მიმდინარეობის იდეურ-პროგრამულ ზრახვებ-
სა და მთლიანად 1832 წლის შეთქმულებაზე ქართულ ისტორიოგრაფიასა
და ლიტერატურათმცოდნეობაში დიდძალი ლიტერატურა დაგროვდა. თერგ-
დალეულები პირველნი იყვნენ, რამდენადაც ი. კავკავაძის მეთაურობით
სწორად შეათვალეს პროგრესულ-დემოკრატიული დასის ღვაწლი და სოლ.
დოდაშვილი, გ. ერისთავი და სხვ. თავიანთ სახელოვან წინამორბედებად
აღიარეს.

ისტორიულ წარსულზე, ისე მის თანამედროვეობასა და მომავალზე. აღნიშნულის მიუხედავად ამ თაობის შეხედულებანი საქართველოს ისტორიისა და მისი თანადროულობის საკითხებზე დღემდე სპეციალური შესწავლის საგნად არ გამხდარა. ჩვენ აქ მხოლოდ ზოგიერთ საკითხზე შევჩერდებით.

ამ მოღვაწეთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის გულდასმით შესწავლა გვარწმუნებს, რომ ბევრი მათგანი საქართველოს ისტორიისა და ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესანიშნავი მკვლევარი, მთელი რიგი ისტორიული ნარკვევების ავტორი იყო. მაგალითად, შეთქმულების მონაწილეთა ისეთი სახელოვანი წარმომადგენელი, როგორიც არიან ს. დოდაშვილი, გრ. ორბელიანი, ალ. ჭავჭავაძე, გ. ერისთავი, დ. ყიფიანი და სხვანი, თავიანთ ლიტერატურულ შემოქმედებაში საპატიო ადგილს უთმობდნენ მშობლიური ქვეყნის ისტორიას. ისინი გვევლინებიან საქართველოს ისტორიის არა მარტო შესანიშნავ მცოდნეებად, არამედ თანამედროვეობის დიდ მემკვიდრეებად. მათ მემკვიდრეობას დღეს ჩვენთვის, საქართველოს ისტორიის მრავალფეროვან საშენ მასალათა შორის, პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ მხრივ აღსანიშნავია ალ. ჭავჭავაძის „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი“ და „მდგომარეობა 1801-დან 1831 წლამდე“, სოლ. დოდაშვილის ნაშრომები — „ქართული ისტორია“, „მეფობა ირაკლი მეორისა“, „კრიტიკული შენიშვნები გარდევის ნარკვევზე საქართველოს მეფის დაკრძალვის წესის გამო“, დ. ყიფიანის შრომები, გრ. ორბელიანის წერილები და „მოგზაურობა“, ნ. ბარათაშვილის უკვდავი მემკვიდრეობა და სხვ.

XIX საუკუნის 20-იანი წლების ქართველ ინტელიგენციას უდიდესი გავლენა მოახდინა 1825 წლის დეკემბერს პეტერბურგში სენატის მოედანზე განათლებულ თავადაზნაურ ოფიცერ რევოლუციონერების თაოსნობით მოწყობილმა ცარიზმის საწინააღმდეგო შეიარაღებულმა გამოსვლამ, რომელშიც ქართველთაგან ა. გამგებლიძე და მ. ბარათაშვილი მონაწილეობდნენ. მეფის მთავრობამ სასტიკად დასაჯა დეკაბრისტები, რომელთა ერთი ნაწილი ა. ოდოევსკი, ნ. რაევსკი, ა. ბესტუჟევი-მარლინსკი, ი. ბურცევი, ვ. სუხოვუკოვი და სხვები

საქართველოში გადმოასახლა. გადმოსახლებულებთან ახლო კავშირი დაამყარეს ქართველი ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილმა — ალ. ჭავჭავაძემ, გრ. ორბელიანმა, გ. ერისთავმა, სოლ. დოდაშვილმა და სხვებმა. გრ. ორბელიანმა ქართულად თარგმნა დეკაბრისტი პოეტის კ. რილეევის ლექსი „ნალივაიკოს აღსარება“, რომელიც სამშობლოს თავისუფლების ჰიმნია. ალ. ჭავჭავაძის სახლი თბილისსა და წინანდალში რუსეთისა და საქართველოს ბევრი პროგრესული მოღვაწის საზეიმო და საქმიანი თავშეყრის სალონი გახდა.

ქართულ მოწინავე საზოგადოებრივ აზრზე დიდი გავლენა მოახდინა 1830 წლის რევოლუციამ ევროპაში, კერძოდ, პოლონეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ. სოლ. დოდაშვილი, რომელმაც 1827 წელს დაასრულა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ფილოსოფიურ-იურიდიული ფაკულტეტი, მთელი ამ რევოლუციური ამბების მომსწრე და მასში კარგად გათვითცნობიერებული, ცარიზმის წინააღმდეგ რევოლუციურად განწყობილი პირი იყო. 1828 წელს თბილისში დაარსდა და გამოიცა ქართული გაზეთი „თბილისის უწყებანი“, რომელიც, ავად თუ კარგად, მაინც ეხებოდა ზოგიერთ იმ მტკივნეულ საკითხს, რაც ქართველ საზოგადოებას აწუხებდა¹.

სოლ. დოდაშვილისა და მისი თანამებრძოლთა რევოლუციურ-დემოკრატიული, ანტიცარისტული იდეების პროპაგანდისა და ხალხის დარაზმებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1832 წელს პირველი ქართული ჟურნალის „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანის“ გამოცემას. ჟურნალის პირველივე ნომერი უახლეს ამოცანად სახავდა გაღვიძებას „თანამემამულეთა შორის სურვილის და სიყვარულის ბუნებითა ენისა და სიტყვიერებისა“.

ჟურნალში იბეჭდებოდა განმათავისუფლებელი შინაარსის ლექსები და ნარკვევები. ალეგორიული ხასიათის ლექსში „გივი ამილახვარის აღსარება“, რომელიც მოწოდებასავით უღერს ცარიზმის წინააღმდეგ საბრძოლველად, ვკითხულობთ:

„ერი ღალატებს ვაებას და ვერავინ აღდგა მფარველად,
მის ეამით მტრისა სისხლისა ვარ დასათხევად მონურნე.

¹ მ. გოცაძე, „ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია“, თბ., 1954, გვ. 146—147.

თავისუფლება უმსხვერპლოდ, უსისხლოდ მოუსყიდეს?
წარესწყდები მამულისათვის, ვაცი, ვგრძნობ და აღვიარებ“.

სოლ. დოდაშვილის პარად საქმეებში იპოვეს იოანე ბატონიშვილის ლექსი, რომელიც არ დაბეჭდილა:

მასში მხილებულია ცარიზმის სამხედრო ბიუროკრატიული რეჟიმის მთელი სისაძაგლე, რომელიც ხალხის ინტერესებს უპირისპირდებოდა.

სოლ. დოდაშვილს გაჩხრეკის დროს აღმოაჩნდა აგრეთვე 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა ცნობილი პროკლამაცია: „ქვეყნის დაარსებიდან მამულსა ჩვენსა აქვნდა თავისი საკუთარი მდგომარეობა, აქვნდა თავისი სჯულნი, თავისი სარწმუნოება, თავისი ენა და თავისი ჩვეულება...“¹

ამასთანავე შეუძლებელია არ აღვნიშნოთ სოლ. დოდაშვილის ლექსი, რომელშიც ავტორი მოითხოვს ცარიზმის ანტი-ხალხური მმართველობის წინააღმდეგ იარაღით ხელში გამოცვლას. მასში ნათქვამია:

„მაიის თვესა იქმნას ძახება
გამოხატულნი ქართველთ უფლება
აღვიპყრათ ხელსა მახვილი,
მიეცეთ მტერს შიშის ჯახილი.
შემოვიკრიბოთ გულით მსურველნი
გავნდეწოთ სოფლით ძალით მოსულნი“² და სხვ.

მართალია, სოლ. დოდაშვილი ცარიზმის შეურიგებელი მტერია, ებრძვის მეფის რუსეთის რეაქციულ კოლონიურ პოლიტიკას საქართველოში და დაუღალავად იღვწოდა პროგრესულ-განმათავისუფლებელი იდეების მტკიცედ დანერგვისათვის თანამეპყრობელებში, მაგრამ მას საქართველოს რუსეთთან კავშირი მაინც ერის სასიცოცხლო ინტერესად მიაჩნია. იგი ირან-ოსმალეთის აგრესიას საქართველოსათვის მომავლდინებლად თვლიდა და დასძენდა, რომ „რუსეთის მფარველობის გარეშე მას არსებობა არ შეუძლია“³.

¹ საქართველოს ცსა, განსაკუთრებულ საქმეთა ფონდი, საქ. 1457, გვ. 10, ფურც. 1835.

² იქვე, ფურც. 1834.

³ ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 1, გვ. 482.

სოლ. დოდაშვილი იყო აღნიშნული ყურნალის გამომცემელ-რედაქტორი და მასში გამოქვეყნებული წერილების დიდი ნაწილის ავტორი. მისი აზრით, რუსეთთან დაკავშირებამ გამოიწვია საქართველოს საუკუნოვანი მტრების ალაგმვა. იგი აღნიშნავდა, რომ ამიერიდან „მამულისა ჩვენისასა ყოველმან კაცმან მიაქცია ყურადღება განათლებასა და ზედა... თანამემამულენი ჩვენი იმკიან განათლებასა და მდიდრდებიან ცნობათა მიერ, რომელთაგანაცა მამული ჩვენი მოელის ბედნიერებას“.

სოლ. დოდაშვილმა, ამასთანავე, ამხილა და სამარცხვინო ბოძზე გააკრა ცარიზმის ბარბაროსული ბატონობის სიმახინჯე და კოლონიური პოლიტიკის სისასტიკე საქართველოში.

ხალხის აუტანელი კოლონიური ჩაგვრა და მისი მოთხოვნები სოლ. დოდაშვილმა რამდენადმე პროგრამულად ჩამოაყალიბა ერთ-ერთ საყურადღებო დოკუმენტში, რომელიც მეფის რუსეთის საგამომძიებლო ორგანოების საქმეებშია დაცული, მასში აღნიშნულია: „მაქვს პატივი მოგახსენოთ შემდეგი იმ ჩაგვრა-შევიწროებათა შესახებ, რომელიც მე ქართველთაგან მომისმენია“. აქვეა ჩამოთვლილი მეფის რუსეთის სახელმწიფო ორგანოებისა და სასამართლო-დაწესებულებების ის მანკიერებანი, რომლებიც „არ ეფარდება არც ხალხის ხასიათს. არც ზნე-ჩვეულებებს. კანონს უკუღმართი აზრით ხსნიან და საქმეები ფრიად არასწორად მთავრდება“. სოლ. დოდაშვილის აღნიშვნით, „საქმე, რომელიც შეიძლება სიტყვიერად გადაწყდეს ძალიან სწრაფად, ნაბრძანებია სასამართლოში იქნას შეტანილი. როგორც მართალი, ისე მტყუანი უფრო მეტს ხარჯავს, ვიდრე თვითონ საქმე ღირს“. მოჰყავს ფაქტები, როდესაც 1813 და 1817 წელს სასამართლოში აღძრული საქმეები 30-იან წლებამდე გრძელდებოდა. სოლ. დოდაშვილი დასასრულს მოითხოვს მთელი ამ ბიუროკრატიული აპარატის შეცვლას (გარდაქმნას) ხალხის ინტერესებისა და მოთხოვნების შესაბამისად¹.

სოლ. დოდაშვილი პირველი იყო, რომელმაც ცარიზმის

¹ ცსსა, განსაკუთრ. საქმეთა ფონდი, საქ. 1457, რეუელი V, ფურც. 809—810.

ბიუროკრატიული აპარატის ბოროტმოქმედებას და საზოგადოდ მის კოლონიურ-ეროვნული ჩაგვრას ბარბაროსულ პოლიტიკას სოციალური საფუძველები მოუძებნა და შესძლო კიდეც მისი სააშკაროზე გამოტანა. მისი აზრით „ქართველთა ჩაგვრა-შევიწროვების მიზეზთა შორის პირველ პლანზე იდგა სასამართლოში საქმის რუსულ ენაზე წარმოებისა და მისი ბოლომოუღებელ გაქიანურებათა საფუძველზე ხალხის ნივთიერად დაზარალების სავალალო შედეგები. ბუნებრივია, რომ ამასვე უკავშირებდა იგი ეროვნული კულტურის სხვა საკითხებსაც. ცარიზმის „სასამართლო, — მგრძნობიარე, შეიძლება ითქვას კეთილი და გულწრფელი ხალხისათვის, საშინელი ტვირთია, — დასძენს დოდაშვილი, — რადგან კანონების უცოდინარობისა გამო, სრულიად ხელს იღებენ თავიანთ უფლებებზე“.

სოლ. დოდაშვილის განცხადებით ცარიზმის ადმინისტრაციისათვის დამახასიათებელი ამგვარი მანკიერი მხარეებს აღმოსაფხვრელად საჭიროა, რომ მართვა-გამგეობაში ეროვნული კადრები გამრავლდეს და სასამართლოებში „არჩევდნენ საქმეს სიტყვიერად“. არსებითად ეს იყო ეროვნული შეზღუდული თვითმმართველობის მოკრძალებული მოთხოვნა, რომელმაც 60-იან წლებში შემდგომი განვითარება პოვა.

გერცენი მხურვალედ თანაუგრძნობდა რუსეთის ჩაგრული ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას და სლავიანოფილების რეაქციულ შეხედულებათა წინააღმდეგ მიმართულ კრიტიკაში აღნიშნავდა: „ეროვნება როგორც დროშა, როგორც საბრძოლო ძახილი მხოლოდ მაშინ შეიმოსება დიდებით, როცა ხალხის დამოუკიდებლობისათვის, უცხო უღლის დამსობისათვის იბრძვისო“¹.

ჯერ კიდევ 20-იანი წლების ბოლოს ალ. გრიბოედოვი კავკასიის მეფისნაცვალ გრაფ პასკევიჩს, რომელთანაც იგი დაახლოებული იყო, ქართველი ხალხისადმი დამოკიდებულების საკითხში ასეთ რჩევას აძლევდა: „აქაურ ხალხს ნუ მოახვევთ თავზე მის ზნე-ჩვეულებისათვის შეუფერებელ უცხო კანონებს, რომელიც არც არავის ესმის და არც არავინ ღებულობს.

¹ А. И. Герцен, «Былое и думы», 1946 г., стр. 284.

ხალხთ დაუყენეთ მის მიერ ამორჩეული მოსამართლეები, რომლებმაც ენდობიან: თუ შეიძლება ნუ შეეხებით მის შინაურ გამგეობას, მის მმართველობაში და სამმართველოში მხოლოდ მთავრობის მხრივ არჩეული დეპუტატები დაესწრონ ხოლმე. სხვაფრივ ძალას ნურაფერში ნუ დაატანთო“¹.

გრიბოედოვის ამ რჩევას 1832 წლის შეთქმულების პროგრესული დასის მეთაურის სოლ. დოდაშვილის მოთხოვნებსა და თერგდალეულთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის შესვეურთა პროგრამულ საბრძოლო მოთხოვნებს შორის შეიძლება ითქვას, რომ ბევრი რამ საერთოა.

სოლ. დოდაშვილი შეთქმულთაგან ყველაზე მკაცრად დაისაჯა. ციმბირში გადასახლებული იგი სიკვდილს წინ დიდ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატს ი. გერცენს უნახავს. ჩვენამდე მოაღწია გერცენის საყურადღებო ჩანაწერებმა სოლ. დოდაშვილის შესახებ².

სოლ. დოდაშვილისა და მისი პლეადის ბრძოლა ცარიზმის წინააღმდეგ, თავისი შინაარსით ნაციონალურ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას წარმოადგენდა და მიუხედავად იმისა, რომ იგი კლასობრივი შეზღუდულობისა და სოციალური კონსერვატიზმის მატარებელი იყო, ცარიზმის, როგორც საერთაშორისო რეაქციის ბურჯის წინააღმდეგ ბრძოლით, პროგრესის საერთო საქმეს ემსახურებოდა და ობიექტურად — რუს ხალხთან კავშირის განმტკიცების გზით, მშრომელი ხალხის განთავისუფლებას ისახავდა შორეულ მიზნად.

ამრიგად, ქართული კულტურის დაცვით, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის აღორძინებითა და ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებით აღფრთოვანებული 1832 წ. შეთქმულნი, ცარიზმის კოლონიური უღლის დამსხვრევის დიადი მიზანსწრაფვით, საქართველოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის 1-ლი ეტაპის იდეურ მედროშეებად წარმოგვიდგებიან.

მართალია, 1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი (მისი პროგრესული ფრთა) გადაჭრით ილაშქრებდნენ მეფის რუსეთისა და მისი კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, მაგრამ

¹ გაზ. „კვალი“, 1895, № 52, გვ. 2.

² А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. III, стр. 19.

ამასთან ერთად არ იგიწყებდნენ იმ დადებითსა და პროგრესულს, რაც საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ მოუტანა. მაგალითად, 1832 წ. შეთქმულების მონაწილე გრიგოლ ორბელიანი ჯერ კიდევ 1831 წელს დაწერილ მემუარებში „მოგზაურობა ჩემი თბილისიდან პეტერბურგამდის“ შესანიშნავად ახასიათებს რუსეთის პროგრესულ-გამაერთიანებელ როლს, მის დიდ დამსახურებას საქართველოს ტერიტორიულ მთლიანობის აღდგენისა და დაცვის, მისი ეროვნული კონსოლიდაციის საქმეში. „...ღმერთმა ნუ ინებოს საქართველოს დატოვება რუსთაგან ას წლამდის, -- წერს გრ. ორბელიანი, -- მაშინ აღარ მეშინის, ამისათვის რომელ საქართველოს ეყოლება მის დროსა მრავალნი მსწავლელნი კაცნი, საზოგადოება შეიცვლება... საქართველო არს დაგლეჯილი ნაწილ-ნაწილად. ალექსანდრე მეფის შემდეგ, რომელმანცა განუსჯელად განჰყო საქართველო, ქართლი, კახეთი, იმერეთი, საათაბეგო, გურია. მის დროთა აქომაძღვრე იყვნენ ურთიერთს მტერნი და სისხლი ინთხეოდა მოუწყვეტელ. აწ ძლივს შეერთდნენ და ამიერიდგან უნდა შეერთხორცდნენ და შეადგინონ ერთი მთელი: წებოთი მიკრული არ დაღებვის დიდხანს, თუ მზე არ შეაერთებს და შეადუღებს მას. ჩვენი მზე არის დრო; დრომან უნდა განგვანათლოს, გვასწავლოს ურთიერთთა და მამულის შეყვარება და შეგვეერთოს ერთითა გულითა, ერთითა ფიქრითა ყოველნი ნაწილნი ძველისა საქართველოსანი. მაშინ იქნების, თემცა არა ფრიად ძლიერ, ვითარცა სხვანი სახელმწიფონი, -- გარნა შემძლებელ დაცვად თვისასა სამზღვრისა. გარეშე მოზღუდულ არს საქართველო მტერთაგან, ჯერარს, რათა ყოველი ქართველი აღინთოს მამულის სიყვარულითა... კვალად ვამბობ, რომ დრომ უნდა აღადგინოს საქართველო¹. ასეთია გრ. ორბელიანის პოლიტიკური მრწამსი.

საქიროა ყოველთვის გვქონდეს მხედველობაში ის ფაქტი, რომ 1832 წლის შეთქმულები და მათი მიმდევრები მკვეთრად განასხვავებდნენ ერთმანეთისაგან მეფე ერეკლეს მიერ

¹ ნიკოლოზ ბარათაშვილი, თხზ., 1945. პ. ინგოროყვას რედაქციით, გვ. 58-59. ქართველი მწერლები რუსეთის შესახებ, 1962, გვ. 385-386, ვ. შადურის რედაქციით.

1783 წელს დადებულ ტრაქტატსა და 1801 წლის უსამართლო აქტს, რომელმაც საქართველოს ყოველგვარი დამოუკიდებლობა წაართვა. 1832 წლის შეთქმულნი სწორედ ამ უკანასკნელ აქტს ებრძოდნენ.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ქართულ სალიტერატურო კრიტიკასა და ისტორიოგრაფიაში ნ. ბარათაშვილის ლექსი „საფლავი მეფის ირაკლისა“ ყოველთვის როდია სწორად გააზრებული. ნ. ბარათაშვილი ამ ლექსში ხოტბას ასხამს არა საქართველოს რუსეთთან შეერთებას 1801 წლის აქტს, რომელიც აშკარა თვალის ახვევა იყო, არამედ ერეკლესეულ 1783 წლის ტრაქტატს. მგოსანი ხოტბას ასხამს ამ ტრაქტატის დადებისათვის ერეკლეს საფლავს, მის ანდერძანავს, — და მართლაც, ასე რომ არ იყოს, მაშინ ლექსი პოეტს მეფე გიორგი XII-სა და მის მიერ საქართველოს რუსეთთან შეერთების 1801 წლის აქტისადმი უნდა მიეძღვნა.

ჩვენმა დიდებულმა პოეტმა ალ. ჭავჭავაძემ დაწერა და იმპერატორ ნიკოლოზ I. წარუდგინა „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი და მდგომარეობა 1801-დან 1831 წლამდე“. ერთი შეხედვით, ნარკვევი, რომელიც იმპერატორისადმი წარდგენილი, ოფიციალურ შთაბეჭდილებას ტოვებს, საქართველოს რუსეთთან შეერთებას და მტერთაგან შევიწროებულ ქვეყანაზე იმპერატორის ხელდებას იგი ერთგვარად ხოტბას ასხამს. მაგრამ თავისი შინაარსით ალ. ჭავჭავაძის ამ ნარკვევში საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ჩამოყალიბებული თვალსაზრისი პროგრესულ-დემოკრატიულია და იგი არსებითად მეფის რუსეთის კოლონიზატორულ თვალსაზრისს უპირისპირდება.

ალ. ჭავჭავაძე საქართველოს რუსეთთან შეერთებას, თავისი იდეური თანამებრძოლების — სოლ. დოდაშვილის, გრ. ორბელიანის, ნ. ბარათაშვილის, დ. ყიფიანისა და პლ. იოსელიანის მსგავსად, პროგრესულ მოვლენად მიიჩნევს. ძველი ივერიის დაცემას იგი, გრ. ორბელიანთან და ნ. ბარათაშვილთან ერთად, ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევით თბილისის წახდენას უკავშირებდა და დასძენდა: რუსეთის მფარველობა საჭირო და აუცილებელი იყო საქართველოსათვის, რადგანაც იგი „მაშინ ისე მძიმე ავადმყოფს ჰგავდა, რომელსაც ძლივსღა შეუძლია

მკურნალს თავისი სისუსტე ამცნოს“. ალ. ჭავჭავაძე, ამასთანავე იმპერატორს ამცნობდა რუსეთის ქვეშევრდომობის ფიცზე ხელმოწერილ ქართველი ხალხის სიმტკიცესა და თავდადებას, და არწმუნებდა მას, რომ ეს ხალხი მუდამ რუსეთის ერთგული დარჩებოდა. ნარკვევში შემდეგ მოთხრობილია, თუ როგორ იბრძოდა ქართველი ხალხი რუსი მეომრების მხარდამხარ რუსეთ-ირანისა და რუსეთ-თურქეთის ომებში. ალ. ჭავჭავაძე ასაბუთებს, რომ საქართველო ამ სისხლისმღვრელი ომების მთელ მანძილზე წარმოადგენდა ოპერატიულ ზურგს, რომ ეს ომები უმძიმეს ტვირთად აწვა ქართველ გლეხკაცობას. აქვეა აღნიშნული საქართველოში შექმნილ მძლავრ სამილიციო რაზმებზე, რომლებიც რუს მხედრებთან ერთად ებრძოდნენ საერთო მტერს. ე. ი., პოეტის თქმით, საქართველო ეხმარებოდა რუსეთს ყველაფრით, რაც კი მას მაშინდელ პირობებში შეეძლო. ალ. ჭავჭავაძის მოწმობით მაშინ „ურმებისა და საქონლის მიათხოვნა ჯარების მოძრაობის დროს, პროვიანტისა და კომისარიატთა ბარგის გადასაზიდვად ფრიად უზომო იყო... საქართველოს ყოველწლიურად, მშვიდობიანობის დროსაც კი, უფასოდ გაჰოპყავდა 112-154-მდე ურემი ხარ-კაპეჩებით შებმული და 99.780 სატვირთო ცხენი თავისი ჩაღანდრებით“. ამაზე ნაკლები არ იყო სხვა ბეგარაც, რაც გამოხატულებას პოულობდა ჯარების შესანახად „მოსახლეობისაგან სურსათის აკრეფაში მცირედი ფასის მიცემით“¹.

რუსეთის ჯარების გამოკვება პურით, რომელსაც მეფის მოხელეები ჩალის ფასად ართმევდნენ გლეხობას, მძიმე ტვირთად დააწვა მოსახლეობას. ამის შესახებ ალ. ჭავჭავაძე წერდა:

„პურის შესყიდვით ფასების სიმცირით ხალხი ფრიად იყო გამწარებული. თავის საკუთრებას იცავდა და ისე არ ელეოდა მას, სანამ ძალით არ წაართმევდნენ და ხორციელად არ დასჯიდნენ. ხანდახან პროვიანტის გამოღება, გაწერის მიხედვით, ისეთ სოფლებს დაეკისრებოდა ზოლმე, რომელთაც რაიმე მიზეზის გამო საკუთარი პური არ ჰქონდათ და იძულებული იყვნენ სხვებისაგან შეესყიდათ იგი... ფულს ახდევინებდნენ

¹ ალ. ჭავჭავაძე, თხზ., ი. გრიშაშვილის რედაქტ. გვ. 247, თბ., 1940 წ.

მცხოვრებთ ავრეოვე მოტანასა და ჩაბარებაში, ვინაიდან პუ-
რის ჩაბარების დროს მცხოვრებთ ყოველთვის გაწერილზე
მეტს არაიშევდნენ¹.

პოეტი ფიქრობდა, რომ კავკასიის ომების დამთავრების
შემდეგ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიური აღორ-
ძანება დაიწყებოდა, მაგრამ არა უცხო კოლონიზატორული
ელემენტების ჩამოსახლებით, არამედ აბორიგენტთა დასაქმე-
ბით, მათი მდიდარი გამოცდილებით გამოყენების გზით. „რუ-
სეთიდან მიწათმოქმედთა გადმოსახლება, — წერდა ალ. ჭავ-
ჭავაძე, — ვერ დაეკმაყოფილებს უმთავრეს მიზანს, ვინაიდან
ისინი ვერ შეძლებენ ტროპიკულ ნაწარმთა დამუშავებას, რო-
მელნიც ხარობენ ჩრდილოელ მცხოვრებთათვის დამღუპველ,
ღრიალ საცხიან ადგილებში. ამ სასარგებლო საქმისათვის ად-
გილობრივი მცხოვრებნი უნდა გამოვიყენოთ“². პოეტის აქ
წარმოდგენილი დაკვირვებანი და წინადადებანი თავისი შინა-
არსით არაერთად ანტიკოლონიური და ნაციონალურ-განმა-
თავისუფლებელი შინაარსისაა, ამდენად იგი ახალი პროგრე-
სულ-დემოკრატიული მიმართულების ქართული ისტორიო-
გრაფიის ფორმირების სათავეებთან დგას.

ალ. ჭავჭავაძე, ნ. ბარათაშვილი, გრ. ორბელიანი და სხვა-
ნი თავიანთ მხატვრულ შემოქმედებაში თუ ისტორიულ ნარ-
კვევებში კავკასიის ომებისადმი ქართველი ხალხის დამოკიდე-
ბულების ჭეშმარიტ მემკვიდრეებად გვევლინებიან. ისინი გვაწ-
ვდიან ცნობებს ამ ომებში ქართველების მონაწილეობისა და
ღრონტისადმი მათი დახმარების შესახებ. ამასთანავე ცნობი-
ლია, რომ ქართველ რომანტიკოსთა ერთი ნაწილი უშუალო
მომსწრე და მონაწილე იყო ამ ომებისა. ამდენად, მათ შრო-
მებს, წერილებს, მემუარებს თუ ისტორიული ხასიათის ნარკვე-
ვებს, დღეს ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ,
როგორც პირველწყაროებს საქართველოს ისტორიის ამ პერი-
ოდის შესწავლისათვის³.

¹ ალ. ჭავჭავაძე, თხ. ი. გრიშაშვილის რედაქც., გვ. 254.

² ალ. ჭავჭავაძე, თხზულებანი. ი. გრიშაშვილის რედ. იხ. სა-
ქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი, და მდგომარეობა 1801-1831
წლამდე, გვ. 248.

³ იხ. გრ. ორბელიანი, წერილები, ტ. II, 1957, გვ. 245; ასევე
ელგუჯა მალაქიძე, გრიგოლ ორბელიანი, თბ., 1964.

ქართული მწერლობისა და საქართველოს ისტორიის შექმნე-
ქმედებითი კვლევის საქმეში, როგორც აღინიშნა, განსაკუთრე-
ბული ადგალი განეკუთვნება სოლ. დოდაშვილის ნარკვევს —
„მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვი-
ერებისა)“.

ამ ნაშრომში სოლ. დოდაშვილი ქართულ ენასა და ლიტე-
რატურას საქართველოს ერთიან ისტორიულ პროცესთან გა-
ნუყრელ კავშირში განიხილავს. იგი არ იზიარებს „ქართლის
ცხოვრების“ ტრადიციას და კრიტიკულად არკვევს „თუ ოდეს
ენა ქართული შეიქმნა ენად ერისა“¹, ავტორი ქართული დამ-
წერლობის წარმოშობას ფარნაეზიანთა სამეფო დინასტიის
დაარსების თარიღს, ანუ ჩვენს ერამდე მეოთხე საუკუნეს უკავ-
შირებს. იგი წერს: „ძნიად საცნობც არს დანიშვნა დროისა
მის, თუ ოდეს ენა ქართული შეიქმნა ენად ერისა“. მაგრამ
დოდაშვილისათვის უდავოა, რომ ქართული ენა „არს ერთი
უძველესთაგანი“.

საყურადღებო მოსაზრებას გამოთქვამს იგი აგრეთვე ქარ-
თული დამწერლობის შესახებ. მისი აზრით „ასონი ქართული-
სა ენისანი შემოღებულ არიან... მეფისა ფანაეზისა მიერ..
უწინარეს ქრისტეს შობისა 327-სა წელს. იგინი იყვნენ სრუ-
ლიად განსხვავებულნი ასოთაგანი სხვათა ერთასა“². სოლ.
დოდაშვილის ცნობით „ქართველთა ძველთაგან ჰქონდათ სურ-
ეილი, ხალისი და ნიჭი სწავლათა და ხელოვნებათა. ჩინებუ-
ლი მთარგმნელნი და მწერალნი იყვნენ: მეცხრესა საუკუნესა
შინა ადარნასე მეფის დროს წმინდა მამა ილარიონ ქართველი,
მეთათესა... წმინდა მამა იოანე, მეთერთმეტესა... წმინდა მამა
იოანე, ევთიმი, იოანე პეტრიწად წოდებული, საკუთრად ხა-
რისხსა ზედა ძლიერებისა და განათლებისა. განსხვავებულ იყ-
ვნენ სიმხნითა, სიბრძნითა, სათნოებითა და პოეზიითა... მრავალ-
თა ადგილთა შინა იხილვებიან მშვენიერებანი ხელოვნებათა-
ნი, რომელითაც ყოველი ქალაქი და დაბა გამდიდრებული

¹ სოლ. დოდაშვილი, თხზ., გვ. 198, თბ. 1961 წ.

² იქვე.

იყო. დრო ესე საქართველოსა შინა იწოდების ოქროვანს საუკუნედ¹.

სოლ. დოდაშვილი საქართველოს ისტორიაში ცალკე გამოყოფს თამარის მეფობის და შ. რუსთაველის შემდგომ ხანას, როგორც დაქვეითების პერიოდს. მისი აზრით, „მრზეზნი ამისანი იყვნენ ზედდასხმა გარემოთა ბარბაროსანი, რომელნიცა ჰყოფდნენ ხშირთა შეიწროებათა და დიდთა მოოხრებათა“. დოდაშვილის აზრით ამ მძიმე პირობებში „ყოველსა მას დროსა პოეზია არა დადუმებულ იყო, არამედ... კვალადცა განიცემოდნენ ტკბილნი ხმანი გალობისანი საქებლად განვლილთა წელთა“².

ასეთ პირობებში „განვლილთა წელთა“, ანუ „ოქროს ხანის“ კულტურის ტრადიციები არსებობას განაგრძობენ და ხალხიც ხელსაყრელ პირობებს ელოდებოდა, რომ უკლებლივ, ახალ ვითარებათა შესაბამისად გაფურჩქვნილიყო და აღორძინებულიყო. სოლ. დოდაშვილის აზრით, ამ მიმართულებით თავი ისახელა ვახტანგ VI-ემ, რომლის სახელსაც „ისტორია ქებით ვვაცნობებს“³.

მაგრამ ის, რაც ამ დარგში ერეკლე მეორის ხანგრძლივ მეფობასთანაა დაკავშირებული, სოლ. დოდაშვილის მიერ განსაკუთრებულ მოვლენადაა აღიარებული. მისი აზრით, „ეპოხამან აღდგინებისა ანუ საფუძვლიანისა დამყარებისამან სწავლათა მამულსა შინა ჩვენსა იწყო ათვრამეტსა საუკუნესა შინა, ესე იგი დროითგან ირაკლის ტახტსა ზედა ასვლისა. ელვარებითნი ძლევანი გმირისა ამის მეფისანი ყოველთა შორის ჰშობდნენ სულსა შაირმეტყველებისასა“⁴. ძველი ქართული ლიტერატურის, კულტურისა და ეროვნული ტრადიციების შემონახვის, მათი განვითარების საქმეში სოლ. დოდაშვილი ვახტანგ მეექვსესა და ვახუშტი ბატონიშვილთან ერთად განსაკუთრებით მაღალ შეფასებას აძლევს საბა-სულხან ორბელიანისა და ანტონ კათალიკოსის მეტად მრავალმხრივ მოღვაწეობას.

¹ სოლ. დოდაშვილი, თხზ., გვ. 199-202.

² იქვე, გვ. 203.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 204.

სოლ. დოდაშვილის ლიტერატურულ-ფილოსოფიური და ისტორიული ნარკვევები ხასიათდება ღრმა პატრიოტიზმით, ქართული კულტურის ისტორიის ნიჰილისტ-ფალსიფიკატორთა და ცარიზმის მიერ კოლონიური ჩაგვრის დაუნდობელი კრიტიკით, რამაც დოდაშვილი 1832 წლის „მეტყულებამდე“ მიიყვანა. იგი წერდა: „უმეტესად ვიტყვი, არა თავისა თავისათვის, მხოლოდ განა ბედნიერებისათვის ვმუშაობ, არამედ სიყვარულისათვის მამულისა, რათა ევროპამან ოდესმე ჰსცნას ივერია საშუალებითა წერილითა სარწმუნოთა“¹. როგორც ვხედავთ, სოლ. დოდაშვილი ქართული კულტურის ევროპის ასპარეზზე გატანის პირველი მესიტყვეა, რომელიც დაუცხრომლად ზრუნავდა „ენის გამდიდრებისათვის, მამულის დიდებისათვის და გონების განათლებისათვის“².

პეტერბურგში თავის ძმისადმი გაგზავნილ ბარათში სოლ. დოდაშვილი დასძენდა: „მე აწინდელისა მდგომარეობისათვის მამულისა ესრეთ მოხარული ვარ, რომც მომეტებულ არს გული ჩემი, მარად დღე ტრფიალებს, ვინათგან მრავალთა ახალგაზრდათა კაცთა იწყეს თხზვა შევნიერთა სტიხთა და აღწერად პროზად სხვა და სხვათა საგანთა, რომელთაცა იხილავ ქართულსა გაზეთსა შინა“³.

აი რა გარემოებანი აძლევდა საფუძველს თერგდალეულებს და მის იდეურ ბელადს ი. ჭავჭავაძეს გაზეთ „დროების“ დაარსებიდან 10 წლისთავის ზეიმზე თავიანთ დიდ წინამორბედად სოლ. დოდაშვილი ელიარებინათ. ი. ჭავჭავაძე საჩაროდ აცხადებდა: „...სამართალი ითხოვს, რომ ყველას თავისი მიაზლოს, თუმცა იმ დროშაზე, რომელიც უფ. მესხმა მოიხსენია, ეხლანდელთა „დროების“ მოღვაწეთა თავისი მიმართულება წანაწერეს, მაგრამ თვით დროშა კი მემკვიდრეობით გვაქვს გადმოცემული განსვენებულის დოდაევისაგან, გიორგი ერისთავისაგან. საუკუნოთ იყოს ხსენება მათი ჩვენში“⁴.

¹ მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944 წ. ნაკრ. II, სოლომონ დოდაშვილის წერილები, ს. ხუციშვილის რედაქციით, გვ. 75.

² „ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, წიგ. 1, 1935, გვ. 319.

³ სოლ. დოდაშვილი, თხზ., გვ. 217.

⁴ გაზ. „დროება“, № 24, 1876 წ. (ხაზგასმა ჩვენია — ა. ი.).

1832 წლის შეთქმულთაგან სოლ. დოდაშვილისა და ალ. ჭავჭავაძის გარდა საქართველოს ისტორიის საკითხებზე საყუარადლებო გამოკვლევები დაგვიტოვეს ალ. ორბელიანმა, გრ. ორბელიანმა და დ. ყიფიანმა. ხოლო ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოემა „ბედი ქართლისა“ დიდი მოვლენის — საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობის ღრმა და ყოველმხრივი განსჯის ეპოქალური ქმნილებაა. ეს პოეტური ჰიპოთეზა ყოველგვარ გამოკვლევაზე მაღლა დგას საქართველოს ისტორიულ მოვლენათა მთელი კომპლექსის ღრმა გაანალიზების, იმდროინდელ საზოგადოებრივ აზრთა კიბილის რეალისტურად ასახვის, ჩვენი ქვეყნის რუსეთთან შეერთების შედეგთა ავ-კარგიანობის უებარი მხატვრული ოსტატობითა და სინამდვილეში სიღრმისეული ჩაწვდომის თვალსაზრისით.

ნ. ბარათაშვილი სხვა მის თანამედროვე მოღვაწეებთან ერთად, საქართველოს ისტორიის კურსის შექმნითაც ყოფილა დაინტერესებული. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, იმ პერიოდში ზოგიერთ კულტურულ-საგანმანათლებლო წამოწყებათა განსახორციელებლად თბილისში „პატარა წრეც“ დაუარსებიათ, რომელსაც მიზნად დაუსახაევს საქართველოს ისტორიის დაწერაც. ეს საქმე რამდენიმე კაცს უტვირთია. „ძველი დროების დაწერა პ. იოსელიანს აკუთვნეს, ახალი დროის დაწერას ყველა ჰკიდებდა ხელს და ძველს კი არავინ. ნ. ბარათაშვილმა სთქვა, რომ მაგის დაწერა ჩვენს მღვთის მეტყველს ვაკუთვნოთ“.

ნ. ბარათაშვილის დიდი ინტერესი და საფუძვლიანი ცოდნა საქართველოს ისტორიისადმი გამოიკვეთა ჯერ კიდევ 1835 წელს გიმნაზიის მოწაფეების, — თვითონ ნ. ბარათაშვილის, მ. თუმანიშვილისა და დ. მაჩაბელის მიერ დაარსებულ პირველ ხელნაწერ ჟურნალში, რომელიც თავისი იდეური მიმართულებით სოლ. დოდაშვილის „სალიტერატურო ნაწილის“ ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს. 1835 წელსვე მოესწრო ხელნაწერი ჟურნალის — „გიმნაზიის ყვავილის“ სულ ოთხი ნომრის გამოცემა. მათში ნ. ბარათაშვილმა დიდი მგზნებარებით გადმოსცა ერეკლე მეორის საბრძოლო ცხოვრების ძირითადი

¹ ზ. ჭიჭინაძე, პლ. იოსელიანი, გვ. 11.

მომენტები. ნ. ბარათაშვილი აქვე აფასებს თარგმანებს ტაციტიდან. ამავე დროს დეკაბრისტი პოეტის კ. რილეევის გავლენით მას დაუწერია ორიგინალური ნარკვევი „პაპიზმის ისტორიიდან“. საქართველოს ისტორიისადმი დიდი ინტერესი და ფაქტიური მასალების ცოდნა, რომლითაც ნ. ბარათაშვილი თანამედროვეთაგან გამოირჩეოდა, შეუმჩნეველი არ დარჩენია რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას — პეტერბურგში მოღვაწე აკად. მ. ბროსეს და ცნობილ ნუმისმატიკოს მ. ბარათაშვილს, რომელმაც 1944 წელს გამოაქვეყნა შესანიშნავი გამოკვლევა ქართული ნუმისმატიკის შესახებ¹.

მ. ბარათაშვილი პირად წერილში ნ. ბარათაშვილის მამას, მე-ლიტონს, სწერდა, რომ „დიდად გაახარებდა მას, თუ ნიკოლოზი მუქს მოჰფენდა თავისი უხვი ცოდნით და ნიჭით თავისი მოხუცი პაპის ნაშრომს“². აქედან ნათლად ჩანს ის ღრმა ცოდნა საქართველოს ისტორიის ფუძისეული პრობლემებისა, რომელსაც „ბედი ქართლისა“-ს ავტორი ქაბუჯობიდანვე იჩენდა.

ნ. ბარათაშვილი თავისი ბიძის გრ. ორბელიანისადმი 1841 წელს მიწერილ ბარათში ქართულ საზოგადოებრივ აზრსა და ახალ ლიტერატურულ მოძრაობას ასე ახასიათებდა: „ლიტერატურა ჩვენი, ღვითთ დღე და დღე შოულობს ახალთა მოყვარულთა: მრავალნი ყმაწვილნი კაცნი, მოცლილნი სამსახურითგან, მყუდროებაში და მარტოობაში, შეეწევიან მამეულს ენას, რაოდენიცა ძალუძთ, ესე საზოგადო სული ბუნებითის ენის ტრფიალებისა ყმაწვილთ კაცთ შორის აღმოაჩენს, რომ ქართველთ არა სძინავთ გონებით“³.

1832 წლის შეთქმულების გამომგდამებისა და მისი მონაწილეთა გადასახლებიდან უკან დაბრუნების შემდეგ ეროვნული ქართული ძალების გამოცოცხლება ძლიერდება⁴. 40-იან

¹ Баратов, М. П. «Нумизматические факты грузинского царства», СПб., 1944.

² იხ. ი. ანთელავას წერილი — „ლიტერატურული გაზეთი“, 1958 წ., 5 აპრილი.

³ ნ. ბარათაშვილი, თხზ., თბ., 1954, გვ. 92.

⁴ 1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი თავიანთ „შეცოდებას“ ცარიზმის წინაშე „ერთგული“ სამსახურით ინანიებენ. ისინი აქტიურად მონაწილეობენ როგორც კავკასიის მართვა-გამგეობაში, ასევე კავკასიის ომი-

წლებში გ. ერისთავსა და დ. მაჩაბელს ახალი ქართული ჟურნალის „სინათლის“ გამოცემისათვის გაცხოველებული მზადება დაუწყიათ¹. ამ მიზნით გამოუშვიათ მოწოდება, რომელიც მოითხოვდა ჩამორჩენილობის ლიკვიდაციასა და მშობლიური გენიერებისა და ლიტერატურის ახალ საფუძველზე აღორძინების აუცილებლობას. მასში ნათქვამია: „აწ სადღა არიან ჩახრუხაძენი, გინდა შავთელნი, რუსთაველნი და პეტრიწნი? სადღა ისმის ტკილხმოვანება ბეჩიკისა? სად გადმოიცემიან ფილოსოფიურნი და ღვთისმეტყველებითნი ტექსტნი ახტოხისანი? ყოველივე დროჲან მიჰფარნა და სიბრძნეცა ქართველთა, ვითა აჩრდილნი, მათთანვე წარხდნენ“. ეს დოკუმენტი იმაზე მეტყველებს, რომ „ცისკარზე“ ადრე ყოფილა ცდები ჟურნალ „სინათლის“ გამოცემისათვის, რომელსაც ქართული მწერლობისა და მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის ტრადიციები უნდა გაეგრძელებინა.

XIX ს. 40-იანი წლებიდან ქართული ისტორიოგრაფიისა და საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში ერთგვარი გარდატეხა შეინიშნება, რასაც მკვიდრი ნიადაგი შეუმზადეს თეიმურაზ ბაგრატიონმა, პლ. იოსელიანმა, აკად. მარი ბროსემ და სხვ.

1848 წელს პეტერბურგში გამოქვეყნდა თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაშრომი „ივერიის ისტორია“². იგი შეეხება საქართველოს უძველესი ისტორიის ურთულეს პრობლემებს, რომლებიც ქრონოლოგიურად IV საუკუნის პირველი ნახევრით, — მირიან მეფის ცხოვრების დასასრულით იფარგლება. თეიმურაზმა ფართოდ გამოიყენა ბერძნულ-რომაული წყაროები, მან პირველმა დააკავშირა ეგრისისა და იბერიის სამეფოების ისტორია ურთიერთს და განიხილა იგი როგორც საქართველოს ისტორიის ერთიანი პროცესის ორი შემადგენელი ელემენტი. თეიმურაზ ბაგრატიონი კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენდა როგორც „ქართლის ცხოვრების“, ასევე სხვა ისტორიული

ბუიკ, თუმცა არც ქართული კულტურის საკითხებს ივიწყებენ და ზრუნავდნენ ქართული ლიტერატურისა და ხელოვნების წინსვლისათვის.

¹ ი. ბალახაშვილი, ნ. ბარათაშვილის ცხოვრება, 1967, გვ. 140.

² შ. მესხია, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, თბ., 1939 წ., А. Иоселиани, Царевич Теймураз... иб. «Заря Востока», 23.VIII, 45 г.

წყაროებისადმი; იყენებდა და მთელ რიგ შემთხვევაში ავითარებდა ვახუშტის შეხედულებებს საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხებზე. თეიმურაზი საქართველოს უძველესი ისტორიული ქვეშარიტი სურათის აღსადგენად კრიტიკულად იყენებდა აგრეთვე ქართულ და უცხოურ ლეგენდებს, თქმულებებსა და გადმოცემებს.

ქართული ისტორიოგრაფიის ახალი მასალებით გამდიდრების საქმეში უაღრესად დიდი როლი შეასრულა პლატონ იოსელიანმა. იგი პირველი მკვლევარი იყო, რომელმაც ყველაზე მეტად განიცადა ჩვენი ისტორიის საშენი მასალის დიდი ნაკლებობა, მან ხელი მიჰყო ამ მასალების შეგროვებას როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. ლიტერატურული წყაროების ფართოდ მიმოხილვასთან ერთად პლ. იოსელიანის ნაშრომებს ცხადად ეტყობა ავტორის მიერ მოძიებული მასალების მაქსიმალურად გამოყენება. იგი სწავლობდა ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებს, საეკლესიო ნაგებობებს, მათი კედლების მხატვრობას, წარწერებს, ხელნაწერებს, ხელნაწერ წიგნებს, სიგელ-გუჯრებს, ქართული ქალაქების, ეკლესიებისა და სამონასტრო ცენტრების: ისტორიას, მათ დამახასიათებელ სიძველეებს და სხვ. მან იმოგზაურა საბერძნეთში ათონის ქართველთა მონასტრის სიძველეების შესასწავლად. ასევე პირველმა შეისწავლა ქვათახევის¹, შიომღვიმის², მარტყოფის³ და სხვა მონასტრები. მის კალამს ეკუთვნის თბილისის სიძველეების აღწერა⁴ და მრავალი სხვა⁵.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია პლ. იოსელიანის ქართულ ენაზე დაწერილი ისტორიული ნარკვევი — „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“⁶. ამ ნაშრომში, დიდძალი ფაქტიური

¹ Описание Кватахевского монастыря, Тифл., 1844.

² Описание Шномгвимской пустыни в Грузии, Тифл., 1845.

³ Описание Марткопского Монастыря, Тифл., 1847.

⁴ Описание древностей гор. Тифлиса, 1866 г.

⁵ Путевые записки по Кахетии, Тифл., 1846.

Путевые записки от Тифлиса до Ахталы, 1850; Путевые записки от Тифлиса до Мцхеты, Тифл., 1839 г. და სხვა.

⁶ პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკაკი გაწერელის რედაქციით და შესავალი წერილით, თბ., 1936 წ. ეს ნაშრომი პირველად ავტორის სიტყვებით — 1867 წ. გამოიცა, მეორედ კი 1895 წ.

მასალის საფუძველზე, გაანალიზებულია გიორგი მეცამეტის მეფობა და საქართველოს რუსეთთან შეერთებით ჩვენი ქვეყნის განვითარების ახალ ორბიტაში მოქცევა.

3. იოსელიანი ძველი საქართველოს, მისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დიდი მესობება, მაგრამ შექმნილ ისტორიულ პირობებში საქართველოს რუსეთთან შეერთება მიაჩნია ერთადერთ მართებულ გზად.

პლ. იოსელიანმა უმაღლესი თეოლოგიური განათლება მიიღო. მან დიდი ამაგი დასდო ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლას. ჯერ კიდევ 1843 წ. პეტერბურგში პირველად გამოაქვეყნა „ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია“ რუსულ ენაზე¹.

XIX ს. 40-იანი წლებიდან მოყოლებული ქართული ისტორიოგრაფია დიდად და ვალეებული ცნობილი ფრანგი ორიენტალისტი აკად. მარი ბროსესაგან. მან საფუძვლიანად შეისწავლა ქართული და სომხური ენები, საქართველოს და სომხეთის ისტორიის პირველწყაროები. 1836 წლიდან იგი გადმოსახლდა რუსეთში, დამკვიდრდა პეტერბურგში და ქართველ ბატონიშვილებთან, განსაკუთრებით თეიმურაზთან, განუყრელი შემოქმედებითა შეცნეირული თანამშრომლობით, დიდი ამაგი დასდო საქართველოს ისტორიას. აკად. მარი ბროსე ფართოდ განათლებული ისტორიკოსი იყო. თავისუფლად ფლობდა ძველბერძნულ, რომაულ და ევროპულ ენებს, იცნობდა ევროპის და წინაურებული ორიენტალისტიკის უმდიდრეს მონაპოვრებს. უოველივე ეს ეხმარებოდა მას ქართველოლოგიის პრობლემების კვლევა-ძიებაში. იგი დიდ ყურადღებას აქცევდა საისტორიო ფაქტიური მასალის გამოვლინებას. დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალების მოძიებით მან ახალი ეტაპი შექმნა საქართველოს ისტორიული აზროვნების განვითარებაში და პლ. იოსელიანის ტრადიცია გააგრძელა. 1847-1848 წლებში ბროსემ იმოგზაურა საქართველოში. ახლო კავშირი დაამყარა ქართველ ინტელიგენციასთან, გააჩინა მეცნიერა კორესპონდენტები ადგილებზე, რომ-

¹ Краткая история Грузинской церкви, составленная кандидатом Платоном Иоселианом, 1843 г.

ლებთანაც სისტემატური მიწერ-მოწერა ჰქონდა. მათი შემწეობით იგი გულმოდგინეთ აგროვებდა საქართველოს ისტორიის საშენ მასალას¹.

აკად. მარი ბროსემ დიდი შრომა გასწია საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გასამართავად, დაურთო კომენტარები და დიდად დაშვრა ამ ძეგლის ქართულ-ფრანგულ ენებზე გამოსაცემად მომზადებისათვის², მარი ბროსემ, ზ. ფალავანდიშვილის მონაწილეობით, ამავე პერიოდში გამოსცა აგრეთვე შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“. მანვე გამოაქვეყნა ვახუშტის საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია. მარი ბროსე პირველი იყო, რომელმაც საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურის ძირითადი საკითხები მეტ-ნაკლებად გააცნო ევროპის საზოგადოებრიობას³. ბროსემ დაწერა საქართველოს ისტორიის სქემატური კურსი, რომელიც XIX ს. ბოლოს და XX ს. დასაწყისის ლოღობერიონის მზრუნველობით გამოიცა.

აკად. მ. ბროსემ პეტერბურგში თავისი მოღვაწეობის დიდი დრო საქართველოს ისტორიის წყაროთა შესწავლას, „ქართლის ცხოვრების“ გამოცემის საქმეს შეაღწია, რაც ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების გადაუდებელ საქმედ ითვლებოდა⁴.

ქართული ისტორიული მასალებიდან მ. ბროსე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ეპიგრაფიული ძეგლების პუბლიკაციას ანიჭებდა. მან ჯერ კიდევ 1837 წელს გამოაქვეყნა დემონპერეს მიერ შეკრებილი მასალების დიდი ნაწილი, მომდევნო წლებში გამოსცა იმ დროს მის განკარგულებაში არსებული ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომელთა მოძიება ქართველი მოღვაწეების ნიკ. ქუთათელაძის, პლ. იოსელიანის,

¹ აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ხელნაწერთა ქართულ ფონდებში დღესაც დაცულია თეიმურაზისა და ბროსეს მიერ გამოვლინებული მეტად საყურადღებო მასალები.

² ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეცხრამეტე საუკუნემდის, ს.-პეტერბ., 1849.

³ შ. ხანთაძე, მარი ბროსე, 1966.

⁴ ა. რ. ბარამიძე, „ქართლის ცხოვრების შესწავლის ისტორიიდან“, მსკი, ნაკვ. 34., გვ. 152.

დ. ჩუბინაშვილის, დ. მეღვინეთუხუცესის, ზ. ფალავანდიშვილის, რ. ერისთავის, მ. ბარათაშვილის, ს. ტაბიძის, პ. ქებაძისა და სხვათა დახმარებით განხორციელდა¹. მდიდარი ეპიგრაფიკული მასალა, ქართული სიგელ-გუჯრები და რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ამსახველი საარქივო დოკუმენტები ბროსემ უმაგალითო შრომისმოყვარეობით გამოავლინა.

ბროსე საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდის მკვლევარ-ისტორიკოსთა შორის პირველ პლანზე ვახუშტი ბაგრატიონის გამოკვლევებს აყენებს. მაღალ შეფასებას აძლევს აგრეთვე სხვა ქართველ მეცნიერთა ნაშრომებსაც. იგი კერძოდ საქართველოს ადრეული და ძველი პერიოდის ისტორიის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს თავისი მასწავლებლის თეიმურაზ ბაგრატიონის (ბატონიშვილის) ნაშრომს — „ისტორია დაწყებითაგან ივერიისა“².

XIX ს. ქართულმა ისტორიოგრაფიამ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტთან გააერთიანა ვახუშტი ბაგრატიონის (მეორე ნაწილი), სეხნია ჩხეიძის, ფარსადან გორგიჯანიძის, პაპუნა ორბელიანისა და ომან ხერხეულიძის ისტორიული თხზულებანიც. 1854 წ. პეტერბურგში დ. ჩუბინაშვილის მიერ გამო-

¹ შ. ხანთაძე, დიმ. მეღვინეთუხუცესის წერილები მარი ბროსესადმი, „საისტორიო მოამბე“, № 6, 1952, გვ. 1—32; ა. შ. ვაშაყმაძე, ერისთავის წერილები მ. ბროსესადმი, ლიტ. ძიებანი, IX, 1955, გვ. 409; ს. ყუბანეიშვილი, თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები ბროსესადმი, თბ., 1954; მისივე პლ. იოსელიანის წერილები მ. ბროსესადმი და სხვ. ამ წერილების დედნები აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ქართულ ხელნაწერების ფონდშია დაცული.

² „ქართლის ცხოვრება, დასაბამითაგან მეცხრამეტე საუკუნემდის, თარგმნილი და გამოცემული ღვაწლითა მ. ბროსეს მიერ“. ს.-პეტერბურგი, 1849 წ. ნაწილი პირველი; ასევე იხ. „ქართლის ცხოვრება“. ს. ყუბანეიშვილის რედაქციით, 1955. წინასიტყვაობა, § 1, გვ. 09-010; „ქართლის ცხოვრებას“ საქართველოს ისტორია ჯერ კიდევ XIII ს.-ის 60-იან წლებში იცნობდა. მაგ., ქართული ეკლესიის მეთაურნი. მეფე ულუ დავით 1263 წ. მოახსენებდნენ: „სამოცდა-ათხუთმეტთა თქვენთა გადასულთა მეფობათა შიგა უფროსი და უმრავლესი ყამი ამისაგან უძნელესი და უბოროტესი ყოფილა, ვითა ქართლისა ცხოვრება გამოაჩენსო“ (ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეები, გვ. 41).

ცემული „ქართლის ცხოვრება“ (ნაწილი მეორე) იმეორებს ამავე ტრადიციას. აქ თხრობა მეცხრამეტე საუკუნემდეა მოყვანილი.

თერგდალეულთა ისტორიოგრაფიული შესედულებებისა და მათი წინამორბედების გარკვევისათვის განსაკუთრებული ადგილი განეკუთვნება სულხან ბარათაშვილის გამოკვლევას „საქართველოს ისტორია“. ეს ნაშრომი ეურნალ „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე სერიების სახით იბეჭდებოდა. იგი რუსულიდან თარგმნა (უფრო სწორად გადმოაკეთა), საყურადღებო კრიტიკული შენიშვნები და ვრცელი განმარტებანი დაურთო ილია ჭავჭავაძემ¹. თარგმანი იმდენად კარგადაა შესრულებული, რომ XIX საუკუნის 80-90-იან წლებში, როცა ბარათაშვილის ისტორიის მთლიანად თარგმნა და გამოცემა განიზრახეს, „საქართველოს მოამბეს“ დაეყრდნენ.

სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორია“ ი. ჭავჭავაძეს XIX ს. 60-იანი წლებისათვისაც არ ესახებოდა იდეალურად. თავის კომენტარში იგი გულისტკივილით შენიშნავდა: „ჩვენი სამშობლოს ისტორია ისე დაუმუშავებელი არის და ისე ცოტა არის დაწერილი მასზე, რომ ყოველ შრომას, სადაც კი იქნება ახსნილი რომელიმე კითხვა ხალხის წარსული ცხოვრებისადმი, რედაქცია მიიღებს დიდის მადლობით. მაგრამ ამასთანავე ჩვენ ვრაცხთ თავს ვალდებულად, გავაცხადოთ ჩვენი აზრი ამ თხზულებაზედ... ამ ფიქრს... აღვასრულებთ დიდის სიამოვნებით და გაბედვით“. ი. ჭავჭავაძემ, როგორც ცნობილია, კეთილსინდისიერად შეასრულა ეს აღთქმა თავისი მოღვაწეობის შემდგომ პერიოდში საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მის მიერ დაწერილ და გამოქვეყნებულ ბრწყინვალე ნაშრომებში.

XIX საუკუნის 50-იან წლებში ფეოდალურ-ბატონყმური საქართველო შედის თავისი სოციალ-ეკონომიური განვითარებისა და საზოგადოებრივი იდეური ცხოვრების ახალ სტა-

¹ ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 1.

დიაში. ბატონყმური დამოკიდებულების გამწვავების, მისი კრიზისისა და კაპიტალისტური ელემენტების სწრაფი ზრდა-განვითარების საფუძველზე კლასობრივი ბრძოლა უმაღალითო აღმავლობით ხასიათდება.

1857 წლის სამეგრელოს გლეხთა აჯანყება, აჯანყებულთა სოციალ-ეკონომიური მოთხოვნები, მათი ლოზუნგები, ბატონყმობის დამხობისა და სხვა სოციალური უსამართლობის აღმოფხვრისაქენ იყო მიმართული. „თავადებისა და აზნაურების წოდება არ უნდა არსებობდეს, კაცი კაცის ყმა არ უნდა იყოს, დაუზოგავად დევკრათ ჩვენს ბატონებს! უარი უთხარიო ბატონყმობას. ადამიანები ძმები არიან. გაუმარჯოს ჩვენს სამართლიან მომავალ საქმიანობას...“¹ — მოითხოვდნენ აჯანყებული გლეხები, რომლებსაც უტუ მიქავა მეთაურობდა.

სამეგრელოს 1857 წლის გლეხთა აჯანყებას დიდი რეზონანსი ჰქონდა მთელს საქართველოში². სწორედ ამ პერიოდში ყალიბდება უაღრესად დიდი მნიშვნელობის ახალი იდეები, რომელთაც საფუძვლად დაედო გლეხურ-დემოკრატიული მოთხოვნები. თანდათანობით ღრმავდება რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობა, რომლის მედროშეებად თერგდალეულთა სახელოვანი პლეადა მოგვევლინა.

1852 წელს გ. ერისთავის მიერ პირველად დაარსებული „ცისკრის“ გამოცემა 1857 წელს განახლდა ივ. კერესელიძის რედაქტორობით. „ცისკარში“, მართალია, სხვადასხვა მიმართულების მწერალთა ნაწარმოებები იბეჭდებოდა³, მაგრამ მისი მთავარი ამოცანა მაინც დემოკრატიულ-განმანათლებლური იდეების ქადაგება იყო. ჟურნალში, ამასთანავე, ხშირად ქვეყნდებოდა ლიბერალური შინაარსის წერილები.

„ცისკრის“ რედაქტორი ივ. კერესელიძე, მასავით გლეხურ-დემოკრატიული იდეების დამცველი რ. ერისთავი, დ. ჭონქა-

¹ ე. უ ბ ი ლ ა ვ ა, უტუ მიქავას უცნობი სიტყვა — მანიფესტები, „ლიტერატურული გაზეთი“, № 28. 1962 წ.

² გ. თ ი დ უ ა, ქართველ მესამოციანელთა ეკონომიური მოძღვრების სათავეებთან, თბ., 1967. მ. ახოზაძე, გლეხთა მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნის 60-90-იან წლებში, თბ. 1970.

³ პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, ქართული ჟურნალისტიკა, ტ. I, 1941, გვ. 138.

ძე, ლ. არდაზიანი და სხვა მათი თანამოაზრენი ანტიბატონყმური იდეოლოგიის მატარებლები იყვნენ. ისინი თავიანთი წერილებით განსაზღვრავდნენ „ცისკარის“ მიმართულებას; მაგრამ ამ იდეურ მიმართულებაში მაინც ყველაზე მეტად ახალი თაობა — ანტონ ფურცელაძე, ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე გამოირჩეოდა.

რ. ერისთავი მთელი თავისი შემოქმედებით გლეხობის, მშრომელი ხალხის ინტერესების დამცველია. 1857 წელს ჟურნ. „ცისკარში“ (№ 5-6) იგი აქვეყნებს მოთხრობა „ნინოს“, რომელშიც მზის სინათლეზეა გამოტანილი ბატონყმობის სიღამპლე, მეზატონეთა ამორალობა, პარაზიტული ცხოვრება და ლოთობა. „ნინო“ იყო პირველი პროზაული ნაწარმოები ქართულ ენაზე, რომელშიც აისახა ეპოქის ყველაზე მტკივნეული სოციალური მოტივები. მან შემდგომი განვითარება თერგდალეულთა ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში პოვა. აკაკი წერეთელმა თავის დროსე მიუთითა იმ იდეურ კავშირზე. რაც რ. ერისთავსა და თერგდალეულებს შორის არსებობდა. აკაკიმ მკაცრად გააკრიტიკა ივ. გომართელი, რომელიც რ. ერისთავს, როგორც დიდგვაროვანს, ბატონყმობის დამცველად აცხადებდა და მიუთითებდა, რომ „რაფიელ ერისთავი, სხვა თავადებთან ერთად, ბატონყმობისაგან დაჩაგრული გლეხის განთავისუფლების მომხრე იყო. ამხნევებდა მებრძოლ ახალგაზრდობას და მათ ჭირსა და ლხინში თანამოზიარობდა“¹.

თუ წინათ რ. ერისთავი ბატონყმობისაგან გლეხობის მიწიანად განთავისუფლებას მოითხოვდა, როცა ეს მეფის მანიფესტით მიუღწეველი დარჩა, მან შეიმუშავა ასეთი პროექტი: საზოგადოების ყველა კლასისა და ფენის წარმომადგენელი — იქნებოდა ეს ვაჭარი, მოსამსახურე, საღვდელღობა თუ სხვ., „ფულათ უნდა დახმარებოდა გლეხებს მიწის გამოსყიდვაში. სინამდვილეში კი „შემოწირული თანხებით აშენებდნენ ტაძარებსა და ძეგლებს“. „...ამჟამად გლეხთა საკითხი... ყველა ტაძარზე და ძეგლზე დიდია“. — წერდა რ. ერისთავი.

ეს აზრი შესანიშნავად გამოხატა რ. ერისთავმა აგრეთვე თავის ერთ-ერთ ლექსში, რომელშიც ვკითხულობთ:

¹ „ოვერია“, 1901, № 168.

„შენ შეიბრალე გლეხი საწყალი,
დაუბაჟეთრე მიწა და წყალი.
„ნადელის“ შეხსნას ნუ გაუძნელებ“¹ და სხვ.

რ. ერისთავი ამსელს ჩარჩ-ვაქრების საზიზღარ ძარცვას,
ლატაკი გლეხის ნაოფლარის ყაჩაღურად მიტაცებას და წერს:

„თუმანში — ათი თუმანი
აქი შეთქვიფე. წყეულო!
მეორედ რაღას ჰადავებ,
ქირივით შემოჩვეულო“.

რ. ერისთავის „სამშობლო ხევსურისა“ ქართული პატრიო-
ტული ლირიკის უბადლო ქმნილებათა, რომელიც ხალხმა აიტა-
ცა და დღესაც მღერის. რ. ერისთავი, სოციალური და ნაციო-
ნალური განთავისუფლების მომღერალი, ქართველი ხალხის
ქეშმარიტი მესაიდუმლე, თერგდალეულთა წინამორბედიც და
სახელოვანი თანამებრძოლიც იყო.

მან დიდი ამაგი მარტო ქართულ მწერლობას როდი დას-
დო; ისტორიული ნარკვევებით და ეთნოგრაფიული წერილე-
ბით ქართული ისტორიოგრაფია და ეთნოგრაფია ასევე
გაამდიდრა (იხ., მაგალითად, მის მიერ 1855 წელს დაბეჭ-
დილი: «Записка о Тушино-Пшаво-Хевсурском округе»).

ცნობილია, რომ რ. ერისთავი ფართოდ აშუქებდა რე-
ფორმის საკითხებს. 1866 წელს მან დაწერა ვრცელი მოხსე-
ნება სამეგრელოში ბატონყმური ურთიერთობის შესახებ,
რომლის დიდი ნაწილი ჟურნ. «Кавказская старина»-ში
დაიბეჭდა². ამ ნაშრომში რ. ერისთავი დიდი ალლოთი და
მეცნიერული სიღრმით სწვდება სამეგრელოს, ლეჩხუმისა და
ქვემო სვანეთის თითქმის ყველა კატეგორიის გლეხობის ბა-
ტონყმური ექსპლოატაციის ფორმებს და თავისებურებებს.
იგი ახასიათებს გლეხობის სამ ძირითად კატეგორიას — მოქა-
ლაქეს, მებევარეს, მინდობილს, ანუ ხიზანს და დაწვრილებით

1 რ. ერისთავი, ლექსები, ტ. I, 1935, გვ. 137.

2 Записки Кавказского отд. имп. Русского географичес-
кого общества, 1855, III, стр. 294—295.

3 Р. Эристави, О крестьянском сословии и Мингрелии
«Кавказская старина», 1873, № 4—5.

სწავლობს ბეგარა-გადასახადების იმ უამრავ სახეობას, რასაც ისინი იხდიდნენ მემამულეთა და მთავართა სასარგებლოდ¹.

რ. ერისთავის ისტორიული და ეთნოგრაფიული ნარკვევების უმთავრესი პრობლემაა მშრომელი ხალხი, მისი ყოფაცხოვრება, მძიმე ცხოვრების პირობები და ყოველგვარი უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლა.

თერგდალეულთა პლეადის ღირსეული წინამორბედნი და თანამედროვენი იყვნენ „ციხკრის“ რედაქტორი ივ. კერესელიძე, მოლაყბედ წოდებული; ა. ფურცელაძე, გ. ერისთავი, ლ. არდაზიანი და სხვები. XIX ს. 50-იანი წლების მოღვაწეთა ეს შესანიშნავი თაობა, „რომლებიც 1861—1862 წლებში დემოკრატიზმსა და ლიბერალიზმს შორის მერყეობდნენ, 1863 წელს ახალი თაობის პოზიციებზე დადგნენ“².

§ 2. წინამორბედთა ისტორიოგრაფიულ-ილუზორ მემკვიდრეობისადმი თერგდალეულთა კრიტიკული დამოკიდებულების გამო

დიდმა ილიამ მოგვიანებით, გულდაჯერებით და ობიექტური მიუდგომლობით შეაფასა მამების ღვაწლი და მან თერგდალეულთა მთელი შემადგენლობა არსებითად მამების მოწაფეებად აღიარა. აღნიშნულს კარგად ადასტურებს მისი „წერილები XIX საუკუნის ქართულ ლიტერატურაზე“, „ბიოგრაფია ვახტანგ ორბელიანისა“, ასევე სიტყვები გრ. ორბელიანის დასაფლავებაზე, ნ. ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენებაზე, ნეკროლოგი დ. ყიფიანის შესახებ და მრავალი სხვა. 80-იანი წლების შემდეგ დაწერილ წერილებში ილია იძლევა არა მარტო მამების ღვაწლის ისტორიულ შეფასებას (60-იან წლებამდე), არამედ ეხება მათი და თერგდალეულების ერთობლივ ბრძოლას ხალხის თავისუფლების მოპოვებისათვის.

ილია აქვე გვაძლევს 1832 წლის შეთქმულების შეფასებას და XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის ერთგვარად მოხაზვასაც ცდილობს.

¹ Р. Эристави, О привилегированных сословиях в Мингрелии «Кавказская старина», 1843, № 6, стр. 138—141.

² ა. კალანდაძე, ივ. კერესელიძე, თბ. 1955.

ი. ჭავჭავაძის ეს წერილები დიდ დასმარებას გვიწევს თერგ-
დალეულთა მსოფლმხედველობის, მამებისადმი მათი დამო-
კიდებულების, ქართული მწერლობის, კულტურისა და განმა-
თავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიის, 1832 წლის შეთქმუ-
ლების მნიშვნელობის, ასევე „ცისკრის“ მწერლობის მემკვიდ-
რეობის შეფასების განსაზღვრის საქმეში. ილიას აზრით, XIX
საუკუნის 30-იანი წლებიდან ქართული ენისა და მწერლობის
განვითარებაში ახალი ხანა იწყება. მას თერგდალეულთა იდე-
ურ წინამორბედებად, რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებ-
თან ერთად, პირველ ყოვლისა, 30-იანი წლების ქართველ მო-
ღვაწეთა ის შესანიშნავი თაობა მიაჩნია, რომელთა მშვენებას
აღ. ჭავჭავაძე, ნ. ბარათაშვილი, სოლ. დოდაშვილი და „ცის-
კრის“ მწერალთა მთელი პლეადა (გ. ერისთავი, გრიგოლ და
ვახტანგ ორბელიანები, დ. ჭონჭაძე, რაფიელ ერისთავი და
სხვ.) წარმოადგენდა. ილიას აზრით „გ. ერისთავს დიდი სამსა-
ხური მიუძღვის ჩვენს წინაშე. ერთი ისა, რომ ჟურნალი შეჰ-
ქმნა... და მეორე ღვაწლი გ. ერისთავისა ის იყო, რომ შეჰ-
ქმნა ქართული თეატრი და სათეატრო მწერლობის მამამთავ-
რად მოგვევლინა“. ჟურნალმა „ცისკარმა“ კი „აყენობა გაუწია
იმ ყმაწვილ მწერლებს, რომელთაც მერე, სამოციან წლებში,
წინანდელ მწერლებთან ერთად, ისეთი ძლიერი ტალღა ჰკრეს
ჩვენს აზრთა დენასა“, რამაც „მამული აღმოგვაჩენინა“.

„საოცარი ის არის, — აღნიშნავს ილია, — რომ დროებამ-
ღე ჩვენდა სანუგეშოდ მოდწეულთა ძველთა მწერალთა, ის
მათთვის უცნობი და ახალი ქროლა ჩვენის აზროვნებისა არ
იუარეს, არ იუცხოვეს. პირიქით, მთელი თავის ძალ-ღონით
მიეცნენ იმ ახალს მდინარეობასა, დროთა ჩაძახილს ღირსეულ
მობანედ გამოუჩნდნენ და ახალთან ერთად ძმურად იღწვის ამ
მიმართულების გასაძლიერებლად“¹.

მამებმა, თერგდალეულთა რწმენით, დიდი ძალა შემატეს
საპოციანი წლების ახალ თაობას. ილია ხაზგასმით აღნიშნავს,
რომ „მამულიშვილობას გრ. ორბელიანმაც შთაჰბერა იგი ლო-
ნიერი სული, რომელმაც, როგორც სამოციან წლებში, ისე მე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 92.

რამე ჩვენს პოეზიას განსაკუთრებული მიმართულება დაუნიშნა“¹.

გრ. ორბელიანის „ლონიერი სულის“ ნაყოფმა, ილიას თქმით, „თავისი ძლიერი მხარი მისცა ახალს მიმართულებასა და მამულის სიყვარულს ღრმა კვალი დააჩვენებინა ჩვენს გულში“. „სადღეგრძელო“ და „თამარ მეფის სახე ბეთანიის ეკლესიაში“, ასევე „მუშა ბოქულაძე“, „ლოპიანა“, „ო-ს დარდები“ და სხვა, ილიას აზრით, „თითო-თითო პოემადა ღირს“.

„სამოციან წლებამდე — წერს ილია, — ჩვენი პოეზია, თითო-ოროლა მაგალითებს გარდა, ისიც ორმოცდაათიანი წლების ბოლო ხანებში, დაპთუთუნებდა ჩვენის დიდკაცობის გულთა-თქმას, თითქოს უკადრისობს ამათ გარე რაიმე საგანი უპოვოს პოეზიას. გრ. ორბელიანმა არც აქ უმტყუნა დრო-თა მიმდინარეობას და ზურგი კი არ შეაქცია როგორც უღირსს რასმე, თან აპყვა“².

გრ. ორბელიანმა, ილიას აზრით, „მიაგნო სიმწრით ოხერას მუშაკაცისას. ამ მაღვით მოწმენდილ თვალში მორეულ ცრემლსა და სხვებთან ერთად მისმა ყურმაც გაიგონა, რადა ჰქენესის „მუშა ბოქულაძე“:

„მკერდით ღია, ოფლით გ-სვრილ, მტვრიანი,
ფერით რკინა, კისერ-ჩაქანგებული
კაცი, გულით დაჩაგრული ბედითა,
სიყრმიდანვე სიღარიბით დევნილი,
ვის სიციცხლე ტანჯვით გადაქცევია,
შოენისათვის მხოლოდ ლუკმა პურისა“.

ილია ჭავჭავაძე რაფიელ ერისთავს, გრ. ორბელიანის მსგავსად, სამოციანელების წინამორბედად მიიჩნევს. რ. ერისთავი, ვახტანგ ორბელიანთან და სხვებთან ერთად, გვერდით ამოუდგა ახალგაზრდობას და მრავალი წლის მანძილზე დაჩაგრულ გლეხთა უფლებების აღდგენისათვის და, საერთოდ, სოციალური უსამართლობის და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ იბრძოდა. „ჯერ ბატონყმობის გადავარდნის ჩუჩუნიც არსად

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 90—91.

² იქვე.

რყო, რომ კაცთმოყვარე გულმა პოეტისამ იგრძნო უსამართლობა იმისი და ყმა-დედა აჩივლა მსაჯულთან, — „სხვა რად ბატონობს ჩემსა ნაშობსო“¹.

ილია ჭავჭავაძის დაკვირვებით, „რაფიელ ერისთავმა პირველმა დასძრა ენა ადამიანის გაუპატიურებელ ღირსებისათვის და ჩამოაგდო სიტყვა ადამიანურ დატყვევნილ უფლების აღსახსნელად და აღსადგენად“. და ეს მაშინ, როდესაც ძველი მწერლობა, მათი „კალამი უფრო სათავადიშვილო არემარეში ატარებდა ჩვენს გრძნობას“².

თერგდალეულთა მეთაური მამებს მიიჩნევს პატრიოტიზმის მედროუედაც. „სიყვარულმა მამულისამ, სამშობლო მიწისამ, აღფრთოვანებულმა სამოციან წლებში სულითა და გულით მიიზიდა პოეზია გრ. ორბელიანისა“³, რომელიც დაცემული მამულის აღდგენისათვის მზადაა სისხლის დანთხევისათვის, რადგან არ ძალუძს უცქიროს:

„დამცირებულსა,
ხმაჟილებულსა
ბედ-დაკარგულსა ივერიის-ძესა“.

და სიცოცხლეს არ უნდა, — „რომ აღარ ვგრძნობდე, ჩემის მამულის სულით დაცემას“-ო.

ილია ამ მხრივ ყველაზე მეტად აფასებს ვახტანგ ორბელიანის ამაგს და მას მიუწვდომელ სიმაღლედ მიიჩნევს. „სწორედ ამისთანა ერთგული მოყვარეც წარსულისა საჭიროა იქ, სადაც იგი დავიწყებულია, იმიტომ, რომ ერის დაცემა იწყება იქიდან, სადაც თავდება წარსულის ხსოვნა“⁴.

ვახტანგ ორბელიანის თქმით:

„ჩვენი ივერი მშენიერი არს სისხლის კალო,
გმირთ აკლდამა, გულსაქლავი და სავალალო“.

ილია ჭავჭავაძე ჩვენს ყურადღებას მიაპყრობს ვახტანგ ორბელიანის ლექსებიდან იმ ადგილს, სადაც მგოსანი ამბობს:

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 90-91.

² იქვე, გვ. 89.

³ იქვე, გვ. 93.

⁴ იქვე, გვ. 95.

„გონება ჰელობს:

გაშმაგებულს გულს ჰმუნვის ძალა ერევა!“

განრისხებული პოეტი ღმერთს ეკითხება: „მაშ საქართველო ასე მწარედ რისთვის დაემხო?“ ჰეშმარიტად რომ „აქ სჩანს მთელი სიდიადე, მთელი ძალ-ღონე მამულისშვილურ სიყვარულისა, რომლის რისხვამ, თვით სარწმუნოებაც კი აგმობინა ღრმად-მორწმუნე პოეტს“¹, — შენიშნავს ილია.

ილია ანალიზს უკეთებს გრიგოლ ორბელიანის პოეტურ მემკვიდრეობას, მიძღვნილს საქართველოს წარსულის დიდებისადმი და დასძენს: „მართალია, თ. გრ. ორბელიანმა ჩვენს პოეტზე უწინ მიგვახედა წარსულს და ამით საგანი გაუჩინა ჩვენს პოეზიას, მაგრამ ამ გზაზედ ისე გადაუხვევლად, ისე სისწვრივ ჩვენში არც ერთს პოეტს არ უვლია, როგორც ვახტანგ ორბელიანს... ამასთან, ვახტანგ ორბელიანს, ვითარცა მამულის სიყვარულის მაღლით მოსილს პოეტს, დიდი წილი უდევს, რომ ამ გრძნობამ ჩვენში ფეხი მოიკიდა და ფრთა აისახა რწმენამ — „დიდ წარსულს დიდი მომავალი ექნებაო“². ვახტანგ ორბელიანის პატრიოტიზმით მოხიბლული ილია თავის ამ უაღრესად საყურადღებო ნარკვევის დასასრულს იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ცენზურის მძიმე პირობებში „ცისკრის“ მწერლებმა, მართალია, ვერ თქვეს თავიანთი სათქმელი, მაგრამ აღნიშნულის მიუხედავად, ბევრი სასარგებლო საქმე გააკეთეს იმისათვის, რომ „საქართველოს მოამბის“ ერთგვარი წინამორბედები გამხდარიყვნენ.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში, როცა თერგდალეულთა მედროშე ი. ჰავჭავაძე გულდამშვიდებით აანალიზებდა „მამებსა და შვილებს“ შორის 60-იან წლებში გადახდილ ბრძოლებს, დასძენდა, რომ „მამების“ დიდი უმრავლესობა, ამასთანავე, გვევლინება XIX საუკუნის 30-იანი წლების ქართული ლიტერატურის „ბრწყინვალე გონება-გახსნილ ყმაწვილ-კაცობად“, რომლებიც 1832 წლის გამათავისუფლებელი მოძრაობის, ე. წ. შეთქმულების ორგანიზატორები და ამ სამართლიანი საქმისათვის უღეთოდ დასჯილნი იყვნენ³.

¹ ი. ჰავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 108.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 91.

სამოციან წლებში, მამებსა და შვილებს შორის გაჩაღებული ბრძოლის ვითარებაში, მამების ამ დამსახურებაზე შვილები არაფერს ამბობენ ბრძოლის ტაქტიკის, კონსპირაციისა და ცენზურის მხრივ დევნის მიზეზით. მამები კი, რომლებიც გადასახლებიდან დაბრუნდნენ, როგორც ამ „მავნე მოძრაობის“ მეთაური, ბუნებრივია, პოლიტიკური და ცენზორული პირობების გამო, კრინტსაც ვერ სძრავენ იმაზე, რაც თავს გადახდათ, როგორც 1832 წლის მოძრაობის მონაწილეებს; მათ მხოლოდ ისღა დარჩენოდათ, შვილებისათვის ეთქვათ, რომ თავი ისახელეს როგორც რუსეთის არმიის ოფიცრებმა კავკასიის სისხლისმღვრელ ომებში და ეს სამშობლოს წინაშე დამსახურებად ჩაგვითვალებო. ამრიგად, მთავარი დამსახურება მამებისა 1832 წლის ამბებთან დაკავშირებით, რომელსაც ილია მამა-პაპის ანდერძის განმახორციელებელ ცდას, ხოლო მის მარცხს ერთი მხრივ „ცხოვრების ჯაჭვის გაწყვეტას, აწმყოსა და წარსულს შუა ხიდის ჩატეხას და სათავის მოწყვეტას“ უწოდებდა, ხოლო მეორე მხრივ მას ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების ხნულში დარჩენილ იმ თესლად მიაჩნდა, რომელსაც ადრე თუ გვიან ფესვები უნდა გაედგა და ნაყოფიც მოეტანა, — ეს მაშინ უთქმელი რჩებოდა და დროთა სრბოლაში დავიწყებას ეძლეოდა. მაგრამ ილიამ არ დაივიწყა მათი დამსახურება და მეტად დიდი შეფასება მისცა მამების მოღვაწეობას, ოღონდ არა სამოციან წლებში, არამედ 90-იან წლებში, როცა 1832 წ. შეთქმულებიდან დიდი დრო გავიდა. ეს იმ დროს მოხდა, როცა 60-იანი წლების შვილები, ისტორიული განვითარების პროცესში, მამებად იქცნენ, ხოლო 30-იანი წლების მოღვაწეთაგან თითქმის აღარავინ იყო ცოცხალი. ამ დროს, 30-იანი წლების განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე ხანგრძლივი ღუმილის შემდეგ, ეზოპეს ენით, ყრუდ მაინც შეიძლებოდა ლაპარაკი.

„ჩვენა ვწუხვართ, რომ მეტს ხავსებით ვერას ვიტყვით ამ თესლად დარჩენილისას“, — დასძენს ილია და ცენზურის რეჟიმით შეზღუდული გვაუწყებს, „ხოლო რაცა ვთქვით, ისიც საკმაოა“-ო (ხაზი ჩვენია — ა. ი.).

მამებთან დამოკიდებულების ამ უაღრესად საყურადღებო

¹ ი. ჰავცავაძე, თბზ., ტ. II, გვ. 77.

შეხედულებას შემდეგში ასევე მთლიანად იზიარებდა ილიას თანამებრძოლი, მამების ბანაკის ერთ-ერთი პირველი „ამფეთქებელი“ აკაკი წერეთელი. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს აკაკის შეხედულებანი ნ. ბარათაშვილზე, ალ. ჭავჭავაძეზე, დ. კონჭაძესა და გრ. ორბელიანზე. დამახასიათებელია, რომ აკაკი წერეთელმა ლექსი მიუძღვნა უდროოდ დაღუპულ დანიელ კონჭაძეს, იმისათვის, რომ „დაჩაგრულ გლეხებს ეფერებოდა, დიდკაცებს ჰგმოვდა პირუთენელად“.

1882 წლის 14 აგვისტოს აკაკიმ, კახეთში მოგზაურობის დროს, შუამთის მონასტერში დაკრძალულ ალექსანდრე ჭავჭავაძის საფლავზე, მოინანია სიკაბუკის დღეებში მამებთან ცხარე პოლემიკურ პაექრობაში ალექსანდრე ჭავჭავაძის „უსაგნოდ მგალობელ“ ჩიტთა გუნდში ჩარიცხვა. 80-იან წლებში მან ეს არა მხოლოდ მოინანია, არამედ გამოიხსიდა კიდევ თავისი შესანიშნავი ლექსით — „ალექსანდრე ჭავჭავაძის საფლავზე“. ამ ლექსში აკაკიმ ალ. ჭავჭავაძის მოღვაწეობა და ლიტერატურული მემკვიდრეობა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი თვალსაზრისით შეაფასა, ცარიზმი მგოსნის გულზე დაღებულ ქვად მიიჩნია და დაასკვნა: „გულზე მადევს ქვა მეცა შენსავით“-ო.

გრ. ორბელიანი ალა-მაჰმად ხანის მიერ თბილისის წახდენას „ძველი ივერის“ დასასრულად მიიჩნევს, — „წახდა თბილისი და მასთან დაემხო ძველი ივერი“. — წერს იგი „სადღეგრძელოში“, მაგრამ, მგოსნის რწმენით, „ძველი ივერის“ დამხობით საქართველო კი არ დაღუპულა, გმირთა სისხლი ამაოდ კი არ დაღვრილა, არამედ „სად დაანთხიეს გმირთ სისხლი, აწ ვპაწხერთ სიამით ბაღთ მწვანეს“. ამიტომ პოეტი უსაზღვრო მადლიერების გრძნობით ხოტბას ასხამს ამ გმირებს: „გმირნო, მამულის მადიდნო, თქვენა ხართ ჩვენი დიდება! თქვენთა სახელთა ამაყად წარმოსთქვამს შთამომავლობა“.

ნ. ბარათაშვილი ცხადად ხედავდა ახალ ქართლს, რომელმაც უარყო ფარ-ხმალის იდეალიზაცია და ამ „კავკაზს“, „სადაც აქამდინ ხმლით და ძალით ჰფლობდა ქართველი“, ამიერიდან — საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, „მუნ სამშვიდობო მოქალაქის მართავს აწ ხელი“ — და რომ საქართველოს აღარ ერჩის როგორც კასპიის, ასევე შავი ზღვის

ზვირთთა დამანგრეველი ღელვა, დამკვიდრდა მშვიდობა და შეიქმნა პირობები მშვიდობიანი შრომისათვის. ამიტომ განახლებული საქართველოს კეთილდღეობისათვის „არც კაცი ვარა, რომ ცოცხალი მკედარსა ემსგავსოს, იყოს სოფელში და სოფლისათვის არა იზრუნოს“. ნ. ბარათაშვილი, დიდი ილიას აზრით, „...ღმერთმა გამოგვიგზავნა ჩვენდა ნუგეშად“. მისი მერანის მიერ გათელილი „გზა უვალი“ თვითეული ქართველის გულია, „საცა მისმა მერანმა ღრმად დააქდევს მისი ანდერძი, მისი ნათქვამი“¹.

თერგდალეულთა რწმენით, საქართველოში „სამოციან წლებში ახალი ხანა“ იწყება. ამ ხანის მთელი სიდიადე, ილიას აზრით, მდგომარეობს იმაში, რომ „სამოციან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავისი გულთმიმზიდველ ღიღებულ მნიშვნელობითა, რომელიც 30-იან წლებში აქა-იქ ისმოდა და რომელმაც სამოციან წლების მოღვაწეთა მეოხებით და ღვაწლით კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ“. და ასეთ პირობებში „აღდგენილმა მამულმა, — განაგრძობს ილია, — დაჰბადა მამულის სიყვარული, მამულიშვილობა და საკვირველი არ არის, რომ მისი წარსული, აწმყო და მერმისი კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნეს“². გამოძიება იმისა, თუ „რანი ვიყავით“ და „რანი ვართ“, უდიდესი შემოქმედებითი ამოცანების წინაშე აყენებდა თერგდალეულებს.

თერგდალეულებმა პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლის წლებში წარმატებით შეძლეს დაუფლებოდნენ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის პროგრესულ და რევოლუციურ-დემოკრატიულ მსოფლმხედველობას. სცადეს მისი ქართულ ნიადაგზე გადმონერგვა. მათ კრიტიკულად შეისწავლეს ქართული მდიდარი ლიტერატურული მემკვიდრეობა; ისინი შეურიგებლად ებრძოდნენ ნიჰილისტებს, განსაკუთრებული გულისხმიერებით სწავლობდნენ ქართული პროგრესული აზრის და განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხალხურ, დემოკრატიულ საფუძვლებს, რასაც ფართოდ იყენებდნენ თავიანთ ლიტერა-

¹ ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 139—140.

² იქვე, გვ. 91—92.

ტურულ-შემოქმედებითს მოღვაწეობაში. „ჩვენ არას ვიტყვით ჩვენს ძველს ლიტერატურაზედ, — წერდა ი. ჭავჭავაძე, — რომელსაც ასეთი სიუხვით ასხივოსნებს „ვეფხისტყაოსანი“, ეს უძირო მორევი, ზღვა აზრისა და გრძნობისა, ჩვენ არას ვიტყვით არც დავით გურამიშვილზედ, რომლის პოეზია პირს არ შეირცხვენს თუნდა ლუკრეცის, ვირგილის და პორაციოს... პოეზიას დაუყენეთ პირის-პირ... არას ვიტყვით მეფე ვახტანგ VI-ზე, არჩილ მეფეზე, თეიმურაზ I-სა და II-ზედ, რომელთაც ნამეტნავად პირველ ორს, ვერავინ ვერ დასწამებს სიმჩატეს აზრებისას და გრძნობებისას და რომელნიც მოელიან გონება-მახვილ კრიტიკოსს, რომ თავისი მიუზღონ და სამართლიანის შარავანდდით მორთოს ღირსშესანიშნავი გონებრივი ღვაწლი“¹.

თერგდალეულთა ისეთმა სახელოვანმა წარმომადგენელმა, როგორიც აკაკი წერეთელი იყო, ჯერ კიდევ სრულიად ახალ-გაზრდამ, 1865 წელს, კ. ლორთქიფანიძის რედაქციით გამოქვეყნებული კრებულის „ჩონგურის“ გამო, „ცისკარში“ დაწერილ რეცენზიაში პირველად განავითარა შეხედულება ნ. ბარათაშვილისა და ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებათა შორის იდეური მემკვიდრეობის შესახებ და „ჩონგურის“ დიდ ღირსებად, წინააღმდეგ დ. ჩუბინაშვილის მიერ 1863 წ. გამოქვეყნებულ „ქრესტომატიისა“, ის მიიჩნია, რომ „ჩონგური“ არის პირველი წიგნი, რომელსაც ასხია ქართული ხორცი, უდგას ქართული სული, სტირის, კენესის ქართველების კენესით... მიზეზიც ამისა არიან ორი პირველი მწერალთაგანი, თ. ნ. ბარათაშვილი და თ. ი. ჭავჭავაძე“². აკაკის აზრით „დიდმა დრომ გაიარა ბარათაშვილის შემდეგ და მის კვალზე წასული არავინ გვინახავს... ამ სიკოტრის უამს გამოჩნდა ილია ჭავჭავაძე და შეუდგა ბარათაშვილის კვალს და რადგანაც დროც ხელს უმართავდა... ხალხს შესჩივლა... „აი, რა უნდა ეთქვა თქვენთვის ბარათაშვილსაო! აი, რა მოასწავებდა, რას ნიშნავდა მისი კენესაო“. ერთი სიტყვით, ი. ჭავჭავაძე არის ბარათაშვილის მოკარნახე და მისი ღირსებაც ამაზე არის დაბჯინებული³.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თბ., ტ. IV, 1927, გვ. 162.

² იხ. „ცისკარი“ № 9, 1865, რამდენიმე სიტყვა ჩონგურის შესახებ.

³ იქვე.

თერგდალეულებმა ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით ხელი ჩას-
ქიდეს ქართული მწერლობის უმდიდრეს ტრადიციებს, რომე-
ლიც თავის საწყისებს შოთა რუსთაველიდან იღებს და მთლია-
ნად საქართველოს თავისუფლებისათვის ბრძოლის ახალ ამო-
ცანებს დაუქვემდებარეს.

ამრიგად, XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიისა და
ლიტერატურის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლისათვის
უდავოდ გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოებანი:

1. თერგდალეულები აგრძელებენ და ავითარებენ განმათა-
ვისუფლებელი მოძრაობის დიდი ტრადიციების მქონე ქართუ-
ლი საზოგადოებრივი აზრისა და ისტორიოგრაფიის იმ დიდ მო-
ნაპოვრებს, რომელნიც მანამდე არსებობდა საქართველოში;

2. თერგდალეულებს 1832 წლის შეთქმულთაგან თავის
უშუალო წინამორბედად მიაჩნიათ სოლ. დოდაშვილი, გ.
ერისთავი, ნ. ბარათაშვილი და სხვანი;

3. თერგდალეულები ადასტურებენ, რომ მათ ისევე, რო-
გორც „ცისკრის“ მწერლებმა — დ. ჭონქაძემ, რაფ. ერისთავმა,
ლ. არაღიანმა და სხვებმა, რომლებიც ბატონყმობის მოწი-
ნააღმდეგე და დემოკრატიული აზრის მქადაგებელნი იყვნენ,
„ცისკარშივე“ დაიწყეს ფეხის ადგმა;

4. „ცისკრის“ მწერალთა ამ ძველი თაობის დიდი ნაწილი
ახალი თაობის საბრძოლო პოზიციაზე გადავიდა და მასთან ერ-
თად ეწეოდა წინ ქართულ მწერლობასა და საზოგადოებრივ
აზრს, რაც, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავდა მათ შორის
იდეურ წინააღმდეგობებს.

5. ახალი თაობის დამსახურებაა „მამულის აღმოჩენა“, მი-
სი ახალი შინაარსით გამდიდრება, რომლისათვისაც მკვიდრი
ნიადაგი მამებმა შეამზადეს თვით თერგდალეულთა აზრითვე.

ასეთია მოკლედ თერგდალეულთა არსებითი და საღი დამო-
კიდებულება 30-იანი და 50-იანი წლების იმ ლიტერატურულ-
იდეურ მემკვიდრეობისადმი, რომელიც ამ შესანიშნავი თაობის
წინამორბედად გვევლინება. ჩვენ აქ არ ვეხებით იმ იდეურ
ბრძოლას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მამებსა და შვილებს
შორის და ირკვევა ისიც, რომ ამით მათ შორის მამაშვილობა
არ დარღვეულა.

**ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული
ისტორიოგრაფიის პრობლემები
განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპზე**

**§ 1. პრისა და ისტორიის ცხოველყოფელი საკითხები
თერგდალეულთა ნააზრევში**

თერგდალეულთა შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ორგანულად არის დაკავშირებული მათ მსოფლ-მხედველობასთან, იდეოლოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ერთიან პროგრამასთან. თერგდალეულთა შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის პრობლემებზე, საქართველოს ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობისადმი დაქვემდებარებული მოვლენაა, ხოლო თერგდალეულთა ისტორიულ შეხედულებათა ქვაკუთხედი, მისი ალფა და ომეგა კი ერის აწმყოს დუხჭირი ცხოვრების შეცვლა, სამშობლოსათვის თავისუფლების მოპოვება და მისი უკეთესი მომავლის დამკვიდრებაა.

თერგდალეულთა შეხედულებანი მშობლიურ ისტორიაზე ყველაზე უფრო ნათლად დიდმა ილიამ, აკაკიმ, ი. გოგებაშვილმა და დ. ბაქრაძემ ჩამოაყალიბეს. „რა არის ისტორია?“—კითხულობს ილია ჭავჭავაძე და პასუხობს: „იგია მთხრობელი იმისი თუ რანი ვიყავით, რანი ვართ და რად შესაძლოა ვიყვნეთ კვლავადაც. ისტორია თავის გულის-ფიცარზე იჭდევს მართო სულისა და გულის მოძრაობას ერისას და ამ დაქდედვითა, როგორც სარკე, გვიჩვენებს იმ ღონეს და საგზალს, რომელიც მომადლებული აქვს ამა თუ იმ ერსა დღეგრძელობისათვის და გაძლიერებისათვის“¹. ილია კიდევ უფრო აღრმავებს ამ აზრს,

¹ გაზ. „ივერია“, № 17, 1888 წ., თ. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებ., ტ. V, გვ. 207.

როდესაც წერს: „ისტორია იგი დიდებული ტაძარია, საცა უწირავს ერთიან სულსა ერისას“¹, „ისტორია ყველას ღვაწლია საერთოდ, მთელი ერის ნამოქმედარია“².

თერგდალეულთა აზრით, ისტორიის ცოდნა ერისათვის თვითმიზანი კი არ არის, არამედ უაღრესად სერიოზული საშუალებაა მისი უკეთესი მომავლისათვის, — ცარიზმის დამხობისა და თავისუფლების მოპოვებისათვის ბრძოლაში. მათი ეს დიადი მისწრაფება უშუალოდაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიის პოზიტიურ, მეცნიერულ კვლევა-ძიებასთან. დ. ბაქრაძე ამ მხრივაც ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელმაც გაზეთ „დროებაში“ ჯერ კიდევ 1866 წელს გამოაქვეყნა წერილების სერია სათაურით „ისტორიული მოძრაობა განათლებისა“, რომელშიც კრიტიკულად განიხილა ისტორიული მეცნიერების მდგომარეობა ჩვენში, მისი წყაროების ცალმხრივობა და ერთგვარად მოხაზა კიდევ ისტორიული კვლევა-ძიების გეგმა, რომელიც ახალთაობას უნდა განეხორციელებინა.

დ. ბაქრაძე სამეცნიერო მოღვაწეობის ასპარეზზე ადრე გამოვიდა. მისი პირველი წერილი „სურათები საქართველოს ცხოვრებიდან“ 1850 წელს გამოქვეყნდა გაზეთ „კავკაზში“, რომლის ვრცელი ვარიანტი 1851 წელს ჟურნალ „სოვრემენიკში“ დაიბეჭდა. დ. ბაქრაძე თავის კვლევა-ძიებაში, წერილობით წყაროებთან ერთად, ფართოდ იყენებდა ეპიგრაფიულ, ეთნოგრაფიულ, არქეოლოგიურ, ისტორიულ-გეოგრაფიულ და სხვა ხასიათის მასალებს. იგი მკიდროდ იყო დაკავშირებული მშობლიურ ქვეყანასთან, მოგზაურობდა მის სხვადასხვა რაიონებში და ადგილზე, თვით ხალხიდან კრებდა მასალებს. ამ მიზნით იმოგზაურა სვანეთში, გურიაში, აჭარაში და სხვა ადგილებში. მან მოპოვებული მასალების მეცნიერულად გაანალიზების საფუძველზე შექმნა ისეთი ფუნდამენტური გამოკვლევები, როგორიცაა: „სვანეთი“, „კავკასიის ძველი ქრისტიანული ძეგლები“, „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურია-სა და აჭარაში“ და სხვ.

¹ გაზ. „ივერია“, 1888, № 23., ი. ჯავახიძე, ნაწერების სრ. კრებ. ტ. V, გვ. 242.

² გაზ. „ივერია“, № 193, 1888 წ.

დ. ბაქრაძემ დიდი ამაგი დასდო „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის საქმეს. მან მეცნიერულად დაასაბუთა და უარყო ის მცდარი შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის ამ ძირითად წყაროზე, რომლის თანახმადაც თითქოს „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგ VI-ის დროს იქნა შედგენილი. მან სამართლიანად მიუთითა, რომ ქართლის ცხოვრება „ჟამითი ჟამათ“ სხვადასხვა ავტორის მიერ იწერებოდა საკუნეების მანძილზე. დ. ბაქრაძის მიერ იქნა აღმოჩენილი აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ მანამდე უცნობი მარიამ დედოფლისეული ხელნაწერი, რომლის შესწავლამაც ავტორს გაუადვილა ამგვარი მეცნიერული დასკვნების გაკეთება.

დ. ბაქრაძემ საქართველოში მოგზაურობისას მოპოვებული ლინგვისტურ-ეტიმოლოგიური და არქეოლოგიური მასალებით გაამდიდრა საქართველოს ისტორია, შეავსო „ქართლის ცხოვრება“. 1873 წელს იგი გურიასა და აჭარაში თავის მოგზაურობაზე წერდა: „ჩვენ შევნიშნეთ, რომ წარწერები ეკლესიამონასტრების კედლებზე და ხატებზე, მინაწერები ხელთნაწერებზე, საეკლესიო და საერო სიგელები ავსებენ და შექს ჰყენენ ქართულ მატრიანეებში მოთხრობილ ფაქტებს“. 1889 წელს კი გამოქვეყნდა მისი „ისტორია საქართველოსი“ (უძველეს დროიდან X საუკუნემდე).

თავისი წიგნის, — „ისტორია საქართველოსი“ წინასიტყვაობაში დ. ბაქრაძემ მოგვცა ერთგვარი განსაზღვრა იმისა, თუ რა შეიძლება იყოს ჩვენი ისტორიის საგანი. იგი წერს: „ისტორია, ისეთი, როგორსაც აწინდელი მეცნიერება მოითხოვს, უნდა იყოს ნამდვილი და სრული, ეპოქა — ეპოქად სურათი იქნას, რომელსაც ის შეეხება. ისტორია მოვალეა განსაზღვროს როგორ და სად დაარსებულა ერი, რა ადგილებში უმოგზაურია იმას, როდესაც იგი იქედან დაძრულა, რა კულტურა შეუტანია იმ ქვეყანაში, სადაც იგი სამუდამოდ დამყარებულა; როგორი გავლენა აღმოუჩენია ამ ქვეყნის მდებარეობას და თვისებას იმის ტიპზე, ხასიათზე, მიმართულებაზე. რა დამოკიდებულება ქონდა უცხო ტომ-ნათესავთა და რა კვალი დაუტოვებიათ იმის ცხოვრებაში. რაგვარ მოუწყვია იმას თავისი ყოფაცხოვრება სოციალური და პოლიტიკური, რა სამსახური მიუძღოდა საზოგადოდ კაცობრიობის კულტურის წარმატებაში“

და სხვ.¹ დ. ბაქრაძემ და მისმა თანამებრძოლებმა დიდი როლი შეასრულეს რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობის თბილისში მოწვევის საქმეში, რომელიც 1881 წელს შედგა. იგი ყრილობაზე ენისა და წერილობითი ძეგლების განყოფილების თავმჯდომარე იყო. წაიკითხა უაღრესად საინტერესო მოხსენება „ქართული პალეოგრაფია“, რითაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეცნიერების ახალ დარგს ჩაეყარა საფუძველი.

დ. ბაქრაძის მეცნიერულ მოღვაწეობაში დიდი ადგილი უჭირავს თურქეთის მიერ მიტაცებული საქართველოს მიწა-წყლის და მისი მკვიდრი ქართველი მოსახლეობის ისტორიის შესწავლის პრობლემას. ამ საქმეს მან დიდი დრო და ენერგია შეაღწია და დაგვიტოვა უაღრესად მდიდარი მემკვიდრეობა. იგი, როგორც დიდი მამულიშვილი, მთელი ძალ-ღონით იბრძოდა დანაწილებული საქართველოს გაერთიანებისათვის. შეიძლება ითქვას, რომ მან საქართველოს ისტორიის მეცნიერულად შესწავლაში ერთგვარი ეტაპიც კი შექმნა თავისი ფუძემდებელი დიდთანანი ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევებითა და მრავალრიცხოვანი ნაშრომით. იგი ადრე მეთოდოლოგიურად აკად. მ. ბროსეს გავლენას განიცდიდა, შემდეგ კი მთლიანად თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების გავლენის სფეროში მოექცა. დ. ბაქრაძე, მთელი თავისი თეორიული შესწავლებებით და პრაქტიკულ-მეცნიერული მოღვაწეობით, საქართველოს ისტორიის დარგში „ქართველ სამოციანელთა ისტორიოგრაფიული იდეების დასაფუძვლებას ემსახურებოდა“².

დ. ბაქრაძე 1865 წელს გაზ. „დროებაში“ წერდა: „კაპიტალისტი მტერია მუშა ხალხისა“. „დიდი ზღუდე ჰყოფს ფაბრიკანტს და მის მუშას: პირველი ატარებს თავის დღეს განცხრომაში და ყოველისგვარ სიამოვნებაში; მეორე, რომლის სისხლის ოფლითაც იმას (კაპიტალისტს—ა. ი.) სიმდიდრე შეუძენია, ცხოვრობს... ჩირქიან და ტალახით სავსე ქოხში... ირიტრეებს თუ არა, ის მიეთრევა ხანდახან ძალიან შორი გზით,

¹ დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, რვეული პირველი, 1871.

² ნ. ბე რ ა ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების მთავარი ხაზი (თეზისები), გვ. 9.

ფაბრიკაში, მთელ ღღეს ფეხს და ხელს ვერ ასვენებს“¹. დ. ბაქრაძის აზრით საჭიროა ამ მუშახალხის შველა, მათი გამოყვანა ამ მძიმე მდგომარეობიდან. ასეთად კი მას უტოპისტ-სოციალისტების მიხედვით დაარსებული ასოციაციები მიაჩნია: „როდესაც მუშა ასოციაციის საშუალებას მიმართავს, მაშინ კაპიტალი დაჰკარგავს თავის ძალას, შრომა მონობისაგან გამოვა, თავისუფალი გახდება და თვითონ შეიძენს კაპიტალს“².

დ. ბაქრაძე უფრო მეტი გულისყურით ჩერდება სოფლის გლეხკაცობის ცხოვრების სიდუხჭირეზე, ჩარჩ-ვაჭართა, სოფლის მევენახეთა თავგასულობაზე და მათ უპირისპირებს მიწით სარგებლობის ახალ წესს, კოოპერაციულ, კოლექტიურ წარმოებისა და მოხმარება-გასაღების ამხანაგობებს³.

1870 წლის 20 ნოემბერს დ. ბაქრაძე თავის წერილში „მამულის ისტორია“ დასძენდა: „ყოველი ხალხი, რომელიც განათლების გზას დასდგომია, იმას ცდილობს. რომ თავისი მამულის ისტორია იქონიოს. გამოკვლეული არის, რომ წარსულ დროზეა მკიდროდ დამყარებული აწინდელი დრო. ვინც ძველის დროს ამბები არ იცის, იმან ახლის დროს მნიშვნელობაც არ იცის“⁴.

დ. ბაქრაძე დიდი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა ისტორიკოსის წინაშე მდგარ ამოცანებს. მისი აზრით, „ჩვენი დროის ისტორიკოსი ძალიან მომზადებული და განვითარებული კაცი უნდა იყოს. იმას უნდა ესმოდეს თითქმის ყოველივე სამეცნიერო საგნები, რომელნიც ისტორიაში უნდა გამოიხატებოდნენ“⁵. ამგვარად, დ. ბაქრაძე ნათლად ითვალისწინებდა ჩვენში ამ დისციპლინების განვითარების საჭიროებას და ზოგი მათგანის — მაგალითად, ქართული პალეოგრაფიის და, ნაწილობრივ, არქეოლოგიის ფუძემდებლადაც კი გვევლინება ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

1888 წელს გაზეთ „ივერიაში“ მეთაურის სახით ილია ათაბეგბეგს წერილს „ერი და ისტორია“. ილიას წერილი წარმოად-

¹ გაზ., „დროება“ № 17, 1866.

² იქვე.

³ იქვე, № 10, 1867.

⁴ დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, რეეული პირველი, 1871.

⁵ გაზ. „დროება“, № 16, 1866.

გენს იმ პროგრამის გამოცხადება, რომელიც ადრე გამოქვეყნდა „ივერიაში“ და რომლის მიხედვითაც უნდა დაწერილიყო საქართველოს ისტორია. ამ პროგრამის ავტორი იყო ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე. მანვე იყისრა საქართველოს ისტორიის დაწერა გამოქვეყნებული პროგრამის მიხედვით¹. დ. ბაქრაძის ამ ჩანაფიქრით აღფრთოვანებული ილია ჭავჭავაძე წერს: „ჩვენს დაუღალავ მოღვაწეს ბ-ნ ბაქრაძეს განუზრახავს ჩვენი დავიწყებულის ისტორიის აღდგენა და გახსენება, „ივერია“-ში დაბეჭდილ პროგრამისაგან ჩანს, რომ ბ-ნ ბაქრაძეს სანატრელის სიდიადით შემოუფარგლავს თავისი საგანი, და თუ პროგრამა შესრულდა, ჩვენ, ქართველებს, ხელთ გვექნება მთელი, ღიდი და ვრცელი სურათი ჩვენის აწ დავიწყებული წარსულისა. ვისაც კი გაეგება რამ, სიხარულით აღტაცებულნი მოუთმენლად მოელიან იმ დღეს, როცა დაიბეჭდება ეს ისტორია, ვითარცა დიდს დღესასწაულს რასმეს“².

ამ პატარა, მაგრამ უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მქონე წერილში ილიამ ჩამოაყალიბა ძირითადი დებულებანი, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ერისათვის ისტორიის შესწავლას. ილიას აზრით, „ერის პირქვე დამხობა გათახსირება, გაწყალება იქიდან იწყება, როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავის წარსულისა... დავიწყება ისტორიისა მომასწავლებელია ერის სულით და ხორციით მოშლისა, დარღვევისა და მთლად წაწყმედისა, წარსული მკვდარი საძიკველია აწმყოსი, როგორც აწმყო-მომავლისა. ეს სამი სხვადასხვა ხანა, სხვადასხვა ეპოქა ერის ცხოვრებისა ისეა ერთმანეთში გადაბმული, რომ ერთი უმეოროდ წარმოუდგენელია, გაუგებარია და გამოუცნობია... ეს სამთა ეპოქა ერთმანეთზედ დაჰოკიდებულება კანონია ისეთივე შეუწყვეელი და გარღვევალი, როგორც ყოველივე ბუნებური კანონი“³.

ერის აწმყო და მომავალი შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ

¹ დ. ბაქრაძემ პირნათლად შეასრულა დანაპირები და 1889 წელს დაბეჭდა „ისტორია საქართველოსი“, რომელიც მათე საუკუნის ჩათვლით მთავრდება.

² ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 244.

³ იქვე, გვ. 239.

წარსულზე დაშენდეს, რადგან „ისტორია იმისთანა ცნობიერი ცხოვრებაა, რომელიც გამოსახავს ხალმე სულიერს და ხორცელს ეინაობას ერთიანის კრებულისას, მის მიზიდულობას, მის აზრს და საგანს არსებობისას, მის წმინდათა წმინდას, და რომელიც მკის თავის დროებისათვის და ამასთანავე სთესს მერმისისათვის“¹. ისტორია ერს ერთიან მიმზიდველ კრებულად აქცევს. ხოლო ისეთ ერს, რომელსაც „არ ჰქონია ისტორია... ამისთანა ხალხი უბინაო კაცსა ჰგავს, რომელმაც არ იცის ვინ არის, რისთვის არის, საიდან მოდის და სად მიდის. ამიტომაც ასეთი ხალხი ბევრით არ განირჩევა პირუტყვთაგან. უღმობელი კანონი ისტორიისა ამისთანა ხალხს ველარ დაიწდობს ეხლანდელ დროში“².

ილია ფიქრობს, რომ „თუ ასეთი არა, ბევრით მეტი აღარ არის იგი ერი, რომელსაც ისტორია ჰქონდა და იგი ისტორია დაუვიწყნია; აღარც ამისთანა ერსა აქვს მკვიდრათ მოკიდებული ფეხი არსებობისათვის საჭიროდ იმიტომ, რომ რაც იყო ის დავიწყებული აქვს და, მაშასადამე, რაც არის, არც იცის... ფეხ-ქვეშიდან გამოცლილი აქვს მაგარი მიწა, რომელსაც ისტორია შეადულებს ხოლმე მამა-პაპათა ნაღვაწ-ნამოქმედარისაგან, საშვილიშვილოდ ფეხმოსაკიდებლად და მოსამაგრებლად“³.

ერის ისტორიის ცოდნის საჭიროებას ილია ერის ინტერესებით, ზრახვებითა და მისწრაფებებით ხსნის. ილიას აზრით: „ყველგან, საცა კი ისტორიის ღირსი ერი თავისითა სცხოვრობს, ორნაირი წყობა აზრისა შეადგენს ცხოვრების მდინარეობასა. ერთი ის წყობაა, რომელიც ცხოვრებას უკვე აღმოუჩენია, დაუდგენია და დღეს მოქმედებს, მეორე ის რასაც დღევანდელი დღე თხოულობს და საჭიროებს. ამ ორთა წყობათა მოქმედება დაუძინარია და მუდამი... თითონ კაცობრიობის ისტორია სხვა არა არის რა, გარდა ამნაირად ფეხის გადანაცვლებისა“⁴. ხოლო როცა აჯამებდა და ანალიზს უკეთებდა საქართველოს ისტორიის შესწავლის მაშინდელ სავალალო

¹ ი. ჰავეკავაძე, ნაწერების სრ. კრებ., ტ. V, 239—240.

² იქვე, გვ. 240.

³ იქვე, გვ. 141.

⁴ ი. ჰავეკავაძე, ნაწერების სრ. კრებ., ტ. VI, გვ. 120.

მდგომარეობას, ილია ჭავჭავაძე გულისტყვილით წერდა: „არ არის არც ერთი მხარე ჩვენი ცხოვრებისა, როგორც სხვისაც, რომ რაიმე წარსულის ნაშთი ზედ არ შერჩენოდეს, ხოლო ამ ნაშთის დღეს ჩვენ აღარ გაგვეგება რა, ვიმეორებთ, იმიტომ, რომ დავიწყებული გვაქვს მისი ამხსნელი და განმმარტებელი ისტორია“¹. მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით, ილია უიშვდობას არ ეძლევა ასეთი უნუგეშო მდგომარეობის გამო. მას ზტყივედ სჯერა, რომ ჩვენი ისტორიის აღდგენა შეიძლება, ეს კი მეტად საჭიროა, რადგან, ილიას აზრით, „აღდგენა ისტორიისა ერის გამოცოცხლებაა, გამომხსნელებაა, აწმყოს გაგება და წარმართვაა, მერმისის გამორკვევაა სიბნელისაგან“².

ერისა და ისტორიის საკითხებზე თერგდალეულებს არსებითად ერთიანი შესედულება გააჩნდათ. მაგალითად, ს. მესხის აზრით „ხალხი, რომელსაც თავის წარსულ ისტორიულ ცხოვრებასთან კავშირი გაუწყვეტია, ის ხალხი მომავალში წარმატებას არ უნდა ელოდეს“, რადგან „ყოველი ხალხის აწმყო და მომავალი ცხოვრება იმის წარსულს ისტორიულ ცხოვრებაზე უნდა იყოს დამყარებული“³.

ყველა თერგდალეული, და მათ შორის ს. მესხიც, აღიარებდა, რომ ჩვენ დავიწყებული და უყურადღებოდ გვაქვს მიტოვებული საქართველოს ისტორია, ჩვენი ეროვნული გმირების ისტორია, „როპელთა თავგანწირული მოქმედება სამაგალითოდ უნდა დარჩენილიყო შთამომავლობისათვის... ხალხი ამათი მაგალითით ვერ მხნევდება, ახალგაზრდობას თავის კერძო, ეგოისტური ინტერესების მეტი არაფრის დარდი არა აქვს“⁴.

თერგდალეულთა აზრით, ერის ისტორიის ერთიანობა უდიდესი მნიშვნელობის ძალაა ადამიანთა შეკავშირებისათვის. ი. ჭავჭავაძე წერდა: „არც ერთობა ენისა, არც ერთობა საწმუშოებისა და გვარტომობისა ისე არ შეამკიდროებს ხოლმე ადამიანებს ერთმანეთთან, როგორც ერთობა ისტორიისა. ერა

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრ. კრებ., ტ. VI, გვ. 242.

² იქვე, ტ. V, გვ. 244.

³ ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 153.

⁴ იქვე.

ერთი დეაწლის დამდეგი, ერთს ისტორიულს უღელში ბმული, ერთად მებრძოლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინში გამოტარებული ერთსულობით, ერთგულებით ძლიერია“¹.

ილიას, ცხადია, საქართველოს ხანგრძლივი ისტორიული ცხოვრება არ მიაჩნდა ია-ვარდით მოფენილ წალკოტად. იგი არც წარსულის იდეალიზაციას ეწევა. ილია წარსულში ხედავს ორ მხარეს, ავსაც და კარგსაც. იგი არა მარტო საქართველოს აწმყოს უყურებდა რეალისტურად, არამედ მის შორეულ წარსულსაც და არც ერთ შემთხვევაში მის რომანტიკულ იდეალიზაციას არ ეწეოდა. მაგალითად, თუ რაოდენ კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენდა ილია ჭავჭავაძე ქართული საისტორიო წყაროებისადმი, ამაზე აკად. ივანე ჭავჭავაძის საკვებით მართებულად მიუთითებდა: „იმ დროს, როდესაც საქართველოს ისტორიის მაშინდელ მკვლევართ „ქართლის ცხოვრების“ ყოველივე ცნობა სჯეროდათ და იქ ნაამბობს იმეორებდნენ, ილია ჭავჭავაძე „ქართლის ცხოვრებას“ კრიტიკულად ეპყრობოდა და ყველაფერი, რაც იქ მოთხრობილია, ჭეშმარიტებად კი არ მიაჩნდა, არამედ არა ერთხელ მას, იქ ჩართული ზოგი ცნობის მცდარობა აღუნიშნავს“².

ილია ცდილობს საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული ცხოვრება დიალექტიკურ განვითარებაში დაგვანახოს: „რა შეგვინახავდა ამ ერთ მუჟა ხალხს ამ ორიათას წელიწადს ამოდენა დაუძინებელ მტრებს შორის, რათ და როგორ შეგვარჩენდა ხარბობა უცხო თემთა ამ მშვენიერად შემკულს წალკოტსა, რომელსაც საქართველოს ეძახიან, თუ ჩვენს წარსულს ჩვენის ცხოვრების საძირკველში მაგარი ჭეა არ ჩაედგა“³. ილიას ბევრჯერ უფიქრია ამ მართლაცდა დამაფიქრებელ საკითხზე, თუ რა ძალა იყო ეს, საიდან მომდინარეობდა იგი და სად უნდა ვეძებოთ მისი ისტორიული საფუძვლები“⁴. მაგ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, 1941, გვ. 309.

² ივ. ჭავჭავაძის, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, თბ., 1938.

³ ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 241-242.

⁴ ამ საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებოა ილიას წერილი: „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“, რომელსაც ჭეშმარიტ განვიხილავთ.

რამ ეს საკითხის ერთი მხარეა, რომელსაც ჩვენი წარსულის რომანტიკულ იდეალიზაციამდე მივყავართ. ილია კარგად იცნობდა საქართველოს ისტორიულ წარსულს და ამიტომ აყენებს საპირისპირო კითხვას: „რა ჩამოგვარჩენდა ასე უწყალოდ სხვა ქვეყნებს ან განათლებასა, ან გამდიდრებაში, რომ საძირკველში მაგარ ქვასთან ერთად უვარგისი ფხვნილი ქვა არ ჩაეყოლებინა ჩვენს ისტორიას?“, ილია ამგვარ დაპირისპირებათა გზით ცდილობს წინათ აღორძინებული საქართველოს დაქვეითების ნამდვილი მიზეზ-შედეგების ახსნას. მისი რწმენით, ეს ორი მხარე ჩვენი ისტორიისა, მისი ავი და კარგი ასე მომდინარეობდა, მაგრამ თუ „რომელია სიმაგრე ჩვენის ცხოვრებისა და რომელი სიფუყე და სისუსტე, ამას ხსნის და გვითარგმნის ხოლმე მარტო ისტორია“¹. აი რა არის ისტორია, რა ამოცანები დგას ისტორიკოსის წინაშე. იგი პირუთვნელი და მიუდგომელი მსაჯულია ისტორიული პროცესის ყოველმხრივი, ქეშმარიტად მეცნიერული ახსნისა, როგორც ერის ცხოვრების გამკითხავი.

ილია ჭავჭავაძემ ჯერ კიდევ 1861 წელს, ლიტერატურულ ფრონტზე სქოლასტიკურ ფსევდოკლასიციზმთან ბრძოლაში ისტორიის საკითხებზედაც განავითარა მეტად ორიგინალური კრიტიკულ-რეალისტური შეხედულება: „იქნება ფიქრობენ, რომ ჩვენი ლიტერატურა არ აღსდგება, თუ არ განიმეორა თავის განვითარებაში წარსულ დროთა სიცრუვე და ცდომილობა? თუ ამას ფიქრობენ, მაშინ ისტორიას აღარ აქვს თავისი ღიდმნიშვნელობა. ისტორია, რომ გვაჩვენებს ჩვენ წინაპართა ცდომილებას, ამასთანავე გვასწავლის ჭკუას, როგორ უნდა მოვიქცეთ... მთელი კაცობრიობის უწინდელი ცხოვრება სულ უსარგებლო იქნება, თუ იმათ ცხოვრებიდამ ჩვენ სარგებელს არას გამოვიტანთ. რაც მამა-პაპას უქმნია, ის ჩვენ უნდა ჯქნათო, — ეგ ჩინეთის ფილოსოფია არის: თუ მაგას მიეყვებით, ჩვენც ჩინელებსავე შევდგებით ერთ ალაგზე და წინ ფეხს ველარ წაუდგამთ“².

საქართველოში ცარიზმის მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ ქართული ისტორიოგრაფიის წინაშე მდგარი სიძ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებ., ტ. V, გვ. 242.

² ჟურნ. „ცისკარა“, 1861, № 4, გვ. 567.

ნელეების შესახებ საკვებით მართებულად შენიშნა ს. მესხ-მა. იგი წერდა, 1800 წლის შემდეგ ჩვენი ისტორიის დაწერა ხეირიანად და პატიოსნად არ მოხერხდება. ცენზურა ნებას არ მისცემს იმისთანა ისტორიის დაბეჭდვას, რომელშიც... ცარიზმისა და მისი აღვირახსნილ მოხელეთა უკუღმართი პოლიტიკისადმი საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ზოტბა არ იქნება შესხმული¹. ქართული ისტორიოგრაფიის მძიმე მდგომარეობის შესახებ დ. ბაქრაძე წერდა: „ჩვენ ჩვენს ენაზე ჩვენი ისტორია არა გვაქვს, — ისტორია ისე დაწერილი, როგორც ახლანდელი დრო და საზოგადოება მოითხოვს“². ახალი დრო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის დრო იყო, რომლისთვისაც ისტორიას მხარი უნდა აემა, თავისი სიტყვა უნდა ეთქვა. და მართლაც, კვლევა-ძიების მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიულ მსოფლმხედველობრივ სისტემაზე და ქართული კულტურის უმდიდრეს ტრადიციებზე დაყრდნობით, თერგდალეულებმა ქეშმარიტად ახალი, დროის მოთხოვნის შესაბამისი დიდი რევოლუციური სიტყვა თქვეს მრავალსაუკუნოვან ქართულ ისტორიოგრაფიულ აზროვნებაში.

ი. გოგებაშვილის უკვდავ „დედაენასა“ და „ბუნების კარში“, საქართველოს ისტორიისა და გეოგრაფიის საკითხებზე მის მიერვე დაწერილ ეპიზოდურ ნარკვევებში გაცოცხლებული ისტორიული გმირები აღაგზნებდნენ თანამედროვეებს ქვეყნის სამსახურისათვის. ასევე იქცეოდა თითოეული თერგდალეული. მაგალითად, გ. წერეთელი, რომელმაც, — ი. ფანცხავას („ფხა“-ს) მართებული შენიშვნით, — მოინდომა თავისი თანამემამულენი გამოეღვიპებინა, ამისათვის მიმართა ისტორიას და ამ ისტორიიდან ამოღებული წასაბამი გმირების ყოფაცხოვრების აღწერილობა“-ს³.

შეიძლება ითქვას, რომ ამ მიმართულებით თერგდალეულთათვის ერის ისტორიული წარსულის ცოდნა არასოდეს ვიწრო, აკადემიურ და რეალურ ცხოვრებას მოწყვეტილი

¹ ს. მესხი, ტ. 1, გვ. 144.

² დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, რეული პირელი, გვ. 21.

³ ი. ფანცხავა, თხზ., ფოთი, 1903, გვ. 207.

ტეიშიზანი არ გამხდარა, მათ ხელში ისტორიის ცოდნა
მუდამ საიმედო იარაღად რჩებოდა საქართველოს აწმყოს
შეცვლისა და მომავალი უკეთესი ცხოვრების მოპოვებისათ-
ვის ბრძოლაში¹.

1881 წ. თბილისში გამართულ არქეოლოგთა ყრილობი-
სადმი მიმართვაში აკაკი აღნიშნავდა, რომ წარსული ისტო-
რიული ცხოვრების ასე გულდასმით შესწავლით „თქვენ დღეს
მაგალითს აძლევთ სხვებს. რომ იმათაც შეისწავლონ და გა-
მოიკვლიონ ჩვენი აწმყო ისეთივე გულმოდგინებით და სიყ-
ვარულით, როგორითაც თქვენ იკვლევთ წარსულს, და ეს
აუცილებლად საჭირო არის დღეს, თითქმის გამოუკვლევე-
ლისა და უცნობის ჩვენის ქვეყნისათვის“².

აკაკი წერეთელი თავის სტატიაში „თამარ მეფე“ აბათი-
ლებს ძველთაგანვე დამკვიდრებულ მცდარ შეხედულებებს
ქალთა და მამაკაცთა უთანასწორობის შესახებ, მკაცრად
გმობს ქალთა მონობას სხვადასხვა ქვეყნებში, მათ შორის
მუსულმანურშიც, და დასძენს, რომ „...ჩერ არ ყოფილა დე-
დამიწის ზურგზე იმისთანა საისტორიო ერი, რომელსაც სხვა-
დასხვაგვარ უბედურების მიზეზად ქალი არ დაესახელები-
ნოს“. ამას აკაკი „მაწანწალა აზრს“ უწოდებს. მისი აზრით,
ქალი ყოველთვის დარჩება ბიბლიურ ევად, მაგრამ არა ისე-
თად, რომელმაც ადამიანს ვითომდა ედემი დააკარგვინა, არა-
მედ ისეთად, რომელიც კაცობრიობას სამოთხის კარებს გაუ-
ღებსო. აკაკის თქმით, ქართველმა ხალხმა იმავეითვე სხვა-
გვარი შეფასება მისცა ქალს. მან წმინდა ნინო თავის განმა-
ნათლებლად, დიდი თამარი კი უბრწყინვალეს მეფედ აღიარა.
რუსთაველის აფორიზმები ქალისა და კაცის თანასწორობის
შესახებ, ჯერ კიდევ XII საუკუნეში, საყოველთაო აღიარე-
ბას პოულობენ. აკაკის თამარისადმი ხალხის უსაზღვრო
სიყვარულის გამოხატულებად მიაჩნდა ისიც, რომ მას თამარ
მეფე და არა თამარ დედოფალი უწოდა. აკაკი, ისე როგორც
ყველა თერგდალეული, ქალისა და მამაკაცის თანასწორუფლე-
ბიანობას, ანუ ე. წ. ემანსიპაციის იდეას იცავდა.

¹ ა. ი. ოსელიანი, ი. ჰავეჯაჰე და საქართველოს ისტორიის საკით-
ხები, თბ., 1951, გვ. 27.

² ა. წერეთელი, თხზ., ტ. VI, გვ. 369.

თერგდალეულები, ხალხის ფართო ფენების გათვითცნობიერების მიზნით, დიდ ყურადღებას აქცევდნენ საქართველოს ისტორიის ერთიანი კურსის დაწერას, ახალგაზრდობისათვის საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს შექმნისა და საგმირო პატრიოტული ეპიზოდების ფართოდ პოპულარიზაციის საქმეს. ამ მიმართულებით ჩვენს ყურადღებას იპყრობს სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორია“, რომელიც XIX ს-ის 50-იან წლებში დაიწერა და ფართო პოპულარობით სარგებლობდა. მ. ბროსემ 1855 — 1858 წლებში დაწერა საქართველოს ისტორიის კურსი, რომლის ქართული თარგმანიც 1895 წელს გამოსცა კ. ლოლობერიძემ. ასევე 1884 წელს დაიბეჭდა მ. ჯანაშვილის „საქართველოს ისტორია“. ყველა აქ დასახელებული ნაშრომი დაწერილია „ქართლის ცხოვრების“ გავლენითა და მისი სქემის მიხედვით. მართალია, ამათგან არსებითად განსხვავებული იყო დ. ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, მაგრამ იგი ნაკლებ პოპულარული გამოკვლევა იყო და ამასთანავე X საუკუნით მთავრდებოდა. დ. ბაქრაძეს არ დასცალდა ბოლომდე მიეყვანა დაწყებული საქმე. სახელოვანი მეცნიერი 1890 წელს გარდაიცვალა.

აღნიშნულ ნაშრომებს არ შეეძლოთ შეესრულებინათ საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოს როლი. ამ მხრივ ი. გოგებაშვილის „დედაენასა“ და „ბუნების კარში“ წარმოდგენილი მოთხრობები საქართველოს ისტორიის, გეოგრაფიისა და ეთნოგრაფიის ძირითად საკითხებზე ახალი თაობის პატრიოტული აღზრდის ყველაზე საუკეთესო და შეუცვლელ წიგნებად რჩებოდა.

მართალია, გ. წერეთელი, აკაკი წერეთელთან და სხვა თერგდალეულებთან ერთად, დიდ მუშაობას ეწეოდა საქართველოს ისტორიის მასალის გამოძიებებისათვის, მაგრამ მისი ნაშრომები არ ატარებდნენ სახელმძღვანელოს ხასიათს. ი. გოგებაშვილის ისეთი ისტორიული მოთხრობები კი, როგორცაა „იავ ნანამ რა ჰქმნა“, „ასპინძის ომი“, „მეფე ერეკლე და ინგილო ქალი“, „ცხრა ძმანი ხერხეულიძენი“, „სამასი თავდადებულნი გლეხი“, „თავდადებული ქართველი ეჭიბი“, „ქართველი მეფე სტუმრად გლეხის ოჯახში“, „მეფე

დიმიტრი თავდადებულნი და გიორგი ბრწყინვალე“, „სხივი წარსულისა“, „რანი ვიყავით გუშინ“ და სხვა მრავალი, ახალი თაობის სულსა და გულს სწვდებოდა, ატყვევებდა და ზრდიდა მათ პატრიოტული სულისკეთებით. შემთხვევით როდი წერდა ივ. გომართელი (1908 წლის აგვისტო), რომ ი. გოგებაშვილისთანა პედაგოგი „ჩვენ კი არა, დღეს რუსეთსაც აღარ მოეპოვება“-ო. თვით თერგდალეულები შეუძლებელია კმაყოფილი ყოფილიყვნენ საქართველოს ისტორიის შესწავლის მაშინდელი დონით, აგრეთვე იმითაც, რაც თვითონ მათ შესძინეს მეცნიერების ამ დარგს. ი. გოგებაშვილმა, როგორც აღვნიშნეთ, შექმნა ისტორიული მოთხრობების დიდი ციკლი, რომელთა საფუძვლად ავტორმა „ქართლის ცხოვრება“ გაიხადა. მაგრამ ი. გოგებაშვილს ყოველივე ეს მხოლოდ საქმის დასაწყისად მიაჩნდა. „საქართველოს ისტორია წარმოადგენს ისეთ ხანგრძლივსა და რთულ დრამას, რომელსაც ასი შექსპირიც ვერ ამოღევს“, და იქვე დასძენდა: „...აჰა, მკითხველო, ერთი მებათსედი, ასე ვთქვათ, მოქმედება ამ საოცარი დრამისა, რომლის შინაარსი ამოღებულია „ქართლის ცხოვრებიდან“. თერგდალეულნი მიუხედავად ამისა, ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი იმაში, რომ ახლო მომავალში საქართველოს მეცნიერული ისტორია დაიწერებოდა. „მოვა დრო, — წერდა ა. წერეთელი, — როდესაც მომავალი ჩვენი ისტორიკოსები მოუყრიან თავს მასალებს... და შეადგენენ ერთ ვრცელ ისტორიას ჩვენი სამშობლოსი“.¹ ასეთი დრო დიდი ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვებით და საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებით დადგა.

§ 2. თერგდალეულთა ისტორიული კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიური საფუძვლების გაგონი

თერგდალეულთა ისტორიული შეხედულება ემყარება მკვიდრ თეორიულ საფუძველსა და მეთოდოლოგიურ პრინციპს, რომელიც თავის საწყისებს რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობიდან იღებს. იგი ყალიბდებოდა დრო-

¹ „დროება“, № 32, 1880.

მოქმულ თავადაზნაურულ და ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიასთან ბრძოლაში.

ი. ჭავჭავაძის აზრით, ხალხი „დღეაა ყოველი საქმისა“¹, მაგრამ თვით ხალხის მასები და მისი მოქმედება, მისი ცხოვრება მას წარმოდგენილი აქვს როგორც დაუსრულებელი წინსვლა-განახლების, უწყვეტი მოძრაობისა და განვითარების პროცესი. ილია სწორად შენიშნავდა, რომ: „ცხოვრება რაც გუშინ იყო, ის დღეს აღარ არის...“² განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების ამ მოძრაობის, შეცვლისა და განვითარების საფუძველი ი. ჭავჭავაძემ ქვეყნის ეკონომიურ წყობაში დაინახა და, ამ მეცნიერული მეთოდოლოგიური პრინციპიდან გამომდინარე, შეძლო სამშობლოს ისტორიული წარსული ახლებურად გაეშუქებინა³.

ი. ჭავჭავაძე ისტორიული მოვლენების მეცნიერულად ახსნისა და შეფასებისას კონკრეტულ ისტორიულ მიდგომას და ისტორიული პერსპექტივების გათვალისწინებას მოითხოვდა. იგი წერდა: „ყველა დროს თავისი ტყივლი აქვს და გაგება ამ ტყივლისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა, და ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა განმკითხავმა უნდა განიკითხოს თავისი დროების შეილნიცა“⁴; მაგრამ ამ მაღალი მოთხოვნის შესრულება მაშინდელ ისტორიოგრაფიას არ შეეძლო.

თერგდალეულები ისტორიული პროცესებისა და მოვლენების გამოკვლევისას ზოგჯერ, მართალია, კვლევა-ძიების დიალექტიკურ მეთოდს იყენებდნენ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, გარკვევით უნდა აღინიშნოს, რომ ი. ჭავჭავაძე, და საერთოდ თერგდალეულები, ისტორიული მოვლენების კვლევისას მეთოდოლოგიურად ვერ ამაღლდნენ დიალექტიკური მატე-

¹ ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, № 1, 1861.

² იქვე, 1863.

³ ი. ჭავჭავაძის შეხედულებანი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის პრობლემებზე სპეციალურად გვაქვს განხილული ჩვენს მონოგრაფიაში — „ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორიის საკითხები“, თბ., 1951 წ., ამიტომ აქ ამ საკითხზე აღარ შევიჩრდებით.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, ტ. II, გვ. 373.

რიალიზმის პრინციპებისა და მოთხოვნათა დონემდე ისევე, როგორც თანმიმდევრულად ვერ მივიდნენ ისტორიის მატერიალისტურ გაგებამდე. რასაკვირველია, ამ ფაქტს თავისი მიზეზები აქვს და სათანადო გამართლება მოეპოვება.

* *

1863 წელს თერგდალეულები, ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით, აარსებენ ჟურნალ „საქართველოს მოამბეს“. ეს ჟურნალი პირველი რევოლუციურ-დემოკრატიული ორგანო იყო საქართველოში. ნ. ნიკოლაძე ჟურნ. „კრებულში“ 1872 წ. წერდა: „რაც კი რამე იყო ჩვენში ახალგაზრდა, მხნე, ახალი წესის და ცხოვრების მოყვარე, ყველამ იცნო ის პატიოსანი მომავალი ღროშა, რომელიც მხნედ ეკავა ილია ჭავჭავაძეს“. თერგდალეულები სწორედ ამ ჟურნალიდან იწყებენ ბრძოლას საზოგადოებრივი მოვლენების მეცნიერულად შესწავლისათვის და მას მატერიალისტური თვალსაზრისით უდგებიან. ისინი საზოგადოებრივი განვითარების კანონების მეცნიერულ ახსნა-დასაბუთებას ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ. ი. ჭავჭავაძემ თავის საპროგრამო წერილში „საქართველოს მოამბეზედ“, რომელიც ამ ჟურნალის პირველსავე ნომერში დაბეჭდა, არსებითად ჩამოაყალიბა საკუთარი იდეურ-მსოფლმხედველობრივი მრწამსი, რომელიც საფუძვლად უნდა დასდებოდა ახალ ლიტერატურულ მიმართულებას და მთელ განახლებულ საზოგადოებრივ აზრს ჩვენს სინამდვილეში. აი რას ვკითხულობთ მასში: „ცხოვრება... მიდის წინ და მოაქვს განახლება ყოვლისფერისა. წესი, ჩვეულება, აზრი, გრძნობა, ენა რომელიც მაგათი გამომეტყველია, ყოველიფერი იცვლება მის ძლიერ გავლენისაგან... დიდი გენიოსი უნდოდა და მისი მახვილი ჭკუის თამამი გამჭვრეტელობა -- რომ... გარემოების ამ თვალთდამაბნელებელ ქაოსშია შეუშმცდარად, წმინდა აზრით დაგვენახა საგანი ისე, როგორც არის და უნდა იყოს... ცხოვრება, როგორც ყოველი მოზარდი, იზრდება, ჰყვავის, მოაქვს ნაყოფი და მერე ჭკნება -- იმისათვის კი არა, რომ მოკედეს და საუკუნოდ დაიმარხოს, არამედ იმისათვის, რომ თავისაგან მოყვანილის ნაყოფისავე თესლზედ ამოიყვანოს სხვა ახალი, ნედლი ცხოვ-

რება, რომელიც ისევ ისე უნდა წავიდეს ცხოვრების გზაზედ, როგორც პირველი, თუ უკვდავება უნდა“. ილიამ აქვე ინატრა — „ნეტავი იმ ხალხს, რომელსაც არ დაუჯარგავს ეგ იმედი განახლებისა და არ გაჰქრობია უკეთესობის ნდომა“¹.

ილია აყენებს საკითხს: „რა აახლებს, რა სცვლის ცხოვრებას და — თუ ცხოვრება ჯანმრთელია — რას მიჰყავს წინ?“ და აქვე. როგორც ჰემშარიტი განმანათლებელი, პასუხობს: „ცოდნასა, მეცნიერებასა, რომელნიც თვითვე ცხოვრების ნაყოფნი არიან“; ილიას ღრმა რწმენით, „ცხოვრება ძირია, ხელოვნება და მეცნიერება მასზე ამოსული შტოები არიან“, რადგან ხალხი რასაც ჰგრძნობს, იმას ვერა სცნობს და ვერ ამჩნევს“. ამიტომ, „ცნობაში მოყვანილი და დამტკიცებული, — მეცნიერება და ხელოვნება, — ეს ორი ერთი და იგივეს მსახურებენ: აზრის მოძრაობას, ერთ და იგივეს გამოსთქვამენ, ხალხის აზრს“. ილიას შეხედულებით, მეცნიერება და ხელოვნება „არ არიან ყველასათვის მისაწვდომნი. მაგათ სალაროში შედიან მხოლოდ და მხოლოდ აღმორჩეულნი პირნი, რომელნიც ყველგან ცოტანი არიან“. ხოლო იმისათვის, რომ ამ პირთა განმანათლებელი სხივი ყველას მისწვდეს და ხალხი სიბნელეში არ დარჩეს, რომ ხალხმა იხილოს მეცნიერებისა და ხელოვნების ნაყოფი, ამისათვის, ილიას აზრით, ორი გზა არსებობს: პირველი — სკოლებსა და სხვადასხვა სასწავლებლებში მეცნიერებისა და ხელოვნების საფუძვლების შესწავლა და მეორე — ლიტერატურის, თეატრისა და მეტადრე ჟურნალ-გაზეთების მეშვეობით მეცნიერებისა და ხელოვნების დაუფლება. „ჟურნალების სიმრავლე, — აღნიშნავს ილია, — ცხადად აჩვენებს, რომ ხალხს არ სძინავს, ფიქრობს, სჯის, რომ ხალხში ტრიალებს, მოძრაობს სხვადასხვანაირი აზრი, რომლის გამომეტყველადაც არიან სხვადასხვანი ჟურნალები“.

აი, რა დიდ მისიას აკისრებდნენ თერგდალეულები პერიოდულ პრესას. ამიტომაც იყო, რომ დიდმა ილიამ „საქართველოს მოამბის“ საპროგრამო წერილში საქვეყნოდ გამოაცხადა: „ჩვენი საქმე — საქართველოს ხალხის ცხოვრე-

¹ ი. ჰაგჰავაძე, თბ., ტ. 11, გვ. 39.

ბაა, მისი გაუმჯობიანობა ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია“. თუ როგორ შეძლო „საქართველოს მოამბემ“ ამ „პირველი და უკანასკნელი სურვილის“ განხორციელება, საყოველთაოდ არის ცნობილი. ჩვენ აქ მხოლოდ ილიას თანამებრძოლთა რედაქტორობით გამოსულ ზოგიერთ სხვა ორგანოს, — მაგალითად, ნ. ნიკოლაძის „ობზორის“ საპროგრამო წერილზე შევჩერდებით. ეს წერილი მრავალმხრივია საყოველთაოდ. მასში მოცემულია ავტორის სოციოლოგიური შეხედულებანი.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, „ცხოვრების მოვლენები თხოულობენ გააზრებულ დაჯგუფებას, სწორად გაშუქებას და დროა, რომ ამისათვის მივმართოთ საზოგადოების შემსწავლელ მეცნიერებას, რომლის თანამედროვე განვითარება საკმაოდ ბევრ გაკვეთილებს და მითითებებს შეიცავს. ერის პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრება ემორჩილება ისეთსავე უცვლელ კანონებს, როგორსაც მისი ფიზიკური არსებობა... კანონები, რომლებიც ადამიანსა და საზოგადოების მორალურ ცხოვრებასა და ბუნების ფიზიკურ არსებობას განსაზღვრავს, ერთი და იგივეა“. პრესას, — ნ. ნიკოლაძის აზრით, — აქვს „საზოგადოებრივ ცხოვრებაში სერიოზული როლის შესრულების პრეტენზია და მას მხოლოდ ამ მეთოდის აღიარებით შეუძლია მოიპოვოს ძალა და მნიშვნელობა. საზოგადო მეცნიერებამ, რომელზედაც ჩვენ უკვე ვლაპარაკობთ უკანასკნელ დროს, აღიარა ეს თვალსაზრისი. დროა პოლიტიკური პრესაც დაუკავშირდეს მეცნიერებას...¹ მაგრამ, იმის გამო, რომ „ჩვენი საზოგადოება და პრესა სრულიად არ იცნობს საზოგადო მეცნიერებათა ამ კანონებს, ამჟამად ჩვენი საზოგადო მოღვაწეები ყოველ ნაბიჯზე გვერდს უვლიან მათ“².

ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, საზოგადოებრივი „ცხოვრების კანონების დარღვევას ზუსტად ისეთივე აუცილებელი და უბედური შედეგები მოჰყვება, როგორსაც იწვევს ბუნებრივი კანონების დარღვევა ერთი კაცის ცხოვრებაში... მეცნიერების ისტორია იცნობს თავისი უძლურების პერიოდს,

¹ „ობზორი“ № 1, 1878, მოწინავე.

² იქვე.

როცა მან სცადა ეშმაკობა გამოეყენებინა, საიდუმლოებისათვის მიემართა, ბუნების კანონები დაემახინჯებინა. ესაა ალქიმიის, მეტაფიზიკის და სოფიზმის პერიოდი. მაგრამ, მადლობა ღმერთს, მეცნიერებამ დიდი ხანია დააღწია თავი ამ მდგომარეობას და ამას იგი უნდა უმადლოდეს მხოლოდ ახალ მეთოდს, რომელიც ყველა მისი გამოკვლევების საფუძველი გახდა. ესაა სინამდვილეზე გულმოდგინედ და ყურადღებით დაკვირვების, ამ სინამდვილის სწორად და სიმართლით გაშუქების მეთოდი“. ამ თვალსაზრისიდან გამომდინარე, ნიკოლაძე განაგრძობს: „რაც უფრო მკიდრო კავშირი იქნება რაც შეიძლება მეტ ადამიანებს შორის და რაც უფრო სოლიდარული იქნება მათი ინტერესები, ხოლო ურთიერთობა — ჰარმონიული, მით უფრო დიდ სარგებლობას ვნახავთ; — ჩვენ, რა თქმა უნდა, უდიდეს მნიშვნელობას ვანიჭებთ ჩვენი სამშობლოს შეერთებას რუსეთთან, — მომავლის მქონე ქვეყანასთან, და ვისურვებდით, რომ ეს კავშირი არა მარტო მექანიკური იყოს, არამედ ზნეობრივიც, ორივე მხარისათვის თანაბრად მტკიცე და სასარგებლო“¹.

ასევე მეტად საინტერესოა ნ. ნიკოლაძის დამოკიდებულება რასობრივი და რელიგიური საკითხებისადმი. „ჩვენი მხარე დასახლებულია სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების ხალხებით და ჩვენი სურვილია მათ შორის იყოს ჰუმანიური და გონიერული დამოკიდებულება“. იგი ღრმად აღარწმუნებული, რომ „ჩვენი მხარის დაწინაურება დამოკიდებულია მთელი რუსეთის პროგრესზე“. მას გულწრფელად ახარებს „ამ პროგრესის მიერ ყოველი წინ გადადგმული ნაბიჯი...“ ნ. ნიკოლაძე თავის საპროგრამო წერილში ასევე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს პრესას და აღნიშნავს: „ჩვენს დროში, სკოლასთან ერთად, გაზეთი გახდა საზოგადოებრივი განათლების ყველაზე ძლიერი ფაქტორი“.

ნ. ნიკოლაძისა და სხვა თერგდალეულთა უმრავლესობის მსგავსად დ. ბაქრაძეც ბუნებასა და საზოგადოების განვითარებაში ობიექტურად მოქმედ საერთო კანონზომიერებას აღიარებს და მიაჩნია, რომ მეცნიერებას საზოგადოების შე-

¹ „ობზორი“, № 1, 1878, მოწინავე.

სახეზე შეუძლია და კიდევაც უნდა გახდეს ისეთსავე ზუსტ მეცნიერებად, როგორიცაა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებანი.

ს. მესხი საზოგადოების განვითარებაზე დიალექტიკურადაც კი მსჯელობს. მისი აზრით, გაზ. „დროებას“ „ესმოდა და ესმის სამშობლო ენის, ლიტერატურის მნიშვნელობა ყოველის ხალხისათვის, იმას ესმოდა და ესმის, რომ კაცობრიობა ერთს წერტილზე ვერ ჩერდება, დროთა ვითარება თავისას თხოულობს, რომ ერთს ალაგას გაჩერება რომელსამე ხალხისა პირველადი და აუცილებელი ნიშანია ამ ხალხის სიკვდილისა და ისტორიულად გაქრობისა“¹. ა. წერეთელი კი ბანკის თაობაზე ი. ჭავჭავაძესთან კამათში აღნიშნავდა: „რაც ერთ დროს კარგია, შეიძლება იგივე მეორე დროს ცუდი იქნეს და რაც ერთს ადგილას სასარგებლოა, იმან მეორე ადგილას ვნების მეტი ვერა მოიტანოს-რა. ამ საზოგადო კანონს ვერ წაუვიდოდა, რასაკვირველია, ვერც ბანკი“².

ამრიგად, თერგდალეულებს საზოგადოებრივი ცხოვრების კონკრეტულ-ისტორიული მოვლენები წარმოდგენილი აქვთ როგორც განვითარების პროცესში მყოფი კატეგორიები, ძველისა და ახლის ბრძოლის კანონის საფუძველზე. ხოლო თვით ეს ბრძოლა ძველსა და ახალს შორის დაკავშირებული აქვთ ფორმისა და შინაარსის ბრძოლასთან.

თერგდალეულთა მიერ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და სამყაროს მატერიალისტური გაგება, ისე როგორც მოვლენების დიალექტიკური ინტერპრეტაცია და განვითარების გარკვეული კანონზომიერებათა დადგენის ცდები, საფუძველშივე უპირისპირდება ძველ ფეოდალურ-კლერიკალურ იდეოლოგიას, რომელშიც ბუნებისა და საზოგადოების განვითარების კანონებს სტატიურ, ღვთიურ ძალებში ხედავს და ქადაგებს ადამიანის უუნარობას, მორჩილებას, პასიურობას, როგორც გარეშე სამყაროს. ასევე სოციალური ცხოვრების გარდაქმნისათვის ბრძოლაში.

თერგდალეულთა აზრით, ადამიანის მიერ სამყაროს შეცნობა შეგარძნებით იწყება, რომლის თავდაპირველ წყაროდ

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 344.

² „ივერია“, № 110. 1886.

მათ ცოდნა მიაჩნიათ, ხოლო ცოდნის სისწორის კრიტერიუმად — საქმე. ი. ჭავჭავაძის აზრით „საქმეა ყოვლისფერის გამოცდელი“. ამ სწორი დებულების მიუხედავად, ქეშმარიტების კრიტერიუმის დასადგენად თერგდალეულებმა ეს „საქმე“ ვერ მიიყვანეს პრაქტიკის — წარმოების წესისა და წარმოებითი ურთიერთობის ცნების სწორ, მეცნიერულ გაგებამდე.

თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიული შეხედულებანი ყალიბდებოდა რუსეთის პირველი რევოლუციური სიტუაციის ვითარებაში, ჩერნიშევსკის, გერცენის, დობროლიუბოვის იდეური გარემოცვის პირობებში, გლეხობის ანტიბატონყმური გამოსვლების აღმაგლობისა და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი ეტაპის — 1832 წლის შეთქმულების ისეთ წარმომადგენელთა იდეური ზეგავლენით, როგორიც სოლომონ დოდაშვილი და ალ. ჭავჭავაძე იყვნენ. თერგდალეულთა თეორიული, სოციოლოგიურ-ისტორიული მსოფლმხედველობრივი ფორმირების საქმეში დიდი როლი შეასრულა ჰეგელისა და ფოიერბახის ფილოსოფიურმა სისტემებმა, დიალექტიკური მეთოდის ათვისებამ და მატერიალისტური თვალსაზრისის შემუშავებამ. ისინი თავიანთ კვლევა-ძიებაში შესანიშნავად იყენებდნენ შედარებით-ისტორიულ მეთოდს. ამასთანავე საფუძვლიანად იცნობდნენ მსოფლიო ისტორიისა და ძველი აღმოსავლეთის ისეთ სახელმძოხვეჭილ სოციოლოგებსა და მეკლევარ-ისტორიკოსებს, როგორებიც იყვნენ: ბოკლი, შლოსერი, მასპერო, ლენორმანი, გიზო, სოლოვიოვი და მრავალი სხვა.

თერგდალეულები სოციალურ მოვლენებს შედარებით-ისტორიულ მეთოდზე დაყრდნობით სწავლობდნენ. შედარებით-ისტორიული მეთოდი მიუხედავად მისთვის დამახასიათებელი ნაკლოვანებისა, თავის დროზე მეცნიერული კვლევის უდავოდ მნიშვნელოვანი მონაპოვარია, რომელსაც არც ღლეს დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

თერგდალეულები ამ მეთოდის მომარჯვებით ცდილობენ მეცნიერულად ჩაწვდნენ ისტორიულ სინამდვილეს, მოვლენათა არსს.

ქართველოლოგიის თითქმის ყველა ძირითადი საკითხი, როგორცაა — ენა, ისტორია, ეკონომიური და სოციალური პრობლემების მეცნიერული კვლევა, ქართული ყოფითი და ისტორიული სინამდვილე, თერგდალეულებმა განიხილეს შედარებით-ისტორიული მეთოდის პრინციპებზე დაყრდნობით, მსოფლიოს საერთო ისტორიული განვითარების შუქზე და მისი ახლებურად გააზრებაც კი სცადეს. ილიას დამსახურება ამ მიმართულებითაც მეტად საყურადღებოა.

ილიას რწმენით, გზა, რომელსაც უნდა დაადგეს მკვლევარი თავისი მიზნის მისაღწევად, არის კვლევა-ძიების შედარებით-ისტორიული მეთოდი და ამ მეთოდის საფუძველზე მიღწეული მეცნიერული მონაპოვრის სწორად გამოყენება. იგი წერს: „ფილოლოგიამ და მითოლოგიამ ამ ბოლო დროს ბევრი საკვირველი ქეშმარიტება აღმოაჩინა, მით რომ სხვადასხვა ხალხთა ისტორიები შეადარა და ამ შედარებით გამოიკვლია ბევრი საგანი, რომელთაც ჟამთა სიბნელეში არც თავი უჩანდათ, არც ბოლო“¹. შედარებითი მეთოდი, ილიას აზრით, კვლევა-ძიების ქეშმარიტი გზაა. „ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთს გვარს გზას კვლევისას, რომელსაც „შედარებითი მეთოდი“ ჰქვია. — განმარტავს იგი. — ამ მეთოდმა, სიფრთხილითა და ცოდნით ხმარებულმა, ისეთი უტყუარობა, ისეთი ზედმიწევნილობა აღმოაჩინა, ისეთი სახელი დაიგდო, რომ არ არის მეცნიერება, რომელიც, საცა საჭიროა, ამ მეთოდს არ ხმარობდეს. ამ მეთოდით ბევრს წყვედიადსა და ბნელს ნათელი მოეფინა, ბევრი დაფარული გამომჟღავნდა. სწორედ ამიტომ „შედარებითი მეთოდი ერთ-ერთი უდიდესი ძლევამოსილებაა გონებითად ჩვენის საუკუნისა“².

აღნიშნულთან ერთად საყურადღებოა ისიც, რომ ილიამ შედარებით-ისტორიული მეთოდის განსაზღვრაც კი სცადა. იგი წერს: „თითონ სიტყვა „შედარება“ ცოტად თუ ბევრად გვამცნევს — რა უნდა ვიგულისხმოთ, როცა ვამბობთ „შედარებითი მეთოდი“. „შედარება იმ მოქმედებას გონებისს ჰქვია, როცა ორს, ანუ რამდენიმე საგანს ერთმანეთს წაუყენებს, დაუპირისპირებს, რომ აღმოაჩინდეს, რაში აქვთ

¹ ი. ჯავახიშვილი, ტ. VIII, გვ. 134.

² იქვე, გვ. 324.

მსგავსება, ერთნაირობა, და რაში სხვაობა და სხვანაირობა“. ილიას აზრით, აქ ტერმინი „შედარება“ სრულად ვერ გამოხატავს ამ მეთოდის არსს, რადგანაც „ეს გვარი კვლევა, შედარება კი არ არის, სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსაზე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან სათავედან ბოლომდე ჩამოჰყვეს, თუ სათავე ვიციტ და ბოლო არა, და ან ბოლოდან სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო ვიციტ და სათავე არა და ამისათვის კიბედ გაიხადოს ყოველი შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს ან მოვლენას თავი გამოუჩენია“¹.

ი. ჭავჭავაძის შეხედულებით, შედარებით-ისტორიული მეთოდი აუცილებელია ისტორიული ქვეშეპარიტების გასაღებად და მისაგნებად. „თუ ისტორიის წინათ ყოფილ დროს ავიღებთ, იგი ცხრა კლიტით დაკეტილი სალაროა და მისი გასაღები ზღვაშია გადაგდებული. ადამიანის გონებამ მაინც იპოვა ეს გასაღები და ამ სალაროს კარი გაგვიღო ცოტად თუ ბევრად“. ილიას „ამ ცხრაკლიტულის გასაღებად“ სწორედ ეს შედარებით-ისტორიული მეთოდი მიაჩნია.

ილია უფრო აზუსტებს შედარებით-ისტორიულ მეთოდს, მის ეფექტურობას და აღნიშნავს: „ეს გასაღები ზოგი იგი ამბებია, რაც ადამიანს დაუხსომებია ზღაპრულად. ეს ზღაპარანარევი ამბები, თქმულებანი, რა თქმა უნდა, მოწმად და საბუთად მოსატანნი არ არიან რომელსაზე ყოფილის საქმისა. ამ მხრივ იგინი ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან, მაგრამ ხშირად ამისთანა ამბებში ვპოულობთ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებისა. სასაფლაონი და სამარხი ნაშთნი აკლდამებსა და კუბოვებში ძველის-ძველის დროებისანი, — ესენიც მეცნიერებამ გამოიყენა იმ ცხრა კლიტით დაკეტილის გასაღებად. თვითონ ენა ადამიანისა, მისე სიტყვიერება, მთელი ხელთუქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ... რამდენადაც ზედმიწევნით გამოვიკვლევთ ამას, მითოლოგიას, ზნეჩვეულებას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიურსა და ეთნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, რომ აზრი დღევანდელის ველურის

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 322—323.

კაცისა, იმ მდგომარეობაშია, როგორც პირველდაწყებითი სადღე შემდეგისა“¹.

ზემოაღნიშნულიდან საკვებით ნათლად ჩანს და დასტურდება, თუ როგორი სისავესითა და სრულყოფით ჰქონდა ილია ჭავჭავაძეს გააზრებული ამ მეთოდის დედაარსი, მისი რაობა. თვითონ ილია შესანიშნავად ფლობდა შედარებით-ისტორიულ მეთოდს. ცნობილია, რომ ილიამ ამ მეთოდის მოხდენილად გამოყენების არა ერთი და ორი მეტად ორიგინალური, ბრწყინვალე მაგალითი მოგვცა.

დიდი მგოსანი ვაჟა-ფშაველა ისტორიული პროცესის ახსნისა და მეცნიერული კვლევა-ძიების გზის დადგენის საქმეში სწორ მეცნიერულ მეთოდს გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა. იგი წერდა: „ცხადია ყველასათვის, თუ რა მნიშვნელობა აქვს მეთოდს სამეცნიერო მოვლენათა გასაგებ-შესაგნებად. მეთოდი სასწორი, საზომია, რომლითაც უნდა აიწონოს და გაიზომოს ასაწონი და გასაზომი... რამდენს უშლიდა ძველს მეცნიერებს და მწიგნობრებს ამ ნამდვილ მეცნიერული მეთოდის უქონლობა. რა სანდობია იუნდ გულუბრყვილო მემატიაზე, რომელიც ერთთავად ზეცაღმერთს აბრალებდა ქვეყნის თავზე მოვლენილს უბედურებას, სიმშვილობა, სწეულება ან მტრისაგან ქვეყნის აოხრება ცოდვათა ჩვენთა მოგვივლინესო, იტყოდა, დასწერდა და, სრულიად დაკმაყოფილებული იმით, რომ მიზეზი აღმოაჩინა, დაასვენებდა ბატის კალამს“².

ვაჟა-ფშაველას დაკვირვებით საერთოდ მეთოდი თეორიული მსჯელობის ამოსავალი პუნქტია. „როცა თეორიული სჯაა საჭირო, უნდა ვიხელმძღვანელოთ მეცნიერულის მეთოდით, საღის მოსაზრებით, იმ მასალის გარკვევა-გაჩხრეკით, რაც ხელში გვექნება და რაც უსათუოდ საჭიროა სინამდვილის გამოსარკვევად“³. ხოლო თუ თეორია გარკვეულ მეთოდოლოგიურ საფუძვლებზე დაყრდნობილი არაა და იგი საბუთებს, უტყუარ წყაროებსა და ფაქტების განზოგადებას არ ემყარება, — არარაობაა. „ჯერ საბუთის შედგენაა საჭირო და

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 322-323.

² ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, 1961, გვ. 98.

³ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. VIII, გვ. 222.

მერე აზრი თავისთავად დადგინდება, — დასძენდა ვაჟა, — ხოლო მაშინ შეიძლება დასკვნის გამოყენება. მაშასადამე, ჯერ საბუთები და მერე დასკვნა“¹.

თერგდალეულები საქართველოს ისტორიისა და მისი დამხმარე სამეცნიერო დარგების შესწავლისას ღრმა მეცნიერული მეთოდოლოგიური პრინციპებიდან ამოდიოდნენ და, შედარებითი-ისტორიული მეთოდის მომარჯვებით, ცალკეულ დარგებს დიდი გულმოდგინებით სწავლობდნენ. ილიამ კარგად იცის, რომ ისტორიულ მეცნიერებას მკიდრო კავშირი უნდა ჰქონდეს სხვა დამხმარე და მონათესავე მეცნიერებებთან: „ფილოლოგია და ისტორია, — აღნიშნავს ილია, — მხარდამხარ დადიან, ერთმანეთს ჰშველიან, რადგანაც ცნოვრება ერისა გადაშლილია, გამომწვევებულია მის ენაში... აქედან სჩანს ენის გამოკვლევა რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიასა მის წინა დროთა აღსადგენად და საცნობლად. ეს ღონე გამოიჩინა ფილოლოგიამ უფრო მაშინ, როცა ადამიანის გონებამ მიაგნო ერთგვარ გზას კვლევისას, რომელსაც შედარებითი მეთოდი ჰქვია“². ილიამ შედარებითი-ისტორიული მეთოდის შესანიშნავად მომარჯვებისა და გამოყენების მრავალი ნიმუში მოგვცა როგორც საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი ძირითადი პრობლემების, ასევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მრავალი საკითხის გარკვევისას. ილია ქართველოლოგიური პრობლემების ისტორიულად შესწავლის დროს მაქსიმალურად იყენებს ისეთი გამოჩენილი მეცნიერების გამოკვლევებს, როგორიც იყვნენ: ტეილორი, ვებერი, ლენორმანი, დე-ბუა, ფრიმანი, ჯონ-სტიუარტ-მილი, ჰპენსერი, როშერი და სხვ. ხსენებულ მეცნიერთა დასკვნებს ილია უფარდებს ადგილობრივ ქართულ სინამდვილეს და კრიტიკულ-ისტორიული კვლევის გზით ეძებს მსგავსებასა და სხვაობას, ზოგადსა და სპეციფიკურს საკვლევ სოციალ-ეკონომიურ მოვლენებში. ამ მხრივ, სხვათა შორის, სამაგალითო და ფრიად საყურადღებოა ილია

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, გვ. 98.

² ი. ვაჟა-ფშაველა, „აი ისტორია“, 1899 წ. გვ. 23.

ჭავჭავაძის მიერ საქართველოში მიწათმფლობელობის ფორმებისა და ხიზნობის რაობის შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენებითი შესწავლა¹.

ეკონომიური მოვლენების კვლევისას ილია ჭავჭავაძე ღრმად განიცდის პოლიტიკური ეკონომიის ისტორიული სკოლის, კერძოდ, ამ სკოლის წარმომადგენლების ლაველეს, როშერის და სხვ. გავლენას. თერგდალეულები მეთოდოლოგიურად ბევრად წინ იდგნენ ყველა თავიანთ წინამორბედ და თანამედროვე ქართველ ისტორიკოს-სოციოლოგზე. საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლისას ისინი, როგორც დავრწმუნდით, კვლევა-ძიების მატერიალისტურ თვალსაზრისს ეყრდნობოდნენ, შეიარაღებულნი იყვნენ კრიტიკულ-რეალისტური, შედარებით-ისტორიული მეთოდით, რომელიც მათ გზას უკაფავდა სოციალურ და ისტორიულ მოვლენებში საფუძვლიანად გარკვევისა და შესწავლის საქმეში.

მიუხედავად ამისა, თერგდალეულთა ისტორიოგრაფიულ-მეთოდოლოგიური კონცეფცია ვერაა თავისუფალი მარქსამდელი ისტორიულ-სოციალურ შეხედულებათა ნაკლოვანებისაგან. „მარქსამდელი ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები, — ვ. ი. ლენინის შეფასებით, — უკეთეს შემთხვევაში იხილავდნენ ადამიანთა ისტორიული მოღვაწეობის მხოლოდ იდეურ მოტივებს, და არ იკვლევდნენ იმას, რა იწვევს ამ მოტივებს, ვერ ხედავდნენ ობიექტურ კანონზომიერებას საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სისტემის განვითარებაში, ვერ ამჩნევდნენ ამ ურთიერთობის ფესვებს მატერიალური წარმოების განვითარების დონეში“². ეს ნაკლი საერთოდ ახასიათებდა როგორც მარქსამდელ ისტორიოგრაფიას, ისე თერგდალეულთა და რუს რევოლუციურ-დემოკრატიულ ისტორიულ ნააზრევსაც.

და მაინც, საჭიროა აღინიშნოს, რომ რევოლუციურ-დე-

¹ ამ უკანასკნელ საკითხებზე აქ ვერ შევჩერდებით, ვინაიდან ამის შესახებ ჩვენს სპეციალურ ნაშრომში ცალკე თავი გვაქვს განკუთვნილი. იხ. ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1951, გვ. 364-394.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, გვ. 52—53.

მოკრავთ პოზიციებზე მტკიცედ მდგარი თერგდალეულები (მსგავსად თავიანთი რუსი მასწავლებლებისა) წინ სწევდნენ ისტორიულ მეცნიერებას, მათ გააჩნდათ გარკვეული შეხედულებანი ისტორიული განვითარების კანონზომიერებებზე, ისტორიის მამოძრავებელ ძალებზე, კლასთა ბრძოლაზე და სხვა. ისინი ყველაზე უფრო ახლო მივიდნენ მარქსიზმთან.

ბურჟუაზიული პარტიების სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის შემდეგ ისინი აჩაღებენ ბრძოლას თერგდალეულთა ისტორიული შეხედულებების წინააღმდეგ. ამიერიდან თერგდალეულთა უანგარო კვლევა-ძიების ადგილს ამ ბურჟუაზიული „დაქირავებული მკვლევლების მყვირალა პოლემიკა იჭერს“¹.

თერგდალეულები, ისე როგორც რუსი რევოლუციონერი დემოკრატები, შეურიგებლად ებრძოდნენ ლაჩრულ და ნაციონალისტურ ანტიხალხურ ისტორიოგრაფიას, მათ ისტორიოგრაფიულ კვლევას მეთოდს. აი როგორ ახასიათებდა მათ ჩერნიშევსკი: „მაშინდელი დროის სახელგანთქმული მეცნიერები თვალთმაქცები და მოლაყბენი იყვნენ, რომლებიც შეურიგებლის შერიგებაზე ცოდვილობდნენ. მათ არ გააჩნდათ არც გაბედული პრინციპები, არც მკაცრი თანმიმდევრობა აზრთა წყობაში: ყველაფერი, რაც მათ სჯეროდათ და სწამდათ, სწამდათ მხოლოდ ნახევრად, ლაჩრულად და ბოდიშებით, ყველაფერს, რასაც უარყოფდნენ, უარყოფდნენ ისევე მხოლოდ ნახევრად“².

თერგდალეულთა ბრძოლა საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორების, ცარიზმის აგენტების — კატკოვებისა და ძმათა მათთა წინააღმდეგ კიდევ ერთხელ ადასტურებს თერგდალეულთა ჭეშმარიტ რევოლუციურობას. ი. ჭავჭავაძე ამ მხრივაც თერგდალეულთა ნამდვილ მებრძოლად და მეთაურად წარმოგვიდგება.

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გერმანული მეოთხე გამოცემის ბოლოსიტყვაობა.

² ნ. ჩერნიშევსკი, რჩეული ფილოსოფიური თხზ., გვ. 50.

§ 3. თერგდალეულთა ხალხთა მასშტაბისა და ისტორიული პიროვნებების როლის შესახებ

თერგდალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული კონცეფციის ამოსავალი თეორიული პრინციპების დაფუძნების საქმეში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მათ მიერ ისტორიაში ხალხის მასების როლის ახლებურად გაგებას, ხალხის, როგორც ისტორიის შემოქმედ უმთავრეს ძალად აღიარებას. მშობლიური ხალხის ბედზე ღრმად დაფიქრებული თერგდალეულნი საქართველოს ისტორიულ წყაროებში მონდომებით ეძებენ ხალხს. ამას ადასტურებს ილია ჭავჭავაძის წერილი დავით ერისთავისადმი, სადაც ქართულ საისტორიო წყაროებისადმი კრიტიკულად განწყობილი ილია გულისტკივილით წერდა: „ჩვენი ისტორია... მარტო ომებისა და მეფეების ისტორიაა, ერი არსად სჩანს, მე კი ისეთი აგებულების ადამიანი ვარ, რომ მეფეებისა და ომების სახე არ მიზიდავს ხოლმე, საქმე ხალხია, და ხალხი კი ჩვენს ისტორიაში არ სჩანს“¹.

1880 წელს დაწერილ წერილში „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“ ილია განმეორებით შეეხო ამ საკითხს და უფრო მკვეთრად გამოთქვა თავისი შეხედულება: „ჩვენის ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუძუშავებელი, ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები, და თუ არის კანტი-კუნტად სადმე, ისიც მეტად საეჭვოა, ჩვენ ვამბობთ მარტო იმისთანა ფაქტების თაობაზე, რომელშიაც ერთობ ხალხი იჩენს თავის-თავს, თავის თვისებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში. ერთი საიტყვით ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდააუხდელია და უცნობია ჩვენგან. ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა, ხალხი კი, როგორც მომქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული“².

ხალხურობის პრინციპი ქართულ ისტორიოგრაფიულ და სალიტერატურო აზროვნებაში პირველად თერგდალეულებმა დაამკვიდრეს ჟურნ. „ცისკარსა“ და „საქართველოს მოამბე-“

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრ. კრებული, ტ. I, გვ. 372, პ. ინგოროყვასა და ალ. აბაშელის რედაქციით.

² გაზ. „ღრობა“, № 25, 1880.

ზი“. ეს ფაქტი კარგად დასტურდება ი. ჭავჭავაძის წერილიდან „ორიოდე სიტყვა... შეშლილის თარგმნაზედ“, რომელიც დაიბეჭდა ჟურნალ „ცისკარში“ (№ 4, 1861 წ.) და ი. ჭავჭავაძისვე პასუხიდან, რომელიც „ცისკარშივე“ დაიბეჭდა (№ 6, 1861 წ.). „პასუხში“ ილია, აბათილებს რა მოწინააღმდეგეთა მცდარ შეხედულებებს ქართულ ენაზე, დაასკვნის, რომ „ხალხია ენის კანონის დამდები, — ხალხი ქმნის და აწვითარებს ენას“; ხოლო 1863 წ. (იანვარი) „საქართველოს მოამბეს“ დანიშნულების შესახებ გამოქვეყნებულ საპროგრამო წერილში ილიამ ხალხის ცხოვრება, ხალხის ისტორია და აწმყო, რომელიც, მისი აზრით, დიალექტიკური განვითარების კანონს ემორჩილება, — მეცნიერებისა და ხელოვნების შესწავლის, მისი ჭეშმარიტი დანიშნულების საგნად აღიარა.

ილია ჭავჭავაძის მოსაზრებით, რაკი ხალხია ისტორიის შემოქმედი, ამიტომ ჭეშმარიტი ისტორია და ისტორიული წყაროები ხალხის რეალურ ცხოვრებას, ხალხის მოქმედებას, ხალხის ზრახვას, განცდებსა და მისწრაფებებს უნდა ასახავდნენ. ილია ჭავჭავაძის ამგვარი შეხედულება საქართველოს ისტორიაზე არსებითად დაპირისპირებულია ისტორიული პროცესის ისეთ გაგებასთან, რომელსაც იზიარებდა ჩვენში ილია ჭავჭავაძემდე და ილიას თანამედროვე ზოგი ისტორიკოსი. ილია იძლევა ისტორიული წყაროებისა და რეალური ისტორიული პროცესის პრინციპულად ახლებურ გაგებას. მისი რწმენით, საჭიროა ისეთი წყაროები, ფაქტები, რომლებშიაც ხალხი იჩენს თავის თავს. „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელთ ილია საყვედურობს, რომ იქ ხალხი, როგორც მოქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. განა ცხადი არ არის, რომ თერგდალეულნი, დიდი ილია, ამ არსებითად რევოლუციურ-დემოკრატიულ დებულებათა დასაბუთებით კარდინალურ გადატრიალებას ახდენენ როგორც საქართველოს ისტორიის წყაროებისადმი სავსებით ახლებურად დამოკიდებულების საქმეში, ასევე ისტორიული პროცესის მეცნიერულად გაგებაში? აქ ორი აზრი შეუძლებელია არსებობდეს.

დ. ბაქრაძე 1866 წ. „დროებაში“ დაბეჭდილ წერილების სერიაში — „ისტორიული მოძრაობა განათლებისა“, — ასევე ეხება საისტორიო მეცნიერების მდგომარეობას და მის ამოცა-

ნებს საქართველოში. დ. ბაქრაძე ბრალს სდებს ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას დინასტიების, ომებისა და მეფეთა ისტორიით მეტისმეტ გატაცებაში და წერს: „ჩვენი წინაპრები თავიანთ მოთხოვნებში გვიამბობდნენ მხოლოდ ომიანობას, ჩამოთვლიდნენ დინასტიებს და თუ რომელიმე ხელმწიფე სხვებში უფრო გამოიჩენდა თავს, მაშინ დიდის დაწვრილებით აგვიწერდნენ, თუ რამდენ ომში გაიმარჯვა მან... ხოლო ხალხის ცხოვრების წარმოდგენა... საჭიროდ არ მიაჩნიათ“. მაგრამ ამ ნაკლს ავტორი მხოლოდ ქართული ისტორიოგრაფიის დამახასიათებლად კი არ თვლის, არამედ, მისი აზრით, ეს „ასე იყო როგორც ჩვენს ქვეყანაში, აგრეთვე მთელს ევროპაში“¹. ისტორიაში ხალხის როლის ახლებურად წარმოჩენის საჭიროების გამო ავტორი იქვე დასძენს: „კერძოობით პირებს, რაც უნდა მაღლა იდგნენ ისინი, ის მნიშვნელობა აღარ აქვთ ეხლანდელ ისტორიაში, როგორც უწინ“².

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიისადმი წარდგენილ მოხსენებაში დ. ბაქრაძე სპეციალურად ეხება ხალხის როლის განმარტებას ისტორიაში და ასკვნის: „ამ უამად, როგორც ცნობილია, ხალხის ისტორიად, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, მიჩნეული უნდა იქნას არა აღწერა გარეგან მოვლენათა და არა გარკვეულ პიროვნებათა ბიოგრაფიები, არამედ ნამდვილი და საფუძვლიანი დასურათება ხალხის შინაგანი ცხოვრებისა, მისი ეკონომიური და სოციალური ყოფისა; ასეთი ისტორია მხოლოდ მაშინ შეიძლება იქნეს შედგენილი, როცა გაგებული და გარკვეული იქნება შინაგანი ცხოვრების ყველა მხარე, ძველი საქართველოს შინაგანი ცხოვრების შესახებ ჩვენ მაინც და მაინც არ ვიცით. მათზე ჩვენ ან ცოტა გვაქვს მონაცემები, ან სულ არა, — ქრონიკები უმთავრესად ეხება მის საგარეო მოვლენებს, საქართველოზე მტრის დაცემას და მის განდევნას. შინაგან ცხოვრებას ისინი ან დუმილით უვლიან გვერდს, ან გაკვრით ეხებიან“³.

¹ გაზ. „დროება“, № 16, 1866.

² იქვე.

³ იქვე.

ვაჟა-ფშაველაც გულისტკივილით აღნიშნავს ქართული ისტორიული წყაროების ასეთ ცალმხრივობას და მას საერთო მოვლენად მიიჩნევს. „ყველა ხალხების მატრიანენი გზას უქცევენ მდაბიო ხალხის მდგომარეობას, მათ ჩვეულებას და სხვადასხვაგვარ ცხოვრების აეკარგიანობას“¹.

ანტონ ფურცელაძე თავის „თამარ ლაზნელში“ წერდა:

„ჩვენთ მატრიანთ დამწერელნი ყურს არ უგდებდნენ
არცა ხალხსა და არცა ხალხის ყოფა-ცხოვრებას,
ისინი მარტო მეფეთა და სარდალთ იცნობდნენ
და აგვიწერდნენ მათს ომებსა და მათ ამხედრებას“².

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ხალხურობის, — ხალხის მასების, ისევე როგორც პიროვნების როლის დასაბუთებისა და ერის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების ასპექტში მეცნიერულად შესწავლა და თეორიულად გააზრება პირველად დიდმა ილიამ მოგვცა ჯერ უფრო. „ცისკარში“, შემდეგ უფრო. „საქართველოს მოამბეში“, უფრო მოგვიანებით კი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის საკითხებზე დაწერილ მთელ რიგ ნარკვევებში.

თერგდალეულებმა დააზუსტეს ხალხის ცნება და იგი მდაბიოებთან, მშრომელებთან გააიგივეს. ილიას აზრით, მაგალითად, „ჩინოვანი და მდიდარი, ერი არ არის“³. მისივე განმარტებით ერს განასახიერებს მშრომელი ხალხი. ილიას დიდი თანამებრძოლი აკაკი წერეთელი უფრო ნათლად აყალიბებს ამავ აზრს და დასძენს, რომ „მე ხალხს ვეძახი დაბალ წრეს, იმ წრეს, რომელსაც ნიადაგი არ გამოცლია ფეხ-ქვეშ და წარმოადგენს „ეროვნების ფესვს“⁴.

გ. წერეთელი ისტორიის საგნად „ერის ფესვების, ძირების, ცხოვრების“, ანუ ხალხის ისტორიის შესწავლას მიიჩნევდა. მისი აზრით, „ერთი დრო იყო, როცა ისტორია მარტო მეფეთა და მთავართა ტახტზე ასვლა-ჩამოსვლის ამბავი ეგონათ. ყოველდღიური ცხოვრება, ავი და კარგი უბრალო ადამიანისა,

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. VIII, გვ. 8.

² ა. ფურცელაძე, თამარ ლაზნელი, 1884, გვ. 13.

³ ი. პაეკაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. VI, გვ. 182.

⁴ აკაკი წერეთელი, თხზ., ტ. VI, გვ. 142.

მისი ქირი და ლხინი ჩრდილში იყო მიყენებული... დრონი იცვალნენ და შეხედულება ისტორიაზე მასთან ერთად შეიცვალა“¹.

ისტორიული მეცნიერების საგნის ამგვარ ფართო გაგებასთან ერთად, თერგდალეულები ისტორიოგრაფიას იყენებენ თავიანთი პოლიტიკური მიზანდასახულობის განხორციელების საშუალებად. საქართველოს ისტორიის შესწავლაში თერგდალეულებმა დემოკრატიული პრინციპები დაამკვიდრეს. ჩვენი ისტორია პირველად მათ გამოიყვანეს თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიული აზროვნების ვიწრო კლასობრივ ჩარჩოებიდან და იგი რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან განიხილეს.

საკითხისადმი ასეთ მიდგომაში, ჩვენი აზრით, ერთგვარ გამოხატულებას პოულობს პარტიულობის ელემენტები, რომელიც, რასაკვირველია, ჯერ კიდევ ვერაა ამალღებული ისტორიული მეცნიერების პარტიულობის ქეშმარიტ გაგებამდე.

თერგდალეულებმა ამასთანავე შეძლეს ჩამოეყალიბებინათ ისტორიული მეცნიერების ამოცანები და განესაზღვრათ ის როლი, რომელიც ისტორიულ მეცნიერებას განეკუთვნება მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის ფორმირების საქმეში. ამით მათ საქართველოს უმდიდრესი ისტორიული ტრადიციები მთლიანად თანადროულობის სამსახურში ჩააყენეს და ახალი თაობის რევოლუციურ-დემოკრატიული სულისკვეთებით აღზრდის საქმეს დაუქვემდებარეს.

ილ. ჭავჭავაძემ თანამედროვეთაგან ყველაზე უფრო მეტად მიაქცია ყურადღება საქართველოს ეკონომიურ ისტორიას, მისი შესწავლის საჭიროებას. მან ამ შემთხვევაშიც რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან დაასაბუთა ეკონომიური ფაქტორის როლი საზოგადოებრივი პროგრესისათვის, აღიარა მისი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ისტორიულ განვითარებაში. ამდენად, ილია თერგდალეულთაგან ყველაზე უფრო ახლო მივიდა ისტორიის მატერიალისტურ გაგებასთან, მაგრამ მის დონემდე მაინც ვერ ამაღლდა. თერგდალეულებსა და მათ შორის თვით ი. ჭავჭავაძეს საქართველოს ეკონომიური ისტო

¹ „კვალი“, № 12, 1899.

რია დაჰყავდათ ეკონომიურ ფაქტორთა არსამდე. მათ ვერ გაიგეს იგი როგორც წარმოების წესი და მის საფუძველზე აღმოცენებული წარმოებით ურთიერთობათა მთელი კომპლექსი. ისინი ბოლომდე ეკონომიური მატერიალიზმის ტყვეობაში დარჩნენ. აღნიშნულის მიუხედავად, ეკონომიური მატერიალიზმისა და შედარებითი-ისტორიული მეთოდის თეორიული პოზიციებიდან საქართველოს ისტორიის და მისი ეკონომიური განვითარების პროცესის შესწავლა, საქართველოს ისტორიისა და ეკონომიური ისტორიის ცალკეული საკითხების კვლევა-ძიება, რომელსაც თერგდალეულები ეწეოდნენ, წინგადადგმული დიდი ნაბიჯი იყო საქართველოს ისტორიის ახალი რევოლუციურ-დემოკრატიული თვალსაზრისით შესწავლისა და გაანალიზების გზაზე. ეს უდავოდ თერგდალეულთა დიდი დამსახურებაა. შეიძლება ითქვას, რომ ამით თერგდალეულებმა ნიადაგი მოუმზადეს მარქსისტულ ისტორიოგრაფიას საქართველოს სინამდვილეში.

ისტორიის მამოძრავებელ ძალად ხალხთა მასების აღიარებით თერგდალეულებმა შეძლეს რევოლუციური დემოკრატიზმის პოზიციებიდან გადაეწყვიტათ საქართველოს ძველი, ახალი და უახლესი ისტორიის პრობლემები. მათ კონკრეტული ისტორიული მასალის მოპოვებისა და ჯეროვანი გააზრების საფუძველზე ასევე შეძლეს ახლებურად გაეშუქებინათ პიროვნების როლი ისტორიაში, მეცნიერულად აეხსნათ საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესული ხასიათი, ოსმალ დამპყრობთაგან მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის გამოხსნის, დანაწილებული საქართველოს გაერთიანებისა და ქართველი ხალხის ახალ, ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბების ისტორიული მნიშვნელობა. თერგდალეულებმა ასევე რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან შეათასეს ბატონყმობის გადავარდნა, საგლეხო რეფორმის გატარების შედეგები, დაიცვეს ქართველი ხალხის ეროვნული თვითმყოფადობა და ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრისა და რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ გაბედულად აღმართეს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროშა.

მართალია, თერგდალეულები დიდად იყვნენ დაინტერესებულნი ხალხის ცხოვრებითა და ბედით, მაგრამ ეს სრულები-

თაც არ ნიშნავს, რომ ისინი ვერ ამჩნევდნენ ისტორიულ პიროვნებებს, მათ როლს და მნიშვნელობას ერის ისტორიაში. თერგდალეულები, რასაკვირველია, გვერდს არ უვლიდნენ ამ საკითხს, გულდასმით სწავლობდნენ მათ ნამოქმედარს და გამოთქვამდნენ საყურადღებო მოსაზრებებს გამოჩენილ პიროვნებათა როლზე ისტორიაში. იკვლევდნენ რა საქართველოს გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებათა ღვაწლს, ისინი მათი მოღვაწეობის შეფასების კრიტერიუმად ერის სამსახურსა და ინტერესებს თვლიდნენ. სწორედ ამ საზომით განსაზღვრავდნენ ისტორიულ პირთა მნიშვნელობას მთლიანად ერისათვის, ერის წარსულის, აწმყოსა და მომავლისათვის.

ილია ჭავჭავაძე მკაფიოდ ასხვავებს ისტორიაში „ჩვეულებრივი კაცის“ ადგილს დიდი ადამიანის ადგილისაგან. მისი აზრით „შორსმხედველობა, დროებაზე უფლობა მარტო გენიოსის საქმეა. ის თავის თამამ სვლაში შემოიბერტყამს ხოლმე დროების მტვერსა, რომელიც ჩვენისთანა კაცსა უფარავს საგნის მნიშვნელობას, გულუშიშრად მიდის წინ, როგორც ბელადი, წინ მიუძღვის ხალხსა და უნათებს თავის ჭკუის სხივებით გზასა. ნურავინ ნუ იფიქრებს, რომ ჩვენ ამით ვამბობდეთ, ვითომც გენიოსი ციდამ იყო ჩამოსული. ისიც ისეთივე ნაყოფია თავის დროებისა, როგორც სხვანი, მხოლოდ ეგ ნაყოფი სრულია, დამწიფებულია. ის თავის ძლიერი მხრებით ამოიტანს, ამოიზიდავს ხოლმე მას, რაც თვითონ ცხოვრებაშია, ე. ი. ცხოვრების შიგ-მდებარესა, მასში არის მთელი აწმყო თავის დროებისა და თესლიც მომავლისა“¹. რამდენადაც მდიდარია ერის წარსული, იმდენად მდიდარია იგი დიდი ადამიანებით; ერი სწავლობს მათგან და ასე მიიწევს წინ. ილიას აზრით: „ერი თავის გმირებში ჰპოულობს თავის სულსა და გულს... თავის ხატსა და მაგალითს“². დიდი ისტორიული პიროვნებები „ერის გულის ნადებისა და წყურვილის გამომეტყველნი და გამახორციელებელნი, რომელნიც ამის გამო თითქოს შემოქმედობენ, თითქო ჰქმნიან ისტორიასა“³.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 39—40.

² ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 208.

³ იქვე, გვ. 207.

აქედან ნათლად ჩანს, თუ რა როლს ანიჭებს ილია დიდ პიროვნებას ისტორიაში, როგორი სიღრმითა და გამჭვირვალობით სწვდება მასებისა და ისტორიულ პიროვნებათა ურთიერთდამოკიდებულებას, მასისა და ისტორიულ პიროვნების ერთობლივ როლს ისტორიის შექმნაში. ილია ჭავჭავაძე პირველი იყო, რომელიც საქართველოს ისტორიის მაგალითებზე დაყრდნობით ასეთი სიღრმით ჩაწვდა და შეაფასა მასების და პიროვნების როლი, მათი ურთიერთდამოკიდებულება.

ილია ჭავჭავაძე საქართველოს ისტორიაში დიდ პიროვნებად დავით აღმაშენებელს მიიჩნევს. კერძოდ, რაში ხედავს ილია დავითის დამსახურებას? ამ „დიდებულმა მეფემ ერთად ზოუყარა თავი ქართველობას. აოხრებული ქვეყანა ააშენა, მტერი გაუფრთხო და გაუფანტა, და დღეს ჩვენ თუ ჩვენს ბინაზედ ვართ, — ეს იქნება იმისი ღვაწლი, იმისი სამსახურიც უფრო იყოს“¹.

ილია სახელოვან ისტორიულ პიროვნებებს თვით ხალხის შემოქმედებითი ძალის პროდუქტად თვლის. მისი აზრით „გმირებს, სახელოვანს კაცებს, დიდებულ მოღვაწეებს ქვეყნისას — ეგ შემოქმედებითი ძალი ცხოვრებისა ჰბადავს“. ილია წერს: „რაკი ადამიანის ცხოვრებაში ერთხელ დაიძრა შემოქმედებითი ძალი, ერთს ნამოქმედს სხვა სამოქმედო საგანი ზედ მოჰყვება, ერთი ნეორეს ჰშობს, მესამეს და ეგრე გაეზმის ხოლმე ის ფერადი გრეხილი ცხოვრების მოძრაობისა, რომელსაც ისტორიას ეძახიან. ეგ შემოქმედებითი ძალი ცხოვრებისა შექმნის ისტორიას. უმაგისოდ ნურა ერი ნუ დაიქანებს, ისტორიის ღირსი ერი ვარო. უწინ, როცა ჩვენში ეგ შემოქმედებითი ძალი ცხოვრებისა ფეხადგმული იყო, აკი ისტორიაც გვექონდა, აკი გმირებიცა გვეყვანდა, აკი დიდი მწერლებიც და პოეტებიც აღმოგვიჩნდნენ, აკი იმ აღმატებულ ყოფაცხოვრებამდეც მივალწიეთ, რომლის დიდებულებამაც თამარ მეფე საუკუნოდ სახსოვარი გახადა ჩვენთვის...“² მაღლიანი ძალა შემოქმედებისა ისტორიის ჩარხია და ისტორია მხოლოდ მის საფუძველზე შენდება. იგი ბაღებს ისტორიულ გმირებს, დიდ

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 205.

² ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. VI, გვ. 205.

მწერლებს და „ოქროს საუკუნეს“. ილია ისტორიას დიდებულ ტაძარს აღარებს, რომელშიც ერს აღუმართავს თავის დიდებულ „და დიდბუნებოვან კაცთა უწმინდესი ხატნი და ზედ წარუწერია დიდთა საქმეთა მოთხრობა ვითა საშვილიშვილო ანდერძი“¹. დიდ ისტორიულ პიროვნებათა საგმირო საქმეების ხსოვნის დავაწყება ილიას შეუწყნარებლად მიაჩნია. ის მოითხოვს, რომ ხალხი, ახალი თაობა იზრდებოდეს ამ შესანიშნავ პირთა და გმირთა მოღვაწეობის წარმტაც მაგალითებზე. აი რას წერს იგი: „დიდ-ბუნებოვან კაცთა და სახელოვან გმირთა მაგალითებით ისტორია სწურთნის ერსა, ზრდის, და დიდებულნი საქმენი კიდევ გულს უკეთებენ მოქმედებისათვის, აქეზებენ, ამხნევენ, თუ წამეტნავად ის მაგალითები ერის საკუთარი ისტორიისანი არიან. ერი თავის გმირების ცხოვრებითა და მაგალითებით უნდა ჰსულდგმულობდეს, უდგამდეს ძეგლს, რომ დიდმა თუ პატარამ დაიხსომოს თავისი სახელოვანი კაცი, სულ მუდამ თვალწინ იყოლიოს და მის მიბაძვას ეცადოს“².

დიდბუნებოვანი ადამიანები რწმენასა და ძლიერებას მატებენ ერს, „იგი გულგაუტეხელად იბრძვის, იღწვის, გამხნეებული თავის მამაპაპის მაგალითით და ანდერძითა, და მარტო გულგაუტეხელი მებრძოლი დაინარჩუნებს ხოლმე ბურთსა და მოედანს წუთისოფელში“³. ისტორიის ასეთი დიდი გამაცოცხლებელი მნიშვნელობა მოწინავე ქვეყნებში ადრე შეიგნეს გულშემატიკვარმა შვილებმა და ეს „სახელოვანი მამულიშვილნი, ყველაზე უწინარეს, ერის გამოკეთებისათვის, დავიწყებული ისტორიის აღდგენას შეეცადნენ“⁴... აქედან ჩანს განმათავისუფლებელი ბრძოლის თვალსაზრისით თუ რა პრაქტიკულ ამოცანებს უყენებს ილია ჭავჭავაძე ისტორიას, ეროვნულ გმირებს. ისტორია ერს გამოაცოცხლებს, თვალს აუხელს და ბრძოლის სულს შთაბერავს, დარაზმავს ჩაგვრისა და დაბნელებისაგან განსათავისუფლებლად, დიადი მიზნების განსახორციელებლად. ილიას აზრით, „ყველა ღროს თავისი ტი-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ. ტ. V, გვ. 242.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 243-244.

ვილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩანებულ კაცებისა“¹.

ილიას აზრით „ყოველივე დიდებული საქმე, რითაც კი კაცობრიობა ჰქადულობს და თავს იწონებს, ქმნილია ხასიათიან კაცთა მიერ და არა ვისმე სხვისაგან. ამიტომაც ხასიათიან კაცის წინაშე ყველა უნებლიეთ თავს იხრის მოწიწებით და სასოებით“². მაგრამ თერგდალეულთა რწმენით ისტორიულ პიროვნებას ბადებს ხალხი და არა მხოლოდ მისი გაბატონებული ფენა. ამიტომ, პიროვნება არა გვარიშვილობის, მოდგმის, თუ შთამომავლობის მიხედვით უნდა ფასდებოდეს, არამედ კაცის პირადი ღირსებებით, ნიჭით. ილიას დასკვნით, „დიდკაცობა შთამომავლობითი... შემთხვევის საქმეა... და ამიტომაც ადამიანს, როგორც კაცს, ეგ საკუთარ ღირსებად არ ჩაეთვლება. დიდი ხანია თქმული, რომ „თუ კაცი თვითონ არ ვარგა, ცუდია გვარიშვილობა“. ილია ჭავჭავაძის ამ დებულებისა და რწმენის საილუსტრაციოდ გვინდა მოვიყვანოთ მისივე მოსაზრება გიორგი სააკაძის პიროვნების შესახებ.

ილია ჭავჭავაძე კიცხავს დიდგვარიან თავადების გიორგი სააკაძისადმი დამოკიდებულებას, „რომელთაც მოდგმა უფრო დიდ ღირსებად მიაჩნდათ, ვიდრე ნიჭიერი დიდ-ნებიანობა“. ილია ჭავჭავაძეს სწამს, რომ სისხლიანმა შაჰ-აბაზმა საქართველოზე გამოლაშქრება სააკაძისაგან დამოუკიდებლად გამოარჩია. იგი პირველად თავს დაესხა არა ქართლს, არამედ კახეთს, — „ყუენი შაჰ-აბაზი მივიდა განჯას და კახეთს“³. — წერს ილია.

საქართველოს ისტორიაში გიორგი სააკაძის როლის ილიასეული დადებითი შეფასება გაიზიარა საბჭოთა საისტორიო მეცნიერებამ, ლიტერატურამ და ხელოვნებამ. დღეს გ. სააკაძე საყოველთაოდ აღიარებული ეროვნული გმირია.

ილია განსაკუთრებული პატივისცემით არის განწყობილი იმ გმირებისადმი, რომლებმაც მშობლიური მიწა-წყლასათვის გასწირეს თავი. ილია დიდების შარავანდელით მოსაეს მათ.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 346.

² იქვე, გვ. 516.

³ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 215—119.

მისი ისტორიული პოემა „დიმიტრი თავდადებული“ და ისტორიული სტატია: „ლუარსაბ წამებული“¹ სწორედ ასეთი ხასიათის ნაწარმოებებია.

ილია განსაკუთრებით ჩერდება მეფე ერეკლე II-ის მოღვაწეობაზე, მის დიდ პოლიტიკურ და სამხედრო გამჭრიახობაზე. ამ თემას მიუძღვნა მან ცალკე წერილები — „ასი წლის წინათ“² და „ასი წლისთავი ერეკლე მეფის გარდაცვალებიდან“³. ილია აღნიშნავს ერეკლეს იმ დიდ ღვაწლს, რომელიც მან დასდო ქართველ ხალხს. იგი ამართლებს ერეკლე მეორის ორიენტაციას და გადაწყვეტილებას საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ. ილიას შეფასებით, „ერეკლე ბრწყინვალე მეფე იყო საქართველოსი“, იგი ძლევამოსილებით იცავდა სამშობლოს მოზღვაებული მტრებისაგან, რომ „მეფე ერეკლე რკინის კარი იყო საქართველოსი“. ილიას ექვი არ ეპარებოდა, რომ ქართველი ხალხი, რომელიც ისტორიულად ყოველთვის ბადებდა გამოჩენილ გმირებს, ახლო მომავალშიაც წარმოშობდა მათ. „თუ გუშინ იყვნენ ჩემის სისხლისა და ხორცის დიდებულნი და სახელოვანი კაცნი, რა მიზეზია, რომ ხვალაც არ გამოჩნდნენ?“⁴, — კითხულობს ილია. ეს იყო არა ლიტონი სიტყვა, არამედ ილია ჭავჭავაძის ღრმა და წრფელი რწმენა, იმის იმედი, რომ „დიდს წარსულს, დიდი მომავალი ექნება“⁵. საინტერესოა ისიც, რომ უფრო მოგვიანებით, 1911 წელს, თითქმის იგივე აზრი გამოთქვა აკაკი წერეთელმა. თელავში გამართულ შეხვედრის დროს, როცა ხალხმა აკაკის გმირი უწოდა, ამაზე აკაკიმ უპასუხა: „ჩვენ მხოლოდ აჩრდილი ვართ იმ გმირებისა, რომელსაც თქვენ მოვლით და თქვენ გეკადრებათ... შემოიძლია გიმახარობლოთ, რომ ის გმირი მოგვევლინებათ... მე ვერ მოვესწრები იმ მომავალი გმირის მირქმნას, მაგრამ გულში იმედებით კი ჩავალ საფლავში“⁶.

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ. ტ. V, გვ. 233—235.

² ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ. ტ. VI, გვ. 175—182.

³ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 179.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ. ტ. V, გვ. 208.

⁵ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 106.

⁶ აკაკის ამ სიტყვის ავტოგრაფი დაცულია თელავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

ისტორიაში პიროვნების და ხალხის მასების როლის პრობლემის ამგვარ სწორ, რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან გადაწყვეტას იმ პერიოდში, როცა ცარიზმი და მათი მსახურნი ხელაღებით აყალბებდნენ ქართველი ერის ისტორიას, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ცარიზმის გააფთრებული რეაქციის პირობებში თერგდალეულებმა ღირსეულად დაიცვეს ქართველი ხალხის სახელოვანი შვილების— მხედართმთავრების, სახელოვანი მწერლების, მეფეებისა და სხვა გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებათა მისაბაძი საგმირო საქმენი; მათ ეს ჭეშმარიტად საამაყო მემკვიდრეობა დაიცვეს შებილწვისაგან, ბურჟუაზიულ ცილისწამებლებისა და ფალსიფიკატორებისაგან, რითაც უდიდესი სამსახური გაუწიეს ახალ ქართულ ისტორიოგრაფიას, ქართველ ხალხს.

§ 4. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისა და საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხები თერგდალეულთა ნააზრევში

მართალია, თერგდალეულებს საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისა და ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხები სპეციალური შესწავლის საგნად არ გაუხდიათ, მაგრამ საქართველოს ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილ მათ ნაშრომებში, წერილებსა და პოლემიკურ ნარკვევებში მოცემულია ძეცნიერული შეხედულებანი, რომლებიც საფუძველს იძლევიან ჩამოვაყალიბოთ მათი დაკვირვებანი საქართველოს ისტორიის როგორც პერიოდიზაციის, ისე ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხებზე.

საქართველოს ისტორიის და, საერთოდ, კაცობრიობის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხებს 60-იანელებიდან დ. ბაქრაძესთან ერთად, ყველაზე მეტად ი. ჭავჭავაძემ მიაქცია ყურადღება. თერგდალეულთა დაკვირვებით ქართველები ძველი აღმოსავლეთის შესანიშნავი კულტურის შემოქმედ ისტორიულ ხალხთაგან ერთ-ერთი უმდიდრესი ისტორიის მქონენი არიან. მას ისტორიული ცხოვრებით ათეულ საუკუნეებით უცხოვრია და „თავი უწირავთ ჩვენ დიდებულთა მანა-პაპათა“¹

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 310.

იმისათვის, რომ დაეცვათ სამშობლო, თავიანთი ეროვნული და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა. ილიას შეხედულებით, საქართველოს ძლიერება მის სახელმწიფოებრივ ერთიანობასა და ხალხის დაუცხრომელი შემოქმედებითი ძალების წინსვლის განმტკიცებაშია მოცემული. როცა ეს ფაქტორები, როგორც „მადლიანი ძალა შემოქმედებისა“ აღორძინდნენ, „იმ ყოფაცხოვრებადღეც მივალწიეთ, რომლის დიდებულებამაც თამარ მეფე საუკუნო სახსოვრად გახადა ჩვენთვის“¹.

თერგდალეულების აზრით, კაცობრიობის ისტორია — ესაა ადამიანთა საზოგადოების მიერ განვლილი გრძელი გზა, პირველყოფილი უძწეო მდგომარეობიდან თანამედროვე ცივილიზაციამდე; ესაა გარემომცველ ბუნებაზე ადამიანთა ზემოქმედება, ბუნების კანონზომიერებათა ამოცნობის, შესწავლისა და ხალხის კეთილდღეობის სამსახურში ჩაყენების ისტორია.

მართალია, ილიას აზრით, ქართველ ხალხს ისტორიული ცხოვრებით რამდენიმე ათასწლეული უცხოვრია, მაგრამ იგი, ისე როგორც დ. ბაქრაძე, ქართველური ტომების წარმოშობისა და ქართული კულტურის საწყისებს უჩარტული და ხეთური მოდგმის უძველეს კულტურის ხალხთა ისტორიას უკავშირებს. ილია ლურსმულ დამწერლობაზე, აგრეთვე ბიბლიისა და ძველ ბერძნულ-რომაულ წყაროებზე დაყრდნობით ქართველი ტომების ისტორიის ასპარეზზე გამოსვლის პერიოდად ძველი წელთაღრიცხვის XV—X საუკუნეებს მიიჩნევდა ამ პერიოდში ქართველური მოდგმის ტომები, მისი აზრით, განვითარების გვაროვნულ-თემურ საფეხურზე და სამხედრო დემოკრატიის ე. წ. მამასახლისობის წყობაზე უნდა მდგარიყვნენ.

ქართველი ტომები, რომლის ძირითად ბირთვს შემდგომ ისტორიულ ეპოქებშიაც იბერული და კოლხური მონათესავე ხალხები შეადგენდნენ, ძვ. წ. XI—X საუკუნიდან თანდათანობით ძლიერდებიან, ვითარდებიან და ეს განვითარება წარიმართება იმ ვზით, რომ VI საუკუნეში ჩვენს ერამდე, ძირითადად თანამედროვე საქართველოს მიწა-წყალზე, აღმოცენდება კოლხური სახელმწიფო, ხოლო უფრო მოგვიანებით კი იბერუ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. V, გვ. 205.

ლი. ეს ორი სახელმწიფო IV—III საუკუნეებში ერთიან მძლავრ ქართულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებად, — ფარნავაზიანულ დინასტიად ყალიბდება. თერგდალეულთა შეხედულებით ესაა ჩვენი ისტორიის მეორე პერიოდი, რომელიც სამხედრო გვაროვნული დემოკრატიის დაშლისა და მამასახლისობის მოსპობის საფუძველზე მეფობისა და სამეფოს, ანუ სახელმწიფოს წარმოშობით იწყება.

თავადაზნაურულ-ბურჟუაზიულ ისტორიკოსთა კონცეპციით საქართველოს ისტორია ქართული სახელმწიფოებრივობის ჩამოყალიბებით იწყებოდა. მათ წინარე პერიოდი საერთოდ არ აინტერესებდათ, ანდა ზოგადად, გაკვრით თუ შეეხებოდნენ მას. ამიტომ მათთვის ქართული მითოლოგიური თქმულებანი და უძველესი გადმოცემანი არაფერის მთქმელი და ფუნქცი-ადაკარგული იყო. ისინი მხოლოდ იმდენად ეხებოდნენ მათ, რამდენადაც ამ თქმულებათა მეშვეობით ხერხდებოდა ქართული სახელმწიფოს ჩასახვაზე წარმოდგენის შემუშავება. ამიტომ საქართველოს ძველი და უძველესი ისტორია, მისი განვითარების ძირითადი ეტაპები, არც ფეოდალური და არც ბურჟუაზიული ისტორიკოსებისათვის სპეციალური შესწავლის ობიექტად არც ქცეულა. ამ მხრივ ერთგვარ გამონაკლისს მხოლოდ თეიმურაზ ბატონიშვილი წარმოადგენს.

თერგდალეულებისათვის, საქართველოს ძველ ისტორიას, მისი სახელმწიფოებრივობის არსებობის წინარე ეპოქებს, გარკვეული ისტორიული მნიშვნელობა აქვს. ისინი ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხს დიდ შემეცნებით და გამათვით-ცნობიერებელ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ხალხთა მასების პატრიოტულა სულისკეთებითა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეებით აღზრდის თვალსაზრისით. „ხალხი, რომელსაც სურს თავისი იერი შეინარჩუნოს, თავისი ვინაობა დარჩეს, — წერდა გ. წერეთელი, — ის უსათუოდ უნდა ჩაღრმავდეს და გაიცნოს თავისი ისტორიული ზრდა“¹.

თერგდალეულები ძველი აღმოჩენილებისა და მსოფლიოს ისტორიის საერთო ფონზე დიდის გულისხმიერებით და ინტერესით სწავლობდნენ ქართველი ხალხის ისტორიას, მის კულ-

¹ გაზ. „კვალი“ № 26, 1893.

ტურას, ყოფაცხოვრებას, საზოგადოებრივ წყობილებას, ქართ-
ველობის სახელმწიფოებრივად ჩამოყალიბებასა და მის წინა-
რე ეპოქებს. ამ შორეული ისტორიული ეპოქების შესწავლისა-
თვის, უძველეს წყაროებთან ერთად, დიდ მნიშვნელობას ანი-
ჭებდნენ ქართულ მითოლოგიას. თანამედროვე ფრანგი მოღვა-
წის მართებული შენიშვნით „ბედნიერია ის ერი, რომელსაც
მითები შეუქმნია, მითი გამოხატავს ამ ხალხის სულს, მის ძველ
რელიგიას, ცნობიერებას. როდესაც ეს მითები ქრება, ახლის
შექმნა უკვე აღარ შეიძლება. მითი ამბავია, რომელიც მეტნაყ-
ლებად ყველამ იცის: პოეტმა, ვიდრე ლექსს დაწერდეს, მხა-
ტვარმა — სურათის შექმნაჲდ, მაყურებელმა პიესის დაწე-
რაჲდ და სპექტაკლის დადგამად. მითი საერთაშორისო ენაა,
ბრწყინვალე და ნათელი ენა, ამიტომაცაა, რომ პირველქმნი-
ლობის ამ დერიტისაკენ მიბრუნება თანამედროვე ლიტერატუ-
რაში ფრიად ნიშანდობლივი მოვლენაა, რაც თეატრშიც ღრმად
უნდა აისახოს. ამავე დროს ეს გამოსახავს ჩვენი საუკუნის გა-
უცნობიერებელ, ჩვენი ცხოვრების მისწრაფებას საკუთარი
მითის შექმნისაკენ“¹.

ქართველი ერი სწორედ ამგვარ ბედნიერ ერთა რიცხვს
განეკუთვნება. საქართველოს უძველესი ისტორია მდიდარია
სწორედ ამგვარ წყაროთა მრავალფეროვნებით. ესაა მდიდარი
საგმირო ეპოსი და მითოლოგია, რომელიც ათეული საუკუნე-
ების მანძილზე იქმნებოდა და მნიშვნელოვან ფაქტორად იქცე-
ოდა ქართველური ტომებისა და ქართველი ხალხის კულტურის
განმტკიცებისათვის მისი კონსოლიდაციის ხანგრძლივი ისტო-
რიული პროცესის დიდ გზაზე.

თერგდალეულები ბერძნულ-ქართული მითებისა და საგმი-
რო ეპოსის შესწავლა-შეპირისპირების გზით თხზავდნენ მე-
ტად საყურადღებო მხატვრულ და ისტორიულ ნაწარმოებებს.
მაგალითად, საქართველოს უძველესი, ლეგენდარული პერიო-
დის ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილი აკაკი წერეთ-
ლის „მედიი“, რომლის დასაწერადაც ავტორი „ოთხი წელიწა-
დი მეტი მართო მასალების“ შეკრებასა და შეგროვებას“ მოუწი-

¹ გაზ. „ლიტ. საქართველო“ 1967 წ. 24 მარტი, ჟან ვილარის ინტერვიუ-
დან.

და¹. აკაკი არანაკლები გულისყურით მუშაობდა ქართულ ამირანიანზე, რისთვისაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში კრებდა მასალებს. მან არა ერთხელ მოგვცა აპირანის დაზასიათება თავის პოეტურ ქმნილებებსა და პუბლიცისტურ წერილებში.

თერგდალეულები გულმოდგინედ ელოლიავენოდნენ, აგროვებდნენ და სწავლობდნენ ქართულ ეპოსს, თქმულებებს, მითებს და მეცნიერულ არგუმენტებზე დაყრდნობით იცავდნენ მათ იმ ცრუ პეცხიერთა ზეღოფისაგან, რომლებიც ცდილობდნენ ხელაღებით უარეყოთ ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის მთელი ეს უძველესი განძი და საამაყო შემკვიდრეობა. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს 1892 წელს „Кавказ-ის ფურცლებზე დაბეჭდილი გ. წერეთლის წერილები სერია: «Мифы Кавказа на грузинской почве», რომელშიც გ. წერეთელი აკრიტიკებს პროფ. ქ. პატკანიანის თეზისს იმის შესახებ, თითქოს უძველესი ქართული მითოლოგიური მემკვიდრეობა მოკლებულია თვითმყოფად ეროვნულ ნიადაგს და XI საუკუნეში სპარსული მითოლოგიისა და ლიტერატურის გადმოქართულების გზითაა შეთხზული. «Одно из важных заблуждений, — აღნიშნავს გ. წერეთელი ამ ცილისმწამების გამო, — составляет ходячее мнение, будто все грузинские мифы не что иное, как переделка персидских мифов литературно разработанных персидским поэтом Фирдоуси, жившим в XI веке»².

პროფესორ ქ. პატკანიანის და სხვათა ამ მცდარი მოსაზრების საწინააღმდეგოდ გ. წერეთელი იყენებს ქართულ, სომხურ და უცხოურ წყაროებს, იმოწმებს ცნობილ ორიენტალისტების — პროფ. ვს. მილერის, აკად. მ. ბროსეს გამოცვლევებს ქართული მითებისა და ძველი ისტორიის განუყრელი ერთიანობის შესახებ და დასძენს: «В опровержение мнения проф. Патканова, утверждающего, будто летописи почерпнуты из «Шах-Наме» Фирдоуси, г. Миллер доказывает, что грузинские летописи излагают народные мифы помимо Фирдоуси»².

გ. წერეთლის აზრით, ქართული მითების და თქმულებების

¹ ეურნ. „ქართული მწერლობა“, № 2—3, 1926 წ. აკაკის წერილი ეწოდება მაჩაბელისადმი.

² «Кавказ» № 73, 74, 1892.

ქეშმარიტი საფუძველი საძებარია არა უცხო ქვეყნებში, არამედ საქართველოს შორეულ ისტორიულ წარსულში და მისი კულტურის თვითმყოფლობაში; ქართული მითოლოგია, ბევრ შემთხვევაში, თავისი საოცარი იდეური სიღრმით, მრავალმხრივობითა და ცხოვრებისეული რეალობით გვაძლევს გასაღებს როგორც საქართველოს და კავკასიის შორეულ ისტორიაზე, ისე ძველ აღმოსავლურ სამყაროზეც. მაგალითად, თქმულება ამირან-პრომეთეზე, თავისუფლად შეიძლება გვერდში ამოვუყენოთ გილგამეშიანს — მსოფლიო მითოლოგიის ამ კლასიკურ ძეგლს.

გ. წერეთლის აზრით, «Судя по тем далеко еще не полным материалам, которые имеются у нас под рукою, можно смело сказать, что ни в одном из исторических народов не сохранились в таком чистом, самонародном виде, так много данных, как в племенах картвелской рассы, для точного уразумения вопросов о первобытном воззрении человечества на космические и бытовые явления»¹.

მითოლოგიურ თქმულებათა თავდაპირველი სახით დაცვის ნამდვილ საიმედო თავშესაფარად გ. წერეთელს საქართველოს მთიანეთი ჰიაჩნია. იგი ადარებს სვანურ და ფშაურ თქმულებებს ამირანზე, სწავლობს ამირან-პრომეთეს ურთიერთობის საკითხს და ასაბუთებს, რომ ამირანი ქართული მოვლენაა.

ასეთია ის პატრიოტული და მეცნიერული პრინციპულობა, რასაც თერგდალეულები, პირადად გ. წერეთელი, იჩენდა ქართული მითოლოგიური მემკვიდრეობის წამრყენელ ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის, — მისი შემადგენელ ტომთა წარმოშობისა და განვითარების შესახებ თერგდალეულები, გარდა მითოლოგიისა, ასევე კარგად იყენებდნენ როგორც ქართულ, ისე უცხოურ წერილობით წყაროებსაც. ძველი აღმოსავლური და დასავლური წერილობითი წყაროები ზოგჯერ წინააღმდეგობრივი ხასიათისაა. ბერძენი ისტორიკოსის ჰეროდოტეს (V საუკ. ძვ. წ.) აზრით კოლხები, ქართველთა ეს უძველესი ტომი, თითქოს ეგვიპტური წარმოშობისაა. ამის საბუთად ჰეროდოტეს ის მოაქვს, რომ კოლხები, მსგავსად ეგვი-

¹ «Кавказ», 1892, № 73.

პტელებისა ზუჭუქთმიანები და შავგვრემანები არიან, მისდევენ წინადაცვეთას, ეწევიან სელის მოყვანას და სხვა¹. ჩვენის აზრით, პეროდოტესეულ ეგვიპტელთა და კოლხთა ამგვარი მსგავსება მხოლოდ მათი კულტურის მაღალი დონის სიახლოვეს უნდა გულისხმობდეს უმეტესად.

რაც შეეხება მეორე უმთავრეს ქართველ ტომს იბერიელებს, ე. წ. „კავკასიის იბერიელებს“, ისტორიკოს მეგასთენის (ძვ. წ. III საუკ.) ცნობით, რომელსაც მოგვიანებით იოსებ ფლავიუსიც (I საუკ. ძვ. წ.) იზიარებს, ესპანეთის იბერიელების მონათესავეები არიან.

ებრაელთა ისტორიკოსმა იოსებ ფლავიუსმა პირველად განავითარა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ბიბლიური თუბალები იგივე იბერები არიან. ეს აზრი ქართველ ისტორიკოსთაგან პირველად თეიმურაზ ბატონიშვილმა დაიმოწმა და გაიზიარა. იოსებ ფლავიუსი ქართულ-იბერიულ ტომის შემადგენლობაში ათავსებდა აგრეთვე ბიბლიურ „მეშეხებს“ (მოსოხებს, მესხებს), რაც დღეს მიღებული და გაზიარებულია ჩვენი ისტორიოგრაფიის მიერ².

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ XIX საუკუნეში გაშიფრულმა ძველმა ასურულმა ლურსმულმა წარწერებმა ბევრ შემთხვევაში დაადასტურეს ბიბლიური გადმოცემანი თუბალ-მეშეხების, როგორც ქართველების წინაპრების შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ II—I ათას წლებში აქტიურად მონაწილეობდნენ მცირე აზიის ტომთა სამხედრო დემოკრატიულ კავშირებსა და სამეფოების ისტორიულ ცხოვრებაში. გაჰოჩენილმა მეცნიერებმა ლემან-ჰაუპტმა და სხვებმა გაიზიარეს ეს აზრი და თუბალებსა და მუშქებს (იბერებისა და მესხების ამ წინაპრებს) შემატეს სხვა ისეთი ტომებიც, როგორიცაა: კოლხების წინაპრები და შემადგენელნი კარდუხები

¹ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, პეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, 1960, გვ. 71-73.

² გ. მ ე ლ ი ქ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ-მეცნიერებათა განყ. მოამბე, 1962, № 2.

(„ქართუ“) და სხვ.¹. აქ დასახლებული და ზოგიერთი სხვა ტომების ქართველ ტომებთან გენეტიკურად დაკავშირებას მეცნიერულად მისაღებად თვლიდა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რომელმაც აგრეთვე მიგრაციული თეორიის საფუძველზე მოგვცა ამ კონცეფციის დასაბუთება ახალი საყურადღებო მასალებით. მისი აზრით, საქართველოს მიწა-წყალზე ამ ტომების გადმოსახლება მცირე აზიიდან ძველი წელთაღრიცხვის VII საუკუნეში უნდა მომხდარიყო². თერგდალეულები, მათ შორის დ. ბაქრაძეც იზიარებდა მიგრაციულ თეორიას, რომელიც იმ დროს, შეიძლება ითქვას, გაბატონებული იყო. დ. ბაქრაძეს, სხვა ზოგიერთ ევროპელ ხალხებთან მსგავსად, ქართველი ტომების თავდაპირველ სამშობლოდ სამხრეთ აღმოსავლეთი აზია მიაჩნია, საიდანაც ისინი მცირე აზიაში გადასახლდნენ; მოგვიანებით კი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპიროებსა და ამიერკავკასიაში უბოვნიათ თავიანთი სამკვიდრო ადგილ-საცხოვრებელი. ხალხის ამ მოძრაობას თავისი კვალი დაუშინევია ენის განვითარებაზეც. ავტორის აზრით „ქართველი ტომები. შავი ზღვის პირად და კავკასიის მხარეებში დიდი ხნის მიმდინარეობაში გატალკევებულნი ყოფილა, ამის გამო გაპშორებიან ერთმანეთს მისი მონათესავე ენები: ქართული, სვანური და მეგრული-ქანურითურთ“³.

აკად. ს. ჯანაშიას ავტორობითა და რედაქციით 1943 წელს გამოქვეყნებულ „საქართველოს ისტორიაში“, ახლებურადაა გაშუქებული ქართველ ტომთა ეთნოგენეზის საკითხი. ეს ქართველი ტომები ს. ჯანაშიას მიაჩნია საქართველოს მკვიდრ ავტოქტონურ ელემენტად, და მათ უკავშირებს წინააზიის უძველეს მკვიდრ მოსახლეობას ხეთებისა და სუბარების სახით. მისი აზრით, ძველი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის დამდეგი-

¹ К. Ф. Леман-Хаунт, Вступительная лекция по истории и культуре халдов. თსუ შრომები, VI სერია, 1938, გვ. 261—263.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წიგნი პირველი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემები. თბ., 1950; მისივე, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესავობა, თბ., 1931 წ.

³ დ. ბაქრაძე, „ისტორია საქართველოსი“, გვ. 111.

სათვის საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ქართველი ტომების ორი დიდი გაერთიანება, — — დასავლურ-ქართული, ანუ კოლხური და აღმოსავლურ-ქართული, ანუ იბერიული. ისინი ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში კოლხეთისა და იბერიის სამეფოების სახით პირველად ქმნიან თავიანთ სახელმწიფოებს, რომელთა საფუძველზეც შუა საუკუნეებში განვითარდა ერთიანი ძლიერი სახელმწიფო. აკად. ს. ჯანაშიას დაკვირვებით სტრაბონის მიერ კავკასიაში მოხსენებული სასპერები, იგივე იბერები არიან¹.

ქართველი ხალხის და მისი სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის შესახებ ცნობები დაცულია ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროში „მოქცევაი ქართლისაი“, რომლის მიხედვითაც ქართველი ტომები — ქართლის ქვეყნიდან მოსულან ალექსანდრე მაკედონელის დროს. არიან ქართლის მეფის შვილი — აზო, ალექსანდრე მაკედონელსვე დაუსვამს მეფედ მცხეთაში. ამგვარი, რამდენადმე ლეგენდარული ხასიათის ცნობები მეცნიერულ წრეებში ქართველი ხალხის ეთნოგენეზზე, მისი სახელმწიფოს წარმოშობაზე, ბუნებრივია დღესაც აზრთა სხვადასხვაობას ბადებს.

ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხს არც „ქართლის ცხოვრება“ უვლის გვერდს. იგი ბიბლიურ-რელიგიური საწყისებიდან გამოდის, რომელთაც, სხვა მასალებთან ერთად, მეცნიერება, რასაკვირველია, ანგარიშს უწევს და თავის ადგილს აკუთვნებს².

თერგდალეულები, ქართულ მითოლოგიურ მასალებთან ერთად, ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის და უძველესი ისტორიის მეცნიერული სურათის აღსადგენად მიმართავდნენ არა მხოლოდ ქართულ საისტორიო წყაროებს, არამედ ევროპულ ორიენტალისტიკის უკანასკნელ მიღწევებსაც და, როგორც ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით, მთელ მათ ძვირფას მეცნიერულ მო-

¹ საქართველოს ისტორია, აკად. ს. ჯანაშვილის რედ. თბ., 1943, გვ. 21. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში, თბ., 1951.

² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1906, გვ. 53.

გ. ჩიტაია, აკად. ს. ჯანაშვილი და ქართველი ხალხის წარმოშობის პრობლემა, „მიმოხილველ“ 1. 1943.

ნაპოვარს ოსტატურად იყენებდნენ საქართველოს ისტორიის ყველა ჯურის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ.

ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისა და მისი ნაციონალური კონსოლიდაციის პრობლემები ნათელ გამოხატულებას პოულობენ თერგდალეულთა ისტორიული ხასიათის ნაშრომებში, მათ პოლემიკურ წერილებსა და ნარკვევებში.

საქართველოს ისტორიის ყველა ჯურის ფალსიფიკატორები, რეაქციის შემოტევის მძაფრ წლებში, ყველაზე მეტი გააფთრებით ცდილობდნენ გაეყალბებინათ საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროები და ამ გზით ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის, მისი კულტურის, ისტორიის და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკვანძო საკითხები. ისინი მიზნად ისახავდნენ ერთმანეთთან დაეპირისპირებინათ ქართველი მოძმე ტომები, შეეფერხებინათ ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის ადრე დაწყებული ღრმა ისტორიული პროცესი, ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბება, რაც მათ თვალწინ ხორციელდებოდა. თერგდალეულთა დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მათ გზა გადაუღობეს, ნილაბი ჩამოხსნეს და საქვეყნოდ გააბათილეს საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორთა მუხანათური ცდები, რომლებსაც ცარიზმის რეაქცია აქეზებდა.

დ. ბაქრაძე და ი. ჭავჭავაძე ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის მისი სახელმწიფოებრივად ჩამოყალიბებისა და კულტურის განვითარების საკვანძო საკითხებზე მეცნიერულად დასაბუთებულ შეხედულებებს ავითარებენ. საქართველოს ისტორიის წყაროების, ქართული დამწერლობის ისტორიისა და ლიტერატურული ძეგლების მნიშვნელობის ანალიზის საფუძველზე მათ საკადრისი პასუხი გასცეს საქართველოს ისტორიის ცილისმწამებლებს: კატკოვს, პატკანოვს, ემინს, ხუდაბაშოვს, ერიცოვს, ეზოვს და მათ წინამორბედ სენკოვსკის, ნიჰილისტ-ნაროდნიკ ივ. ჯაბადარს და სხვ.; ისინი მათთან კამათში შემოქმედებითად იყენებდნენ ჰომელის, მასპეროს, სენ-მარტენის, სპენსერის, ლენორმანის, ნიკოლოსკის, ტეილორის, რაულსონის, ანუჩინის და სხვათა მეცნიერულ გამოკვლევებს.

ილია ძველ აღმოსავლურ ისტორიულ წყაროებზე დაყრდ-

ნობითა და მათი მეცნიერულად გააზრების საფუძველზე ქართველურ ტომთა უძველესი წინაპრების შესახებ წერდა: „ისტორიულ ქეშმარიტებად ცნობილია, რომ ეგვიპტელთა „მუშენი“, დაბადების „მოსოხნი“ ანუ „მეშეხნი“, ეხლანდელი „მესხნი“, პეროდოტეს „ტიბარენნი“, სტრაბონის „იბერნი“ და „კოლხნი“ შეადგენენ ქართველ ნათესაობის ერსა“. საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორები კი „ამტკიცებენ, რომ „მოსხები“ და „კოლხები“ ქართველის ნათესაობისანი არ არიანო“. მაგრამ რა საბუთით? კითხულობს ილია და საფუძვლიანად აბათილებს მათ ტენდენციურობას.

ილია თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიას ასევე ქართველ ტომთა უძველეს ადგილსაცხოვრებლად მიიჩნევს. მასი აზრით „ძველისძველთაგანვე ქართველ ნათესაობას უქვარია მთელი სივრცე ღალისის მდინარითაგან მცირე აზიაში— შავი ზღვის პირამდე და მთელი აღმოსავლეთი მხარე ამ ზღვისა, ეგრეთვე იგი ადგილები, რომელნიც მტკვრისა და არაქსს შუა მდებარეობენ; აშკარაა, რომ ვისაც ამ ადგილებში დაჩემება რამ უნდა, ან ქართველების კუთვნილების გაუქმება მოუნდება, უნდა დაამტკიცოს, რომ ზემო დასახელებულნი ერნი ქართველთა ნათესავისა არც იყვნენ და არც არიანო“¹.

ილიას მიაჩნია, რომ მცხეთის უძველეს აკლდამებში განისვენებენ ქართველთა პირდაპირი წინაპრები, რომლებიც უცხო ქვეყნებიდან კი არ მოსულან, არამედ მცხეთის ადგილობრივ მკვიდრნი არიან.

ილიამ თავის „აი ისტორიაში“ ამხილა მცხეთის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალების შესახებ ბაიერნის მიერ გამოთქმული მცდარი დებულება. მაგალითად, მოსაზრება კან-ბალიზმის არსებობის შესახებ. იგივე დებულება ბრმად გაიმეორა ივ. ჯაბაღარმა და ამას მიუმატა ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ სრულიად სხვა მნიშვნელობით მოტანილი ცნობა — „ქარსნელთ მართებს კოლმანელთა ხუთი მკვდარიო“².

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 430.

² ვახუშტი ბაგრატიონი, ისტორია, გვ. 13.

ილია ვახუშტის ამ ცნობას მიიჩნევს არა კანიბალიზმის დამადასტურებელ ფაქტად, არამედ ქართველურ ტომებში დღესაც შემონახულ სისხლის ალების წესის გამოხატულებად. იგი წერს: „ან რა საბუთია ქართველებისაგან ადამიანის ხორცის ჭამისა ვახუშტისაგან მოყვანილ თქმულებაში, რომ კარსნელთა ჰპარებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო! განა ეხლა კი არ ამბობენ, მაგალითებრ, მთაულები, საცა სისხლის ალება ჯერ გადავარდნილნი არ არის, რომ ჩვენი მკვდარი ამა და ამ თემსა ჰპარებსო, ეს იმას ნიშნავს, რომ ერთს თემს მეორის თემის კაცი მოუკლავს და ჯერ ან სისხლი არ აუღიათ, ან სისხლის ფასი“¹. აი ისტორიული წყაროს მეცნიერული ახსნის და ილიასეზურად გაგების ნიმუში.

ი. ჭავჭავაძემ ნიპილისტ ივ. ჯაბადართან და ზოგიერთ სხვა ცრუ მეცნიერთან კამათში საქართველოს უძველეს და ძველ ისტორიის მთელ რიგ საკვანძო საკითხებზე მრავალი ფუძემდებელი მეცნიერული დებულება გამოთქვა და დაასაბუთა. მან, მაგალითად, აღნიშნა, რომ „მას აქეთ, რაც ლურსმულმა წერილებმა თავისი გული გადაუშალა მეცნიერებას წასაკითხად... მას აქეთ — რაც ლენორმანმა და ბოლო ხანებში, სულ ოთხი ხუთი წელიწადიკ არ არის, — სეისმა ვანთან ნაპოვნი ლურსმული წერილები გამოარკვიეს, საქვეყნოდ დაამტკიცეს, რომ ეგრეთ წოდებული ძველი „არმენია“ გეოგრაფიული სახელია და არა ეთნოგრაფიული, რომ ჰაოსიანნი ფრიგიელთა ნათესაობისა არიან, კიროსის დროს მოსწყვეტიან ფრიგიას, გადმოსულან „არმენიაში“ და ადგილის სახელი თავიანთ სახელად გაუხდიათ“².

ილია ამხელს ევროპელ გოლმსტრემის ყალბ, უსაბუთო მსჯელობას მასზე, რომ თითქოს სომხები ურარტელთა პირდაპირი შთამომავალნი, ურარტული კულტურის მემკვიდრენი არიან და არა გვიან მოსულნი ამ ადგილებში. „ჰაიკები, ჰაოსიანები (სომხები) მეექვსე საუკუნეს ქრისტეს წინათ შემოვიდნენ ურარტს... ლურსმულნი წარწერანი — კი, რომელნიც ურარტელების ამბავს მოგვითხრობენ, ეკუთვნის უფრო

¹ ი. ჭავჭავაძე, თბ., ტ. IV, 1955, გვ. 101.

² იქვე, ტ. II, 1941, გვ. 334.

წინანდელს საუკუნეებს... და ცხადია ამ საუკუნეზე ადრე ამოქ-
რილი ლურსმული წარწერა ვერ მოგვითხრობდა იმ ერის ამ-
ბავს, რომელიც გამოჩნდა მერე, საუკუნეების შემდეგ¹. ილიას
დაკვირვებით, ურარტუს მკვიდრი ქართველურ ტომთაგან, რო-
მელსაც იქ უცხოვრია, ყოფილა თემი, სახელად „ნაირი“².

ილიას აზრით, ასევე საფუძველს მოკლებულია ცილისმწა-
მებელთა მტკიცება, თითქოს ძველ ძეგლებში ქართველები არ
იყვნენ მოხსენებული. „ყველაზე უძველესი ლურსმული წარ-
წერა, რომელიც ჩვენ გვიხსენიებს, — შენიშნავს ილია, —
ეკუთვნის ასურელთა მეფეს თიგლათ-ფილესერს მეთორმეტე
საუკუნეში მცხოვრებს... აქედან ჩვენი ხსენება არ შეწყვეტი-
ლა ასურ-ბანიპალამდე, რომელიც ცხოვრობდა 668—625 წ.
ქრისტეს შობამდე. ამის შემდეგ მიდ-სპარსთ და ირანს ზომ
ენაზე აკერია ჩვენი ხსენება“³.

ორიენტალისტიკის უკანასკნელი მიღწევების საფუძველზე
ილია ურარტელების პირდაპირ მემკვიდრედ ქართველურ და
კავკასიის უძველეს ტომთა ჩამომავლებს მიიჩნევს და ამხელს
«Петербургские ведомости»-ში 1899 წ. გამოქვეყნებულ
ვლ. გოლმსტრემის სიყალბეს. იგი შენიშნავს, რომ ურარტუ
დასახლებული იყო ერთი და იმავე მოდგმის სხვადასხვა ტო-
მებისაგან, რომელთა მემკვიდრეც, ლენორმანის აზრით, ქარ-
თველები და კავკასიის ზოგიერთი ეხლანდელი ხალხებია. ილია
ქართველთაგან ასახელებს თუშებს, ფშავლებს, ხევსუ-
რებს და სხვ.⁴.

ქართველურ ტომთა მონათესავედ, ან პირდაპირ წინაპრად
ი. ჰაექვაძე მიიჩნევს აგრეთვე ხეთური მოდგმის ხალხებს. იგი
არსებითად იზიარებს იმ დროს ისტორიოგრაფიაში უკვე გან-
მტკიცებულ აზრს, რომ „ხეტტელნი ქართველების ნათესაობის
ერი ყოფილან“⁵; ამ აზრს დღესაც არ დაუკარგავს თავისი
მეცნიერული მნიშვნელობა.

აღმოსავლეთმცოდნეობის მეცნიერულ მიღწევებზე დაყრდ-

¹ ი. ჰაექვაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 167.

² იქვე, ტ. II, გვ. 334.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 462.

⁵ იქვე, გვ. 470.

ნობით, ქართული ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური, მითოლოგიური და წერილობითი წყაროების გაანალიზების საფუძველზე, ი. ჭავჭავაძემ განავითარა შეხედულება, რომ ქართველთა წინაპრები შორეულ ისტორიულ ეპოქაში ბინადრობდნენ როგორც საქართველოს ეხლანდელ ტერიტორიაზე, ასევე საქართველოს სამხრეთით მდებარე რაიონებში, — ძირითადად ურარტუსა და ხეთების მიწა-წყალზე, როგორც მათი მონათესავე ხალხი.

ილია საგანგებოდ ჩერდება უძველეს ქართულ თქმულებებსა და უცხოურ წყაროებზე, ლურსმულ დამწერლობაზე, ბიბლიაზე, არგონავთების შესახებ, ბერძნულ თქმულებებზე და მათზე დარყნობით აბათილებს მოსხების, თუბალებისა და კოლხების შესახებ საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორთა ნაყალბეებს, რომლებიც უარყოფდნენ ამ ტომების ქართველობას და მათ ხსენებას ძველ წყაროებში. ეს მაშინ, როცა თიგლათ-ფილესერი ჯერ კიდევ ძ. წ. მეთორმეტე საუკუნეში იხსენიებს „მუსკებს“, (ილიას დაკვირვებით, იგივე მესხებს). ასევე ასურ-ნაზირაბალი ძველი წელთაღრიცხვის მეცხრე საუკუნეში და თიგლათ-ფილესერი II (744—726 წწ.) — იხსენიებენ „თუბალებს“, ხოლო ასსურ-ბან-აბალი „ქალდუს“. — ეს უკანასკნელი ილიას აზრით — ვინ იცის იქნებ ჩვენი „ქართლიც გამოდგეს“¹.

ილია აქვე იმოწმებს არგონავტების კოლხიდაში მოსვლის ფაქტს, რომელსაც ათარილებს 1263 წლით ჩვენს ერამდე და ასკვნის: „გვიკვირს ავტორმა რაზედ გაგვახვია ქართველები მჩვარში და გვეუბნება რიხით, ვითომც მეთორმეტე საუკუნიდან ქრისტეს შობამდე მეშვიდე-მეექვსე საუკუნემდე არავის ეუხსენებიათო“².

ნ. ნიკოლაძემ თავის გაზეთში („ნოვოე ობოზრენიე“) ნაროდნიკ ივ. ჭაბადარს უსაყვედურა: „რა საჭირო იყო ამოდენა დღითა და ენერგიის შელევა იმისათნა მკვდარი საგნისადმი, თოგორიც საქართველოს ძველი ისტორიააო“. კაცს, „თუ მაინც და მაინც მოსცდება, კიდევ მეთვრამეტე და მეცხრამეტე საუკუნის ისტორია საქართველოსი მიეტევენა, რომ გამოიძიოს და გა-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 335.

² იქვე, გვ. 330.

მოარკვიოს“. ი. ჭავჭავაძემ მკაცრად გაილაშქრა ნ. ნიკოლაძის ამ მცდარი შეხედულების წინააღმდეგ და ქართველი ხალხის უძველეს ისტორიაზე ხელის აღება შეუწყნარებლად მიიჩნია. მისი აზრით, ერი თავისი ხანგრძლივი ისტორიის ყველა მონაკვეთს ერთნაირი ინტერესით უნდა იძიებდეს და სწავლობდეს. „როგორ, — კითხულობს ილია, — სხვა საუკუნეები რაღათ უნდა მიგვაფუჩეჩებინონ, რაკი ჩვენის ისტორიის კვლევასა და გამოძიებაზეა საუბარი. ორში ერთი, ან ის სხვა საუკუნეები სულ არ ყოფილან, ან ყოფილან და ყოფნადაც არ ღირებულან, თორემ რა სათქმელია, სამი ათასი წლის ისტორიაში მართო ორის უკანასკნელის საუკუნის ავკარგიანობა გვეპატიება რომ იკელიო და იცოდე“¹. აი რა მნიშვნელობას ანიჭებდა ილია საქართველოს უძველეს ისტორიას და მისი შესწავლის საპირობას.

ილია ებრძვის ივ. ჯაბადარის იმ მცდარ, აშკარად ნიპილისტურ აზრს, რომლის თანახმადაც თითქოს მეფე „ფარნავაზიდან დაწყებული არაბებამდე (ქრისტეს აქეთ მეშვიდე საუკუნემდე) საქართველოს ერთხელაც არ შეხვედრია ფეხზე მაგრად დადგომაო“. მაგრამ „რა საბუთით?“ — შენიშნავს ილია, — „ქართლის ცხოვრება“ რასაც ფარნავაზზე მოგვითხრობს, ამის საბუთს არ იძლევა“. ჯაბადარი სრულიად უსაბუთოდ მიიჩნევდა მორიან მეფისა და ვახტანგ გორგასალის ეპოქას დამცირებულად. „მაშ, მტკიცედ ვერ ააგეს და დაამყარეს მირიანიდან დაწყებული ქრისტეს რჩული, რომლისთვისაც მთელი ათას ხუთასი წელიწადი თითქმის ჯვარზე ეცვა მთელი საქართველო? მაშ უნაყოფო იყო ბრძოლა ვახტანგ გორგასალისა?... მაშ, არც ის ჩაითვლება საგულისმყოფელ საქმედ, რომ ვახტანგმა მიაღიპა ჩვენს ეკლესიას თვითმყოფობა?“²

ნიპილისტები იქამდე გათავხედნენ, რომ დავით აღმაშენებლისა და მისი სახელოვანი მემკვიდრის, თამარის მეფობის დიად ეპოქის აუგად ხსენებაც კი იკადრეს. მაგალითად, დავით აღმაშენებელმა, რომელიც დიდი სარდალი და მწიგნობარი იყო ივ. ჯაბადარის თქმით, თურმე „წერა-კითხვა მართო სიბე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 209—210.

² იქვე, გვ. 344.

რეში ისწავლა“. იგი თამარის ეპოქას „მორალურად გარყვნის“ ხანად აცხადებს, ხოლო მეფეს ბრალად სდებს იმას, რომ მის დროს „აუარებელი ფული იხარჯებოდა სასახლის მორთულობაზე, მონასტრების და ტაძრების აშენებაზე“. ილიას მართებული შენიშვნით ტაძრებისა და მონასტრების მშენებლობა იმ დროში დიდი შემოქმედებითი საქმე იყო, რადგან ქართველი ხალხის რჯულისა და სარწმუნოების განამტკიცების და საზოგადოდ ერის იდეური ერთობის მადულაბებელ ძალას წარმოადგენდა. ივ. ჯაბადარის მცდარი მსჯელობა თამარის მიერ სპარსეთში ლაშქრობის მოწყობის თაობაზე ვითომდა თავისი შვილის ლაშას ბედის გამოსაცდელად „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის მცდარად გაგებად მიაჩნია ილიას. ამ ლაშქრობას იგი კავკასიის ხალხებისათვის სამხრეთიდან მოსალოდნელ საშიშროების თავიდან აცილების საჭიროებად მიიჩნევს. ერთი სიტყვით, „რაშიაც ღრმად გამსინჯავი კაცი თამარის სიკეთეს დაინახავდა, — შენიშნავს ილია, — იქ ჩვენი ავტორი წუნსა და ცუდსა ჰხედავს, — ხოლო ავზნეობით ხსენება თამარის დროებისა მტკნარი ტყუილია“, დაასკვნის ილია.

გარკვეული ისტორიული ეპოქის, მოვლენისა და ისტორიული პიროვნების ღვაწლის მეცნიერულად შეფასებას, მის სწორად გაგებას ი. ჭავჭავაძე ჭეშმარიტი ისტორიკოსის დიდ მისიად მიიჩნევდა. ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ — „ყველა დროს თავის ტკივილი აქვს და გაგება ამ ტკივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა, და ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ ამ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ...ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა“¹.

* * *

საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ პერიოდიზაციას მუდამ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს დღესაც. ვ. ი. ლენინის განმარტებით ადამიანთა საზოგადოების განვითარების ძირითად ისტორიულ პერიოდებს და მის შინაარსს განაპირობებს არა რაიმე შემთხვევითი ფაქტორები ან დიდი პიროვნებების ეპოქა, არამედ ის, თუ „რომელი კლასი დგას ამა თუ

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 345—346.

იმ ეპოქის ცენტრში და განსაზღვრავს მის მთავარ შინაარსს, მისი განვითარების მთავარ მიმართულებას მოცემული ეპოქის ისტორიული ვითარების მთავარ თავისებურებებს¹. ვ. ი. ლენინი არსებითად გამორიცხავდა ისტორიის პერიოდიზაციის აბსოლუტურობას და სტატიურობას. „ჩვენ მხოლოდ დაახლოებით ვიღებთ განსაკუთრებით შესანიშნავ და მეტად თვალსაჩინო ისტორიულ მოვლენებს, როგორც დიდი ისტორიულ მოძრაობათა ნიშანსვეტებს“, შენიშნავდა ვ. ი. ლენინი². ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას, როგორც მეფეთა ისტორიას, თავისებური პერიოდიზაცია მოეპოვებოდა, რომელსაც კლერიკალურ-თეოლოგიური პრინციპები ედო საფუძვლად. თერგდალეულებმა საქართველოს ისტორიის ახლებური, მეცნიერული პერიოდიზაციის შემუშავება სცადეს, რომელსაც საფუძვლად რევოლუციურ-დემოკრატიული თვალსაზრისი დაედო.

თერგდალეულები ისტორიაში საესეებით მართებულად დიდ როლს ანიჭებენ დაპყრობას და ძალდატანებას, და იმდენად დიდს, რომ მას ზშირად ზალხის ცხოვრების განვითარებაში ცალკე პერიოდის შემქმნელადაც კი მიიჩნევენ. მაგალითად, გ. წერეთლის აზრით, ბიზანტიისა და საქართველოს განვითარება დიდხნის მანძილზე ბარბაროსული დაპყრობებით რომ არ შეფერხებულყო, „შესაძლებელი იქნებოდა დღეს მთელი აღმოსავლეთის და დასავლეთის კაცობრიობა წინ ყოფილიყო“. ავტორი ჩერდება XII საუკუნის საქართველოს ისტორიულად დაწინაურებულ მდგომარეობაზე, მისი კულტურისა და ლიტერატურის აღორძინებაზე და, პირველად ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში, ასაბუთებს ქართულ-აღმოსავლური რენესანსის ბევრად აღრე აღორძინებას, ვიდრე იგი ევროპაში აიდგამდა ფეხს. მისი დასკვნით: „რაც ევროპის ერთა გონებას მეჩვიდმეტე და პირველ ნახევარ მეთვრამეტე საუკუნეში ასაზრდოებდა, ის ქართველ ერს მეთორმეტე საუკუნეში ჰქონია შეგნებული, შეთვისებული და მოწნელებული“³. გ. წერეთლის ეს მეტად საყურადღებო დებულება, კარგად

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, გვ. 164.

² იქვე, გვ. 165.

³ „კვალი“, № 47, 1898.

ეხმაურება არა მხოლოდ ქართული რენესანსის საქვეყნოდ აღიარებულ თანამედროვე თეორიას, არამედ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სადაოდ ქცეულ პრობლემათა — მეთორმეტე საუკუნის საქართველოში კაპიტალიზმის ელემენტების ჩასახვისა და ახალი ბურჟუაზიული ურთიერთობის აღმოცენების შესახებ. პრიორიტეტი როგორც პირველ, ისე მეორე შემთხვევაში, ცხადია, გ. წერეთელს ეკუთვნის და არა სხვას.

გ. წერეთლის დაკვირვებანი ხალხთა ისტორიაში საგარეო ფაქტორის გადამწყვეტ როლზე, ჩვენ ოდნავადაც არ გვეჩვენება გადაჭარბებულად. იგი საკვებით ნათლად გამოხატავს მარქსიზმის კლასიკოსების მიერ აღიარებულ ჭეშმარიტებას, რომ ბარბაროსული ხალხების შემოსევა და ჩვეულებრივი ომებიც კი, საკმარისია, რათა განვითარებული საწარმოო ძალების მქონე ქვეყანა იქამდე მივიდეს, რომ „იძულებული გახდეს ყველაფერი კვლავ თავიდანვე დაიწყოს“¹.

განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგარი მონღოლებისა და ოსმალების ბარბაროსული დაპყრობანი განსაკუთრებით გამანადგურებელი იყო კულტურის ბევრად მაღალი ტრადიციების მქონე საქართველოსათვის, რადგანაც, მარქსიზმის კლასიკოსების საყოველთაოდ აღიარებული დებულებით «...Когда завоевателем является менее культурный народ, нарушается ход экономического развития и подвергается уничтожению масса производительных сил»².

მონღოლები და ოსმალები სწორედ ასეთი დამპყრობლები იყვნენ. ბოლომოუღებელი ომებისა და ბარბაროსული დაპყრობების შედეგად განადგურდა საქართველოს მწარმოებელი ძალები, დიდი ხნით შეფერხდა ქვეყნის განვითარება და, ვინ იცის, ყოველივე ეს რით დამთავრდებოდა, რომ საქართველო ერთმორწმუნე რუსეთს არ შეერთებოდა და ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს რეალური საგარეო ორიენტაცია არ აეღოთ ქვეყნის მტრულ გარემოციდან თავდასაღწევად.

საქართველოს ისტორიის მეცნიერული პერიოდიზაციის

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, 1948, 33-66.

² К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. 20, стр. 180.

შემუშავების ცდა მოცემულია დ. ბაქრაძის ნაშრომში — „ისტორია საქართველოსი“ (უძველეს დროდან X საუკუნემდე), რომელიც 1889 წელს გამოიცა. დ. ბაქრაძემ ამ ნაშრომში პირველმა უარყო საქართველოს ისტორიის „ქართლის ცხოვრების“ ტრადიციული სქემა და შეეცადა მოეცა ისტორიის ახლებური პერიოდიზაცია.

დ. ბაქრაძის აზრით, საქართველოს ისტორიის მეცნიერული პერიოდიზაციის დასადგენად და მასზე დამყარებული კურსის შექმნისათვის მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო ნიადაგი შემზადებული. ასეთი საქმე, ხანგრძლივი მუშაობის გარდა „მცოდნე პირთა შეერთებულ შრომას“ მოითხოვდა, მაგრამ თუ მან მაინც მოკიდა ხელი ამ მეტად საჭირო საქმეს, ეს იმიტომ, რომ ხალხის და ქვეყნის ინტერესები დაჟინებით მოითხოვდა ამას.

დ. ბაქრაძის ისტორია „უძველეს დროდან X საუკუნის დასრულებამდე“ 15 თავის და 58 პარაგრაფისაგან შედგება. წიგნის შესავალი იწყება „საზოგადო ცნობებით ისტორიის წინაღობებაზე“, სადაც ავტორი საქართველოს და ამიერკავკასიის ისტორიას ძველი აღმოსავლეთისა და მსოფლიო ისტორიის ზოგად პროცესს უკავშირებს. მისი აზრით, „ქართველ ტომ-ნათესავი წინაპარნი სხვადასხვაგვარ სახელწოდებულნი“ იყვნენ, „მცირე აზიიდან კავკასიამდე გაფანტული“. II თავი ეძღვნება „კავკასიის უძველეს ისტორიას“. ავტორი საქართველოს წინაფეოდალური ხანის ისტორიას ამყარებს ქართულ-სომხურ, ბერძნულ-ლათინურ წერილობით წყაროებსა და ხალხში დაცულ გადმოცემა-თქმულებებზე, რომლებიც, მისი აზრით, წარმოადგენს ერის ისტორიული ცხოვრების ანარეკლთა „იმ ხმას, რომელიც ყრუდ გამოისმის ისტორიის უწინარეს დროის მოვლენათა და შემთხვევათაგან“. ავტორი აქვე წარმოგვიდგენს კავკასიურ და ქართველურ ტომთა ენების მნიშვნელობას ძველი ისტორიის შესწავლის საქმეში და დასძენს, რომ „რამდენადაც ძველია რომელიმე ტომი, იმდენადაც მეტია უძველეს საუკუნეთა კვალი იმის ენაში, იმის ყოფაცხოვრებაში და საზოგადოდ იმის კულტურაში“¹. დ. ბაქრაძე საქართველოს ისტო-

¹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 1—11.

ჩიას მეზობელ სომხეთის ისტორიასთან მიმართებაში განიხილავს.

დასახელებული ნაშრომის III და IV თავებში გაანალიზებულია იბერიულ-კავკასიურ ტომების შემადგენელი ქართველი ხალხის ცხოვრება („უძველეს დროთა ყოფა-ცხოვრება, მამასახლისნი და იმათი დრო“). დ. ბაქრაძემ პირველად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სცადა გამოეყენებინა არქეოლოგიური მასალები, რაც კი იმ დროს მოიპოვებოდა საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის სურათის აღსადგენად. იგი ცდილობს პარალელების გავლებას მცხეთის არქეოლოგიურ მონაცემებსა და წერილობით ცნობებს შორის. მისი აზრით, ქართველთა უძველესი წინაპრების შემადგენელი ტომების (მუსკაი, მოსხნი, შემდეგ მესხნი, ტაბალნი, თუბალნი, ტიბარენნი, ბოლოს იბერნის) ყოფაცხოვრების, მათი ურთიერთ დამოკიდებულების გარკვევისათვის, ენობრივ მასალასთან ერთად, არქეოლოგიური მონაცემები ყველაზე სანდონი შეიძლება იყოს. დ. ბაქრაძემ ქართველ ტომთა საზოგადოებრივი განვითარების პირველ საფეხურად გვაროვნულ-თემური წყობილება მიიჩნია, რომელიც წინ უძღოდა „სამეფოს დაარსებას“¹.

დ. ბაქრაძის პერიოდიზაციის მიხედვით, „სამეფოს დაარსებით“ საქართველოს ისტორიაში ახალი ხანა იწყება. იგი ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოშობას გვაროვნული წყობილების რღვევისა და კერძო საკუთრების ჩასახვის ნიადაგზე განიხილავს, ხოლო ქართული დამწერლობა, მისი აზრით, სახელმწიფოს წარმოშობის პერიოდშივე უნდა გაჩენილიყო. დ. ბაქრაძე უარყოფს მოსე ხორენელის ზღაპრებს ქართული ანბანის მესროპის მიერ გამოგონებაზე და სხვა.

ასეთია ფრიად საინტერესო კონცეფცია საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის მეცნიერულ პერიოდიზაციაზე, რომელიც დ. ბაქრაძემ XIX ს. 80-იან წლებში შეიმუშავა და რამდენადმე დღესაც ძალაშია. დ. ბაქრაძის ისტორიის დანარჩენი თავები (VI—XV თავების ჩათვლით) „ქართლის ცხოვრების“ სქემას მიყვება და იგი ძირითადად ქვეყნის პოლიტი-

¹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, წინასიტყვაობა, გვ. V.

კურ ისტორიას წარმოგვიდგენს. ამდენად მასში ახალს და ორიგინალურს ნაკლებად ვხვდებით.

დ. ბაქრაძეს თავისი ნაშრომი დაუმთავრებელი დარჩა იმ პროგრამის მიხედვითაც კი, რომელიც მან „ივერიაში“ გამოაქვეყნა 1888 წელს. ამას ავტორი შემდეგი მიზეზებით ხსნიდა: „თუ მკითხველს ახსოვს, წარსულს წელს ნოემბრის „ივერიაში“ დაბეჭდილი იყო პროგრამა XV კარისა, რომლითაც ეს ჩვენი წიგნი ბოლოვდებოდა. ამ კარში უნდა შემოტანილიყო სურათი საქართველოს შინაგანის წყობილებისა (ნახე „ივერია“, 1888, № 235); ამ პროგრამის შესრულება ჩვენ ვერ შევძელით, რადგანაც ზოგიერთმა იმის საგნებმა ცნობების შემოკლება მოითხოვა ისე წიგნებიდან არა, როგორადაც ადგილობრივ ჩვენის მხარის სხვა და სხვა კუთხეებიდან. ამის გამო ის მეორე ნაწილისათვის გადავდეთ“¹. ამრიგად, ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური წყობა, რასაც დ. ბაქრაძე ახლებურად გაგებულ ისტორიის საგნად მიიჩნევდა, მას შეუსწავლელი დარჩა.

თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა დ. ბაქრაძე საზოგადოდ ისტორიის პერიოდიზაციას, ეს კარგად ჩანს მისივე ნაშრომის წინასიტყვაობიდან, სადაც ვკითხულობთ: „ისტორია, ისეთი, როგორსაც მეცნიერება მოითხოვს, უნდა იყოს ნამდვილი და სრული, ეპოქა-ეპოქად სურათი იმ ერისა, რომელსაც ის შეეხება“². მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ დ. ბაქრაძემ მაინც ვერ შესძლო საქართველოს ისტორიის მეცნიერული პერიოდიზაციის შემუშავება. თუ იგი საქართველოს ძველი ისტორიის რამდენადმე სწორ პერიოდიზაციას გვთავაზობს, მეფობის შემდგომი ხანის ისტორიის გადმოცემისას ძირითადად „ქართლის ცხოვრების“ ტრადიციებს მიყვება და უმეტესად ქვეყნის პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემით კმაყოფილდება.

თერგდალეულები გულისყურით ჩერდებიან საქართველოს ძველი ისტორიის წარმართულ კულტურასა და მსოფლმხედველობის უაღრესად საყურადღებო საკითხებზე. მითოლოგიის მონაცემთა ოსტატურად გამოყენებისა და ქართული წარმარ-

¹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, წინასიტყვაობა, გვ. 5.

² იქვე, გვ. 1.

თობის ისტორიულად გაანალიზების გზით ისინი წარმოგვიდგენენ ქართულ ღვთაებათა პანთეონის ისტორიული განვითარების ძირითად პერიოდებს და საფეხურებს. ილიას აზრით „სათავედ პირველდაწყებითი სარწმუნოებისა მიღებულია თვის გარშემოხვეული ბუნება და მისი უშუამავლო, პირდაპირი ზემოქმედება პირველყოფილ ადამიანის გრძნობა-გონებაზედ“, რომელიც ასევე ციურ მნათობთა თაყვანისცემაში ელინდებოდა. ილიას შეხედულებით „ცის თაყვანისმცემლობა ერთლმერთობას მოასწავებდა... რადგან მრავალლმერთობის აზრიც არ იყო ჭერ იმ ხანაში. პირველყოფილ ულმერთობას მოჰყვა მრავალლმერთობა, სახელდობრ თაყვანისცემა ციურ მნათობთა, მზისა, მთვარისა და ვარსკვლავების“. ამ მრავალლმერთიანობიდან „ადამიანს დიდი და ხანგრძლივი დრო მოუწია, დიდი წინ-წაწევა განვითარების გზაზე, ვიდრე კერპმსახურებამდე მიაღწევდა, ...ცის თაყვანისმცემელ ადამიანისათვის თუ ღვთაება იდეაა, აზრია, მას არავითარს ნივთიერს სახეს არ აძლევს, ადამიანის არც გამოხატვით, არც გამოქანდაკებით... კერპობა არის ნივთიერად გამოხატულება ღმერთებისა და კერპთმსახურება კაცობრიობის წარმატებულობას გვიმტკიცებს“¹.

ილია, ქართული მითოლოგიის მონაცემებსა და „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებზე დაყრდნობით, არკვევს ღმერთების სამეულობის საკითხს და მის რაობას. იგი ეხება „ჩვენის ღმერთების პანთეონში ბევრი სხვა ღმერთების“ როგორიცაა: „გიცის“ და „გაიშის“, მამასახლისობის დროს „ზადენის“, „აინინას“, „დაინინას“ და „არმაზის“ მნიშვნელობას. ამასთან მისი განმარტებით ეს უკანასკნელი „ფარნავაზმა აღმართა და ჩაყენა უძველესთა კერპთა, — გაცისა და გაიშის შუა“².

ილიას დასკვნით, „ქართველებს სარწმუნოებრივი წესი, რიგი და სისტემა უნდა ჰქონოდათ კარგად გარკვეული. უამისოდ ძნელად წარმოსადგენია კერპთმსახურება, რომელიც როგორც უფრო რთული და განვითარებული რჯული — წესსა, რიგსა და სისტემათ ითხოვს ლოცვისას, თაყვანისცემისას, მსხვერპლის შეწირვისას და სხვ.“. წარმართული კულტმსახუ-

¹ ი. პავლევიძე, იხ. ტ. 11, გვ. 373.

² იქვე, გვ. 377.

რების სტადიაზე მდგომ „მაშინდელ ქართველებს საკერპო ტაძრები ჰქონიათ, მერე იმისთანა სატაძრო განძითა და ავეჯით, რომ თითონ ასურელთა მეფენიცი-კი ამათ მოტაცებასა და წაღებას ჰქადულობენ, რაც პირდაპირ გვეუბნება ამ რიგისა და წესის არსებობას“¹. ილია ამ სიმდიდრით განთქმულ წარმართულ საყდარში, ალბათ ლეეკოთეას გულისხმობს, რომელიც კოლხეთში მდებარეობდა. გეოგრაფ სტრაბონის ცნობით პირველად იგი ფარნაკემ, ხელმეორედ კი ფრიქსემ გაძარცვა და მაინც უმდიდრეს და უგავლენიანეს ტაძრად ითვლებოდა².

ილია ცდილობს ქრონოლოგიურად დაათარილოს ქართულ ღვთაებათა პანთეონის განვითარების საფეხურები და დასძენს, რომ „ასე თუ ისე, ცხადია, რომ თუ არ საკუთრივ მეთაუ საუკუნედამ ქრისტეს წინათ, მეცხრედან მაინც საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ქართველების რჩული კერპთმსახურება ყოფილა, ქრისტეს რჩულზე მოქცევამდე“. ილია კერპთმსახურების პერიოდს, ვფიქრობთ, სავსებით სწორად უკავშირებს არგონავთების ლაშქრობის ხანას.

ამრიგად, ი. ჯავჭავაძე შედარებითი მითოლოგიისა და სოციოლოგიის აღიარებულ ავტორიტეტების — კარიერის, ლენორმანის, ტეილორის, ლებოკის საყოველთაოდ ცნობილ გამოკვლევებზე, ქართულ ისტორიულ ძეგლებსა და მკვლევართა ნაშრომებზე დაყრდნობით, აბათილებს ივ. ჯაბაძარის სიყალბეს და დაასკვნის: „მაშ რაღას პატრონი გვეუბნება და რამდენჯერმე გვიმეორებს, ვითომც ქართველებს ისეთი სჯული ჰქონებოდათ, რომ მისი არც თავი იცოდნენ, არც ბოლო, ესე იგი უწესო და ურიგო იყო“.

წარმართული ქართული პანთეონის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი წყაროები, რომლებიც რამდენადმე ადასტურებენ ი. ჯავჭავაძის კონცეპციის სისწორეს. ძველი ქართული მატრიანეები გვაუწყებენ, რომ წარმართულ საქართველოში სხვადასხვა ღროს შექმნილ საკერპო ქანდაკებათა მთელი გალერეაც კი არსებობდა და თითოეული ეს კერპი კულ-

1 ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 379—380.

2 სტრაბონი, გეოგრაფია, თ. ყაუხჩიშვილის რედაქტორობით. თბ., 1957, გვ. 18—20, 124.

ტად ქცული რომელიმე გამოჩენილი მეფის სახელის გამოჩნატეელი იყო. მაგალითად „არმაზის“ კერპის თაყვანისცემა შემოულია ფარნავაზს, „აინინა“ კერპის — საურმაგს, „დაინინას“ — მირვანს და „ზადენის“ — ფარნაჯომს. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ძველი კერპები და ღმერთები სამეფო დინასტიების, ან გამოჩენილ მეფეთა შეცვლასთან ერთად იცვლებოდა, ისევე როგორც ეს ძველ ეგვიპტეში ხდებოდა.

მაგალითად, ლეონტი მროველი არმაზის კერპის აღმართვის გამო გვაუწყებს: „ამავე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თავისსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქუა. ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, და ამიერითგან ეწოდა არმაზი კერპისა მისთვის და ქმნა სატფურება დიდი კერპისა მისთვის აღმართებულისა“¹.

თერგდალეულები საქართველოს ისტორიაში დიდი მნიშვნელობის ეპოქად მიიჩნევდნენ IV საუკუნეს (ახალი წელთაღრიცხვით), ანუ მირიანის და V საუკუნეს — ვახტანგ გორგასალის მეფობის ხანას. ამ ეპოქაში საქართველომ განიცადა დიდი პოლიტიკური და იდეოლოგიური გარდატეხა, — მიიღო ახალი სარწმუნოება — ქრისტიანობა, უკუაგდო მტრის შემოსევები და დაიმკვიდრა სარწმუნეობრივი დამოუკიდებლობა, ავტოკეფალიის მოპოვების საფუძველზე.

თერგდალეულთა მართებული შეხედულებით IV—XII საუკუნეები საქართველოს ისტორიაში ეს არის ფეოდალიზმის განვითარების პერიოდი, რომლის გვირგვინად მათ XII საუკუნე, პატრონჰიმურ წყობილებაზე დამყარებული ჩვენი ისტორიის ე. წ. „ოქროს ხანა“ მიაჩნიათ. შემდეგში, მონღოლთათართა შემოსევებმა ბოლო მოუღო ამ ეპოქას. XIV—XV საუკუნიდან საქართველო, როგორც ერთიანი სახელმწიფო, აღარ არსებობს, — ხდება მისი დანაწილება სამეფო-სამთავროებად და იმარჯვებს ბატონყმობა, — კველანზე მახინჯი სტადია ფეოდალიზმისა.

ი. ქავკავაძეს საკუთარი შეხედულება ჰქონდა ბატონყმო-

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1955, 83-25.

ბის წარმოშობაზე. მისი აზრით „ერთის მხრით უმამულობა მიწის მოქმედისა, და მეორეს მხრით უხელობა მიწის მეპატრონეებისა იყო დასაბამი თვითონ ბატონყმობისა“¹. საზოგადოდ და საქართველოს სინამდვილეში კი XIII—XIV საუკუნეებში მონღოლ-თათართა დიდმა შემოსევებმა და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებამ „დიდად შეარყია და შეშალა ბუნებრივი მიმდინარეობა ეკონომიური ცხოვრებისა“², — მოისპო პატრონყმური დამოკიდებულება და საბოლოოდ გაიმარჯვა ბატონყმობამ. ბატონყმობა, ილიას აზრით, იმისთანა უფარგისი წყობაა, „რომელიც მარტო უფლებათა უმოვალეობო, უსაზღვრო, პირობადაუდებელი... რომელსაც სხვა საგანი არა ქონდა რა, გარდა ცალკე კაცის პირადი კეთილდღეობისა“³.

საქართველოში ბატონყმობის გამარჯვებას ი. ჭავჭავაძე საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დანაწილებას უკავშირებს, რომელიც XIII საუკუნიდან დაიწყო და XV საუკუნეში დამთავრდა. ამ ეპოქას, ე. ი. ბატონყმობის დამკვიდრებას ილია თვლის „არეულდარეულ დროდ“ და ქართველი ხალხის „უბედურების დასაწყის“ ხანად.

ამრიგად XV საუკუნიდან საქართველოს ისტორიაში ახალი პერიოდი იწყება. საქართველოს სახელმწიფოებრივი ერთიანობის დამრღვევი ძალები საბოლოოდ იმარჯვებენ. ი. ჭავჭავაძის მართებული შენიშვნით, „ჩვენი უბედურებაც მაშინ დაიწყო, როცა ჩვენი ქვეყანა დაირღვა და განაწილდა სამს სამეფოდ და ხუთს სამთავროდ. ამ დარღვევამ არამც თუ მარტო ერთობის კავშირი გასწყვიტა ჩვენის სამეფოსა, არამედ საზოგადოებრივიცა“.

მართალია, ბევრი მამულიშვილი აღუდგა წინ ამ რღვევას და საქართველოს ერთიანობის შენარჩუნებისათვის თავი დასდო, სისხლი დაანთხია, მაგრამ გარედან მტერმა და შიგნით „უკეთურმა ბზარვამ და ლალვამ ამოდენა ჯათა, სისხლის ღვრა, თავგანწირვა — ამოდო ჩაუტარეს დარღვევებით დაუძლურებულ ქვეყანას“.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 6, გვ. 121.

² იქვე, გვ. 142.

³ იქვე.

მონღოლ-თათართა და ირან-ოსმალეთის ბოლომოუღებელი აგრესიითა და ფეოდალური შინაბრძოლებით განაწამები ქვეყანა 1441 წლიდან უკვე ცდილობს კავშირი დაამყაროს ერთ-მორწმუნე რუსეთთან. ეს მისწრაფება საუკუნეების მანძილზე კიდევ უფრო ღრმავდება, ხოლო XVIII საუკუნის დასასრულს — — ეს საკითხი რუსეთის მფარველობაში შესვლის სასარგებლოდ გადაწყდა. „მეფე გიორგი XII, — აღნიშნავს ილია, — იმ რთულ გარემოცივიდან თავდაღწევისათვის, რომელშიც ქვეყანა იმყოფებოდა, უნდა დაეჭირა საქმე რუსეთთან, რომ როგორმე გადაერჩინა საქართველო ამოდენა ერთად ზედმოსულ უბედურებისაგან“¹. ასეც მოხდა, 1801 წელს საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

ილია საქართველოს რუსეთთან შეერთებას ჩვენი ისტორიის ახალ პერიოდად მიიჩნევს, რადგან „ამ ღირსახსოვარ დღიდან ქართველობამ მშვიდობიანობა მოიპოვა... დამშვიდდა დიდი ხნის დაუმშვიდებელი, დაღლილი ქვეყანა, დაწყნარდა აკლებისა და აოხრებისაგან, დაცხრა ომისა და ბრძოლებისაგან. დადუმდა ჟღერა ხმლისა და მახვილისა“².

რუსეთის შემოსვლამ საქართველოში მოსპო პოლიტიკური ფეოდალიზმი, ალაგმა გარეშე მტერთა აგრესიული ზრახვები, შეამზადა ნიადაგი საქართველოს მშვიდობიანი, ეკონომიური და კულტურული აღმავლობისათვის, საქართველოს გაერთიანებისა და მტერთაგან მიტაცებულ მისი მიწაწყლის გამოსხნისათვის. — ე. ი. შეასრულა პროგრესული ისტორიული მისია, რომელიც საქართველომ, მისმა შერყეულმა სახელმწიფოებრიობამ ვერ შესძლო საკუთარი ძალებით.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დამთავრდა ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების ადრე დაწყებული პროცესი. ი. ჭავჭავაძემ ყოველივე ეს ჯეროვნად შეაფასა, მთელი სიღრმით გააანალიზა და მიიჩნია „ქართველი ხალხის — ერთობის ხელახლა ჩამოგდებად“, XV საუკუნეში მომხდარ საქართველოს სამეფოს რღვევა-დანაწილების ლიკვიდაციად და ეროვნულ მთლიანობის ახალ საფუძველზე აღდგენად.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, გვ. 93—94.

² იქვე, ტ. II, გვ. 498.

თერგდალეულები შეეცადნენ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის აქ წარმოდგენილი პერიოდიზაცია საკუთრებითი ურთიერთობის ფორმების მეცნიერულ გამოკვლევაზე, მის ღრმა ანალიზზე დაეფუძნებინათ და იგი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ძირითადი საფეხურების შესაბამისად გაეაზრებინათ. ილიას მართებული შენიშვნით, XV საუკუნეში ერთიანი საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლა, შეპირობებული იყო ბატონყმობის გამარჯვებით, რომელიც სათემო მიწების დატაცება-დასაკუთრებას, გლეხების დამონებას, ანუ ფეოდალიზმის გამარჯვებას გულისხმობდა. „ზოგადმა ელემენტმა საკუთრებისამ, — აღნიშნავს ილია, — თანდათან გზა დაუთმო პირადსა, პირადის ელემენტის გამარჯვება მთლად და უნაკლოდ გამოისახა მთელის თავისი სისასტიკით, ფეოდალიზმში, რომელმაც შემოიტანა ბატონყმობა“¹.

ილიამ განსაზღვრა საქართველოში ბატონყმობის დამკვიდრების თარიღი, რომელიც ძირითადად დღესაც ძალაში რჩება. მისი აზრით XV საუკუნე საქართველოს „უბედურების დასაწყისი იყო“. ამ დროიდან სამეფო-სამთავროებად დანაწილებულ საქართველოს ისტორიაში იწყება „არეულ-დარეული დრო“², რომელმაც თავისი გამოხატულება ბატონყმობაში პოვა. ბატონყმობის გამარჯვება, ილიას აზრით, ნიშნავდა მსხვილი მეზატონეებისა და მონასტრების მიერ სათემო მიწების დასაკუთრებასა და მიწის თავისუფალი მუშათა ფენის დაყმევებას, მათ ბეგარავალდებულად ქცევას. „სათემო მიწების დატაცებამ და იმ რევოლუციამ, რომელიც თან სდევდა მას მიწადმოქმედებაში, გაამწვავა მიწადმოქმედი მუშების მდგომარეობა“³. საქართველოს სწამდელილემში ამან თავისი გამოხატულება ბატონყმობის დამკვიდრებაში ჰპოვა. ი. ჭავჭავაძის მოსაზრება საქართველოში ბატონყმობისა და სათავადოების წარმოშობის შესახებ არსებითად სწორია. იგი ყურადღებას იპყრობს ამ მოვლენის მიზეზობრივად ახსნის ორიგინალობითაც. მიწის „საერთო მფლობელობა“, ანუ სათემო მფლობე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, გვ. 161.

² იქვე, ტ. VIII, გვ. 167.

³ კ. მარქსი, „კაპიტალი“, ტ. I, 1930, გვ. 670.

ლობა, რომელიც ბატონყმობამ მოსპო, ი. ჭავჭავაძეს მიაჩნია მიწის საკუთრების თავდაპირველ ფორმად, „რომელიც უეკველად ცნობილია მეცნიერებისაგან, როგორც პირველყოფილ კაცთა საზოგადოების ეკონომიური ქვეყნთხელი“¹. ი. ჭავჭავაძე საქართველოში პირველყოფილი თემური საზოგადოების არსებობას აღიარებდა როგორც ადრინდელი ფეოდალიზმის წინამორბედ საზოგადოებრივ წყობას. თერგდალეულნი არ ცნობდნენ საქართველოში მონათმფლობელური ფორმაციის არსებობას, ამიტომ საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციაშიც გვერდს უვლიან ამ საკითხს.

საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხებზე თერგდალეულთა ნააზრევებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი დამახასიათებელი მოვლენა. კერძოდ ის, რომ თერგდალეულები ძველ საქართველოში ხედავენ „ოქროს ხანას“, მათ ძველი საქართველოს აღათ-ჩვევები, იურიდიულ-ეკონომიური და ყოფითი მოვლენები, რამდენადმე იდეალურადაც კი ესახებათ. საქართველოს წარსული დიდების ჩაუქრობელ ვარსკვლავად თერგდალეულებს მე-12 საუკუნე, —თამარ მეფისა და რუსთაველის ეპოქა მიაჩნიათ. მართლაც, სწორედ ამ საუკუნეში აღწევს ფეოდალური საქართველო თავის ძლიერების ზენიტს. მომდევნო საუკუნეებში ქართველი ხალხი მონღოლების, ირანელებისა და თურქების ველურ ურდოებთან უთანასწორო ომებში სისხლისაგან იცლებოდა; მტერმა შესძლო და მიიტაცა საქართველოს მიწა-წყლის დიდი ნაწილი. ფეოდალურ-ბატონყმურმა საქართველომ ვეღარ შესძლო წარსული დიდების აღდგენა, მისი უკან დაბრუნება, ამიტომ საქართველოს დიდების „ოქროს საუკუნე“ მისთვის იდეალად, საოცნებო ხანად დარჩა. საქართველოს ისტორიის ამ ეპოქის იდეალიზაცია იგრძნობოდა არა მარტო დამოუკიდებელი ფეოდალური საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, არამედ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგაც, სადაც ცარიზმის ჩაგვრის პირობებში იგი ახალი სიძლიერით გამოვლინდა. ბუნებრივია, თერგდალეულებიც ვერ აცდნენ ამ გავლენას. ისინი ძველ საქართველოს აიდეალებენ არა მარტო პუბლიცისტურ წერილებში,

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 208.

არამედ მხატვრულ პროზასა და პოეზიაშიც. მაგალითად, ილია „აჩრდილში“ წერს:

„რაცა ტანჯულა ეს ქვეყანა, ტანჯად ეყოფა,
მიეცი გული დავრდომილსა კვლავ აღდგომისა,
სახელოვანი განუახლე წარსულ დღეთ ყოფა,
მამა-პაპური სული, გული მოჰმადლე შეილსა“.

ანდა: „მითხარ სადღაა მამა-პაპური
მხნეობა, ხმალი, მკლავი ქველური,
სახელისათვის ამაყი თრთოლვა,
მამულის მტერთან მედგარი ზრძოლა?!
(„ქართელის დედა“).

ან კიდევ: „მოჰმადლე ქართველს ქართლის ნდობა და სიყვარული და აღუდგინე მშვენიერი ესე მამული“¹.

ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ თერგდალეულებისათვის ერის დიადი და გმირული წარსულის გამომწვევება თვითმიზანი კი არ იყო, არამედ ამით ისინი უშუალოდ აწმყოს ეხმაურებოდნენ და ხალხს აფხიზლებდნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლებისათვის ცარიზმის წინააღმდეგ. მაგალითად, ილიას ისტორიულ ნააზრევში უმთავრეს მრწამსად გვევლინება რწმენა საქართველოს დიდ მომავალზე, მისი მყობადის შექმნაზე. თერგდალეულებმა უარყვეს უსარგებლო გოდება და პასიური ჰერეტი საქართველოს დიდებულ წარსულზე, რომლითაც გატაცებული იყვნენ რომანტიკოსები.

ილია წერდა:

„მას ნელარ ვსტირით რაც დამარხულა,
რაც უწყალს დროს ხელით დანთქმულა:
მოვიკლათ წარსულ დროებზე დარდი.
ჩვენ უნდა ვსდიოთ ეხლა სხვა ვარსკვლავს,
ჩვენ უნდა ჩვენი ვშვათ მყოობადო,
ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს“.

ილიას გულს ვერ უტეხს საქართველოს მწარე აწმყო, იგი მომავლის მტკიცე რწმენით ხედავს აღდგენილ საქართველოს დიდებას.

„ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია...
აწმყო თუ არა გწყალობს, მომავალი ჩვენია“.

¹ ი. ჰაეკავაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 138—139.

თერგდალეულები დადებითად აფასებენ რა რუსეთთან შეერთებას, ამასთანავე იძლევიან XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის ერთგვარ პერიოდიზაციას, რომელსაც, ჩვენი აზრით, მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს.

მაგალითად, ილიას აზრით „XVIII საუკუნის დასასრულის თავზარმა და XIX საუკუნის პირველი წლების წეწვა-გლეჯამ საქართველოს ერი მოჰღალა“, და, როცა შემთხვევა მიეცა, „ერმა თავი თითქოს მოსვენებას მისცა... და დაემორჩილა ახლად მოვლენილ სეე-ბედსა“, ე. ი. რუსულ მმართველობას, მიუხედავად ამისა, საქართველო მაინც მოგვაგონებდა ისეთ ქვეყანას, რომელსაც „ან თავზარი დასცემია, ან გამოურკვეველ ელდას შეუტრავსო“. ილიას აზრით, მეოთხედი საუკუნის მანძილზე, „მთელი საზოგადოება საერთოდ თავბრუ დახვეწილით გარინდებული იყო და არ უზრუნვია არც უკან მიხედვისათვის და არც წინ დანახვისათვის“¹.

ასე სავალალოდ ესახებოდა ილიას საქართველოს XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის ვითარება. მაგრამ ამას იმით ხსნიდა, რომ „ხანგრძლივ შფოთების შემდეგ დასვენება უპრიანია, როგორც ცალკე კაცისათვის, ისე მთელი ერისთვის. ამას ბუნება ითხოვს“².

ილიას აზრით, XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან საქართველოს ისტორიაში ახალი პერიოდი იწყება. ეს ხანა მთლიანად დაკავშირებულია 1832 წლის ეროვნულ მოძრაობასთან, რომელსაც მეფის ჩინოვნიკებმა „შეთქმულება“ უწოდეს და, ეს სახელწოდება სამწუხაროდ, ასე დარჩა დღემდე.

ერის ცხოვრების ნაჩისცემა XIX საუკუნის 30-იან წლებში გააქტიურდა, რადგან „ამ სვენების ხანაშიაც კიდევ დაჰნათოდა ჩვენს ცხოვრებას შუქი წინა დღის ჩამავალ მზისა, წინადლიდან გამოყოლილნი და გულში ჩარჩენილნი ანდერძნი თავჯანწირულ გმირთა“. სამშობლოს სიყვარულით აღგზნებულმა, ქვეყნის რჩეულმა შვილებმა „გამოფხიზლების ამ ჟამს — მოიკითხეს — რა წაიღო ძველმა და რა მოიტანა ახალმა. ამ მოკითხვამ შესძრა გონება მთელი მაშინდელი ყმაწვილ-კაცობისა.

¹ ი. პავლევიძე, თბ., ტ. II, გვ. 102.

² იქვე, გვ. 77.

მოძრაობამ კიდევ შეჰკრა ის ბრწყინვალე წრე გონება-გახსნილ ყმაწვილ-კაცობისა, საიდანაც გამოვიდნენ თ. გრ. ორბელიანი, დ. ყიფიანი, ორნი გიორგი ერისთავნი, ზაქარია ერისთავი, ალ. და დიმ. ორბელიანები, თ. ნ. ბარათაშვილი, იოსებ და კონსტანტინე მამაცაშვილი და ბევრნი სხვანი... ამ წრის წმინდათა ვალი იყო სამშობლოს სიყვარული, რომელმაც ბოლოს თავდადებულ ტრფიალებამდე გაიწვია“¹.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ და ახალმა ბურჟუაზიულმა ეკონომიურმა ძვრებმა, ისტორიული პირობები მოამზადეს იმისათვის, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველ ხალხს ახალი ძალით აღძროდა იმედი მამულის აღდგენისა, რამდენადაც ხორციელდებოდა პროცესი მისი ერად ჩამოყალიბებისა. თერგდალეულებმა ხალხის მასების სოციალ-ეკონომიური და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრებაში მომხდარი ეს დიდი გადამახალისებელი მოვლენანი ქვეყნის, სამშობლოს „ერთობის ხელახლა ჩამოგდებად“, ანუ „მამულის აღმოჩენად“ მიიჩნიეს და „მისი წარსული, მისი აწმყო და მერმისი, კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნეს“².

ამრიგად, თერგდალეულების აზრით XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის პირველი პერიოდი იწყება 1801 წლიდან, ვიდრე 1832 წლამდე, ანუ შეთქმულებამდე. მეორე პერიოდი— 30-იან წლებიდან ბატონყმობის გადავარდნამდე, ე. ი. 1864 წლამდე, ხოლო მესამე პერიოდი ბატონყმობის გადავარდნიდან ქართველი ხალხის ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბებამდე. ამ უკანასკნელმა პერიოდმა თერგდალეულები, მისი თავკაცები, მამულის აღმოჩენამდე, საქართველოს აღდგენა-გამოხსნის რწმენამდე მიიყვანა. თერგდალეულებისათვის მამული, ქვეყანა, სამშობლოს, საქართველოს ერთიანობის, მისი შემადგენელი ნაწილების გაერთიანების გამომხატველი სინონიმური ცნებებია, რომელშიაც თავს იჩენს ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბებისა და ერის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნების ერთობლიობა.

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 103.

² იქვე, ტ. III, გვ. 225.

ამის შესახებ ილია სავსებით გარკვევით წერს: „საბოცნიან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“... და თავისი სხივოსანი შუქი მოფინა მთელს სივრცეს ჩვენის ცხოვრებისას“¹.

ამრიგად, XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მამულის აღმოჩენით, თერგდალეულთა იდეური და ორგანიზაციული ხელმძღვანელობით საქართველოს ისტორიაში იწყება ახალი — ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობის პერიოდი, რომელსაც ქართველი ხალხი სრული თავისუფლებისა და ეროვნული აღორძინების დიად ეპოქამდე უნდა მიეყვანა.

როგორც ვხედავთ, თერგდალეულებმა ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციას. მათ შეტ-ნაკლები სიღრმით და გულისხმიერებით ჩამოაყალიბეს თავიანთი მოსაზრებანი საქართველოს ისტორიის ძირითად პერიოდებზე — უძველესი დროიდან XIX საუკუნის ჩათვლით. მათ ასევე სწორად გაიაზრეს ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზის ძირითადი საკითხები, რომელიც საქართველოს უძველესი ისტორიის პერიოდიზაციის ამოსავალი პუნქტია. როგორც დავრწმუნდით, თერგდალეულები საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციას რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან უდგებიან. მათთვის ისტორიის პერიოდიზაციის ძირითადი კრიტერიუმია ამა თუ იმ ეპოქის განვითარების განსაკუთრებით თვალსაჩინო საფეხური, სოციალ-ეკონომიური დონე, იდეური მიჯნები და კონკრეტულ-ისტორიულ ეპოქებში მოქმედი ხალხი, რომელიც ქმნის ისტორიას. მიუხედავად ამისა, თერგდალეულების მიერ შემუშავებული საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაცია ვერ ამალღდა ისტორიის მარქსისტულ პერიოდიზაციამდე, რადგან იგი არ ემყარებოდა საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობის განვითარების სწორი გაგების გვერდს საფუძველს, ისე როგორც საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციების მეცნიერულ ცოდნას, რაც ისტორიის მეცნიერული პერიოდიზაციის საფუძველთა საფუძველს წარმოადგენს საზოგადოდ.

¹ ი. ჯავახიძე, თხზ., ტ. III, გვ. 225.

**თერგდალეულთა გრძოლა საქართველოს
ტერიტორიული ერთიანობის აღდგენისა და კუთხური
განკერძოების მოსაოგისათვის**

**§ 1. „მამულის აღმოჩენა“ და გრძოლა თავისუფალი, ერთიანი
და ძლიერი საქართველოსათვის**

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში XIX საუკუნე საქართველოს მიწა-წყლის გამოხსნა-გაერთიანების, ეკონომიური ერთობის განმტკიცების საფუძველზე მისი კუთხური განკერძოებულობის მოსპობისა და ეროვნული კონსოლიდაციისთვისობრივად ახალი მოვლენის, — მისი ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბების დიდმნიშვნელოვანი პერიოდია. საქართველოს რუსეთთან შეერთებითა და ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარებით გამოწვეული ეს მოვლენები, თერგდალეულებმა თავიანთ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამულ პრინციპებიდან გაიაზრეს. მათ ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის ეს პროცესი, ბურჟუაზიულ ერად მისი ჩამოყალიბება, მამულის აღმოჩენად მიიჩნიეს; მამულისა, რომელიც, მათი აზრით, ჯერ კიდევ XV საუკუნეში იწყებს დაშლა-დაქუცმაცებას და ამის გამო ქართველობა საუკუნეთა მანძილზე სახელმწიფოებრივ ერთიანობას მოკლებული აღმოჩნდა.

ერთიანი საქართველოს დაყოფა-დანაწილება სინამდვილეში მონგოლების შემოსევიდან დაიწყო ჯერ კიდევ XIII საუკუნის პირველ მესამედში. ამავე საუკუნის 60-იან წლებში იმერეთი უკვე ცალკე სამეფოდ გამოიყო, ხოლო XV საუკუნის მიწურულში საქართველო უკვე საბოლოოდ დანაწილდა. ი. ჭავჭავაძის აზრით, „საქართველოს უბედურება“ სწორედ ამ პე-

რიოდინან იწყება, რადგანაც სამეფო-სამთავროებად ამ დანაწილება-დარღვევამ გამოიწვია არა მარტო ცენტრალიზებული ხელისუფლების, არამედ ეროვნული შეგნების მოშლაც. ილიას თავის მსჯელობის ამოსავალ პუნქტად ამ შემთხვევაში, როგორც ირკვევა, აღებული აქვს საქართველოს სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ძლიერების ე. წ. „ოქროს ხანა“. მაგრამ — „როცა ჩვენი ქვეყანა დაირღვა და განაწილდა სამსამეფოდ და ხუთს სამთავროდ. ამ დარღვევამ არამც თუ მარტო ერთობის კავშირი გასწყვიტა ჩვენის სამეფოსა, არამედ საზოგადოებრივაცა, თვითელი ჩვენგანი ერთმანეთს დაგვაშორა, ერთმანეთის გულისტკივილისათვის გული აგვიცრუა, მოგვიკლა... რომ ერთობა ხელ-ახლად ჩამოგდოთ ბევრმა სახელოვანმა მეფემ დალია ამაზედ თავისი სიცოცხლე, ბევრმა თავგამოდებულმა მამულისშვილმა დაანთხია ამისათვის სისხლი, მაგრამ გარედან მტერმა და შიგნით უკეთურთა ბზარვამ და ლაღვამ იმოდენა ჭაფა, სისხლის ღვრა, თავგანწირვა, — ამაოდ ჩაუტარეს დარღვეულობით დაუძლურებულს ქვეყანასა და ერთხელ ზურგშემოქცეულს ბედს პირი ჩვენკენ ველარ აქნევინეს. ეგ შეერთების ყოვლად-მხსნელი სურვილი თუმცა ველარ განახორციელეს, მაგრამ ანდერძად კი მაინც შერჩათ გულში ზოგიერთს ძველთაგან შთომილსა“¹.

ამრიგად, სოციალურად ზრდადასრულებული ქართული ფეოდალური საზოგადოება ქვეყნის ერთიანობის დარღვევით ჩიხში მოექცა. თერგდალეულთა შეხედულებით, XV საუკუნიდან „საქართველომ და ქართველობამ — დაჰკარგა ის შემკრებელობითი დიდებული ერთიანი აზრი, რომელსაც ყოველი ჩვენგანი ქართველობაში უნდა ხედავდეს“².

სათავადო სისტემისა და ბატონყმობის გამარჯვების პირობებში თანდათან ღრმავდებოდა ფეოდალური კუთხური განკერძოებულობა და საუკუნეების მანძილზე ეს მავნე ტენდენცია ეუფლებოდა ქართველთა შეგნებას, ფსიქიკას, რამაც ქვეყანა დამოუკიდებლობის დაკარგვამდე მიიყვანა.

„ვამი იმ ხალხს, რომელსაც საერთო ძარღვი გაუწყდა, ვამ

¹ ი. ჰაეჭავაძე, ნაწ. სრ. კრებ., ტ. VI, გვ. 93.

² ი. ჰაეჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 75—76.

იმ ქვეყანას, საცა საერთო სისხლი გაშრა“, გულისტკივილით წერდა ი. ჭავჭავაძე იმ დროს, როცა ცარიზმის ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკა სწორედ რომ ქართველი ხალხის ერთობის მოსპობის, მისი „საერთო ძარღვის გაწყვეტისაკენ“ და „სისხლის გაშრობისაკენ“ იყო მიმართული; როცა ცარიზმი ყოველმხრივ უპირისპირდებოდა ქართველი ხალხის ეროვნულ ძალთა აღმავლობისა და კონსოლიდაციის იმ ღრმა სოციალ-ეკონომიურ პროცესს, რომელიც თავის უშუალო გამოხატულებას ხალხის ერად ჩამოყალიბებასა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში პოულობდა.

ილიას აზრით, „თითქმის ექვსი საუკუნეა მას აქეთ, რაც ჩვენი მამა-პაპა, ჩვენნი უკეთესნი და უდიდესნი მამულიშვილნი, ჩვენი გენიოსები, ჩვენი ვაჟკაცები და მეომარნი, ჩვენნი სწავლულნი და მეცნიერნი სისხლის ღვრით იღვწოდნენ, რომ მკვდრეთით აღედგინათ ჟამთა ვითარებისაგან დარღვეული და დამხოზილი ძმობა და ერთობა. ამას შესწირეს თავისი სახელოვანი სიცოცხლე, თავისი სისხლით და ღვაწლით შემოსეს და აკურთხეს“¹. და ყოველივე ამან ამაოდ ჩაიარა.

მაგრამ, ილიას აზრით, თუ წინა საუკუნეებში, ამოდენა ცდისა და მსხვერპლის მიუხედავად, ვერ განხორციელდა და ვერ მოხერხდა მამულიშვილობის გამარჯვება, იგი, ე. ი. საქართველოს ერთიანობის აღდგენა, XIX საუკუნეში ხორციელდება. ამ დიად საქმეს, ილიას თქმით „მთელმა თაობამ მეცხრამეტე საუკუნისამ, — შეალია თავისი პატიოსანი ძალ-ლონე, თავისი სისხლი და ხორცი, თავისი ნიჭი საქმისა და მეტყველებისა“². მთელ ამ საქმიანობას ილია „მამულის აღმოჩენას“ უწოდებს და მის აღმომჩენად თავის თანამებრძოლ თერგდალეულებს თვლის.

ე. ჭავჭავაძე თერგდალეულთა მიერ მამულის აღმოჩენაში შემდეგ შინაარსს სდებს: „სამოციან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავისის გულმიმშიდველ და დიდებულ მნიშვნელობითა. ვისაც კი ჩაიბე ნიშანწყალი ჰქონდა ღმერთის მიერ მინიკებუ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 199.

² იქვე.

ლი მადლისა და კალამი ხელთ ეპყრა, თითქმის ყველანი იმ გზას დაადგნენ, რომ ქართველს გულში ჩაუსახონ მამული, რომელიც ჟამთა ვითარებამ უძრავ ქონების სახელამდე დააქვეითა და დაამდაბლა. ეგრე გაუპატიურებულმა სიტყვამ სამოციან წლების მოღვაწეთა მეოხებით და ღვაწლით კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ და თავისი სხივოსანი შუქი მოჰფინა მთელს სივრცეს ჩვენის ცხოვრებისას¹.

ამრიგად ი. ჭავჭავაძე, „მამულის აღმოჩენაში“, საუკუნოვან ჟამთა სიახით მისი დავიწყებული შინაარსის გამომზევება-აღდგენაში და ხალხის შეგნებაში მისი ღრმად დანერგვაში ხედავს თერგდალეულთა მთავარ დამსახურებას.

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, ფეოდალური წყობის დაშლისა და კაპიტალიზმის განვითარების საფუძველზე, ქართველი ხალხი ერად ყალიბდება, მისი გაერთიანება ღრმავდება, ერთობის შეგნება მტკიცდება. ეს ფაქტი თერგდალეულთა მრავალ ნაწარმოებში, მათ შორის აკაკის ლექსში „ჩონგური“, აისახა. აქ ერთიან საქართველოს სიმბოლურად გამოხატავს ჩონგურის შემადგენელი სიშვები. მგოსანს ყოველი ქართველი, საქართველოს რომელ კუთხეშიაც არ უნდა ცხოვრობდეს იგი, ერთიანი ერის შემადგენელ ელემენტად ჰყავს წარმოდგენილი. ამგვარი შეგნება საჭირო იყო იმიტომ, რომ ისტორიული განვითარების ავბედობის ჟამს, დაკნინდა მამული, გაღარიბდა მისი გამომხატველი სიტყვები და ცნებები, ილიას თქმით, „დაღნა საგანი, დაღნა სახელიცა“. და ეხლა, როცა „აღდგენილმა მამულმა დაჰბადა მამულის სიყვარული, საკვირველი არ არის, რომ მისი წარსული, მისი აწმყო და მერმისი კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნას“². ამიტომ იყო, რომ თერგდალეულები, ისე როგორც არავენ სხვა, იღვწოდნენ ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების, მისი ერთობის შეგნების ზრდისა და „ქართველობის დაცემული ვინაობის აღდგენისათვის“. ილია მოუწოდებდა თანამებრძოლებს, რომ „ყველას, ვისაც რა შეუძლია ამ მიმართულების ქვეშ უნდა იმოქმედოს... რად-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 225—226.

² „ივერია“, 1881, № 5.

გან ამაზე უფრო დიდი საზრუნავი არა აქვს ეხლანდელ საქართველოს შვილს“¹.

მართალია, თერგდალეულები „მამულის აღმოჩენას“ თავიანთ დამსახურებად მიიჩნევენ, მაგრამ თითქმის ყველა, ვინც იკვლევს ქართული აზრის ისტორიას, საქართველოს წარსულს, მის აწმყოს და მერმისს, — საკითხს თუ „ვინა ვართ და რანი ვართ“, ან „რანი ვიყავით გუშინ?“ და სხვა, იმ დასკვნამდე მიდის, რომ თერგდალეულებს ამ მიმართულებითაც ყავდათ თავიანთი ადრინდელი და უახლოესი წინამორბედები. მაგალითად მოჰყავთ 1786 წელს საქართველოს გაერთიანების საყურადღებო ცდა.

ი. გოგებაშვილი 1881 წელს გამოცემულ ნარკვევში, „რანი ვიყავით გუშინ?“ საქართველოს ერთიანობის აღდგენის საკითხს რუსეთის დამსახურებად მიიჩნევს, მაგრამ, ამასთანავე, მკაცრად გმობს ქართლ-კახეთის სამეფოს მაშინდელ მესვეურთ იმისათვის, რომ მათ რპერეთის სამეფოსაგან 1786 წელს მოვლენილი დელეგაციის მამულიშვილური წინადადება ქართულ სამეფო-სამთავროების გაერთიანების შესახებ, განუეითხავად უარყვეს. ი. გოგებაშვილის აზრით, ეს უარყოფა საქართველოს დამოუციდებლობის მოსპობისა და მისი მეფის რუსეთის კოლონიალ გადაქცევის საფუძველი გახდა.

ი. გოგებაშვილი, პლ. იოსელიანის „გიორგი XIII-ს ცხოვრებაში“ დაცულ ცნობებზე დაყრდნობით, ეხება ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის დამოკიდებულებას ამ საკითხისადმი და დასძენს: „ერთობას თხოულობდნენ ყველანი: გლეხნი, აზნაურნი, თავადნი, სამღვდელონი, იმერნი და ამერნი“, მაგრამ ხალხის ამ მოთხოვნას ანგარიში არ გაეწია. ი. გოგებაშვილი ნათლად გვიხატავს სიტუაციას სადაც ერთი მხრივ სდგას ერი, რომელიც დანაწილებულია და მოითხოვს გაერთიანება-გაძლიერებას, ხოლო „მეორე მხარეს დგანან მეფე-დიდებულნი, რომელნიც თავის მრავალწამებულ ერს ეუბნება „ორივე მხარე უწინდებულად დანაწილებულნი და უძლურნი უნდა დარჩეთ“².

¹ „ივერია“, 1881, № 5.

² ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 356.

ი. გოგებაშვილს შესაძლებლად მიაჩნდა ასეთი გაერთიანება იმ ხელსაყრელი საშინაო და საგარეო პირობების გამო, რომელშიც საქართველო იმყოფებოდა მაშინ. მისი მტკიცებით, საქართველო რუსეთთან შეერთების წინ, არ იყო მაინც და მაინც საეღალაო მდგომარეობაში, როგორც ეს ზოგ მის თანამებრძოლს ჰქონდა წარმოდგენილი. ყოველ შემთხვევაში, იგი ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოსპობის მიზეზს ხედავს იმდროინდელ ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა, ქვეყნის თავკაცთა მიუზღებელ შეცდომებში და არა მაშინდელი საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ პირობებში.

ი. გოგებაშვილის აზრით, ამ დროს, მართალია მტერთან „შეუწყვეტელ და დაუსრულებელ ბრძოლებში საქართველო დაქრილია და შესუსტებული... მაგრამ ძვალ-ხორცი ერს სწეული არა ჰქონდა, ჯანი და ღონე კიდევ ბლომად მოსდევდა და უკეთესის მომავლის იმედი გულში უღვივოდა. თავისი ღვაწლიანი მარჯვენა ბევრგან ჰქონდა დაკოდილი და დასისხლიანებული, მაგრამ მით ჯერ კიდევ მაგრად ეჭირა დროშა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისა, ჯერ კიდევ მტკიცედ იცავდა პირველ ადგილს კავკასიის ხალხთა შორის, ჯერ კიდევ ერთადერთი ლამპარი იყო ცივილიზაციის არამც თუ კავკასიაში, არამედ მთელს მცირე აზიაში“¹ და თუ XVIII საუკუნის ბოლოს საქართველო მაინც არ წარმოადგენდა საღ ორგანიზმს, ამის მიზეზი იყო მისი სამეფო-სამთავროებად დანაწილება. ამიტომ საჭირო იყო „ერთობა ქართველთა ტომთა, მოკრება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოსი ერთის მძლავრის მარჯვენის ქვეშა და გახსნა განიერის, ფართო გზისა შავი ზღვის შუამავლობით ევროპის გავლენისათვის და მის გამაცხოველებელ ცივილიზაციის დაწაფებისათვის“².

ავტორს აქ მხედველობაში აქვს რუსეთ-თურქეთის 1786—1791 წლების ომის შედეგად შექმნილი ვითარება შავი ზღვის აუზში, რომელიც ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა დასავლეთ საქართველოს თურქეთის გავლენისაგან გასანთავისუფლებლად. იმერეთის თავკაცები შეეცადნენ ოსტატურად გამოეყენე-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 353.

² იქვე, გვ. 355.

ბინათ ეს ისტორიული მომენტი, რათა ბოლო მოეღოთ იმერეთის სამეფოს მძიმე საგარეო და საშინაო მდგომარეობისათვის და მთელი საქართველოს ერთობის აღდგენით ქვეყანა ძლიერ სახელმწიფოდ ექციათ. სწორედ ამ მიზნით ჩამოვიდნენ 1786 წელს იმერეთის სამეფოს წარმომადგენლები ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე მეორის კარზე თბილისში, — „...ესენი ითხოვდნენ, მეფემ ინებოს და შეიერთოს თავისად სამეფო იმერეთი, ვითარცა იყო ერთმთავრობისა დროთა“¹.

ი. გოგებაშვილი გაკვირვებულია, თუ რატომ თქვა მეფემ უარი ამ გაერთიანებაზე, მაშინ, როდესაც სხვა ქვეყნის გვირგვინოსნები ამ მიზნის მისაღწევად არ ერიდებოდნენ ხანგრძლივ სისხლისმღვრელ ომებსაც კი. მაგალითისათვის მას მოჰყავს იტალია, გერმანია, რუსეთი, საფრანგეთი, ესპანეთი, ინგლისი, რომლებმაც „სისხლის მღვრელი შინაური ბრძოლებით ბოლო მოუღეს თავიანთი ქვეყნის დანაწილებას, იქამდე ზარბაზნების გამოყენებითაც კი და ასე დაამყარეს ერთობა“. კაცს „ქვის გული უნდა ჰქონდეს, — შენიშნავს ი. გოგებაშვილი, — რომ ეს ისტორიული მოვლენა გაიცნოს ისე, რომ დარდით და ნალევლით არ აივსოს“². იგი თავისი მოსაზრების განსამტკიცებლად იმოწმებს გენერალ ქიშმიშევის „ნადირ-შაჰის ისტორიას“, რომელშიც აღნიშნულია: „წარსულის საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველო იყო ძლიერი სახელმწიფო და მას ემორჩილებოდნენ და ხარკს აძლევდნენ განჯისა, ყარაბაღისა და ერევნის ხანები. თუ შეერთებული ქართლ-კახეთი ამოღენა ძალას იჩენდა, ადვილად წარმოსადგენია თუ რა ძლიერების პატრონი შეიქმნებოდა საქართველო, როდესაც ერთს სკიპტრას ქვეშ თავს მოიყრიდნენ ქართლ-კახეთთან ერთად იმერეთიც, გურიაც, რაქაც და სამეგრელოც, თანახმად მაშინდელი დაწინაურებული ქართველების წადილისა“³. მაგრამ ეს ასე თუ არ მოხდა, ავტორი ამაში მეფე ერეკლეს ადანაშაულებს. მისი რწმენით ბაგრატიონთა სახელოვანი დინასტიის უკანასკნელმა წარმომადგენლებმა „დასუსტებულის მარჯვენიდან სრულიად

¹ პლ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, აკ. წერეთლის რედ. თბ., 1936.

² ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 360.

³ იქვე.

გააგდეს სკიპტრა საქართველოსი და რუსეთმა შეაერთა საქართველოს ნაწილები ერთის ვალდებულების ქვეშ, დაამყარა მათ შორის სიჩუმე“¹. ამიტომ ი. გოგებაშვილი საყვედურობს ყველას, ვინც ვერ ამჩნევს, „სამეფო სახლის, ბაგრატიონთა გვარის დაწვრილმანებას, გაფუქსაეატებას, დაუძლურებას და ამას მიაწერენ მთელს ერსა, გადააქვთ მთელს ხალხზედ და კერძო წყლულს პრაცხვენ საზოგადო სენად“². ი. გოგებაშვილი სწორედ ამ ფაქტში ხედავს მიზეზს იმისა, რომ კულტურული და ძლიერი ქვეყანა XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში ფაქტიურად უპატრონოდ დარჩა. მისი აზრით, „გიორგი მეცამეტე სუსტი და უძლური მეფე იყო“, ხოლო „მემკვიდრე გიორგი მეფისა დავით იმის მაგიერად, რომ არეულს და აშფოთებულს ქვეყანას პატრონად ასჩენოდა, თავის რეგენტობის უფლებას წვრილმან, პიროვან ჯავრის ამოსაყრელად ჰხმარობდა“³. სოლ. ლეონიძე და ბევრი სხვანიც, ამოდ სთხოვდნენ და ევედრებოდნენ დავითს მცხეთაში მეფედ კურთხევას, — დავითმა ეს არ ინება⁴.

XVIII საუკუნის დასასრულსა და XIX საუკუნის დასაწყისში მომხდარ ისტორიულ აქტს — საქართველოს რუსეთთან შეერთებას, ი. გოგებაშვილმა საკითხის ამგვარად დაყენებით სრულიად ახლებური გააზრება მისცა. კერძოდ, მან დაგვანახვა ის უფსკრული, რომელიც არსებობდა ხალხსა და სამეფო ტახტს, მის მმართველ წრეებს შორის და ამ ფონზე გვიჩვენა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობა, რუსეთის პროგრესული მისია დანაწილებული საქართველოს გაერთიანებისა და აქ მშვიდობის დამყარების საქმეში.

მამა-პაპათა ანდერძი საქართველოს მთლიანობის შენარჩუნებისა და მისი დარღვეული ერთობის აღდგენისათვის, რა თქმა უნდა, არასოდეს არ შეადგენდა მეფის რუსეთის მისიას. პირიქით იგი ქართველი ერის დენაციონალიზაციასა და ასიმილაციას ეწეოდა. საქართველოს ერთიანობისა და მთლიანობის აღდგენის ეს დიადი მისია, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავს

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 328.

² იქვე, გვ. 329.

³ იქვე, გვ. 349.

⁴ იქვე, გვ. 365—366.

ილია, 1832 წლის შეთქმულთა საზრუნავი ყოფილა XIX ს. I-ლ ნახევარში, მაგრამ ცარიზმმა იგი ჩანასახშივე ჩაახშო.

თერგდალეულები თავგამოდებით ებრძოდნენ კუთხურობასა და მთელი ძალით ქართველ ტომთა ერთობასა და კონსოლიდაციას ესწრაფოდნენ. 1871 წელს გაზეთ „დროებაში“ დაიბეჭდა ს. მესხის მრავალმხრივ საყურადღებო წერილები: „ჩვენს კორესპონდენტებს“. ავტორი აქ ეხება ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის საკითხს და იძლევა ქართველი ერის შემადგენელი ნაწილების და მათი ცალკეული კუთხეების დახასიათებას, კუთხეებისა, რომლებიც თავის დროზე ერთ მთლიან საქართველოს შეადგენდა.

მისი აზრით „ოცი სხვადასხვა სახელის ხალხი მაინც ცხოვრობს ჩვენს პატარა საქართველოში. მე ვსთქვი „სხვადასხვა სახელის ხალხი“ მეტქი და არა ტომისა. (ხალხი რა თქმა უნდა პირობით უნდა გავიგოთ) მართლაც, ეს ვინ არ იცის, რომ უმეტესი ნაწილი ამ წვრილ ხალხებისა და ხასიათით, ენით, სარწმუნოებით და ჩვეულებებით ნამდვილნი ქართველნი არიან, მაგრამ ერთს ჰქვია ქართლელი, მეორეს კახელი, მესამეს იმერელი, მეოთხეს გურული, მეხუთეს მეგრელი, მეექვსეს თუში, მეშვიდეს ფშავი, მერვეს ინგილო და სხვ.“ ავტორის აზრით „ეს მხარეები, რომელნიც ერთ დროს ერთ ოჯახს, ერთ ხალხს შეადგენდნენ, ეხლა დაშორებულნი არიან ერთმანეთზე. ...თითქმის ყველა ჩვენ ქვეყნებში ერთი ენა, სარწმუნოება, ჩვეულება და სჯული ტრიალებს, მაგრამ ეს ერთიანობა ისეთი არ არის, რომ განსხვავება არ იყოს“. ამ მიზეზს ავტორი ხედავდა იმ განსხვავებულ ბუნებრივ-ისტორიულ პირობებში, რომელსაც XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ბოლო ეღებოდა ბურჟუაზიული ურთიერთობის ზრდის საფუძველზე.

„საქართველოს ამ ცალკეულ კუთხეთა მცხოვრებნი ჯერ კიდევ ნაკლებად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი თავიანთი ყოფაცხოვრებით, სარწმუნოებით და ჩვეულებებით“, — შენიშნავს ავტორი.

ს. მესხი ამასთანავე თვლის, რომ ერთმანეთისაგან გათიშულია არა მხოლოდ ქართველური მოძმე ტომები, არამედ ძველ-

¹ „ცისკარი“, № 9, 1865.

თაგანვე მოძმე მეზობელი მთელი კავკასიელი ხალხებიც. „საქ-ვირეელი ის არის, — ამბობს ს. მესხი — რომ ამ ჩვენ მეზო-ბელ მხარეების ყოფაცხოვრებაზე ორიოდ სიტყვის თქმის მეტი არ შეგვიძლია... ჩვენ ისე ვცხოვრობთ ჩვენ მეზობელ ქვეყნებთან, როგორც, — თითქო გაბუტულები ვიყვნეთ ერთ-მანეთზე და თითქოს საერთოდ გასაზიარებელი არა გვქონდეს რა“, და აღშფოთებით აყენებს კითხვას „სირცხვილი არ არის, რომ ფრანგი მოგზაური კლაპროტი და ალ. დიუმა გვაცნობდეს ჩვენ ქვეყანას?...“¹.

ს. მესხი მოუწოდებდა საქართველოსა და კავკასიის ინტე-ლიგენციას რომ მათ გაეცნოთ ხალხი, შეეტყუოთ „მისი ყოფა-ცხოვრება, მისი სიხარული და დარდი, მისი ავი და კარგი“. ეს აუცილებელი იყო იმ ვითარებაში, რადგანაც ცარიზმი ერთმა-ნეთისაგან სთიშავდა და ერთმანეთს უპირისპირებდა არა მხო-ლოდ კავკასიის მეზობელ ხალხებს, არამედ საქართველოს შე-მადგენელ ცალკე კუთხეებსაც კი. ს. მესხის აზრით აუცილებე-ლია, რომ კავკასიის ხალხები ერთმანეთს დაუმეგობრდნენ, ხო-ლო ქართველები ერთ განუყრელ ძალად იქცნენ, ერთმანეთის ცხოვრების შესწავლა-გაცნობით დაინტერესდნენ და სხვ.

თერგდალეულნი ეტრფოდნენ საქართველოსა და კავკასიის ხალხთა მეგობრობას, მათ შეკავშირებას შეხაროდნენ და უმ-ღეროდნენ როგორც მხატვრულ პოეზიასა და პროზაში, ასევე თავიანთ პუბლიცისტურ წერილებში. ცნობილია, რომ ი. ჭავ-ჭავაძემ „მთელი კავკასიის ერთიანობას“ ცალკე ოდაც კი მი-უძღვნა.

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს აკაკის ფელეტონი. — „ჩონ-გური“, რომელშიც ქართველი ხალხის სრული კონსოლიდაცი-ისა და ერთიანობის მაღალი იდეებია ჩამოყალიბებული, ხაზ-გასმითაა მიჩინებული მის შემადგენელ კუთხეთა როლი და აღგილი ამ ერთობის დამკვიდრების დიად საქმეში. აკაკის აზრით „საქართველო ეს არის ჩონგური, რომლის სიმეხსიერაც შე-ადგენენ: ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო, გურია, სვა-ნეთი, აჭარა და სხვ. თვითეულს ამათგანს თავის საკუთარი

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 173.

ხმა აქვს. მაგრამ კერძოთ თავისთავად არც ერთსა არა აქვს ძალა, თუ ერთმანეთს არ შეუთანხმდნენ“¹.

ამრიგად, ა. წერეთელი საქართველოს შემადგენელ ყველა კუთხის სრულ ერთიანობას, მისი ძალისა და ძლიერების უპირველეს პირობად მიიჩნევს. იგი ამ ერთობაში, ცხადია არ გულისხმობს ამ კუთხეთა ინდივიდუალობის მოსპობას, რადგან „თვითეულს ამათგანს თავის საკუთარი ხმა აქვს, ცალკე სიმის ჟღერაა საქართველოს ერთობის დიდებულ ჩონგურზე“².

თერგდალეულთა მოღვაწეობა საქართველოს ტერიტორიულად შეკავშირებისა და ეროვნული გაერთიანების უაღრესად საყურადღებო პერიოდს დაემთხვა. ამ დროს ხდება არა მარტო ქართული მიწა-წყლის გამოხსნა უცხო დამპყრობთაგან, არამედ ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბებაც, რაც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროშის ქვეშ მიმდინარეობს თერგდალეულთა მეთაურობით. ცარიზმის კოლონიალური პოლიტიკა, დრომოკმეულ, ჩამორჩენილ შეხედულებებთან ერთად ფეოდალური დაქსაქსულობისა და განკერძოებულობის გადმონაშთების არსებობა ხელს უშლიდა ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესს, ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

ზოგჯერ ყოველივე ეს მეტად უხეში და მახინჯი ფორმით ვლინდებოდა. მაგალითად, 1895 წლის 20 მაისს ი. ქავჭავაძე იაჟღებულო გამხდარა ოფიციალური განცხადება გაეკეთებინა საადგილმამულო ბანკის წლიურ კრებაზე, იმის გამო, რომ „ვინმე უღირსთაგანისაგან თქმულა ერთი რამ ისეთი“, რომელსაც შეუძრწუნებია მგოსანი. საქმის ვითარება ასეთი ყოფილა: საადგილმამულო ბანკის ერთ-ერთ კრებაზე, რომელსაც ილია არ ესწრებოდა, ვილაცას გაუკეთებია ყოვლად უაღვილო განცხადება, რომ თითქო იმერ ქართველობა „მოსული არის და ჩვენთან არავითარი კავშირი არა აქვსო“. ამის გამო საშინლად აღშფოთებული ილია კითხულობს: „როგორ, იმიერ, ქართველი, აქ, ჩვენს კრებაზე, ამ ჩვენს საქართველოში მოსულია, უცხო და არა სახლისკაცი, არა სისხლზორცი დიდ ოჯახისა,

¹ გაზ. „დროება“, 1876, № 13.

² იქვე.

რომელსაც საქართველო ჰქვია? არა ბატონებო... ყოველს ქართველს, საქართველოს ნაწილებს, — გურული იქნება, მეგრელი, იმერელი, კახელი, თუ ქართლელი, — ჩვენი ერთიანის ოჯახის კარი ღია აქვს, რომ ჩვენს საერთო-ჰირსა და ლხინში ძმური მონაწილეობა მიიღოს. ეს არამცთუ უფლებაა თვითულის ჩვენგანისა, არამედ უწმინდესი მოვალეობაც. ძმობა და ერთობა ამაშია. ეგ ძმობა და ერთობა არის იგი კლდე, რომელზედაც უნდა აშენდეს დიდი სასახლე ჩვენი ცხოვრებისა“. ილიამ საქვეყნოდ დაგმო ასეთი სამარცხვინო ტენდენცია და დასძინა: „ვაცხადებ ჩემ მაგიერ და ჩემდა თანამოზიარეთა სახელით, რომ მამულიშვილურ გრძნობის წყევლა-კრულვით ჩვენ ზურგი შეგვიქცევია ამ უკაცურ აზრისათვის. თქვენც გიწვევთ ასე მოიქცით. დეე ამ უკეთურმა აზრმა იქვე გაითხაროს თავისი საკადრისი სამარე და დაიძარხოს, სადაც დაიბადა და აკვანი დაიდგა“¹. ასეთივე შემართებით დაასამარა ილიამ ცარიზმის ბოროტმოქმედებანი, მიმართული ქართველი ხალხის დენაციონალიზაციისაკენ წერილში: „ვიცინოთ თუ ვიტიროთ“.

ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი და სამოციანელთა მთელი შემადგენლობა თავიანთი ლიტერატურული და დაუცხრომელი საზოგადოებრივი მოღვაწეობით წარმართავდნენ ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის, მათი ერთობისა და პატრიოტული შეგნების გაღრმავების საქმეს.

აკაკის ქართული მწერლობის განვითარების პირობად ხალხის, ერთიანი საქართველოს საფუძვლიანი შესწავლა მიაჩნდა. მისი აზრით, ყოველმა ქართველმა „მისი მიწაწყლის და ხალხის ცხოვრება უნდა გაიცნოს, ყოველი მისი კუთხე შეისწავლოს. თორემ მარტო ქართლის, ან კახეთის, ან იმერეთის, ან სამეგრელოს, ან გურიის და ან სხვა რომელიმე კუთხის შესწავლით ვერას გახდება“².

1881 წლის 16 აპრილს ა. წერეთელმა წაიკითხა ლექცია ვენისტიკაოსანზე, სადაც მრავალი საყურადღებო მოსაზრება გამოთქვა საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ საკითხებზე. იგი ერთ ადგილას ამბობს: ქართველი ხალხი „ცალ ძალასა და

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 198—199.

² გაზ. „ღროება“, № 107, 108, 1878.

მნიშვნელობას მოკლებული არიან. მაგრამ შეერთებულად კი შეადგენენ ძლიერსა და ვრცელ საქართველოს. საქართველო არასოდეს არ ყოფილა ერთსა და იმავე დროს ერთიანად დაპყრობილი. ამ უკანასკნელ საუკუნის დასაწყისს დაიძინა საქართველომ, მაგრამ ეს ძილი არის სამკურნალო, დროებითი შესვენება¹.

ა. წერეთლის ამ უაღრესად საგულისხმო მოსაზრებიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს დებულება იმის შესახებ, რომ საქართველო მტერთაგან ძლეული არ იყო საზოგადოდ. რადგანაც იგი „არასოდეს არ ყოფილა ერთსა და იმავე დროს ერთიანად დაპყრობილი“. ანალოგიურ შეხედულებას ანვითარებს ამავე დროს (1881 წელი) დ. ყიფიანი ცარიზმის სატრაპთათვის შედგენილ ერთ საპროტესტო სະბუთში. სადაც წერს: საქართველო ერთდროულად «...никогда, никто не покорял, а монарху России они добровольно, сознательно сами отдались в подданство»².

ა. წერეთლისა და დ. ყიფიანის ეს არსებითად სწორი დებულება მეტ ანგარიშგაწევას მოითხოვს ქართულ ისტორიოგრაფიაში. იგი სპეციალური შესწავლის საგანი უნდა გახდეს.

საქართველოს მტერი უმეტესად სამხრეთ აღმოსავლეთიდან ესხმოდა თავს და ამიტომ აღმოსავლეთ საქართველო ხშირად გამხდარა სხვადასხვა ჯურის დამპყრობთა სათარეშო ასპარეზად. ეს შემოსევები საშიში გახდა დასავლეთ საქართველოს სამხრეთის რაიონებისათვისაც, განსაკუთრებით საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დანაწილების შემდეგ. მტერი სარგებლობდა ამ დაქუცმაცებით და ამა თუ იმ სამეფო-სამთავროს ხშირად ახვევდა თავს საკუთარ ბატონობას. მეფე-მთავრები ასეთ ვითარებაში, იმის ნაცვლად, რომ მოძმეთ დახმარებოდნენ, ხშირად დალატობდნენ მათ, მტრის ბანაკს უერთდებოდნენ, ან ერთმანეთს ეომებოდნენ, საფლავს უთხრიდნენ და ძმათა სისხლს ღვრიდნენ განუკითხავად. მაგრამ ფეოდალურ საქართველოში იყვნენ ისეთი მოღვაწეებიც, რომლებიც კარგად ითვალისწინებდნენ მოსალოდნელ უბედურებას და

¹ ჟურნ. „აკაკის კრებული“, № 5, 1898.

² კ. კეკელიძის სახ. ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი 5 (წერა-კითხვის საზ-ბა) კოლექცია 5332/14.

ძალას თანამემამულეთა ერთობაში ზედავდნენ. სწორედ ამ იდეითაა გამსჭვალული აკაკის ისეთი უკვდავი ქმნილებები, როგორიცაა „ნათელა“, „ბაში აჩუკი“, „კიკოლას ნაამბობი“ და სხვ. ამ ნაწარმოებებიდან გამოსჭვივის იმერლების ძმობა განსაცდელში ჩაყარდნის ქართლისა და კახეთის მოსახლეობისადმი. ამ დახმარების ორგანიზატორად და თავდადებულ მებრძოლად ზოგჯერ გვევლინება მაღალი წოდების წარმომადგენელი — ცოტნე დადიანი, უფრო ხშირად კი წვრილი აზნაური, ან გლეხი („ბაში-აჩუკი“, „კიკოლას ნაამბობი“ და სხვ.).

ა. წერეთელი მთელი რიგი წერილებით ცდილობს აღადგინოს ქეშმარიტება, რომ აღა-მაჰმად-ხანის წინააღმდეგ თბილისის დასაცავად ერეკლეს გვერდში მამაცურად ედგა იმერთა მეფე სოლომონ II თანმხლები ლაშქართ. აკაკი ცდილობს გააბათილოს კორები იმერთა ლაშქრის ვითომდა უომრად თბილისიდან უკან დაბრუნებაზე და სხვ.

აკაკი ამ ფაქტის დასადგენად ისტორიულ დოკუმენტურ წყაროებთან ერთად იშველიებს ამ ომში მონაწილე პირების მოგონება-გადმოცემებს, რომელთაც იგი დიდი გულმოდგინებით აგროვებდა და იყენებდა თავის ნარკვევებსა და მხატვრულ-ისტორიულ ნაწარმოებებში.

1867 წლის 4 იანვარს სამეგრელოს სამთავრო ქუთაისის გუბერნიის შემადგენლობაში შევიდა. საუკუნეების მანძილზე ცალკე სამთავროდ არსებული სამეგრელო, ამიერიდან საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა და კვლავ მისი ორგანული ნაწილი გახდა. ეს აქტი, რასაკვირველია, თავისი ობიექტური შედეგებით დიდად უწყობდა ხელს ქართველი ხალხის ერთიანობას, ქვეყნის სრულ კონსოლიდაციას. აკაკი წერეთელმა ამასთან დაკავშირებით გაზ. „დროებაში“ გამოაქვეყნა კორესპონდენცია, სადაც სხვათა შორის აღნიშნავს: „შავუკულმართ დროებისაგან დათესილ ბოროტებას, საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებას და ურთიერთ მტრობა-შუღლს ბოლო მოეღო და მხოლოდ რუსეთის მფარველობის ქვეშ განიკურნა ამ სენისაგან ჩვენი სამშობლო სამთავროების ერთმანეთთან შეერთებით. ერთი უკანასკნელთაგანი იყო სამეგრელოს სამთავრო და ისიც ამ მოკლე ხანში შემოუერთდა ქუთაისის ღუბერნიას. ეს შეერთება სადღესასწაულოთ და-

ურჩათ, როგორც იმერლებს, ისე მეგრელებს“. აქაკი აქვე გადმოგვცემს ზეიმზე წარმოთქმული სიტყვების შინაარსს.

ამრიგად, თერგდალეულები არა მარტო აღფრთოვანებით ხედებოდნენ საქართველოს მიწა-წყლისა და ქართველი ხალხის სრული ერთიანობის აღდგენისა და კუთხური განკერძოებულობის მოსპობისათვის წინ გადადგმულ ყოველ ნაბიჯს, არამედ ყველა საშუალებით იბრძოდნენ ქართველი ხალხის ეროვნული ერთობის მტკიცედ დამკვიდრებისათვის. ეს უკანასკნელი თავის გამოსატულებას პოულობდა საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების ერთობასა და ქვეყნის სრულ გაერთიანებაში, ქართველობის ერად ჩამოყალიბებაში. თერგდალეულები მართალია, გარკვევით ამჩნევენ ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების პროცესს, მაგრამ ისინი ვერ ხედავენ ამ ფაქტის ისტორიულ სიახლეს. მაგალითად, ილიას აზრით, ეს პროცესი არის საქართველოს „ერთობის ხელახლა“ განმეორება, აღდგენა. თერგდალეულებმა აღმოაჩინეს რა მამული, გააღვიძეს მამულიშვილური შეგნება და სათავეში ჩაუდგნენ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ამ ერთობის კვლავ აღდგენისათვის.

ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების ისტორიულ, ღრმა სოციალ-ეკონომიურ პროცესს ობიექტურად შეესაბამებოდა ოსმალთაგან მიტაცებული საქართველოს ტერიტორიის, — კერძოდ კი მისი სამხრეთი რაიონების გამოსხნისა და ისტორიულ საზღვრებში საქართველოს აღდგენის საერთო ცდა. ამაში თავის გამოსატულებას პოულობდა აგრეთვე ცარიზმის იმპერიალისტური მისწრაფებები. ამ ორი სახელმწიფოს, — თურქეთისა და მეფის რუსეთის 1877—1878 წლების ომმა ოსმალთა მიერ მიტაცებულ სამხრეთ საქართველოს გამოსხნის საკითხი თერგდალეულთა ყურადღების ცენტრში დააყენა.

როგორც საქართველოს, ისე ბალკანეთის ქვეყნების მიწების დაპატრონებისათვის წარმოებულ ომებში რუსეთი ისტორიული სამართლიანობის აღდგენისა და ქრისტიანთა გამომხსნელ-განმათავისუფლებლის როლში გამოდიოდა. მართალია, ამ ომების შედეგად განხორციელდა საქართველოს მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილის გამოსხნა, მაგრამ თურქეთის აგრესიის შედეგების ლიკვიდაცია საბოლოოდ ვერ მოხერხდა. რა-

საკვირველია, მეფის რუსეთი ამ ომს აწარმოებდა არა იმ მიზნით, რომ საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობა აღედგინა, არამედ მას ამ შემთხვევაში საკუთარი იმპერიალისტური ზრახვები ამოქმედებდა. გარდა ამისა, ეს ომები თავისი ობიექტური შედეგებით საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის, მისი ეროვნული კონსოლიდაციის პროგრესულ მისწრაფებებს ემსახურებოდა. ოსმალ დამპყრობთაგან გამოხსნილი ახალციხე-ახალქალაქის, აჭარა-ქობულეთის, არტაანის, შავშეთის, ტაო-კლარჯეთის მხარეების შემოერთებისათვის რუსი და ქართველი მეომრების ერთობლივმა გმირულმა ბრძოლებმა და თვით ამ ტერიტორიების შემოერთების ისტორიულმა აქტმა, გაამდიდრა XIX საუკუნის საქართველოს ისტორია, ახალი შინაარსი მისცა მას და დიდი პერსპექტივები დაუსახა ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბების სტადიაში შესულ ქართველ ხალხს.

მართალია, ქართული და რუსული ფეოდალურ-მემამულური ისტორიოგრაფია ამჩნევდა ამ ისტორიულ ფაქტებს და მის ფიქსირებასაც ახდენდა, მაგრამ მათ ვერც გლეხთა აჯანყების არსი და ვერც კავკასიის ომების ობიექტურად განმათავისუფლებელი ხასიათი, მისი ნამდვილი ბუნება ვერ გაიგეს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად თერგდალეულებმა — ი. ჭავჭავაძემ, ა. წერეთელმა, ნ. ნიკოლაძემ, ს. მესხმა, გ. წერეთელმა და სხვ., რომელნიც მომსწრენი და თვითმხილველნი იყვნენ 1877—1878 წლებში ოსმალთა მფლობელობისაგან ქართული მიწა-წყლის გამოხსნისა, შესძლეს სწორად შეფასებინათ და მართებულად გაეგოთ ამ ომთან დაკავშირებული თითქმის ყველა ძირითადი მოვლენა.

თერგდალეულები, რომლებიც თავგამოდებით იბრძოდნენ საქართველოს ერთიანობის აღდგენისათვის, ცხადია, მიზნად არ ისახავდნენ, რომ საქართველო მეფის რუსეთის უღელქვეშ დარჩენილიყო. სწორედ რომ პირიქით, ისინი ერთიანი და თავისუფალი საქართველოს აღდგენისათვის მებრძოლი ჭეშმარიტი გმირები იყვნენ, რომლებიც ცარიზმის დამხობასა და ქვეყნის სრულ თავისუფლებას ელტვოდნენ.

ისტორიული განვითარების იმ ეტაპზე, როცა თერგდალეულები მოღვაწეობდნენ, დანაწილებული საქართველოს გაერთი-

ანება ერთ ფარგლებში, — ანუ თურქეთის უფლიდან სამხრეთ საქართველოს გამოხსნა და რუსეთის მფარველობაში მისი მოქცევა, პროგრესული მოვლენა იყო, რომელიც შეესაბამებოდა საქართველოს ინტერესებს, ფრთებს ასხამდა ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის, მისი გაძლიერებისა და თავისუფლების მოპოვებისათვის მებრძოლი ძალების საერთო მისწრაფებებს.

ს. მესხმა ჯერ კიდევ 1875 წელს გამოაქვეყნა სტატია, სადაც წერდა: „თითქმის ორასი ათასი შთამომავლობით ქართველი ღღეს თავის ქვეყანას მოწყვეტილია და ოსმალს ექვემდებარება. აქარა, შავშეთი, ლაზისტანი ერთ დროს საქართველოს ნაწილები ყოფილან, ღღეს, სხვადასხვა ისტორიულ გარემოებათა წყალობით, ოსმალს პროვინციად შექმნილან. საუკუნეებს გაუვლია, რაც ეს ქვეყნები ოსმალს დაუპყრია. რაც ოსმალს ცდილობს, რომ იქაური ქართველები გაათავროს“, ოსმალს ქართველებსო, — განაგრძობს ს. მესხი, — „სამშობლო ენა, ხალხის ხასიათი, ჩვეულებანი, თითქმის ცრუმორწმუნოებაც და ცხოვრება ისევ ძველი, ქართველური აქვთ... ოსმალს საქართველოს ხალხს ჯერ კიდევ ისევ ქართველი ხალხის ხასიათი აქვს, ქართველი ხალხის სული უდგია; სახე ნამდვილი ქართველისა აქვთ, ჩვეულება და ცხოვრება... მათ და ჩვენ ერთ დროს საზოგადო ისტორიული ცხოვრებით გვიცხოვრია, ერთი ბედისა და უბედობის ქვეშ ვყოფილვართ, ერთი მეფეები გვეყოლია, ერთი მმართველობა და ერთიანი სარწმუნოება“¹. ეს იყო მიზეზი, რომ თერგდალეულები, ასეთი თავგამოდებით იბრძოდნენ ამ ომში რუსეთის გამარჯვებისა და ძველი მესხეთის ოსმალეთისაგან გამოხსნისათვის. კიდევ მეტიც: გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და სხვა თერგდალეული ფრონტზეც კი წავიდნენ, მებრძოლი კორესპონდენტები გახდნენ და იმდროინდელი ქართული, რუსული და უცხოური პრესა თავიანთი უბადლო პატრიოტული, მახვილ-გონიერი, შთამაგონებელი ნაწერებით გაამდიდრეს.

თერგდალეულები ასე იმიტომ კი არ იქცეოდნენ, რომ მათ ცარიზმის გამარჯვება გულზე ეხატათ და ფიქრობდნენ, რომ ცარიზმის მფლობელობაში მყოფი ერთიანი საქართველო ბედ-

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 132.

ნიერი იქნებოდა, არამედ იმიტომ, რომ ამით ისინი მიზნად ისახედნენ ერთიანი და თავისუფალი საქართველოს აღდგენისათვის საფუძვლების შემზადებას.

1877 წლის 12 აპრილს აკაკი რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყების გამო გაზ. „დროებაში“ აქვეყნებს წერილს სახელწოდებით: „ომის მიზეზი“. ეს წერილი ფაქტიურად ახასიათებს არა მხოლოდ თურქეთის მონობაში მყოფი ჩაგრული ქრისტიანი ხალხების მდგომარეობას, არამედ მეფის რუსეთის კოლონიალურ საქართველოს რეალურ ვითარებასაც. „დღემდე ოსმალეთის ქვეშევრდომი ქრისტიანები, — წერს აკაკი, — ისე როგორც სხვა ტომის პატარ-პატარა ხალხები დიდ ტანჯვაში იმყოფებიან... დაჩაგრულმა ხალხებმა რომ თავის ტანჯვაზედ და მოსამართლეების უკანონოდ ქცევაზედ ხმა ამოიღონ, მაშინვე პოლიტიკურ წინააღმდეგობას შესწამებენ... გაზეთში რომ გამოაცხადონ დაჩაგრულებმა მათი სიმართლე... არ შეუძლიან... მათი ნაწერი ისე არაფერი დაიბეჭდება, თუ მართებლობამ თანხმობა არ მისცა... ასე ამგვარად იტანჯება ხალხი“¹. აი როგორი ოსტატობით გამოიყენა აკაკიმ ცარიზმის საგარეო პოლიტიკური საომარი დაძაბულობა იმისათვის, რომ პრესის ფურცლებზე ემზილებინა ცარიზმის ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკა.

ს. მესხის აზრით, „ზნეობითი და სხვა ყოველგვარი მოვალეობა და ანგარიში მოითხოვს, რომ ჩვენც ისე ძმურად ვუყუარებდეთ ოსმალთს ქართველებს, როგორც ისინი ჩვენ გვიყურებენ. იმედია, რომ არავინ არ ჩამოგვართმევს ურიგოდ და უადგილოდ „დროების“ რედაქციის ნატერასა, რომ მოისპოს ეს განკერძოება ჩვენსა და ოსმალთს ქართველებს შუა, რომ ძმებმა ერთმანეთი დაახლოებით გაიცნონ...“

ამ ომის დაწყების წინ ილია ჭავჭავაძე გულისტკივილით წერდა: „ოსმალეთს უჭირავს გურიის სამთავროს და საათაბაგოს ნაწილები: ქობულეთი, აჭარა, შავშეთ-ერუშეთი, ლაზისტანი და ქანეთი“². იგი სპეციალური წერილით გამოეხმაურა

¹ გაზ. „დროება“, 1877, აპრილის 12.

² გაზ. „ივერია“, 1877 წ. № 8. ისტორიკოსმა დ. ბაქრაძემ გაზ. „ივერიის“ 1877 წ. № 10 და 11-ში გამოაქვეყნა საყურადღებო წერილები სათაურით: „ოსმალთს საქართველო ანუ ზესხეთი“.

1877 წლის 12 აპრილს ცნობას რუსეთ-ოსმალეთს შორის საზღვარი მოქმედების დაწყების შესახებ. ამ წერილში შესანიშნავადაა შეფასებული მაშინდელი საერთაშორისო ვითარება და ნათლადაა გარკვეული ის გზები და მიზნები, რომელსაც ქართველი ხალხი ისახავდა ამ ომში. იმდროინდელი პუბლიცისტური წერილებიდან ნათლად სჩანს თუ თერგდალეულები რაოდენ დიდ იმედებს ამყარებდნენ რუსეთ-ოსმალეთის ომზე, მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის გამოხსნისათვის.

გაზ. „ივერიაში“ სისტემატურად ქვეყნდებოდა წერილები სერიით: „ოსმალის საქართველო“. ამ წერილებს მაშინ უაღრესად დიდი სამეცნიერო-აღმზრდელობითი ხასიათი და სააგიტაციო-საპროპაგანდო მნიშვნელობა ენიჭებოდა¹. იმდროინდელი ქართული ჟურნალ-გაზეთები („დროება“, „კრებული“, „სასოფლო გაზეთი“ და სხვ.) „ივერიასთან“ ერთად ვრცლად აშუქებენ სამხრეთ საქართველოს საკითხებს. ისინი მგზნებარედ მოუწოდებდნენ ქართველობას რუსი მეომრების მხარდამხარ თავგანწირვით ებრძოლათ სამხრეთ საქართველოს გამოხსნისათვის. რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წლების ომი რუსეთის გამარჯვებით დამთავრდა. თერგდალეულთა და სხვა ქართველ პატრიოტთა ოცნებას ფრთები შეესხა, საქართველოს დაუბრუნდა ოსმალთაგან მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის დიდი ნაწილი².

აღსანიშნავია ისიც, რომ თავისი განთავისუფლებისათვის აქტიურად იბრძოდა ჯერ კიდევ თურქთა მორჩილებაში მყოფი აქარის მკვიდრი ქართველი მოსახლეობაც. მაგალითად, ჟურნ. „ცისკრის“ რედაქტორი ივ. კერესელიძე 1869 წ. თურქეთის საქართველოში მოგზაურობისას შეხვდა აქარელ შერიფ-

¹ მეტად საყურადღებოა დ. ჩუბინაშვილის სტატიები: „ეთნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაბადოკიის, ანუ ქანეთის მკვიდრთა მოსახლეობა“ (იხ. „ივერია“, № 14, 15, 16, 17, 1877 წ.); ასევე „ივერიაში“ გამოქვეყნებული სხვა წერილებიც ოსმალის საქართველოზე (№№ 8, 9, 12, 18, 44 და სხვ.).

² იმდროინდელი ქართული გაზეთები დიდ დაინტერესებას იჩენენ ახლადგამოხსნილი ქართული მიწებისა და სოფლებისადმი. ყოველი ძველი და ახალი დეტალით აღწერენ ხალხის ყოფაცხოვრებას (იხ. გაზეთები „ივერია“, № 36, 1878 წ., „დროება“, № 49, 183 და 190 და სხვ.).

ბეგს, რომელსაც კერესელიძისათვის განუცხადებია: „ღმერთმა ქნას, რომ მალე დაიწყოს ომი, მე მზად ვარ, რომ მაშინათვე ჩემი ქვეყნის ქართველ შვილებს შევუერთდე და როგორც აღ-რე ყოფილა საქართველო, დღეის შემდეგაც ისე გახდეს“.

რუსეთ-თურქეთის სახსტეფანოს საზავო ხელშეკრულების საფუძველზე, ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ყარსი და არტაანი რუსეთის მფლობელობაში მოექცა, საქართველოს დაუბრუნდა ოდიშე კუთვნილი მშობლიური მხარე. 1878 წლის 25 აგვისტოს ბათუმში რუსეთის ჯარი შევიდა და თურქთა ბატონობაც მოისპო. გაზ. „დროება“ ამ ისტორიული ფაქტის გამო წერდა: „ბათუმში წამოსული აჭარის ატრიადი, რომელსაც მიუძღოდა ჩვენსკენ გადმოსული აჭარის ბეგი ლენერალ-მაიორი შერიფ-ბეგი ხიმშიაშვილი და ატრიადის უფროსი ტრეიტერი, — უკვე გუშინ ნაშუადღევს მშვიდობიანად ჩავიდნენ ბათუმში, მათ გზაში არავითარი დაბრკოლება არ მისცემიათ. ლენერალ-მაიორმა შერიფ-ბეგმა თან ჩამოიყვანა აჭარის ბეგებისაგან და ალე-ბისაგან შემდგარი დეპუტაცია მთავრობისთვის წარსადგენად, რომელმაც უნდა გამოუცხადოს მორჩილება და თაყვანის ცე-მა რუსეთს, საზოგადოდ ბათუმში სრული მშვიდობა არის. ხალხი თავის გულს დაემორჩილა, ზალხისაგან გამოჩენილად არა-ვითარი უკმაყოფილება არ ისმის“¹. აჭარის განთავისუფლების გამო ბათუმის გუბერნატორის, გენერალ კომაროვის მიერ მო-წყობილ ბანკეტზე შერიფ-ბეგს საგანგებოდ შეუსვამს მებრ-ძოლთა სადღეგრძელო და უთქვამს: „ესეც იმათი სადღეგრძე-ლო იყოს, ვინაც ამ ომში მონაწილეობა მიიღო და ჩვენი ძველი და ახალი დანაწილებული ქართველები შეგვავერთაო“².

ს. მესხი რუსეთის მხედრობას პირადად შეჰყვა ქობუ-ლეთში. „25 აგვისტოა, 1878 წელი, ბათუმი, ქობულეთი, ზე-მო და ქვემო აჭარა ჩვენია. სწორედ შუადღეზე ღენ. ადიუტ. თ. სვიატოპოლსკ-მირსკი და მასთან ჩვენებური ჯარი და თქვენი მორჩილი მონაც შევედით ბათუმში“. — აუწყებდა ს. მესხი „დროების“ საშუალებით თანამემამულეებს.

1878 წლის ნოემბერში ქართველ მაჰმადიანთა დელეგაცია

¹ გაზ. „დროება“, № 182, 1878 წ.

² იქვე.

ბათუმიდან თბილისში ჩამოვიდა. მათ დიდის ალტაცებით შეხვდა ქართველი საზოგადოებრიობა. მუხრან-ბატონის სასახლეში გაიმართა საზეიმო ბანკეტი, რომელსაც დაესწრო ჩვენი მოწინავე საზოგადოება. აჭარიდან ამ ზეიმს 16 კაცისაგან შემდგარი დელეგაცია ესწრებოდა. სამასი წლის მანძილზე ერთმანეთისაგან მოწყვეტილი ძმების შეხვედრა უალრესად ამაღელვებელი იყო. ბანკეტზე ბევრი რამ ითქვა აჭარის მომავალზე, მისი ჩამორჩენილობისა და გაჭირვებულ მდგომარეობიდან გამოსაყვანად ქართველ თანამოძმეთა ზრუნვაზე და სხვ. აქ სიტყვები წარმოთქვეს გრ. ორბელიანმა, აკაკი წერეთელმა, გ. კაიკაცი-შვილმა, შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილმა და სხვ.¹

აკაკიმ თავის სიტყვაში აღნიშნა: „ჩვენმა წინაპრებმა შთამომავლობას უანდერძა ორი რამ: დედა ენა და ერობა. ორივე ეს ანდერძი შეინახეს როგორც ქრისტიანმა, ისე მაჰმადიანმა ქართველებმა. ამით სჩანს, რომ ჩვენს შორის ძმური კავშირი თურმე არასოდეს არ ყოფილა მოშლილი“.

ი. ჭავჭავაძე, ეხება რა სამხრეთ საქართველოს ისტორიას, მის როლს და მნიშვნელობას ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის აღორძინების საქმეში, აღნიშნავს: „საკვირველს მედიდურს სანახაობას წარმოადგენდა იგი, საქართველოს ისტორიაში ჩვენი ყოფილი ცხოვრება იქ აყვავებულა, ჩვენს სიცოცხლეს იქ უჩქეფნია, ჩვენის სულის ძლიერებას იქ აღუმართავს თავისი სახელგანთქმული დროშა. თითქმის იგივეა ჩვენი სულის აღმატებულების აკვანი და იგია სამარეც ჩვენის ყოფილის ადამიანებისა; სწავლა, განათლება, მამულისათვის თავგამეტებული სიყვარული, თითქმის იქიდან ფუინებოდა ჩვენს ქვეყანას ერთ დროს. ქრისტიანობამ იქ, სამცხე-კლარჯეთში მოიკიდა ფეხი. უწარჩინებულესნი მამანი, საღმრთო-საერთო თხზულებათა მწერალნი ჩვენნი... ჩვენი სასიქადულო „ვეფხისტყაოსანის“ მთქმელი შოთა რუსთაველი, იმ მხარის კაცი იყო“².

ილია იბრძეცის ახლადგამოხსნილი სამხრეთ საქართველოს მიწა-წყლიდან ქართველი მოსახლეობის თურქეთში იძულებით

¹ გაზ. „დროება“, № 289, 1878 წ.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 310.

გადასახლების წინააღმდეგ; ამასთანავე ყველა ღონისძიებით ცდილობს დახმარება გაუწიოს ოსმალთა ხანგრძლივი ჩაგვრით, ომითა და მოუსავლიანობით მძიმე მდგომარეობაში ჩაეარდნით ღვიძლ ძმებს. იგი „ივერიაში“ წერდა: „ჩვენი მოძმენი, აჭარლები და ქობულეთელები, ძალიან ცუდ მდგომარეობაში არიან... ნამეტნავად კინტრიშის მაზრა თურმე საშინელ ყოფაშია და გაჭირვებაში“¹.

ი. ჭავჭავაძე არ კმაყოფილდება მარტო მათი მდგომარეობის აღწერით, ამასთანავე სახავს ღონისძიებებს განსაცდელში მყოფ თანამოძმეთა დასახმარებლად. „დამშეული ქობულეთელების“ ფონდში ილიამ შეიტანა 20 მანეთი და მგზნებარე სიტყვებით მიმართა ქართველობას: „აბა, ქართველობავ, ახლა შენ იცი, როგორ დაანახებ თავს შენს ახლად შემოერთებულ ძმებს, ახლა შენ იცი, როგორ დაუმტკიცებ ქვეყანას მამა-პაპათა ანდერძს: „ძმა ძმისთვისა და შავი ღლისთვის“². დიღია ის მოქალაქეობრივი და პატრიოტული როლი, რომელიც თერგდალეულებმა შეასრულეს სამხრეთ საქართველოს ოსმალთა ბატონობისაგან გამოსხნისა და ამ მხარის აღორძინების ღონისძიებათა შემუშავების საქმეში.

ახლადშემოერთებულ აჭარა-ქობულეთსა და სხვა ადგილებში, ოსმალეთის მტრული ძალების წაქეზებით, 1879 წლიდან დაიწყო მუჰაჯირული მოძრაობა, ანუ მკვიდრი მოსახლეობის აყრა და ოსმალეთში მოტყუებით გადასახლება. თერგდალეულები წინ აღუდგნენ ამას. მათ ამხილეს ამ მავნე პროპაგანდის არსი, მისი დამღუპველობა აჭარის მოსახლეობისათვის. „ის გარემოება, რომ ოსმალთა ქართველები გადადიან, გვშორდებიან, დიდად სამწუხაროა და დასაფიქრებელი გარემოებაა. სამწუხაროა იმიტომ, რომ, უეჭველია ამათ ოსმალეთში იგივე სისაწყლე, შიმშილით ამოჟლეტა და სხვა ყველა უბედურება მოეღიბა“. — წერდა ს. მესხი ამის გამო გაზ. „დროებაში“. თერგდალეულებს კარგად ჰქონდათ შეგნებული ისიც, რომ ცარიზმის მოხელეები თურქეთის აგენტებთან ერთად თვითონვე უწყობდნენ ხელს აჭარის მკვიდრი მოსახლეობის აყრა-გადა-

¹ გაზ. „ივერია“, № 9, 1879.

² იქვე.

სახლებას თურქეთში. ამიტომ ისინი მოურიდებლად ამხელდნენ მათ საქციელს¹. „აქაურ ღინოვნიკებში, — წერდა ს. მესხი, — არიან ისეთი პირები, რომლებიც პირდაპირ ეუბნებიან ხალხს, — „გადით აქედან, ჩვენ თქვენ არ გვინდისართ, თქვენს მაგიერ აქ ჩვენებურს ხალხს დავასახლებთ“. და გულის ტყივილით დასძენდა: ყოველივე ამის შედეგად, „ხელახლა გვაიძულებენ გაეშორდეთ დიდი ხნის განშორების შემდეგ ახლად შეძენილ ძმებს“. თერგდალეულებმა ყველაფერი იღონეს იმისათვის, რომ გზა გადაეღობათ მუხაჯირობისათვის. ისინი აქარაში აგზავნიდნენ გამოცდილ, საქმის მკოდნე პატრიოტ მამულიშვილებს, ავალებდნენ მათ ხალხში გასვლასა და ახსნა-განმარტებითი მუშაობის წარმოებას. ყოველივე ამას სულ მოკლე დროში თავისი დადებითი შედეგები მოჰყვა.

სულ მალე, გადასახლების შეწყვეტასთან ერთად, დაიწყო ოსმალეთში ლტოლვილ იმედგაცრუებულ აქარა-ქობულეთის მკვიდრთა სამშობლოში უკანვე დაბრუნების პროცესი. ცარიზმის მოხელეები ერთხანად წინაღუდგნენ ამ პროცესს, — უარს ამბობდნენ მათ უკანვე დაბრუნებაზე. თერგდალეულებმა გაბედულად გაილაშქრეს ასეთი უსამართლობის წინააღმდეგ და გამოესარჩლნენ აყრილ-დარბეულთ. — „რა უფლებით, რომელი კანონით შეგვიძლია აეუკრძალოთ მათ თავის ქვეყანაში დაბრუნება და თავის ადგილ-მამულში დასახლება... მართლა ქვის გული უნდა ჰქონდეს და უგრძნობი უნდა იყოს ის კაცი, რომელიც ნახავს ამ ოსმალეთიდან დაბრუნებულ ხალხის გაჭირვებას, იმათ გაყვითლებულ პირებს, გამხდრებს, ჩამოძონძილებს და ეტყვის იმათ: „წადით, გაბრუნდით ისევ ოსმალეთში, აქ თქვენთვის ადგილი აღარ არისო“². ამ ბრძოლამ კარგი ნაყოფი გამოიღო. 1879 წლის ბოლოს მეფის რუსეთი იძულებული გახდა მუჰაჯირებისათვის სამშობლოში დაბრუნების ნება დაერთო.

თერგდალეულებს სრულებით არ აშინებდათ ის გარემოება, რომ ერთი ეროვნების შვილების სარწმუნოებრივი სხვადასხვაობა რითიმე ხელს შეუშლიდა მათ გულწრფელ სიყვარულს.

¹ ს. ახელედიანი, სახალხო განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან სამხრეთ საქართველოში, 1957, შ. მეგრელიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1963.

² „ივერია“, 8 სექტემბერი, 1879.

„ქართველმა, თავის სარწმუნოებისათვის ჯვარცმულმა, — წერს ილია — იცის პატივი სხვისი სარწმუნოებისაც. ამიტომაც ჩვენს ისტორიაში არ არის მაგალითი, რომ ქართველის სურვილები იყოს ოდესმე სხვისი სარწმუნოების დაჩაგვრა და დევნა. სომეხნი, ებრაელები, თვით მაჰმადიანნიც ჩვენს შორის მცხოვრებნი, ამაში ჩვენ ვერაფერს ვერ წაგვაყვებდნენ. სხვა ქვეყნებში სარწმუნოებისათვის დევნილნი, დაჩაგრულნი, აქ, ჩვენში პოულობდნენ მშვიდობიანობის-მყოფელს სავანესა და სინდისის თავისუფლებასა“¹. ილია აქვე ეხება ძალად გამაჰმადიანებულ და ქრისტიან ქართველთა მომავალი ურთიერთობის საკითხს და გამოთქვამს უაღრესად საყურადღებო მოსაზრებას: „სარწმუნოებრივი სხვადასხვაობა ჩვენ არ გვაშინებს... არ გვაშინებს-მეთქი ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენს ძმებს, ოსმალთს საქართველოში მცხოვრებთა, ღღეს მაჰმადიანების სარწმუნოება უჭირავთ... დიდი ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თავის პატიოსანს და ღმობიერ გულზედ ძმას ძმურადვე მიიყრდნენ, თვალში სიხარულის ცრემლმორეული ქართველი და თუ ამისათვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს ჯერ ჩვენი სისხლი დაიღვაროს, ნუ თუ ქართველი უკუდრეკება და თავს არ შესწირავს მას, რისთვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა მამა-პაპათა“².

თერგდალეულები ღრმად იყვნენ ჯარწმუნებულნი, რომ ოსმალთა ბარბაროსული ბატონობის მძიმე უღლიდან გამოსხნილ ქართველობაში მალე აღდგებოდა ეროვნული შეგნება.

თურქები სამხრეთ საქართველოს მიწა-წყლის მკვიდრ მოსახლეობაში საუკუნეების მანძილზე ახშობდნენ ეროვნულ გრძნობას, იძულებით ამუსულმანებდნენ მათ. ქართველი განმანათლებლები პირველნი იყვნენ, რომლებიც ყველა ღონით ცდილობდნენ გაეღვიძებინათ ეროვნული შეგნება ოსმალთა მონობაში მყოფ და მათგან გამოსხნილ ქართველ მუსულმან მოსახლეობაში. ი. გოგებაშვილი წერდა: „მამულის ჭეშმარიტი სიყვარული მისთანა მაღალი გრძნობაა, რომლის აღზრდა ადვილი როდია... ეროვნულ-პატრიოტულ გრძნობასაც დიდი

¹ ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 311—312.

² იქვე, გვ. 312.

ხნის ზრუნვა, მოვლა, ყურის გდება და ერთგულება ესაჭიროება“¹.

ი. ჭავჭავაძის ღრმა რწმენით „ერი ერთის ღვაწლის დამდები, ერთს ისტორიულ უღელში ბმული, ერთად მეგრძოლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლბინში გამოტარებული ერთსულობით, ერთგულობით, — ძლიერია, თუნდ დროთა ზრუნვას ერი განეყოს, დაერღვიოს“².

ამრიგად, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის საკითხებს, თერგდალეულები, ფართო ეროვნული აღორძინებისა და „მამულის აღდგენის“ პროგრამის შესაბამისად, გადაუდებელი კვლევა-ძიებისა და მეცნიერული შესწავლის საგნად თვლიდნენ³.

ცნობილია, რომ რუსეთ-ოსმალეთის 1877—1878 წლების ომის პერიოდში აფხაზეთს თავს დაატყდა დიდი უბედურება. ოსმალ დამპყრობლებმა შეძლეს აქ შემოჭრა, ხალხის დაუნდობლად დარბევა-გაძარცვა, 34 ქრისტიანული ეკლესიის დანგრევა და აფხაზეთის მკვიდრი, უმთავრესად გამაჰმადიანებული მოსახლეობის იძულებით თურქეთში გადასახლება. თურქეთში იძულებით გარეკილი ათასობით აფხაზი მოსახლეობის ერთი ნაწილი, უმთავრესად ქრისტიანები, აუწერელი ტანჯვა-წამებით ახერხებს სამშობლოში დაბრუნებას⁴. ერთ-ერთი დოკუმენტის თანახმად, რომელიც 1880 წლის 10 ივნისითაა დათარიღებული, აფხაზეთის, ბათუმისა და სამურზაყანოს უფროსი დეკანოზი დავით მაჭავარიანი იმერეთის ეპისკოპოსს გაბრიელს მოახსენებდა სიტყვით აუწერელ იმ გაჰირებებაზე, რაც

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 111.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 311.

³ თერგდალეულთა შეხედულებანი სამხრეთ საქართველოს გამოხსნასა და რუსეთის როლის მნიშვნელობაზე ქართული მიწა-წყლის შემოერთების საქმეში ჩვენ სპეციალურად გვაქვს განხილული ნაშრომში. ი. ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1951 წ. აქ არ ვჩერდებით.

⁴ აფხაზეთის ასსრ ცენტრალური სახ. არქივი, ფ. I, საქ. 32, ფურ. 41-50. ჯერ კიდევ ოსმალეებმა 1829 წლის რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში მხოლოდ ახალციხის საფაშოდან 60 ათასი ქართველი მაჰმადიანი გაასახლეს, ხოლო 1877—1878 წლის ომის დროს ქობულეთ-აჭარიდან 40.000 მკვიდრი გამაჰმადიანებული ქართველი აყარეს და თურქეთში გადასახლეს, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი გაჰირებებაში დაიღუპა.

ამ შემოსევის შედეგად განიცადა მთელმა აფხაზეთმა, მუხაჯირებმა, რომელთა ერთი ნაწილი იძულებული იყო უკან დაბრუნებოდა სამშობლოს¹.

თურქმა დამპყრობლებმა პირწმინდად დაანგრეს და გაძარცვეს აფხაზეთის ქალაქები და სოფლები, გაიტაცეს, ან გასწყვიტეს პირუტყვი. რუსეთის რეგულარული ჯარის ნაწილებმა და ქართულ-აფხაზურმა სამილიციო რაზმებმა სასტიკი დამარცხება აგვიტეს თურქ-დამპყრობლებს. მართალია ისინი უკუიქცნენ და გაეცალნენ აფხაზეთს, მაგრამ უბედურებას და ქრილობას, რომელიც ამ შემოსევით მიაყენა აფხაზეთს მტერმა, საკმაო დრო დასჭირდა მოშუშებისათვის.

თერგდალეულები მოძმე აფხაზ ხალხს დიდი მზრუნველობით, სიყვარულით და პატივისცემით ეკიდებოდნენ. ისინი ებრძოდნენ ცარიზმის ასიმილаторულ-კოლონიურ პოლიტიკას, გაბედულად ილაშქრებდნენ შავი ზღვისპირეთის მიწა-წყალზე უცხო კოლონისტების დასახლების წინააღმდეგ და ყოველგვარი ღონისძიებით ცდილობდნენ უმიწოდ დარჩენილი მკვიდრი აფხაზი და ქართველი გლეხაკების დასახლებას იმ მშობლიურ ადგილებში, საიდანაც ადგილობრივი მოსახლეობის ერთი ნაწილი რუსეთ-თურქეთის ომის დღეებში ცარიზმის უკუღმართი ეროვნული პოლიტიკისა და თურქ დამპყრობთა ძალმომრეობით აიყარა და უცხო ქვეყნებში გაიხიზნა. ამ საკითხებს წერილების მთელი სერია უძღვნეს თერგდალეულებმა.

თერგდალეულები სისხლხორცეულად იყვნენ დაინტერესებული აფხაზი ხალხის როგორც წარსულით, ისე აწმყოთი და უკეთესი მომავლით. მათ სწამდათ, რომ ისტორიულად ქართველი და აფხაზი ხალხის ათეულ საუკუნოვანი ერთად ცხოვრება მხოლოდ მათი განუყრელი პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურღვევი მეგობრობით იყო გაპირობებული, რომ მათ უცხო დამპყრობთა და ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ თავიანთი ერთობლივი ბრძოლებით მოახერხეს დაეცვათ სამშობლო. საყურადღებოა აფხაზი ხალხის სახელოვანი შვილის, ცნობილი მგოსნის და საზოგადო მოღვაწის გიორგი შარვაშიძისა და ილია ჭავჭავაძის მეგობრობა, მათი

¹ იხ. აფხაზეთის ასსრ ცენტრ. სახ. არქივი, ფ. 1, საქ. 471, ფრ. 3.

ერთობლივი ზრუნვა ქართულ-აფხაზური კულტურის მშენებლობის, წინსვლისა და განვითარების კარდინალურ საკითხებზე.

გიორგი შარვაშიძე (ჩაჩბა), აკად. ს. ჯანაშიას მართებული აღნიშვნით „მთელი თავისი არსებით ქართულ კულტურულ სამყაროს უკავშირდება“¹. ფართო განათლებისა და დიდი ერუდიციის მქონე მგოსანი და პუბლიცისტი გ. შარვაშიძე თავისუფლად ფლობდა ქართულ, რუსულ და ფრანგულ ენებს. მას ახლო მეგობრული და ლიტერატურული ურთიერთობა ჰქონდა თერგდალეულებთან. იგი იყო არა მარტო აფხაზი ხალხის, არამედ მთელი საქართველოს ინტერესების დამცველი. მათი ლიტერატურის, ისტორიისა და კულტურის დიდი მოამბე. ფართო განათლებისა და მაღალი კულტურის ეს დიდი მოქალაქე და პატრიოტი, ეროვნულ სიამაყეს გრძნობდა ქართული კულტურის უმდიდრესი ტრადიციებით, მისი ისტორიის სიდიადითა და ელვარებით, რომელშიაც თავისი წილი ედო აფხაზ ხალხს.

გ. შარვაშიძე 1917 წ. გაზ. „საქართველოში“ წერდა: „მართალია ჩვენს სამშობლოს ივერიას ყოველგვარი კულტურული განცდა გამოუვლია, მაგრამ ჩვენი წარსული ისეთს ეძებს გაშეშდა, რომ დაგვებნა ბუნებრივი ევოლუციის შარა და კანონი.

ღიად, ჩვენ შეგვიძლია თამამად ვთქვათ, რომ ილბალის უკულმართობას რომ ხელი არ შეეშალა, ევროპის წინაც ვიქნებოდით ჩვენ დღეს, ვინაიდან, როდესაც ანდრია მოციქული აქ ქრისტეს მცნებას გვიქადაგებდა, მაშინ ევროპაში თვით დუკებსაც კამეჩის ტყავი ეცვათ ტანზე და ფეხშიშველა, შუბებით ხელში ნადირობდნენ“².

გ. შარვაშიძე მეგობრული გრძნობითა და შემოქმედებითი იდეური მისწრაფებებით იყო დაკავშირებული ი. ჭავჭავაძესთან. ისინი ერთმანეთს ჯერ კიდევ 1873 წელს გაეცნენ და ბოლომდე მეგობრები დარჩნენ. ამას ადასტურებს ილიას მცირე მეუღლისადმი გაგზავნილი წერილები. 1873 წ. 12 სექტემბერს ილია თავის მეუღლეს წერდა: „აქ პეტერბურგში მე დავდივარ ჩვენ ძველ პროფესორთან ჩუბინოვ-

¹ ს. ჯანაშია, გიორგი შარვაშიძე, სოხუმი, 1948, გვ. 18.

² გაზ. „საქართველო“, № 16, 1917.

თან, ვარვარა ილინიშნასთან, რომელმაც შენ სიყვარულით მოგვიკითხა, ვანო ორბელიანთან, ლადო ამილახვართან და ამ დღეებში ვნახავ გიორგი შარვაშიძესაც, რომელიც ჩემთან ყოფილიყო და მე შინ არ დავხვდით¹; 9 დღის შემდეგ ილია შეხვედრია გიორგი შარვაშიძეს. „აქ ვარვარა ილინიშნა არის, ვანო ორბელიანი და გიორგი შარვაშიძე თავისი ცოლით და ღითა. ხანდახან ამათთან დავდივარ ხოლმე და ღროს ვატარებ²“.

ი. ჭავჭავაძისა და გიორგი შარვაშიძის ეს დამეგობრება მაშინვე შემოქმედებით თანამშრომლობაში გადაზრდილა. აღნიშნულს ადასტურებს ი. ჭავჭავაძის 1873 წლის 19 დეკემბრით დათარიღებული წერილი. „იმ დღეს გიორგი შარვაშიძესთან ვიყავი, — ატყობინებდა იგი თავის მეუღლეს, — აი მთავარის შვილი რომ არის, ამას წინათ თვითონ მოვიდა და მთხოვა: შექსპირის ტრაგედია (მეფე) ლირი, რომელიც ქართულად ინგლისურიდან გადავთარგმნეთ, წაგვიკითხეო, წავეღო წასაკითხავად. კარგა ბლომა ხალხი იყო და ძალიან მაიწონეს. ასე იფიქრე, ქალებმა იტირეს და კაცები კი სულ აფერუშნ იძახოდნენ“³.

ი. ჭავჭავაძე გაზ. „ივერიის“ ფურცლებზე დიდ ადგილს უთმობდა აფხაზეთის თანამედროვე ცხოვრებისა და მისი ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის უმნიშვნელოვანეს საკითხებს. მას მიწერ-მოწერა ჰქონდა აფხაზური ანბანის ერთ-ერთ შემდგენელ ივანე გეგიასთან და სხვ. ილია დაუღალავად ზრუნავდა აფხაზეთში სასკოლო ქსელის გაფართოებისათვის.

1903 წელს ილია სოხუმში ჩავიდა. ელვის სისწრაფით მოედო მთელ ქალაქს მისი სტუმრობა. ადგილობრივ მოღვაწეთა თაოსნობით დიდი ილიას პატივსაცემად შეხვედრები და ბანკეტი მოაწყვეს, სადაც ძმობის, მეგობრობისა და სიყვარულით აღსავსე სიტყვებით მიმართავენ ერთმანეთს.

ილიამ აქტიურად დაუჭირა მხარი სოხუმელების მოთხოვნას 1899 წელს სოხუმის ქალაქის თავად დასახელებულ ა. სარაჯიშვილის არჩევაზე და სხვ.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 424.

² იქვე, გვ. 425.

³ ს. ბლაჟბა, ილია ჭავჭავაძე და აფხაზეთი. „ლიტ. საქართველო“, 1954, 23 ნომბერი, № 276.

იმდენად მრავალმხრივი და საყურადღებოა თერგდალეულთა დაინტერესება აფხაზეთის ისტორიისა და კულტურის საკითხებით, მათი ზრუნვა აფხაზი ხალხის გათვითცნობიერებისა და დაწინაურებისათვის, რომ იგი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

**§ 2. თერგდალეულთა ლაკვირვებიანი ქართველი ერის
ნიშანთვისებაზე მისი კონსოლიდაციის ძირითადი ეტაპების
ვისწავლით**

თერგდალეულთა ბელადმა, ი. ჭავჭავაძემ, გარდა იმისა, რომ პირველმა ჩამოაგდო სიტყვა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ერის ნიშანთა ერთობაზე, მან „ერთობა ისტორიისა“, ერთ ისტორიულ უღელში მყოფი ხალხებისა, ერის სხვა დამახასიათებელ ნიშანთა შორის, უპირველეს და უმთავრეს ნიშნად მიიჩნია¹. ილიასეული „ერთობა ისტორიისა“ არსებითად ეკონომიური ცხოვრების ერთობის ცნებას უახლოვდება. ილია, მართალია, ისტორიის ერთობას ერის უმთავრეს ნიშნად მიიჩნევს, მაგრამ მას, ენა როგორც ეს ცნობილია, ერის ერთ-ერთ უმთავრეს ნიშნად მიაჩნია.

აღსანიშნავია, რომ ი. გოგებაშვილმა ასევე სცადა ერის ზოგიერთ ნიშანზე („ეროვნების ბურჯებზე“) გაემახვილებინათავისი ყურადღება. მან ტერმინ „ნიშნის“ მაგიერ „ბურჯი“ იხმარა. 1890 წელს გამოაქვეყნა ნარკვევი: „ბურჯი ეროვნებისა“. ამ ნარკვევში ი. გოგებაშვილმა ერის მთავარ ნიშნად „დედა-ენა, ეს ძირითადი ეროვნული ძალა, მთავარი ბურჯი ეროვნებისა“ აღიარა და თავისი მოსაზრების სათანადო დასაბუთებაც სცადა. ამავე აზრს იზიარებს ი. ჭავჭავაძეც, როდესაც წერს: „არსებითი ნიშანი ეროვნებისა, მისი გული და სული ენაა“². ამრიგად, ილია ენას ერის ერთ-ერთ უმთავრეს ნიშნად მიიჩნევს. თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, იგი ენის ერთობასთან შედარებით, უპირატესობას მაინც „ისტორიის ერთობას“

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 309.

² იქვე, ტ. VI, გვ. 107.

ანიკებს. რადგან, ილიას აზრით, „ყოველი ერი თავისი ისტორიით სულდგმულობს“.

ი. გოგებაშვილმა სპეციალური წერილი უძღვნა ეროვნულ საკითხს სათაურით: „ნაციონალური ერთობა ქართველობისა“¹. ეს პატარა წერილი თავისი შინაარსით პოლემიკურია. ავტორის სიტყვით იგი მიზნად ისახავს პასუხი გასცეს ზოგიერთ „ნეგობარს“, რომლებიც ამტკიცებდნენ, რომ ქართველები „ერა ვერ შეადგენენ და მხოლოდ თემების გროვას წარმოადგენენო“. ამ უსაფუძვლო შეზღუდულებას ისინი იმაზე ამყარებდნენ, რომ ქართველებმა თითქმის „ათასი წლის განმავლობაში ვერ მოახერხეს ერთი სახელმწიფო შეედგინათ“, და რაკი ეს ვერ შესძლეს, იგი არც ერაღ ჩაითვლებათ. ი. გოგებაშვილი ასაბუთებს, რომ ქართველებს მართლაც რომ არ შეეძქნათ სახელმწიფო და იგი ისტორიულად უსახელმწიფო ერი ყოფილიყო, ეს ნიშანი მაინც არ გამოადგებოდა იმის დასამტკიცებლად, რომ ქართველები ერს არ შეადგენენ¹.

თერგდალეულებს,—ი. გოგებაშვილს სახელმწიფოებრივობა არ მიაჩნია ერის აუცილებელ ნიშნად. ავტორის ეს მოსაზრება მართებულია და იგი საესებით შეესაბამება მარქსისტულ თეორიას. მეორე მხრივ ვერ დავეთანხმებით ი. გოგებაშვილს, რომელიც სხვა თერგდალეულთა მსგავსად, ერს განიზილავს როგორც ზეისტორიულ კატეგორიას, რომელიც ჩამოყალიბდა წინაკაპიტალისტურ ისტორიულ პერიოდში და არა კაპიტალიზმის ეპოქაში. ცხადია, ერის ასეთი გაგება მარქსიზმისათვის მიუღებელია.

ქართველი ერი, თერგდალეულების გაგებით, უძველეს ხალხებს მიეკუთვნება. იგი, ძველი ბერძნების მსგავსად უძველეს ეპოქიდან მოკიდებული არსებობს. ქართველებს რაკი ერთი მამამთავარი ქართლოსი მოეპოვებათ, ამიტომ „ერთი ტომისანი არიან, ერთ ენაზე უბნობენ, ერთი ლიტერატურა ღაბაღდეს“, ამასთანავე აქვთ ერთი სარწმუნოება. ი. გოგებაშვილის აზრით „ყველა ამას ემატება ერთი ისტორიული მოვლენაც, რომელსაც ბერძნების წარსულში ვერა ვხედავთ: — ათასი წლის განმავლობაში საქართველო ხშირად ერას შეერ-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 321.

თებულს სახელმწიფოს წარმოადგენდა ფარნაოზიდგან დაწყებული მეთექვსმეტე საუკუნემდე¹. ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, ამტკიცებს, რომ ქართველთა ნაციონალური ერთობა ოდითგანვე ძველ ბერძნებზე უფრო მყარი ყოფილა; საერთოდ კი ი. გოგებაშვილსა და თერგდალეულებს მე-15 საუკუნე გარდატეხის პერიოდად მიაჩნიათ საქართველოს ისტორიაში.

ი. გოგებაშვილი არ უარყოფს საქართველოში თემობრივ განკერძოებულობას სახელმწიფოებრივი ერთობის არსებობის პირობებშიაც კი. მისი სამართლიანი შენიშვნით, გერმანიაში და სხვა ქვეყნებშიც ჰქონდა ადგილი მსგავს მოვლენას, მაგრამ არავის მოსვლია აზრად, რომ გერმანელები არ მიეჩნიათ ერად და ელიარებიანთ ცალკე თემების უბრალო კრებულად.

ამრიგად, ი. გოგებაშვილის აზრით, თემობრივი ერთგვარი განკერძოებულება, რაც მეტნაკლებად ყველა დიდ და მცირე ერებს ახასიათებს ისტორიულად, ერისთვის დამახასიათებელი სხვა ძირითადი ნიშნების არსებობის პირობებში, არ წარმოადგენს მხოლოდ საქართველოსათვის დამახასიათებელ ისტორიულ მოვლენას და იგი არგუმენტად არ გამოადგებათ იმათ, ვინც ქადაგებს, რომ ქართველები ერი კი არა, არამედ თემების გროვააო.

ქართველთა ეროვნული ერთობის უგულებელმყოფნი სხვა „არგუმენტებსაც“ იშველიებდნენ. მაგალითად, მათი „მტკიცებით“ ამერებს თავის ქალა განიერი აქვთ, ხოლო „იმერებს წოწლოკინა, მაღალიო. მაშასადამე, ფიზიკური ტიპი ერთი არ არის და ერთ ერად ვერ ირიცხებიანო“².

ი. გოგებაშვილი რასობრივ კონცეფციაზე დამყარებულ ამ შეხედულებასაც აბათილებს საესებით სწორი თეორიული პოზიციიდან. მისი აზრით კიდევ რომ იყოს ეს განსხვავება ტიპისა, იგი „იმისაგან წარმოსდგება უმთავრესად, რომ ყოველი ერი ერევა მოსაზღვრე ხალხში ჭორწინებით და ამის გამო ეცვლება აგებულება და სახიერება, ხოლო ეს ცვლილება ნაციონალური ტიპისა სრულიადაც არ არღვევს ერთობას ერისას,

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 322.

² იქვე.

თუ ეს ერთობა დამყარებულია იმ საერთო საუნჯეზე, რომელიც ჩვენ ჩამოუთვალეთ“¹.

ი. გოგებაშვილის ეს მოსაზრება შორს დგას ნაციონალური შეზღუდულობისა და ბურჟუაზიული რასობრივი ქადაგებისაგან. თავისი შინაარსით იგი რევოლუციურ-დემოკრატიულია, რომელიც ერის მარქსისტულ თეორიას უახლოვდება. მიუხედავად ამისა, გარკვევით უნდა ითქვას, რომ ქართველი ერის ჩამოყალიბებისა და მისი ეროვნული კონსოლიდაციის ხანგრძლივ პროცესს ი. გოგებაშვილი ცალმხრივად განიხილავს. დიდი პედაგოგი ბოლომდე ვერ ჩაწვდა ერის ჩამოყალიბების იმ არსებით მოვლენებს, რაც გამოიწვია ქვეყნის კაპიტალისტურმა განვითარებამ, რასაც შედეგად მოჰყვა ქვეყნის ეკონომიკის ერთობის დამკვიდრება, ტერიტორიის მთლიანობის აღდგენა და ა. შ.

ი. გოგებაშვილის აზრით მცდარი და ყოვლად უმართებულოა, როცა „ქართველი ერი, სრულიად ისტორიული, რომელმაც მეოთხე საუკუნეში მიიღო ქრისტიანობა... აუარებელ მტერს გასცა პასუხი, შექმნა მდიდარი, ათასწლოვანი ლიტერატურა და კულტურული ერების სიმალლეზე ავიდა, იხსენიება არა ერად, არამედ თემებად... რომელთაც არც ანბანი აქვთ, არც მწიგნობრობა, არც ისტორია“². ამ გაქმადრებულ ბრძოლაში ერის ცნების თავისებურ გაგებას იძლევა ი. გოგებაშვილი წერილში: „ქართული მიმართულება“, რომელიც 1901 წელს დაიბეჭდა გაზ. „ივერიაში“³. მისი აზრით, ქართველებს აქვთ განსაზღვრული მიმართულება „გადაჭრილი სიმბოლო პოლიტიკური სარწმუნოებისა, რომლის მიხედვითაც ქართველობა აღიარებს თავის მტკიცე ერთობას რუსეთთან“. „ქართველობა ყოველმხრივ ღონობს იმისათვის, რომ გააძლიეროს და ააღორძინოს ეროვნული ძალები, ეროვნული საძირკველი, განამტკიცოს ეროვნული ერთობა“. ი. გოგებაშვილის აზრით, ერის საძირკველს. ბურჯს წარმოადგენს „ტერიტორია, მიწა-წყალი, მამული. სამშობლო“. „მშობლიური მიწაწყალი, მამული“ მას მარტო ნავთიერ ფაქტორად არ მიაჩნია, ამ ცნებაში იგი ერის

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 322.

² იქვე, გვ. 323.

³ იხ. „ივერია“, 1901, № 116, 117.

ფსიქიკასა და ეროვნულ ხასიათსაც გულისხმობს. „წაართვით ერს მისი მიწა-წყალი, მიხი ტერიტორია და იგი დაჰყარგავს არა მარტო ნიადაგს არსებობისას, არამედ მოსწყდება იმ დიდებულ ისტორიულ სულსაც, რომელიც სამშობლოში ტრიალებს“¹.

ეროვნული ერთობის საძირკველად, მის მეორე ბურჯად, როგორც აღინიშნა, ი. გოგებაშვილი მშობლიურ ენას ასახელებს: „ერის განვითარება პირდაპირ დამოკიდებულია ენის განვითარებაზე... თუ ენა უკან-უკან მიდის და ღარიბდება, აზროვნება ქვეითდება, უძლურდება და ღარიბდება“². ი. გოგებაშვილი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ეროვნულ სკოლასა და ეკლესიას, ენის განვითარებისა და ერის სულიერად ამაღლების საქმეში. მისი აზრით, ქრისტიანული და მართლმადიდებლური ეკლესია იყო და არის „სათავე ხალხის ზნეობისა, ეთიკისა; ხოლო თვითონ ეთიკა, სპეტაკი ზნე, საძირკველია ხალხის არსებობისა, სიმტკიცისა და კეთილდღეობისა“³. ი. გოგებაშვილს და მის ზოგიერთ თანამოაზრეებს ქრისტიანულ რელიგიაზე ამგვარი ცალმხრივი და შეზღუდული მსჯელობით, ქართველი ხალხის ერთობის ფარგლებს იქეთ რჩებოდათ როგორც მაჰმადიანი, ასევე კათოლიკე ქართველები, რაც მეცნიერულად და ისტორიულად ყოველად გაუმართლებელია.

ი. გოგებაშვილი პირველი იყო, რომელმაც 1893 წ. 30 აპრილს, სააზნაურო სკოლის საზოგადოების წლიურ კრებაზე წარმოთქმულ სიტყვაში განსაკუთრებით შეაჩერა ყურადღება ერის ერთ-ერთ ძირითად ნიშანზე, — ტერიტორიაზე და განაცხადა: „...თუ ხალხი გამოესალმა მიწაწყალს, მისი გაქრობა დედამიწის ზურგიდან აუცილებელი გახდება... მიწა-წყალი ნამდვილი ფესვებია ერის ცხოვრებისათვის, და როგორც ხე, მოშორებული ფესვებს, ხმება, ისე ერი იღუპება, როცა ხელიდან ეცლება მიწა-წყალი, ტერიტორია“⁴.

ამრიგად, ი. გოგებაშვილს ერის ძირითად ნიშნებად მიაჩნდა ენა და ტერიტორია.

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 245.

² იქვე, გვ. 246.

³ იქვე, გვ. 250.

⁴ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 1, გვ. 418.

ბ. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, ს. მესხი, ნ. ნიკოლაძე და ა. წერეთელი ქართველი ერის დანაშაუნი ნიშნებს — „ერის ბურჟუაზი“ არ ტოვებენ უსურაღლებოდ და მათ სხვადასხვა კუთხიდან სწავლობენ მეტ-ნაკლები სიღრმით. მაგალითად, თერგდალეულები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ხალხური პოეზიის, ხალხის ზნე-ჩვეულების, თქმულება-გადმოცემების, ზღაპრებისა და სხვა ხასიათის ეროვნულ მასალებს, ილტვიან მათი შევიწროებისათვის. ამით მათ სურდათ რეალისტურად შეეცნოთ ხალხის ისტორია და აწმყო, ჩასწვდომოდნენ მის სულსა და ფსიქიკურ სამყაროს. ამ გზით თერგდალეულებმა სცადეს შეესწავლათ და დაედგინათ ერის ერთ-ერთი ნიშანი, — ერის ფსიქიკური წყობა.

ს. მესხი, ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში, აყალიბებს თავის შეხედულებებს ერის ნიშნებზე. მისი აზრით, ცარიზმი ქართველ ხალხს ართმევს იმას, რაც „ორი ათასი წლის განმავლობაში სისხლის ღვრით და ტანჯვა-წყალებით შეუძენია და ძვირფას საუნჯეთ გადმოუცია თავის შთამომავლობისათვის“. ს. მესხის დასკვნით, ქართველობამ „უნდა დაიცვას ყოველივე ის, რაც ერს ერად ხდის: ენა, ხასიათი, ზნე-ჩვეულება, მიწა-წყალი“¹. ქართველი ერის ძირითადი ნიშნების დაცვისათვის ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში, თერგდალეულები ჯანსაღ პატრიოტულ პოზიციებზე იდგნენ და ხალხში სამშობლოსადმი სიყვარულს აღვივებდნენ. შეიძლება ამ მხრივ ისინი ერთგვარად აჭარბებდნენ კიდევ, მაგრამ ს. მესხის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ეროვნული ჩაგვრის პირობებში ცოტა უფრო გადამეტებული მამულის სიყვარული უადგილო არ არის“².

ილიას რწმენით ერის ნიშნებია: ენის, სარწმუნოების, გვარტომობის, ისტორიული ცხოვრებისა და სვე-ბედის ერთიანობა; გ. წერეთლის აზრით — „ნაცია, ან ერთი ტომის ხალხი, ეწოდება იმ ნაწილს კაცობრიობისას, რომელიც ცხოვრობს ერთს რომელსავე მხარეში... იმყოფება რამდენიმე ათასი წლებით ერთსა და იმავე ბუნების გავლენაში“ და სხვ., რომ

¹ ს. მესხი, თხზ., ტ. 1, გვ. 418.

² იქვე, გვ. 418.

გორც ვერწმუნდებით, თერგდალეულები ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველები არიან, რომელნიც მეტ-ნაკლები სიღრმით შეჩერდნენ ერის ნიშნებზე, ერის რაობის თეორიაზე და მეცნიერულად საყურადღებო დასკვნები მოგვცეს. მართალია, თერგდალეულები ერის ნიშნების განსაზღვრისას ვერ ამაღლდნენ ერის ცნების მარქსისტულ გაგებამდე, მაგრამ სამეცნიეროდ წამოაყენეს მთელი რიგი ისეთი დებულება, რომელიც ეწინააღმდეგება მაშინდელ იდეალისტურ ცრუ-მეცნიერულ შეხედულებებს და თავისი შინაარსით რევოლუციურ-დემოკრატიულია. ი. გოგებაშვილის შესხედულებით, „ყოველ ერს, მეტადრე ისტორიულს, რომელმაც თავისი ენა ლიტერატურულ სიმაღლეზე დააყენა, გადაბირება, უცხო ტომის გზაზედ დადგომა, არამც თუ გადაასხვაფერებს, არამედ შინაარს დაუქცნობს, გონებრივად დაამდაბლებს, ზნეობით დასცემს, ენას გაუღატაკებს... და ბოლოს სრულიად ალგვის მას დედამიწის ზურგიდან“¹.

ი. გოგებაშვილი რუსიფიკატორული პოლიტიკის მძვინვარე წლებში ხალხს თვითმოქმედების გაძლიერებისაქენ მოუწოდებდა და დასძენდა: „შეუპოვრად, გულადად, ვაეკაცურად ვებრძოლოთ ჩვენს ბედსა და გულში გვიღვივოდეს ბრწყინვალე იმედი მომავალისა“². მისი ღრმა რწმენით, „ჩვენის ქვეყნის მომავალი დამყარებულია გლეხობის წარმატებაზედ, როგორც ერის უმრავლესს და მშრომელ წოდებაზე“³.

თერგდალეულებს ეროვნული გადაგვარება, — საკუთარ ეროვნებაზე და ადამ-წესებზე ხელის აღება, — ადამიანის ფიზიკურ და სულიერ გათახსირებად, გაღატაკების და დალარების პირობად მიაჩნიათ. თავისი ამგვარი მოსაზრების დასამტკიცებლად ი. გოგებაშვილს მაგალითი მოაქვს აჭარისა და შავშეთ-ერუშელეების სინამდვილიდან. „უკანასკნელნი, ძველ საუკუნეებში, — წერს ი. გოგებაშვილი, — განთქმულნი იყვნენ თავისი მამაცობით, გამბედაობით, ვაეკაცობით და შეადგენდნენ წინა ბურჯს საქართველოსას. შემდეგში მათ ძალა უნებურად, უღალატეს ეროვნებას და დედა ენას, გასცვალეს იგი

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 1, გვ. 365—366.

² იქვე, გვ. 366.

³ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 229—230.

ოსპალურ ენაზე და ჩვეულებაზე და რა შედეგი მოიმეცა? ეხლა წავშელ-ერუშელნი ყოვლად საცოდავნი, მხდალნი და წყალწაღებულნი არიან. ...სრულიად სხვა სურათსა ვხედავთ აქარაში. მართალია, აკარელებმაც სარწმუნოება შეიცვალეს. მაგამ ენასა და ეროვნებას არ უღალატეს და თავით ფეხებამდე დაჩინენ ქათველებად და დასეთ რა ვაჟკაცობით, გამბედაობით და მსნეობით არიან შემკულნი¹. ი. გოგებაშვილის ღრმა რწმენით, „ანთეოზიციტ ძლიერია მთელი ერი საზოგადოდ და ყოველი ადამიანი კერპოდ, ვიდრე იგი მტკიცედა სდგას ეროვნულს ნიადაგზედ, ხოლო ანთეოზიციტ სუსტდება და იოჯება, როდესაც იგი შორდება ამ ნიადაგსა და სწყვეტს მასთან განმაცხოველებელ კავშირსა...“².

ი. გოგებაშვილს გაგებითვე „ერის გადაგვარება და გაქრობა მარტო მის კერპო უბედურებას როდი შეადგენს; იგი ნამდვილი დანაკლისია თვით კაცობრიობისათვის, რომელსაც ამით აკლდება ერთი თავისი ნაწილი ანუ წევრი ...ერთმა წარჩინებულმა მწერალმა კაცობრიობა შეადარა მგალობელთა დიდს გუნდს, სოროსა, რომლის ჰარმონია მხოლოდ მაშინ არის სავსე და სრული, როდესაც ყველა ხალხი, თავის შესაბამის ხმით იღებს მონაწილეობას მსოფლიო ღაღადისში. შესწყდა რომელიმე ერის ხმა? გაღარბდა კაცობრიობის ხოროს ჰარმონია. შესუსტდა მსოფლიო ღაღადისი“³.

ქართული მდიდარი არქიტექტურული და ხელოვნების ზეგლები: მხატვრობა, ფრესკები და ქანდაკებანი, მათი სტილის ერთობა, გამოხატავს ქართველი ხალხის კულტურის ერთობასაც. იგი ასეთ ელემენტად ყალიბდებოდა ფეოდალიზმისა და მის წინარე ეპოქებში. ქართველი ტომები მათ მიერ შექმნილ უძველესი პიუბლიკ, საგმირო ეპოსით და ლეგენდებით, მატერიალური კულტურის ძეგლებითა და არქიტექტურული ნაკვებობებით ქმნიდნენ დიდ კულტურულ ტრადიციას, რომელიც მუდამ შემოქმედებით ძიებასა და ნოვატორობასთან იყო დაკავშირებული და ხალხის კულტურის ერთობაზე ღაღადებდა.

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 237.—238.

² იქვე, გვ. 238.

³ იქვე, გვ. 239.

ვ. ი. ლენინი წერდა: „ყველაზე საიმედო საზოგადოებრივ მეცნიერების საკითხში და აუცილებელი იმისათვის, რომ ნამდვილად შევძლოთ ამ საკითხისადმი სწორად მიდგომა და არ დავიბნეთ უამრავ წვრილმანებში, არის ის, რომ არ დავივიწყოთ ძირითადი ისტორიული კავშიარი; ყოველ საკითხს შევხედოთ იმ თვალსაზრისით, თუ როგორ წარმოიშვა ისტორიაში განსაზღვრული მოვლენა, რა და რა მთავარი ეტაპები განვლო ამ მოვლენამ თავის განვითარებაში, და მისი განვითარების თვალსაზრისით შევხედოთ, თუ რად იქცა ეს მოვლენა ამჟამად“¹.

ქართველმა ხალხმა, მეტ-ნაკლებად საკუთარ ისტორიულ ტერიტორიაზე განვლო თავისი ეთნიკური და სოციალ-ეკონომიური განვითარების ყველა ძირითადი საფეხური ადამიანთა ერთობის უმდაბლესი ფორმიდან, — გვარიდან დაწყებული, მისი განვითარების უმაღლეს, — ერად ჩამოყალიბების, ფორმამდე.

ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის ძირითადი პერიოდები (მისი დაახლოებითი ქრონოლოგიური ჩარჩოები), ჩვენ ასე გვესახება:

პ ი რ ვ ე ლ ი პ ე რ ი ო დ ი ეს არის საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე მცხოვრებ ტომობრივი შემადგენლობიდან ქართველ ტომთა — ქართების, ზანების — კოლხების, მეგრულ-ჰანების და სვანების ტომობრივად ჩამოყალიბების ხანგრძლივი პროცესის დამთავრება, მისთვის დამახასიათებელი ყველა ელემენტით (ენა, ტერიტორია, ფსიქიკური წყობა და სხვ.), მეტ-ნაკლებად ძველი წელთაღრიცხვის II ათასწლეულით უნდა თარიღდებოდეს;

მ ე ო რ ე პ ე რ ი ო დ შ ი ქართველ ტომთა ხანგრძლივ კავშირებად გაერთიანებით საფუძველი ეყრება ქართულ-კოლხურ და ქართულ-იბერულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანების — იბერულ-კოლხური სამხედრო-დემოკრატიული ტიპის სამეფოებს თავიანთი ეკონომიკითა და კულტურით. ესაა ტომობრივი ერთობის ნიადაგზე აღმოცენებული თვისობრივად ახალი, მაღალი საფეხური, რომელიც მართალია, ეროვნებამდე ვერ

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 555, 558.

ამაღლებულა, მაგრამ უკვე შეიცავს მის ზოგიერთ ნიშანს. ამ პერიოდის ქრონოლოგიური ჩარჩო დაახლოებით ძველი წელთაღრიცხვის XI—VI საუკუნეებს უნდა მოიცავდეს.

მესამე ანუ ეროვნების პერიოდი, — ესაა კოლხურ-იბერიული სამეფოების ერთმანეთთან დაახლოების ხანა, მათი მონათესავე და მეზობელი ტომების ეროვნებად გაერთიანება კოლხურ-იბერიულ სამეფოების საფუძველზე, როცა ხდება მათი ერთ ქართულ ფარნავაზიანულ სახელმწიფოებრივ დინასტიაში გაერთიანება. ეს პერიოდი იწყება ძველი წელთაღრიცხვის IV საუკუნეში და გრძელდება ახალი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნემდე. ამ პერიოდში ჩნდება ქართული დამწერლობა, მკვიდრდება ერთიანი წარმართული რელიგიური სისტემა. ახალი წელთაღრიცხვით IV საუკუნეში იმარჯვებს ქრისტიანული რელიგია, ჩნდება ქართული, სალიტერატურო ენა, ღრმავდება ქვეყნის ფეოდალიზაციის პროცესი, ხდება აზნაურთა და უაზნოთა მკვეთრად ჩამოყალიბებულ კლასობრივ ინტერესთა დაპირისპირება, სასულიერო წოდების გამოყოფა და მისი ჩაყენება გაბატონებული ფეოდალური კლასის სამსახურში.

მეოთხე პერიოდში, ანუ არაუგვიანეს VIII საუკუნისა, იწყება ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბება. რომელიც თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს XII საუკუნეში, — თამარ მეფისა და რუსთაველის დიად ეპოქაში აღწევს. ამავე პერიოდში XII—XIII საუკუნ. კაპიტალისტური ელემენტების ჩასახვისა და აღმოცენების შედეგად იწყება ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების ერთიანი პროცესი. რომელიც შეწყდა მონღოლ-თათართა შემოსევების გამო. XIII—XV საუკუნეებში საქართველოში იმარჯვებს ბატონყმობა, რომელიც 1861 წლის საგლეხო რეფორმის გატარებამდე არსებობდა. ამავე პერიოდშივე განუხრელად მოქმედებდა გარეშე ეკონომიური იძულების კანონი.

მეხუთე პერიოდში ქართველი ხალხი აღწევს თავისი ერთობის ადრე დაწყებული პროცესის უმაღლეს საფეხურს — ერად ჩამოყალიბებას. ეს პროცესი იწყება XIX საუკუნის 30-იან წლებიდან და მთავრდება ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა ბატონყმობის რღვევისა და მისი გადაყარდნის

პირობებში ახალი კაპიტალისტური სოციალ-ეკონომიური წარმოების წესი იმარჯვებს და ქვეყნის ეკონომიური ერთობის დამკვიდრების საფუძველზე ხორციელდება ქართველი ხალხის ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბება.

მეექვსე პერიოდში დიდი ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვებისა და ბურჟუაზიული წარმოების წესის მოსპობის საფუძველზე, სსრ კავშირის სხვა მოძმე ერებთან ერთად, იწყება ქართველი სოციალისტური ერის ჩამოყალიბება და განვითარება წარმოების სოციალისტური წესის ბაზაზე, იქმნება ერის ახალი ტიპი -- ქართველი სოციალისტური ერი¹.

ამრიგად, ქართველმა ტომებმა, ქართველმა ხალხმა თავის სოციალ-ეკონომიური განვითარების და ეთნიკური კონსოლიდაციის ისტორიული პროცესის მთელ მანძილზე წარმოშვა ქართველი ერის ორი ტიპი, ბურჟუაზიული და სოციალისტური. ი. ბ. სტალინმა ეროვნულ საკითხზე დაწერილ სპეციალურ ნაშრომებში მარქსისტულ ლიტერატურაში პირველად ჩამოაყალიბა ერის დამახასიათებელი ნიშნები, მოგვცა ერის ცნების მარქსისტული განსაზღვრა, რომელიც დღესაც შეურყეველია და კარგად ასახავს ქართულ სინამდვილესაც!

მკვიდრ მეცნიერულ პოზიციებზე მდგარი ქართული ისტორიოგრაფია ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბებას კაპიტალიზმის ეპოქას უკავშირებს. იგი კონკრეტულ-ისტორიული მა-

¹ ამიტომ შეზეღულება, რომლის თანახმადაც თითქმის მარქსიზმ-ლენინიზმის ნაშრომები იძლევიან საფუძველს, ერების მესამე ტიპის აღიარებასათვის „ფეოდალური ერის“ სახით, ანდა მტკიცება, რომ თითქმის არსებობდა ქართული ფეოდალური ერი, როგორც განსხვავებული, მესამე ტიპის ერი, დაუსაბუთებელი და მცდარია. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ არც მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა ნაშრომები და არც საქართველოს რეალური ისტორიული სინამდვილე არ იძლევიან იმის საფუძველს, რომ ვამტკიცოთ ქართული ფეოდალური ერის არსებობა. (ამგვარი მოსაზრებანი განვითარებულია პროფ. ი. კეკელიძის ნაშრომში, ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაციის ეტაპები; თბ., 1966, გვ. 9 და სხვ.). პროფ. ვ. ბრეგაძემ და პროფ. ა. სურგულაძემ თურნ. „ამაცნეში“ გამოაქვეყნეს წერილები, რომლებშიც გაკრიტიკებულია პროფ. ი. კეკელიძის აქ დასახელებული თეზისები. მაგრამ ამ კამათში პროფ. ა. სურგულაძემ სახელმწიფოებრიობა, ზოგიერთების მსგავსად, ერის ნიშნად აღიარა, რაც, ვფიქრობ, ასევე სამართლანად იქნა გაკრიტიკებული ჩვენს პრესაში.

აღლის მეცნიერულად განზოგადების საფუძველზე დაასკვნის, რომ ქართველი ხალხი თავისი ბრძოლა საუკუნოვანი არსებობის მანძილზე ერის ძირითადი ნიშნების ჩასახვა-განვითარებისა და ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესის გაღრმავების საფუძველზე ერად მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, კაპიტალიზმის ეპოქაში ჩამოყალიბდა, — თავის განვითარებაში კი, მხოლოდ ორი ტიპის, — ბურჟუაზიული და სოციალისტური ტიპის ერები წარმოქმნა.

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები ერების გაჩენას და ერების ბედს აღმავალი კაპიტალიზმის ეპოქას უკავშირებენ, რადგან „ერები არ ყოფილან და არც შეიძლება ყოფილიყვნენ წინა კაპიტალისტურ პერიოდში“¹. ვ. ი. ლენინის აზრით „ნაციონალური კავშირის შექმნაც ბურჟუაზიული კავშირის შექმნა იყო და მეტი არაფერი“².

ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბებას, როგორც აღენიშნეთ, წინ უსწრებდა ეროვნული კონსოლიდაციის ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი ქართული ენის, ტერიტორიის, ფსიქიური წყობისა და ეთნიკური შედგენილობის ერთობის დამკვიდრების სახით. თავის დროზე ყველა ეს ნიშნები ეროვნების ნიშნად რჩებოდა, ვიდრე კაპიტალისტური ურთიერთობის პირობებში, ქვეყნის ეკონომიკური ერთობის საფუძველზე, ქართული ხალხი ერად არ ჩამოყალიბდა.

¹ ი. ბ. სტალინი, თხზ., ტ. II, გვ. 372.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. I, გვ. 170.

თერგდალეულთა შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის წყაროებზე და დამხმარე დისციპლინებზე (ბრძოლა მუშობლიურ ისტორიის ახალი მასალებით) გამდიდრებისათვის)

§ 1. ისტორიული წყაროებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება

თერგდალეულთა ისტორიული ახალი კონცეფციის ამოხა-
ვალმა დებულებებმა, როგორცაა — ისტორიის შემოქმედად
ხალხის აღიარება, ისტორიის შესწავლის საგნად ხალხის მა-
სების მიჩნევა და სხვ., — თავისი ნათელი გამოხატულება სა-
ქართველოს ისტორიის წყაროებისადმი და დამხმარე დისციპ-
ლინებისადმი დამოკიდებულებაში პოვა. ამ დარგში თერგდა-
ლეულთა მემკვიდრეობა უაღრესად კრიტიკული და შემოქმე-
დებითი ხასიათისაა. ჩვენთვის ცნობილია ილიას დამო-
კიდებულება „ქართლის ცხოვრებისა“ და სხვ. წყაროები-
სადმი.

თერგდალეულთა აზრით, ხალხის მეცნიერული ისტორიის
დაწერა ოფიციალური ისტორიული წყაროებით შეუძლებე-
ლია, რადგან ამ წყაროებში ხალხთა მასების ცხოვრება მივი-
წყებული, ან დამცირებულია. ამიტომ, თერგდალეულებს მშობ-
ლიური ისტორიის საშენ მასალად სულ სხვა ხასიათისა და ში-
ნააზრის წყარო და მასალა აინტერესებდათ. ისინი თავიანთი
მოღვაწეობის დასაწყისიდანვე, გულმოდგინედ შეუდგნენ მათ
მოძებნას და სისტემაში მოყვანას.

ი. ჭავჭავაძის მიერ დაარსებულ „საქართველოს მოამბეში“
დიდი ადგილი ჰქონდა დათმობილი საქართველოს ისტორიის
საკითხებს. ამ დარგს ემსახურებოდა და წარმართავდა ჟურ-
ნალის ცალკე განყოფილება. ჟურნალმა ამ მხრივ გააგრძელა

და ახალ საფეხურზე აიყვანა ქართული პრესის (ცერძოდ, სოლ. დოდაშვილისა და „ცისკრის“ მწერალთა) ტრადიციები¹.

თერგდალეულები თავიანთ შემოქმედებაში საზოგადოდ, როგორც წესი, მოვლენებს ისტორიული და შედარებითი მე-
თოდის ასპექტში განიხილავენ. მაგალითად, ი. ჭავჭავაძე სა-
ქართველოს ისტორიისა და მისი თანამედროვეობის საკვანძო
საკითხებს ყოველთვის განიხილავდა მსოფლიო ისტორიის
ანალოგიურ მოვლენებთან სრულ შესატყვისობაში. „საქართ-
ველოს მოამბის“ პირველ ნომერში დაიბეჭდა დობროლიუბო-
ვის რევოლუციურ-დემოკრატიული და ეროვნულ-განმათავი-
სუფლებელი შინაარსის ნაწარმოები „მამა ალექსანდრე გავა-
ცი და მისი ქადაგება“, რომელსაც ერის გასათვითცნობიერებ-
ლად დიდა შემეცნებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. თარგმანს თან
ერთვოდა რედაქციის მეტად საყურადღებო კომენტარები და
განმარტებანი. მაგალითად, „საქართველოს მოამბეში“ გამოქ-
ვეყნდა დობროლიუბოვის ერთ-ერთი ნაწარმოები, რომელშიც
ეწერა: „რაკი რომ იტალიის ნაციონალობა დამკვიდრდება
რომში, დაეცემა კიდევ უკანასკნელი ბოძი საკათალიკო ობს-
კურსანტობისა (1) და თვით სამღვდელოცა რაკი ნახავს, რომ
ეკარგება ფეოდალური (2) უსამართლოდ შეძენილი უფლება
და ამას იქით დარწმუნდება, რომ ედარც ხალხის მოტყუება
შეიძლება, რომ გადასცეს ხალხსა მართალი, მთელი და ქეშმა-
რიტად მარგებელი აზრები“. ილია აქვე განმარტავს — „ობს-
კურსანტობისა“ და „ფეოდალურის“ ცნებებს:

1. „ობსკურანტობა“ — არის როდესაც კაცი წინააღმდეგია
ახალი მოძრაობისა, რომელსაც დრო მოითხოვს; უგუნური, სიბ-
ნელის და გაუნათლებლობის მოყვარე... 2. „ფეოდალი“ —
სამშუალო საუკუნეებში დასავლეთ ევროპაში მიწის მფლობე-
ლობაში იყო წესი, რომელსაც აქვს მსგავსება ჩვენს წესთან,
მიწა გლეხებით ეკუთვნოდა ვასსალსა, რომელიც იყო და-
მოკიდებული უმაღლეს ვასსალზედ. ეს უკანასკნელი თავის

¹ მაგალითად „ცისკრის“ რედაქციასთან ჩამოყალიბებული იყო სხვა-
დასხვა განყოფილებები, რომელთაგან უცხოურა და ქართული ლიტერა-
ტურის განყოფილება მიუხედავად ლ. არდაზიანისათვის, პოეზიისა — გრ.
ორბელიანისათვის, მეცნიერების, ხელოვნების, ისტორიისა და ფილოლო-
გიისა კი დ. ბაქრაძისათვის.

მხრივ ემორჩილებოდა კაროლსა. ამნაირ წყობილებებს უწოდებენ ფეოდალურ წესს“. მსგავსი განმარტებანი მთელ ტექსტს გასდევს.

„საქართველოს მოამბეში“ ქვეყნდებოდა უშუალოდ საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილი ნაშრომები. მაგალითად, მასში სერიებად დაიბეჭდა სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორია“, რომელსაც ერთვოდა ასეთი ხასიათის შენიშვნა: „...თხზულება რედაქციამ მიიღო ავტორისეულ რუსულ ენაზე... სამშობლოს ისტორია ისე დაუშვებავებელი არის და ისრე ცოტა არის ნაწერი მასზედ, რომ ყოველი შრომა, სადაც კი იქნება ახსნილი რომელიმე კითხვა წარსული, ხალხის ცხოვრებიდან, რედაქცია მიიღებს დიდის მადლობით... ჩვენ ვრაცხთ ჩვენს თავს ვალდებულად, გამოვაცხადოთ ჩვენი აზრი ამ თხზულებაზედ. ყოველს პატივისცემასთან ამ შრომისადმი ჩვენ ვბედავთ ვსთქვათ, რომ არა ვართ თანახმა ავტორის ზოგიერთ კრიტიკულ შესედულებაზედ და კითხვების გამოყენებაზედ. ამ ჩვენს ფიქრს ჩვენ აღვასრულებთ მით უფრო დიდის სიამოვნებით და გაბედვით, რომ ავტორს, როგორც ჩვენ შევიტყვეთ, ძლიერ სურს გაიგოს სხვისი აზრები თავის თხზულებაზე“. ამრიგად, ს. ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორიას“ ჟურნალი აქვეყნებდა სადისკუსიოდ. ჟურნალის მესვეურთა სურვილი იყო, რომ „მოამბე“ საქართველოს ისტორიის საკვანძო საკითხებზე მსჯელობისა და ფართო დისკუსიების ტრიბუნად გაეხადათ.

„საქართველოს მოამბეში“ (№ 6) იბეჭდება ილია ოქროშკედლიშვილის წერილი „მოკლე განხილვა სომხური ენის წარმატებისა უკანასკნელ დროს“. ეს წერილი შესანიშნავი დოკუმენტია, რომელიც კარგად გამოხატავს მეგობრულ დამოკიდებულებას ჩვენი მოძმე სომხეთისადმი. მასში ნათქვამია: „დედამიწის სხვადასხვა კუთხეშია გაფანტული სომხობა, — მათ უმრავლესობას დაუფიწყნია მამა-პაპის ტანისამოსი, ადათი, წესი, ისტორიაც. მაგრამ საკუთარი ენა, ეს თესლი, რომელიც აღმოაცენებს იმ დაკარგულ წესსაც, და მთელს წარსულის ცხოვრებას, — ახსოვს სოქვისა, მამა-პაპისაგან დარჩომია მას მხოლოდ ეს ერთი განძი, უძვირფასესი... რვაას წელიწადზე მეტია, რაც ნამდვილი სომხეთი დაეცა და მისმა შეი-

ლებმა დაიცვეს მტკიცედ თავიანთი ენა, თუმცა დიდი შეპირ-
ვებით კი“.

წერილში ვრცლადაა განხილული სომხეთის ისტორიისა
და სომხური ენის მრავალი საკითხი, გამოჩენილია მხითარის
და მხითარისტების ისტორიული როლი სომხური ენის და
მწერლობის წარმატების საქმეში.

„საქართველოს მოამბის“ მე-9 №-ში ილია ბექდავს სომე-
ხი ისტორიკოსის კირაკოზ განძაკელის ცნობებს საქართველოს
შესახებ, რომელსაც თან ერთვის რედაქციის საყურადღებო
შენიშვნები.

„საქართველოს მოამბე“ აქვეყნებს პეტრე ნაკაშიძის „სამ-
გზავრო წერილებს“, რომელშიც დიდის ოსტატობითაა აღ-
წერილი პოლონეთის აჯანყების ამბები. პოლონელი ხალხის
გმირული შემართება ცარიზმის წინააღმდეგ გადმოცემულია
ამ სისხლიანი აჯანყების უშუალო შთაბეჭდილებებით. პ. ნაკა-
შიძე წერს: „ცუდი ხალხია პოლონელები, მეუბნებოდა ჩემი
რუსი, — ამათთანა ბოროტს და დაუმორჩილებელს ხალხს
სხვას ვერ ნახავდი, დიდი და პატარა ყველა ტყეში მიიწევს.
იქაური მებატონეები ყველანი მუხანათობენ მთავრობის წი-
ნაზე... დაფიცული მაინც არ იყვნენ, ამბობდა გულმტკიცენუ-
ლი ჩემი რუსი... ყველაზე უფრო გასაოცარი აქაური ღვდლე-
ბი არიან, ამდენს მათგანს იკერენ და ემუქრებიან, მაგრამ ისი-
ნი თავიანთს მაინც არ იშლიან, „— დადიან სოფლიდან სო-
ფელში და ჰქადაგებენ ომს და თავისუფლებას“. ავტორი წე-
რილს ამთავრებს შემდეგი სიტყვებით: „31 მარტისათვის ამ-
ბობდნენ, ვარშავაში პოლშელები რევოლუციას აპირებენო, და
დიდი მზადებაც იყო მთავრობის მხრიდან“¹.

პ. ნაკაშიძის სიმპატიები აშკარად ჩაგრული პოლონელე-
ბის მხარეზეა. იგი სულითა და გულით თანაუგრძნობს პოლო-
ნელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. აჯანყე-
ბულებისათვის ქართველ ხალხს ამ დიდ მორალურ თანაგრძ-
ნობასთან ერთად ფულადი დახმარებაც გაუწევია. „პოლო-
ნეთის 1863 წ-ს აჯანყება—აღნიშნავს კ. მარქსი, — რომელმაც
გამოიწვია ინგლისელი და ფრანგი მუშების ერთსულოვანი

¹ ეურნ. „საქართველოს მოამბე“ № 9, გვ. 46--50.

პროტესტი მათი მთავრობების საერთაშორისო ბოროტმოქმედების წინააღმდეგ გახდა ამოსავალი პუნქტი ინტერნაციონალისა, რომელიც შექმნილი იყო დევნილი პოლონელების მონაწილეობით¹.

„საქართველოს მოამბის“ მე-6 ნომერში დაიბეჭდა კ. ლორთქიფანიძის წერილი, უფრო სწორად რეცენზია „ამაო ამაოთა“. იგი შეეხება დ. ბაქრაძის რედაქციით ჟურნ. „ცისკარის“ მე-4 ნომერში დაბეჭდილ „კალმასობისა“ და მისდამი წამძღვარებულ დ. ბაქრაძის წინასიტყვაობას“. კ. ლორთქიფანიძე წერს: „როცა ჩვენ ვამბობთ, რომ ესა და ეს საგანი კარგია მეთქი, ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ იმ საგანში ცუდი არა იყოს რა... თუ საქებურმა სიცუდღე გამოიჩინა, მისს გინებასა და დევნასაც ვერ მოვიშლით. ეს არის ჩვენი პროგრამა“.

კ. ლორთქიფანიძე აქვე კრიტიკულად ეხება დ. ბაქრაძის სხვა ნაშრომებსაც და წერს: „აქ ჩვენ ვსთქვით, რომ უ. დიმ. ბაქრაძის ისტორიული სტატიები კარგები იყვნენ მეთქი, მაგრამ ვსთქვით საზოგადოდ, თორემ კერძოობითაც შეცდომებიც იყვნენ შიგა“. ამის მაგალითად კი ასახელებს დ. ბაქრაძის სტატიას „ქართველი ქალები“.

ჟურნალი ასევე უსაყვედურებს დ. ბაქრაძეს, რომ იგი წრესგადასულ ხოტბას ასხამს „კალმასობას“. „პატივი და დიდება იოანე ბატონიშვილის სიმამაცეს, მის მამულის სიყვარულს, მის მამულისათვის სამსახურს, მის ჰკვიანურ გამჭრიახობას, მაგრამ ცდება დ. ბაქრაძე, როცა იგი წერს: „კალმასობა“ არის სარკე წარსულის საუკუნისა; იოანე არის ჩვენი ჰომეროსი, ჩვენი დანტე, ჩვენი შექსპირი“. დ. ბაქრაძე „კალმასობას“ შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსანზედაც კი მაღლა აყენებს. რეცენზენტის დასკვნით კი „კალმასობა“ ვერ შეიქმნება სახალხო წიგნად. ვერ გავრცელდება არა თუ „ვეფხისტყაოსანზედ უფრო“, სიბრძნე-სიცრუვის წიგნივითაც ვერა“².

დასასრულ. რედაქცია აკეთებს შენიშვნებს: „ჩვენ სრულიად თანახმანი ვართ ამ სტატიის ავტორთან, მხოლოდ ჩვენ

¹ К. Маркс. Ф. Энгельс, соч., т. XV, стр. 59.

² ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 6, გვ. 81.

გვგონია, რომ... იმის დაბეჭდვაში არ არის რა ცუდი. უკეთესი აერჩევათ, კარგი იქნებოდა, რაკი ეს ვერ მოხერხდა, რა ვუყოთ?...“¹ სხვა საკითხია, თუ რამდენად მისაღები შეიძლება იყოს დღეს ჩვენთვის რეცენზენტისა და რედაქციის ეს მართლაც ყურად საღები შენიშვნები „კალმასობაზე“, — აქ ჩვენთვის საკითხის ფაქტიური და პრინციპული მხარეა საინტერესო.

თერგდალეულებმა მკაცრად გაილაშქრეს 1863 წელს პროფ. დ. ჩუბინაშვილის რედაქციით გამოცემულ „ქართული ქრესტომატიის“ შედგენის პრინციპების წინააღმდეგ, რომელშიაც სავსებით მოძველებული და დრომოკმული ფეოდალურ-კლერიკალური შინაარსის ისტორიული მასალა იქნა შეტანილი. მაგალითად, სამცხეთო და წმინდანთა ცხოვრებიდან — „ცხოვრება მოსე წინასწარმეტყველისა“, მათეს სახარებიდან (თავი 3), გობრონის და სხვა წმინდანთა ცხოვრებანი, პოეზიიდან კი — თეიმურაზ I-ლის „ვარდ ბულ-ბულიანი“, ისაყ მცირეს „კატის ომი“ და მისთანანი.

დ. ჩუბინაშვილის „ქართული ქრესტომატიის“ ამგვარი სტრუქტურისა და კონცეფციის საწინააღმდეგოდ 1865 წელს თერგდალეულები პეტერბურგში კ. ლორთქიფანიძის რედაქციით აქვეყნებენ კრებულს „ჩონგურის“ სახელწოდებით. წერეთლის შეფასებით² „ჩონგური“ არის პირველი წიგნი, რომელსაც ასხია ქართული ხორცი, უდგას ქართული სული, სტირის და კვნესის ქართველების კვნესით. მიზეზიც ამისი არიან ორი პირველ მწერალთაგანი თ. ნ. ბარათაშვილი და თ. ი. ჭავჭავაძე“, რომელთა შემოქმედების საუკეთესო ნიმუშებმა „ჩონგურში“ ჩეროვანი ადგილი დაიკავა.

ასევე ყურადღებას იპყრობს ი. ჭავჭავაძის კრიტიკული დამოკიდებულება აკად. მარი ბროსეს მეცნიერულ მემკვიდრეობისადმი საქართველოს ისტორიის დარგში, რომელსაც არ შეიძლება არ გაეწიოს ანგარიში. ი. ჭავჭავაძე 1881 წლის 22 ოქტომბერს ილია ოქრომჭედლიშვილს ამ საკითხთან დაკავშირებით სწერდა: „შენი წერილი ბროსეზედ რომ დავბეჭდეთ

¹ ეურნ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 6, გვ. 81.

² ეურნ. „ცისკარი“, № 9, 1865.

და ბევრიც გააწიწმატა, გემდურიან, ესე როგორ გამოიშეტე
კაცი, რომელსაც ასე თუ ისე, ბევრი თუ ცოტა, საქართველო-
სათვის უშრომიყო. ნამეტნავად გამწყარალა დიმიტრი ბაქრაძე
და აპობენ, პასუსს გიმზადებს რუსულ ენაზედაო, სხვათა შო-
რის იმ წუნსა აღებენ შენს წერილსა, — რომ ბროსეს ავად
ხსენებისათვის საკმაო საბუთები არ წარმოუდგენია ავტორ-
სო, თუმცა საკუთრად მე კი შენ მიერ ნაჩვენები საბუთები
მეკმარა; სწორედ გითხრა, მაგეებში მე ბევრი არა გამეგება
რა, მაგრამ მაინც, როგორღაც ჩემი გული ვერ იტევდა ბრო-
სეს ქება-დიდებას აქამდისაც. არ ვიცი რა მიზეზით, და ესე კი
იყო თავდაპირველადვე. მე მინდოდა ჩემს გაზეთში ამის გამო
მეთაური დამეწერა იმ განსაკუთრებულის განზრახვით, რომ
შენი მეორე წერილი გამომეწვია. უფრო დასაბუთებული, უკე-
როთა დასარწმუნებლად¹.

თერგდალეულები ქართული მეცნიერული ისტორიოგრა-
ფიის დამკვიდრებისათვის ბრძოლაში ერთი მხრივ ლმობიერი
შენიშვნებითა და ზოგჯერ მკაცრი კრიტიკით მკვლევართა
სწორ გზაზე დაყენებასა და მათ თავიანთი იდეური ზეგავლე-
ნის სფეროში მოქცევის ცდილობდნენ, ხოლო მეორე მხრივ,
ისინი შეურიგებელ ბრძოლას ეწეოდნენ საქართველოს ისტო-
რიის წყაროებისა და ისტორიული ფაქტების ფალსიფიკატო-
რთა ყოველგვარი გამოხდომის წინააღმდეგ. განურჩევლად იპი-
სა, იქნებოდა ეს „სომეხთა მეცნიერი“, თუ „ქართველი ნილი-
ლისტები“, რუსი კატკოვები და მათი კამპანია — იანოვსკ-ვოს-
ტორგოვების სახით, თუ ფრანგი კუტული, პოლონელი პრო-
ფესორი სენკოვსკი, თუ სხვა ვინმე.

ცარიზმის რეაქციის მძვინვარე პირობებში, როცა ხელა-
ლებით ხდებოდა საქართველოს ისტორიის წყაროების გაყალ-
ბება და მისი გმირული ისტორიის ცილისმწამებლუ-
რად დამახინჩება, თერგდალეულებმა შესძლეს მშობლიუ-
რი ისტორიის ღირსეულად დაცვა. მათ ამ უთანასწორო ბრძო-
ლაში მოახერხეს მეცნიერული საბუთებით უარეყოთ და გაე-
ბათილებინათ დიდმპყრობელურ-შოვინისტური და ბურჟუაზი-
ული ისტორიოგრაფიის ყოველად უსაფუძვლო იერიშები სა-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ V, გვ. 292.

ქართველოს ისტორიის წყაროების წინააღმდეგ. თერგდალეულნი მთელი სიღრმით ჩაწედნენ და სათანადო შეფასებაც მისცეს ცარიზმისა და ბურჟუაზიის მიერ მოსყიდული კალმონების მთელ ოინბაზობას, მათ სამარცხვინო ლაშქრობას საქართველოს ისტორიული წარსულის გაყალბებისათვის.

ყველა ჯურის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ მიმართული ეს ბრძოლა თერგდალეულთა ერთ-ერთ უდიდეს დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს საქართველოს ისტორიისა და ქართული საზოგადოებრივი აზრის შესწავლისა და მისი მოწინავე ტრადიციების დაცვის საქმეში.

ი. ჭავჭავაძემ XIX საუკუნის 80-იან წლებში საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ეროვნულ-კულტურული მეგვიდრეობის დასაცავად ქართულ ისტორიულ პირველწყაროებთან ერთად ფართოდ გამოიყენა პროფესიონალი ისტორიკოსის დ. ბაქრაძის ნაშრომები. ამ დიდ ბრძოლაში დ. ბაქრაძე იყო ილიას უშუალო თანამებრძოლი. მაგალითად, დ. ბაქრაძემ პროფ. ი. პატკანოვის აშკარა ანტიმეცნიერულ, შოვინისტურ ცილისწამებათა საპასუხოდ გაზ. „ივერიაში“ დაბეჭდა წერილი — „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები“. ხოლო საქართველოს ისტორიის ნიჰილისტურად გამყალბებლის ივ. ჯაბადარის წინააღმდეგაც, ი. ჭავჭავაძემ კარგად გამოიყენა ეს წერილი. „აი ისტორიაში“ ვკითხულობთ: „თუ რომ ავტორი თავის ახირებულ გუნებას არ გაჰყოლოდა და წაეკითხა ბ-ნ ბაქრაძის წერილები „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები“, დაეარწმუნებთ ავტორს, რომ ბ-ნ ბაქრაძის წერილები არამც თუ მასალად გამოსადეგია, ჭკუის მასწავლებელიც არის ახირებულთათვის“¹. აქედან ცხადად ჩანს, თუ რა დიდი და დამსახურებული პატივისცემით სარგებლობდა დ. ბაქრაძე საზოგადოდ და პირადად ილიას მხრივ.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 29-30.

§ 2. თერგდალეულთა ზრუნვა ქართული ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლების, დოკუმენტური მასალების შეგროვება-დაცვისა და მეცნიერული აუზლიკაციისათვის

თერგდალეულები ქართული საისტორიო ძეგლებისა და დოკუმენტური მასალის გამოვლინების, დაცვის, საბუღალტროდ შერჩევისა და ერის მეცნიერული ისტორიის დაწერის სამსახურში ჩასაყენებლად ხელმძღვანელობდნენ თავიანთი ამოსავალი რევოლუციურ-დემოკრატიული პრინციპებით. მათი აზრით, ხალხის მეცნიერული ისტორიის შემოქმედებითად შემუშავებისათვის საჭირო იყო მრავალსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურის საგანძურში დაცული პირველხარისხოვანი სიტყვაკაზმული მწერლობის ძეგლები და ისტორიული თხზულებანი, ხალხის სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის ამსახველი სიგელ-გუჯრები, სამართლისა და მეცნიერების სხვა დარგების უამრავი ხელნაწერი წიგნები, სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში შედგენილი და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დაცული წყაროების გამომზეურება თერგდალეულებს გადაუდებელ ამოცანად მიაჩნდათ¹. ისინი საქართველოს საისტორიო წყაროებისა და ლიტერატურული ძეგლების პუბლიკაციის სწორი მეცნიერული გზით წარმართვას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და აქედან ყოველგვარ გადახვევას, წყაროების გადაფასებას, ან შეუფასებლობას, დაუნდობლად ებრძოდნენ.

ეურნ. „მნათობის“, 1869 წ. ნოემბერ-დეკემბრის ნომერში დაიბეჭდა წერილი „ძველი წიგნების გამოცემაზე“. რომელსაც ხელს აწერენ: ნ. ბერძენოვი, პ. უმიკაშვილი და გ. წერეთელი. ამ მოკლე წერილში მიმოხილულია ქართულ ენაზე წიგნების გამოცემის ისტორია, აღნიშნულია პლ. იოსელიანის, მარი ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის, „ჩონგურის“ გამომცემლობა და გრ. ორბელიანის ღვაწლი და ფართო საზოგადოებრიობის ზრუნვა, — ფულის შეგროვება წიგნების გამოსაცემად. წე-

¹ გ. წერეთლის საყვარელი პარტნიორი შენიშნით საქართველოზე მტრის განუწყვეტელ თავდასხმებს, „მოდამ ჯლეტვა-ხოცვას და სარწმუნოებისათვის დაუწყნარებელ ბრძოლას, ბევრი გონების საუკეთესო შეუპოვარავს, მრავალი წიგნი ტყვედ და წყალს მისცემია“. (გ. წერეთელი, დავითიანი, 1870, გვ. 1).

რილში ნათქვამია: „ერის წარსული ცხოვრების სწავლა არის ისტორია, ვრცელი და უძნელესი მეცნიერება სხვათა მეცნიერებათა შორის და ისტორიის ერთი უმთავრესი საგანი არის საზოგადოელ ლიტერატურა (მწერლობა)... ჩვენის ისტორიისათვის უძვარფასესი შაპალა“. მათივე აზრით „ძველს იხსენებებში გამოიხატება ჩვენი ქვეყნის ბუნება, იქ ქართველებს ესმით თავიანთი გულის ძველი, თავისი სიხარული და წადილი. ნაღველი და უიმედობა, ყოველი, რაც იმის ცხოვრებასთან დაახლოებულია“. გ. წერეთელი, ნ. ბერძენოვი და პ. უშიკაშვილი საზოგადოებას პირადებიან, რომ „მომავალს იანვარში დაიწყება ბეჭდვა ღვეთ გურამიშვილის თხზულებებისა“. ისინი ძველი წიგნების ბეჭდვის საქმეობას იმით ხსნიან, რომ სალხი გათვითცნობიერდეს, შეიგნოს ერის მდიდარი კულტურა, გვირული ისტორია, ამავე დროს შენიშნავდნენ: ჩვენმა ახლანდელმა მწერლებმა და მოღვაწეებმა არ იციან ძველი ქართული მწერლობა, ისტორია... „ამისგან წარმოდგება იმათი ნაწერის ენის შეუღმეშავებლობა... და უღონობა კარგის ქართულის ენით წერისა“.

გ. წერეთელი ქართულ საისტორიო მწერლობას ცალმხრივობას უსაყვედურებს და გულისტკივილით დასძენს, რომ „ძველ ქართულ ლიტერატურასა და მწიგნობრობაზე — ამ უმთავრეს საგანზედ საქართველოს მემკვიდრეებსაც სრულებით არ მიუქცევიათ ყურადღება... მაშინ როდესაც ზოგჯერ რამდენიმე ფურცლები სულ უბრალო ამბებით გაუჭრელებიათ“. გ. წერეთელი საყვედურობს ყველას, ვინც უარყოფს ძველი ძეგლების შესწავლის აუცილებლობას და აღნიშნავს: „ჩვენი ახალი თაობა არამც თუ ჭეროვანს ყურადღებას აქცევს ამ საგანს, არამედ ის წინააღმდეგიც არის ამისა, — ძველი ქართული მწიგნობრობის გაცნობით რომ თავი არ დავიმტკრიოთ, ის არა სჯობია ევროპის მეცნიერებით გამდიდრებული გონება ახალი ლიტერატურის დაარსებას შევსწიროო? — ჯაგრამ ეს კი ავიწყდებათ, რომ ვისაც ძველი თესლი ხელში არ უჭირავს, ის ახალს ნამუშევარს ვერ მოიმკის“.

გ. წერეთელს საჭიროდ მიაჩნია ქართული ლიტერატურული ძეგლების გამოცემა, „საუკეთესო ძველი წიგნების დაბეჭდვა და იმათი კრიტიკულად გარჩევა“. ამის ნიმუშად იგი

„დავითიანს“ ასახელებს¹. გ. წერეთლის სავესტით სწორი მიხედვით „დავითიანი“ მატიაშის ბადალი ძეგლია საქართველოს ისტორიისათვის. დ. გურამიშვილისადმი ეს ინტერესი უოველმხრივ გამართლებულად გვეჩვენება იმპერატორმა, რომ მისი ტრაგიზმით აღსავსე ცხოვრება და პოეტური შემოქმედება საქართველოს ფარგლებს გარეთ მიმდინარეობდა. საქართველოში მისი არსებობის შესახებ იმ დროს თითქმის არაფერი არ იცოდნენ, ამიტომ იყო, რომ რონე ბატონიშვილმაც კი „ქართველ მწერალთა მცირე უწყებაში“ ვერ შეიტანა დ. გურამიშვილი.

ს. მესხი ძველი ქართული წიგნების გამოცემის მხიშვნელობის შესახებ წერდა: „დიდი ხანია გაიგო ჩვენმა საზოგადოებამ, რომ ამ ჩვენი თავის გაცნობას და ახლანდელი ცხოვრების რიგიან გზაზე დაყენებას ყველაზე მომეტებულათ ჩვენი ძველი ცხოვრების, ჩვენი ისტორიული და თავგადასავლის გაცნობა დაგვეხმარება“².

ს. მესხი მიესალმა პლ. იოსელიანის მიერ ძველი წიგნების გამოცემას. ასევე 1870 წელს ბერძენოვის, გ. წერეთლის და პ. უმიკაშვილის მიერ „დავითიანის“ დაბეჭდვას და სხვ.

„ვეფხისტყაოსნის“ ხალხში გატანის, მისი ტექსტის დადგენისა და აკადემიური გამოცემისათვის 1880 წლის ნოემბერში ჩამოყალიბდა „ვეფხისტყაოსნის“ მეცნიერული ტექსტის დამდგენი კომისია გრ. ორბელიანის, დიმ. ყიფიანის, გაბრიელ ეპისკოპოზის, ი. ჭავჭავაძის, აკ. წერეთლის, ვახ. ორბელიანის, გ. წერეთლის, ს. მესხის, ნ. დადიანის, დ. ერისთავის, პ. უმიკაშვილის, ი. გოგებაშვილის, ი. მეუნარგიას, რაფ. ერისთავის და სხვათა შემადგენლობით. კომისია მუშაობას შეუდგა 1881 წლის თებერვლიდან. ეს მუშაობა დაგვირგვინდა 1888 წელს გ. ქართველიშვილისეულ „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემით. იგი მხატვრულად დაასურათა ზიჩმა, ხოლო საბოლოო რედაქცია მას ივ. მაჩაბელმა გაუკეთა. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ზიჩის მოწვევა და მისი ჩაბმა ამ ძეგლის დასურა-

¹ ამ პრობლემას სპეციალური ნარკვევი მიუძღვნა აწ განსვენებულმა პროფ. ეარლამ ღონდუამ, — „დავით გურამიშვილი და საქართველოს ისტორიის საკითხები“, თბ., 1959 წ.

² ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 231.

თების საქმეში, აღნიშნული სარედაქციო კომისიის დიდი დამსახურებაა.

თერგდალეულები ასევე დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სახელმძღვანელოების გამოცემას. 1871 წ. „დროებაში“ (№ 1) დაიბეჭდა ს. მესხის წერილი „ქართულ სახელმძღვანელოზე“, რომელშიც დახასიათებულია ამ დარგის მეტად მძიმე მდგომარეობა. „რამდენი სახელმძღვანელო წიგნები გაქვს ჩვენ ქართულ ენაზე?“—კითხულობს ს. მესხი და აქვე აღნიშნავს:—თუ ძველებურ „ლეომეტრიებს“, „რიტორიკებს“, „ღრამატიკებს“ და „ფილოსოფიებს“ არ ჩავთვლით, რომელნიც ახლა თითქმის სრულიად გამოუსადეგარნი არიან“, სადღეისოდ იმდენად სავალალო მდგომარეობაა, რომ „ჩვენ არ მოგვეძევა არც რიგიანი ქართული არითმეტიკა, არც სამშობლო, თუ საზოგადო ისტორია, არც გეოგრაფია, არც გრამატიკა და სხვა ათასი წიგნები, რომელნიც თითქმის ყოველ სასოფლო შკოლაში, ყოველ ოჯახში დიდ საქირიერებას შეადგენენ“. რიგიან სახელმძღვანელო წიგნთაგან ს. მესხი პირველ რიგში ასახელებს გოგებაშვილის „ბუნების კარს“.

ი. გოგებაშვილის „ბუნების კარი“ 1869 წელს პირველად გამოიცა.

ამ წიგნში დიდი ადგილი აქვს ღათმობილი ქართული ლიტერატურის, საქართველოს ისტორიისა და გეოგრაფიის ისეთ საკითხებს, რომლებიც მოზარდი თაობის ეროვნულ შეგნებას აძალღებს. წიგნის წინასიტყვაობაში ი. გოგებაშვილი წერდა: „კეთილშობილურის გრძნობების გასაღვიძებლად და გასაძლიერებლად ისტორიულს მონაგრაფიებში განსაკუთრებული ყურადღება მიქცეულა: იმ ფაქტებისადმი, რომლებშიც იხატება თავ—დადებულობა საზოგადო სიკეთისათვის მომქმედ პირთა და გარდა ამისა, წიგნში ბლომად არის მოქცეული პოეტური ნაწარმოები, რომელიც სავსეა მაღალი და ძლიერი გრძნობებით“¹.

ქართული წიგნების გამოცემის საქმე XIX ს. 40-იან წლებიდან დაწყებული თანდათანობით, ნელა, მაგრამ მაინც აღმავლობის გზით წარიმართა. 80-იან წლებში ხორციელდება ქართული კლასიკური მწერლობის ისეთი ძეგლების გამოცემა

¹ ი. გოგებაშვილი „ბუნების კარი“, თბ., 1903, გვ. VIII.

როგორცაა: „შუშანიკის წამება“, „აბო თბილელის წამება“, „ევესტათი მცხეთელის წამება“, „იოანე და ექვთიმე ათონელე-ბის ცხოვრება“, „გიორგი ათონელის ცხოვრება“, „მეფე თეი-მურაზ პირველის ლექსები“ (მეორე გამოცემა), არჩილ მეფის „რუსთაველისა და თეიმურაზის გააბასება“, საბა-სულხანის „სიბრძნე სიცრუისა“, „ქილილა და დამანა“, „ლექსიკონი“ და სხვ. ქართული წიგნების გამოცემის საქმეში მეტად საპატიო როლი შეასრულა ქართველთა შორის წერაკითხვის გამავრცე-ლებელმა საზოგადოებამ. 1888 წლიდან 1899 წლამდე საზო-გადოებამ სულ 48 სახელწოდების ისტორიული და ლიტერა-ტურული შინაარსის წიგნი გამოსცა. თერგდალეულები ხალ-ხში ისტორიული ცოდნის გავრცელების მიზნით აქვეყნებდნენ აგრეთვე საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ, მეტად საყურა-დღებო, პირველ წყაროებს—ისტორიულ ძეგლებსა და სიგელ-გუჯრებს. ამ გზით მათ გააფართოვეს საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა და იგი ახალი მასალებით გაამ-დიდრეს. მათ გადაარჩინეს და ლიტერატურულ ბრუნვაში შე-მოიტანეს ისეთი წყაროები, რომლებიც დაღუპული ეგონათ, ან დიდი ხნით უცნობი რჩებოდა ისტორიკოსებისათვის. ამათ-გან ზოგიერთ დედანს, სამწუხაროდ ჩვენამდე არც მოუღწევია.

ისტორიული საბუთებისა და ძეგლების გამოქვეყნება ქარ-თულ პერიოდულ პრესაში პირველად ეურნ. „ცისკარში“ დაი-წყო საერთო სათაურით: „მასალა ქართულის ისტორიისათვის“; რომელსაც თან ერთვოდა რედაქციის შენიშვნები. შემდეგში „ცისკრის“ ამ ტრადიციას აგრძელებს 60-იან წლების ქართუ-ლი რევოლუციურ-დემოკრატიული პრესა, თერგდალეულთა მთელი თაობა¹.

გამოქვეყნებული ლიტერატურული ძეგლები, წყაროები, საბუთები და ისტორიული მასალა, რა თქმა უნდა, ყოველთვის

¹ ისტორიული ხასიათის მასალები ქვეყნდება ეურნალ-გაზეთებში: საქარ-თველოს მოამბეში“ (1863 წ.); „დროებაში“, „კრებულში“ (1871-1873 წწ.); „მნათობში“ (1869-1872 წწ.); „საქართველოს სასულიერო მახარებელში“ (1864-1868); „ცისკარში“ (1852-1853-1857-1875 წწ.); „ივერიაში“ (1877-1885 წწ.); „მწვემსში“ (1883-1910 წწ.); „მოამბეში“ (1894-1905 წწ.); „სა-ქართველოს კალენდარში“ (1883-1898 წწ.); „აკაკის კრებულში“ (1897-1900 წწ.); „კვალში“ (1893-1904 წწ.); „ივერიაში“ (1877-1879, 1886-1905 წწ.); „ცნობის ფურცელში“ (1896-1906 წწ.); „შრომაში“ (1882 წ.) და სხვ.

ვერ აკმაყოფილებს ფილოლოგიური მეცნიერების ეხლანდელ მოთხოვნებს, მაგრამ ამ გამოცემებს მაშინ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ხალხის პატრიოტულად აღზრდის საქმეში. გარდა ამისა, მათ თან ახლავთ რედაქციის შენიშვნები, რომელთაც ისტორიული მნიშვნელობა აქვთ. რედაქციის ეს შენიშვნები, სხვადასხვა შინაარსისაა. მაგ. სოლომონ ლეონიძის წერილს ზურაბ წერეთელისადმი, რომელიც 1887 წელს ეურნ. „ივერიაში“ გამოქვეყნდა თან ახლავს ალ. ჯყონიას ასეთი შენიშვნა: „უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს პირი გადმოწერილია თვით სოლომონ მსაქულის ხელთნაწერისაგან, რომელიც მე ვნახე ერთ თავადიშვილის ოჯახში“. ასევე მღვდელ ქრისტეფორე ბაღრიძეზე 1799 წელს გიორგი XII მიერ გაცემულ სიგელს, რომელიც გაზ. „ივერიაში“ 1900 წელს (№ 171) დაიბეჭდა, ასეთი შენიშვნა ახლავს: „ეს სიგელი გადმოვიწერე უშეტნაკლებოდ პირიდგან, რომელიც ჰქონდა აზნაურ სოლომონ გაბრიელის ძე ბაღრიძეს“.¹ იმ დოკუმენტურ მასალებს შორის (უმთავრესად სიგელ-გუჯრები), რომელიც XIX საუკუნის ქართულ პერიოდიკაში გამოქვეყნდა. ისინი დედნის მაგივრობას სწევენ და უნიკალური მნიშვნელობისანია. იყო შემთხვევები, როდესაც ერთსა და იმავე საბუთს აქვეყნებდა ორი ორგანო².

ეურნალ-გაზეთებში, ისტორიული საბუთების გარდა, სისტემატურად ქვეყნდებოდა სხვა სახის ძეგლები და მემუარეული მასალა. მაგ. ეურნ. „ცისკარში“ 1871 და 1872 წლებში 6 ნაკვეთად გამოქვეყნდა იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება — ანდერძი“. გაზ. „ივერიაში“ 1889 წ. (№ 203, 205, 262, 268, 273 და ა. შ.) „საისტორიო საბიბლიოგრაფიო მასალის“ სა-

¹ ასეთია, მაგალითად, ქვათახევის მონასტრის ვუჯარი, 1703 წ. დედანი (გაზ. „მოამბე“ № 9, 1903 წ. გვ. 1-36); ნასყიდობის წიგნი 1710 წლისა (გაზ. „დროება“ № 58, 1876 წ. გვ. 1); გადასახადისა და შემოსავლის ნუსხა მღივან დოქასპი თუმანიშვილისა 1738 წ. (გაზ. „ივერია“ № 26, 1903 წ. გამოსცა პ. კარბელაშვილმა); აზატხანის წიგნი თეიმურაზ II-სადმი, 1755 წლის ნოემბერი (გაზ. „დროება“, № 20, 1868 წ. გვ. 1-2); ერეკლე I-ის წერილი ანტონ კათალიკოსისადმი 1756 წლის 26 ნოემბერი („მოამბე“ № 1, 1894 წ. გვ. 40-44) და სხვ.

² მაგ. გაზ. „ივერიაში“ (№ 233, 1890, გვ. 3) და „მწუემსში“ (№ 9, 1893 წ.) ერთი და იგივე საბუთი დაიბეჭდა. (მათზე თავაზიანად მიმითითა თ. ხაუროშიამ).

ხელწოდებით გამოქვეყნდა იოანე ქართველიშვილის მეჭუა რების ნაწყვეტები¹ და ა. შ.

„ივერიის“ 1887 წლის (6 იანვარი) ნომერში აღწერილია წერა-კითხვის საზოგადოების წელიწადი ბიბლიოთეკების დაარსებისა და წიგნების გამოცემის საქმეში. პერიოდული პრესიდანვე ვგებულობთ აგრეთვე, რომ 1885 წლის სექტემბერში დადი რაოდენობის ძვირფასი ხელნაწერები შეუწირავთ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის სამეგრელოს მთავრის მემკვიდრეებს. 1885 წელს „ივერიაში“ (№ 140) პ. კარბელაშვილი აქვეყნებს წერილს IX საუკუნის ტყავზე ნაწერი გულანის მინაწერთა შესახებ და დასძენს: „ქართლის ცხოვრების“ სტეფანოზ — ჯუანშერ, გურგენ — სუმბატებზე რამდენიც ბევრი დამამტკიცებელი წარწერანი აღმოგვაჩნდება, ეჭვი არ არის, პატკანოვისტებს „პირ-კატა ეცემათ“. აღსანიშნავია ისიც, რომ მ. ჭანაშვილი, და დ. კარიჭაშვილი, თ. ჟორდანიას და სხვანი ამავე პერიოდში, პირველად იწყებენ ქართულ ხელნაწერთა მეცნიერული კატალოგის შედგენას, ქვეყნდება თედო ჟორდანიას „ქრონიკები“, რომელიც მუდამ დიდ მოვლენად დარჩება ქართულ საისტორიო წყაროთმცოდნეობის მეცნიერების საგანძურში.

თერგდალეულები უშუალოდ თაოსნობდნენ ეროვნული მნიშვნელობის ყველა იმ ახალ მეცნიერულ წამოწყებას, რომლის მიზანიც იყო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებული ისტორიული მნიშვნელობის ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების, ასევე სხვადასხვა დაწესებულებებს, ეკლესია-მონასტრებსა და კერძო პირთა ხელში არსებული ქართული ხელნაწერი ძეგლების (სიგელ-გურგების) და

¹ ჩვენს მიერ ამ ორი ძეგლის რამდენიმე ხელნაწერისა და ასევე დედნების მოკვლევამ და მათმა შედარებამ აღნიშნულ პუბლიკაციებთან ტექსტის მეცნიერულად დადგენისა და გამოქვეყნების მიზნით, საყურადღებო დასკვნამდე მიგვიყვანა, (იხ. ჩვენი რედაქციითა და გამოკვლევით 1950 წელს გამოცემულ „იესე ბარათაშვილის ცხოვრება — ანდერძის“ გვ. V-VII და 1952 წელს გამოცემული „იოანე ქართველიშვილის მეჭუარები“ გვ. 59-61). „ივერიისა“ და „ცისკრის“ აქ დასახელებული და სხვა ანალოგიური გამოცემები, თავიანთ ნაკლოვანებათა მიუხედავად, იმ დროისათვის მისასალმებელი და საკურო პატრიოტული წამოწყება იყო.

არქეოლოგიური მნიშვნელობის საგნების თავმოყრა-შეგროვება. 1880 წ. დაარსდა წერა-კითხვის საზ-ბის სიძველეთსაცავი, 1888 წელს კი საეკლესიო მუზეუმი.

ი. ჭავჭავაძემ გადაუდებელ ამოცანად დასახა: 1. ისტორიულ-წერილობითი ძეგლების შეგროვება; 2. ფოლკლორულ, ეთნოგრაფიულ, ნუმიზმატიკურ, ეპიგრაფიკულ და არქეოლოგიური მასალების მოპოვება-შეგროვება; 3. ისტორიული მუზეუმებში მოხვედრილ ამ მასალათა დაცვა-გამოყენება საქართველოს მეცნიერული ისტორიის დასაწერად. ამ შესანიშნავი პროგრამის პირველი მუხლის განსახორციელებლად ი. ჭავჭავაძემ 1886 წელს დაწერა სტატია „საქართველოს ძველი ისტორიისა და მწერლობის განძი“¹. „ჩვენი ქვეყანა,—წერს ილია,—სავსეა ყოველგვარის ძველის ნაშთითა, და თუ დღეს ამას არა ვხედავთ, იმისი ბრალია, რომ არ ვიცით სად რა არის და ვის რა აქვს“². ილია ამასთან დაკავშირებით ნათლად და გარკვევით განსაზღვრავდა საისტორიო მუზეუმის ამოცანებს, მიზნებს და როლს, რომელიც ეკისრებოდა მას ჩვენი მეცნიერების აღორძინება-დაწინაურების საქმეში. თერგდალეულთა თაოსნობით საძიარკველჩაყრალი ეს ეროვნული სამეცნიერო წამოწყებანი მიზნად ისახავდნენ საქართველოს ისტორიის, ქართული ეროვნული კულტურის შესწავლას, მის განახლებულ, სამეცნიერო ფართო გზაზე გამოყვანასა და საქართველოს საისტორიო მეცნიერებისათვის იმგვარი ხასიათის წერილობითი წყაროების, დოკუმენტების და მასალების შეგროვებას, რომელშიც ერის, ხალხის ისტორია იქნებოდა ასახული.

როდესაც თერგდალეულთა მოღვაწეობის ამ სფეროს ვეხებით, როცა ვიკვლევთ მათ უაღრესად ნაყოფიერ მოღვაწეობას ქართული სულიერი კულტურის, — მისი ლიტერატურის, ისტორიისა, და ხელოვნების ძეგლების გამოვლინების, შესწავლისა და პუბლიკაციის საქმეში, მთელი სიცხადით წარმოგვიდგება მათ მიერ გაწეული მგზნებარე, პატრიოტული შრომა, უმაგალითო გარჯა და ამაგი წარსულ საუკუნეთა დიდ

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 505-506.

² იქვე, გვ. 508.

მემკვიდრეობასთან მკიდრო კავშირის აღსადგენად და მთელი ამ დიდი მემკვიდრეობის კრიტიკულად ათვისებისათვის.

ამიტომ დაუმსახურებლად გვეჩვენება გაკვრით თქმული მოსაზრება, რომ თითქოს „თერგდალეულთა თაობა მიზნად ვერ დაისახავდა წარსულ საუკუნეთა კულტურასთან ორგანული კავშირის აღდგენას. ან კი რასთან უნდა აღედგინათ კავშირი? V—XVIII საუკუნეთა ლიტერატურის უმნიშვნელოვანესი თხზულებანი, ამ მკითხველი მასისათვის ნამდვილ ინკოგნიტას წარმოადგენდა. მხოლოდ ერთეულ მოღვაწეებს ჰქონდათ ასეთი ისე წარმოდგენილი თუ რა საგანძურს ინახავდნენ ძველთა ნიჭიერ მწერალთა ნაწარმოებნი“¹. მეორე უკიდურესობად ჩაითვლება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში წარმოდგენილი თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც ამ პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიული აზროვნება „ემპირიული მასალის მოძიებით, წყაროთა შეგროვებითა და, უკეთეს შემთხვევაში კომენტატორულ მოღვაწეობით იზღუდებოდაო“².

სინამდვილეში კი, თერგდალეულებისათვის, რომლებიც ახალი ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიის აკვანთან იდგნენ, ოდნავადაც არ იყო მისაღები მხოლოდ ის შეზღუდული ოფიციალური წყაროები, მით უმეტეს, ნეცდარი კომენტარები, რასაც ცარიტული და ფეოდალური ქართული ისტორიოგრაფია ემყარებოდა. თერგდალეულები სწოებული ისტორიის ახალი საშენი მასალის გამოვლინებას, მოძიებას და წყაროების იმგვარ, ახლებურ გააზრებას ეძიებდნენ, რომელთაც უზრუნველყოფდა ხალხის ეპოვრების ასახვას. აკად. ს. ჭანაშვიას საფუძვლით მართებული შენიშვნით „საქართველოში ისტორიული მუშაობა უფრო ფართოდ გაიშალა

¹ „მთლიანი საქართველოს მესიტყვე“, ჟურნ. „ეცისკარი“. № 12, 1969.

² ალბათ ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე ავტორი, როდესაც წერს: „ქართული ისტორიოგრაფია დიდხანს დარჩა წყაროების შეგროვებასა და შესწავლის ეტაპზე“. მაგრამ ეს ეტაპი ხომ ქართული ისტორიოგრაფიისათვის მარად ახალი ეტაპია, რომელიც დღესაც გრძელდება და არასოდეს არ დაშვავრდება ისტორიოგრაფიის განვითარების პროცესთან ერთად. თერგდალეულებმა ძირითადად მოიძიეს იმგვარი ხასიათის წყაროები და ისტორიული მასალები, რომლებიც მათ თვალსაზრისის განამტკიცებდა. (იხ. ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, 1962, გვ. 13).

მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს პროცესი დაკავშირებული იყო პირველ რიგში და განსაკუთრებით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის ზრდასთან¹.

**§ 3. თერგდალუშუბი საქართველოს ისტორიის დამხმარე
დარგების მნიშვნელობისა და მათი განვითარების გზების
შესახებ**

თერგდალუშუბი ერთიანი იდეურ-პოლიტიკური, ლიტერატურული და სოციოლოგიური მათემატიკის ჩამოყალიბება ხორციელდება საკაცობრიო კულტურის, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრისა და მეცნიერების უმაღალითო აღმავლობის პირობებში. ესაა პერიოდი, როდესაც დასავლეთ ევროპის ხალხთა ცხოვრებაში ბურჟუაზიული ურთიერთობის სწრაფი აღმავლობით გაპირობებულ სოციალ-ეკონომიური ძვრებისა და კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების საფუძველზე, სწრაფად ვითარდებოდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენები. ამ დროს ბურჟუაზიული სახელმწიფოები დიდ აღმავლობას განიცდიან, ასევე ღრმავდება კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ მიმართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ბურჟუაზიულად აღორძინებული ახალი ცხოვრების ამსახველ და განმაზოგადოებელ სოციოლოგიურ მეცნიერებათა მთელი რიგი დარგები დიდი სისწრაფით წინაურდება. კერძოდ: განვითარების ახალ სტადიაში შედის ისტორიული მეცნიერება, ვითარდება და ყალიბდება მისი მონათესავე ისეთი დისციპლინები, როგორცაა: ეთნოგრაფია, არქეოლოგია, ფოლკლორისტიკა, ენათმეცნიერება, მითოლოგია, ტოპონიმია, ნუმისმატიკა, ეპიგრაფიკა, ისტორიული გეოგრაფია, წყაროთმცოდნეობა, სფრაგისტიკა, პერალდია, არქეოგრაფია და კვლევა-ძიების ფართო გზაზე გამოსული ისტორიული მეცნიერების სხვა დამხმარე დარგები.

1848 წლის რევოლუციის ქარიშხალმა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აბოზოქრებამ იტალიაში:

¹ ს. ჯანაშიას წერილი ენიშნის მოაზრებაში, ტ. I, გვ. 27, თბ., 1937 წ. — საზოგადოებრივი მეცნიერება საქართველოში ოქტომბრის რევოლუციის 20 წლისთავზე.

პოლონეთსა და სხვა ქვეყნებში შესძრა ევროპა, გააშიშვლა და სააშკარაოზე გამოიტანა ბურჟუაზიული საზოგადოების მომწიფებული კლასობრივი და ეროვნული წინააღმდეგობანი. რაც შეეხება ბატონყმური ექსპლოატაციისა და კოლონიური ჩაგვრის უღელქვეშ მგმინავი რუსეთის გლეხთა გამოსვლებს, რომლებიც სისტემატურ აჯანყებებში ელინდებოდა. განსაკუთრებით ყირიმის ომის შემდეგ, საფუძველი ხდება იმ რევოლუციური სატუაციის მომწიფებისათვის, რომელმაც აიძულა ცარიზმი, ბატონყმობა ზემოდან გაეუქმებინა.

ხალხთა მასების ამ უდიდესი რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სწრაფი აღმავლობის ვითარებაში, რევოლუციურმა და რევოლუციურ-დემოკრატიულმა იდეებმა თავისი ნათელი გამოხატულება პპოვეს ახალ მსოფლმხედველობაში. რუსეთის სინამდვილეში იგი თავს იჩენს არსებითად გლეხურ რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობის ფორმირებაში ჩერნიშევსკის, გერცენის და დობროლიუბოვის შეხედულებათა სახით. ევროპაში კი, როგორც კაპიტალისტურად განვითარებულ საწყაროში, სადაც შრომასა და კაპიტალს შორის ბრძოლამ თავის განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია, იგი გამოიხატა პროლეტარიატის რევოლუციური განთავისუფლების დიდი მოძღვრების ჩამოყალიბებაში — მარქსიზმის თეორიის შემუშავებაში, რომელმაც უდიდესი რევოლუციური გადატრიალება მოახდინა საკაცობრიო აზროვნების ისტორიაში; მარქსიზმი კანონიერა მემკვიდრეა ყოველივე იმისა, რაც მოწინავე საკაცობრიო აზროვნებამ შექმნა XIX საუკუნეში გერმანული კლასიკური ფილოსოფიის, ინგლისური კლასიკური პოლიტიკური ეკონომიისა და ფრანგული უტოპიური სოციალიზმის სახით.

XIX საუკუნეში სოციოლოგიური მეცნიერების დარგები, კერძოდ, ისტორიოგრაფია და მისი დამხმარე დისციპლინები ბურჟუაზიული ევროპისა და რუსეთის საუნივერსიტეტო ქალაქებში უმაგალითო აღმავლობით ვითარდება და ცალკე საწეცნიერო დისციპლინად ყალიბდება.

თერგდალეულები, პირადად ი. ჰავჰავაძე, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი და სხვები შესანიშნავად იცნობენ და თავიანთ

ნაშრომებში ხშირად იმოწმებენ კიდევ ისეთ გამოჩენილ დიდ მეცნიერთა სოციოლოგიურ ნაწარმოებებს, როგორიც იყვნენ: ტეილორი, ჯონ-სტიუარტ მილი, ვებერი, ლებოკი, ლენორმანი, ნიკოლსკი, სენ-მარტენი, ანუჩინი და სხვ. თერგდალეულები განიცდიდნენ გამოჩენილი რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების — ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის, გერცენისა და სხვათა დიდ იდეურ გავლენას. ისინი ასევე კარგად იცნობდნენ ფრანგ განმანათლებლებს.

თერგდალეულებს საქართველოს ისტორიის ახალი წყაროებით გამდიდრება ერის მეცნიერული ისტორიის აღდგენის პირობად მიაჩნდათ, ხოლო ისტორიის დამხმარე დისციპლინების — არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ფოლკლორისტიკისა და სხვა დარგთა განვითარება, საქართველოს მეცნიერული ისტორიის შემუშავების აუცილებელ წინაპირობად და ქეშმარიტ საფუძვლად.

ა. თერგდალეულები და ქართული ეთნოგრაფიის საკითხები

ევროპაა და რუსეთში იმ დროს ეთნოგრაფიას სამეცნიერო დისციპლინად აყალიბებდნენ ცნობილი მეცნიერები — ტეილორი, რატელი, ბახოფენი, კოვალევსკი და სხვანი, თუმცა მათ, რა თქმა უნდა, მეტად ცოტა რამ თუ აკავშირებდათ ეთნოგრაფიული მეცნიერების რევოლუციურ-დემოკრატიულ, და მით უმეტეს მარქსისტულ გაგებასთან. მიუხედავად ამისა, დიდი იყო ამ პირთა დაჰსახურება ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებისა და ფართო მასშტაბით კვლევის საქმეში. აქ დასახელებულმა მეცნიერებმა კვლევა-ძიების შედეგებით-ისტორიულ მეთოდზე დაყრდნობით ამ მასალის განზოგადოების ერთგვარი ცდებიც კი მოგვეცეს, რითაც წარუშლელი კვალი დასტოვეს ეთნოგრაფიული მეცნიერების ისტორიაში.

ქართული ეთნოგრაფიის, ისევე, როგორც ისტორიის სხვა დამხმარე დარგების მეცნიერულ საფუძვლებზე დაყენება, თერგდალეულთა სახელთანაა დაკავშირებული. ვახუშტი ბაჟ-

რატიონის, საბა-სულხან ორბელიანის, თეიმურაზ და იოანე ზაგრატიონებისა და 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა მოღვაწეობის მეტად საგულისხმო ცდები ამ მიმართულებით, შეიძლება მხოლოდ მოსაშაღებელ ეტაპად ჩავთვალოთ.

თერგდალეულებმა ეთნოგრაფიის, როგორც საისტორიო სამეცნიერო დარგის შესახებ, მეტად საყურადღებო მოსაზრებანი ჩამოაყალიბეს. ამ დარგს ყველაზე ორიგინალურად და ვრცლად შეეხო ილია ჭავჭავაძე თავის საპროგრამო წერილში „ხალხის ზნე-ჩვეულებათა შესწავლის შესახებ“, რომელიც 1887 წელს გაზეთ „ივერიაში“ დაიბეჭდა. ი. ჭავჭავაძემ აქ ხალხური პოეზიისაგან განასხვავა ხალხის ზნე-ჩვეულება, ე. ი. ფოლკლორისტიკისაგან გამოყო ეთნოგრაფიული მეცნიერება. მანვე ერთგვარად ზღვარი დაუდგა ხალხური ლექსების შეგროვებით გატაცებას მაშინდელ ინტელიგენციაში და ყურადღება გაამახვილა ეთნოგრაფიული მასალის შეკრებაზე. „ყველას ვისაც კი უცხოვრია მდაბიო ხალხში,—წერს ილია,— ეცოდინება, რომ ხალხს თავისი საკუთარი წესწყობილება და იურიდიული ჩვეულებანი აქვს, რომლითაც ხელმძღვანელობს, როცა ამას საჭიროება მოითხოვს. მამულის გაყიდვა და დაგირაება, საქონლის გატანება მოსაშენებლად და ათასი ამგვარი მოვლენა, სულ ხალხის ჩვეულების ძალით სწარმოებს, ხალხის ადათზეა დაფუძნებული და ამ ადათს ემორჩილება; ფრიად სასარგებლო უნდა იყოს ყველა შეგნებული ქართველისათვის იცოდეს, — რაგვარ და რომელ ჩვეულებებს მისდევს მდაბიო ხალხი თავის ეკონომიურ და იურიდიულ ურთიერთობის შესახებ. ეს სფერო ცხოვრებისა მთელ სურათს გადაუშლის ჩვენს მოწინავე საზოგადოებას და ცხოვრების სურათი კიდევ დაგვანახებს ხალხის ავსა და კარგს, იმის შეხედულებას სამართალზედ, ურთიერთ დამოკიდებულებაზე და სხვა“¹.

ი. ჭავჭავაძემ ამ სტატიაში, პირველად ჩვენს სინამდვილეში, ჩამოაყალიბა მეცნიერული დებულებანი ეთნოგრაფიის კვლევა-ძიების საგნის, მისი აზოცანების შესახებ. იგი ქართული ეთნოგრაფიული მეცნიერების საგნად მიიჩნევდა ხალხის, როგორც მთავარი მწარმოებელი ძალის მიერ საუკუნეებით

¹ ი. ჭავჭავაძე, თბზ., ტ. IV, გვ. 191-192.

დაგროვილი ცოდნის, შრომითი ჩვევებით ჩამოყალიბებული ტრადიციებისა და ყოფა-ცხოვრების შესწავლას. „სადაც მდებარეობს ხალხის ცხოვრების შესწავლა ნამდვილ გზაზედ არის დაყენებული,—წერდა ილია, — სადაც შეგნებული აქვთ, თუ რა საუნიჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, აქ მდებარეობს ხალხის ყოველგვარ ჩვეულებას, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჭეროვან ყურადღებას აქცევენ და გამოუყვლევად არაფერს სტოვებენ... სადაც ესე არ არის, იქ ყოველთვის შესაძლოა შევცდეთ და ვერ შევიტყოთ, — რა სურს ხალხს და რას აქცევს ზურგს იგი“¹.

ილია ერის ისტორიული წარსულის შესწავლის ამოცანებს, მის მიერ ჩამოყალიბებული ქართული ეთნოგრაფიული შეცნირების მთელ მოღვაწეობას გლეხების ინტერესების სასარგებლო, ე. ი. საერთო-სახალხო საქმეს უკავშირებს. ქართველი ხალხის მრავალსაუცუნოვან ისტორიულ ცხოვრებაში დამკვიდრდა უამრავი ეკონომიური და იურიდიული ხასიათის მოვლენა, ჩვევა და ადათი, გამოხატული იურიდიულ ძეგლებსა და ადათობრივ სამართალში. საქართველოში დამკვიდრებული რუსული მმართველობის სისტემა და რუსეთის საიმპერიო კანონმდებლობა ანგარიშს არ უწევდა ქართველი ხალხის ძვალსა და რბილში გამჭდარ ადათობრივ სამართალს. ამიტომ იყო, რომ ილია ცარიზმის მოხელეებისაგან მოითხოვდა „ჩვეულებისათვის უფრო ფართო გზა დაეთმოთ. უამისოდ ჩვენ ძალაუვნებურად უნდა დავჭერდეთ მარტო კანონსა, რომელიც ბევრში ვერ შეეფერება ვერც ჩვენს განსხვავებულს ყოფა-ცხოვრებას, ვერც ჩვენს განსხვავებულს ეკონომიურს მდგომარეობას, ვერც ჩვენს შეხედულებას ურთიერთშორის დამოკიდებულებაზე“. ილიას აზრით, ამის „მაგალითებია აუარებელი დავები შესახებ მიწისა, ტყისა, საძოვრების მფლობელობისა, ზედ-სიძობისა, ძმად-შესულობისა, ქალთა მონაწილეობისა მემკვიდრეობაში, ქალთა საკუთრებისა ოჯახში (სათავნო ქალისა), სამკვიდროსი, სამკვდროსი, სამარხისა, — საქერივოსი, ნაცვალგებითი მუშაობისა, გაყრილობისა და ბევრი ამისთანები. ყოველს ამ შემთხვევაში ჩვენი ჩვეულება, ესე

¹ ი. პავლევიძე, თბ., ტ. IV, გვ. 192.

რ. ზალხისაგან მაჰმა-პაშაით აღიარებული სიმაართლე. ერთს ამბობს და რუსული კანონები კი — ან არას, ან თუ ამბობენ. სულ სხვასა¹.

ზალხის ჩვეულებისადმი ანგარიშგასაწევი მრავალი მაგალითიდან, რომელიც ილიამ გამოავლინა, ჩვენ აქ მხოლოდ ერთს მოვიტანთ: ი. ჭავჭავაძე, ტყის სარგებლობის საკითხთან დაკავშირებით, იცავს ადგილობრივი გლეხობის ინტერესებს ცარიზმის მძარცველური კანონებისაგან. ილია გლეხობისადმი ამ თავის გამოსარჩლებას ასაბუთებს საქართველოს ისტორიული ტრადიციებითა და ადგილობრივი სამეურნეო პირობებით, რომელიც საფუძველშივე განსხვავდებოდა რუსეთის პირობებისა და რუსული სამართლისაგან. გაზ. „ივერიის“ 1881 წლის დეკემბრის ნომერში ილია წერდა: „ჩვენებურ გლეხს ვენახი აქვს და სარი თუ ჭიგო უნდა და რუს გლეხს კი არა... ამას არ შეიძლება კაცმა ყურადღება არ მიაქციოს და მის მიხედვით ტყის ხმარების საქმეც სულ სხვა საფუძველზედ არ ააგოს“. აქ ილია გვევლინება გლეხკაცობის ინტერესების დამცველად, ცარიზმის უკუღმართი კანონმდებლობის წინააღმდეგ მებრძოლად. იგი აქვე იძლევა ადათობრივი სამართლისა და დაწერილი კანონის განმარტებას, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მეცნიერული ღირებულება. ილია წერს: „ჩვეულება ერისთვის იგივე რჩულია, იგივე კანონია, მხოლოდ დაუწერელი კი. ჩვეულებას იგი უპირატესობა აქვს დაწერილს კანონის წინაშე, რომ ყოველთვის ცხოვრების ქეშმარიტის საჭიროების დანაბადია და ყოველთვის უტყუარი წამალიც არის ამ საჭიროებისა, თუ ყოველს დროს არა, პირველს ხანებში მაინც. ეს ხომ ასეა, მაგრამ ერთი არსებითი ღირსება დაწერილის კანონისა კი აკლია. დაწერილი კანონი მარტო იმით, რომ დაწერილია, მინამ არის — ისეა, რომ არას მიიწებებს, არას აიკრავს ზედ. რასაც აჩენს და ჰპადავს ხოლმე ხშირად ხარბი ინტერესი წუთისა. ჩვეულება ამისაგან თავისუფალი არ არის: კანონი კი თავისუფალია. აი დიდი ღირსება ამ კანონისა. რომელიც ჩვეულებას აცლია²“.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 49.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, გვ. 154.

აღნიშნულიდან კარგად ჩანს, თუ როგორი სიღრმით ჩასწვდა ხალხის ჩვეულებისა და ადამიანური სამართლის არსს წერილობითთან მიმართებაში და საჭიროდ მიიჩნია ამ პრობლემის მეცნიერულად შესწავლა.

ი. ჭავჭავაძემ ქართული ეთნოგრაფიული მეცნიერების შესწავლისას დიდი ყურადღება მიაქცია ქართული ადამიანური სამართლისა და იურიდიული ძეგლების მეცნიერულად შესწავლის საქმეს. მან მეცნიერების ეს ორი დარგი მჭიდროდ დაუკავშირა ერთმანეთს. ილიას ამ შესანიშნავ წამოწყებას შემდეგში გამოჩენილი ეთნოგრაფისა და იურისტის ნიკო ხიზანიშვილის სახით კიდევაც ღირსეული მემკვიდრე გამოუჩნდა. „ჩვეულება წმინდა კანონია, დაწერილი გონებაა“, — წერდა ნ. ხიზანიშვილი, — მაგრამ იქნებ გეგონოთ, რომ ჩვენ გვსურს ყველა ჩვეულების დაცვა არა, ჩვეულებასაც თავისი აზრი და მნიშვნელობა აქვს¹. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ, მართალია, თერგდალეულები გულმოდგინედ ესარჩლებიან ხალხის ნივთიერად და მორალურად ამაღლებელ ზნე-ჩვეულებების დაცვას, მაგრამ ამასთანავე ბრძოლას უცხადებენ დრომოკმულ წეს-ჩვეულებებს, როგორცაა სისხლის აღება, რელიგიური ცრურწმენები, ზნედაცემულობის ელემენტი და სხვ.

თერგდალეულთა ხელმძღვანელობით დიდი და მეტად ნაყოფიერი მუშაობა ჩატარდა აფხაზეთის, აჭარისა და საინგილოს ეთნოგრაფიულად შესწავლისათვის. ასევე ნაყოფიერი მუშაობა ტარდებოდა თუშ-ფშავ-ხევსურეთის, მესხეთის, სვანეთისა და საქართველოს სხვა კუთხეების შესასწავლად. აღსანიშნავია ბ. ნიჟარაძის ღვაწლი როგორც სვანეთის, ისე ჩრდილო-კავკასიის, კერძოდ, ბაქსანის ხეობის ეთნოგრაფიულად შესწავლის საქმეში. ეს უკანასკნელი ბ. ნიჟარაძემ კოვალევსკიზე ბევრად ადრე შეისწავლა. ამის შესახებ იგი თავის ერთ-ერთ ნარკვევში სხვათა შორის გვაუწყებს: „შენობები ბაქსანელებისა ხისაა და თავის ბუნებით ქართულს მოგვაგონებს. ჩემს მერე 1885 წ. აქ (ბაქსანის ხეობაში—ი. ა.) იყ-

¹ ნ. ხიზანიშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ. 1940, გვ. 3-4.

ნენ მოსკოვის პროფესორები ბ-ნ ივანიუკოვი და კოვალევსკი¹.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ნ. ხიზანიშვილის ეთნოგრაფიული ნარკვევები. მის მიერ ძველი ქართული სამართლის ნორმების ღრმა ცოდნა და ეთნოგრაფიულ კვლევაში მისი გამოყენების საუკეთესო ნიმუშები შეიძლება უბაღლო მოვლენად ჩაითვალოს ჩვენს მწერლობაში².

ნ. ხიზანიშვილი განათლებით იურისტი იყო. იგი შესანიშნავად იცნობდა ხალხის ცხოვრებას. მან პირველმა გამოიკვლია ძველი ქართული სამართლის ძეგლები. ნ. ხიზანიშვილი ცდილობს ეთნოგრაფიულ მოვლენებს და ფოლკლორულ მასალებს ისტორიული თვალსაზრისით მიუდგეს, მისი გენეტიკური საფუძვლიდან გამომდინარე კავშირები ისტორიულ ასპექტსა და განვითარების პროცესში. გააანალიზოს.

ბ. ნიჟარაძისა და ნ. ხიზანიშვილის ეთნოგრაფიული ხასიათის ლიტერატურული მემკვიდრეობა მდიდარი და ნაყოფიერია. მათი ეთნოგრაფიული და ისტორიული ხასიათის ნარკვევები ქართველოლოგიის ძვირფასი შენაძენია.

ი. გოგებაშვილის „დედა ენასა“ და „ბუნების კარში“ ეპიზოდურად არის მოცემული საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის კურსის განზოგადებისა და ჩამოყალიბების პირველი ცდა. ამ საბავშვო სახელმძღვანელოებში დიდი ოსტატობით აისახა ქართული ეთნოგრაფიის, გეოგრაფიისა და ისტორიის ძირითადი საკითხები.

თერგდალეულები გულდასმით სწავლობდნენ და მეცნიერულად ასაბუთებდნენ თანადროულობის ისეთ აქტუალურ, ზოგჯერ მეტად მტკივნეულ საკითხებს, როგორიც იყო: „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობა“, „ხიზნობის საკმე“. ეურნალ-გაზეთებში სისტემატურად შექდებოდა აგრარულ-ურთიერთობიდან წარმომდგარი სოციალური წინააღმდეგობანი, იბეჭდებოდა იურიდიული და ეკონომიური ხასიათის ისეთი ნარკვევები, როგორიცაა ი. ჭავჭავაძის „ცხოვრება და

1 ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, ტ. II, 1964, გვ. 142-143. პროფ. ალ. რობაქიძის რედ.

2 ნ. ხიზანიშვილი, (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბილისი, 1940 წ. პროფ. გ. ჩიტაიას რედ.

კანონი“, „ღვინის ქართულად დაყენება“ და ბევრი სხვა. ამ ნაშრომებში პასუხია გაცემული ეპოქის ყოველდღიურ, უაღრესად მტკივნეულ საკითხებზე. ამგვარ ნაშრომთა ავტორები ჰაგიანთ შეხედულებათა დასაპტკიცებლად ხშირად ღრმად იჭრებიან საქართველოს ისტორიულ წარსულში, მის დეტალებში. ისტორიული წყაროებისა და ხალხში დაცული მდიდარი მასალის გამოყენებასთან ერთად, თერგდალეულები ასევე ოსტატურად იშველიებენ სხვა ქვეყნების მსგავსი ვითარების ამსახველ მასალებს, სათანადო უცხოურ მეცნიერულ გამოკვლევებს.

თერგდალეულები ქართველი ერის მაღალი კულტურის, — ისტორიულად მისი მდიდარი სამეურნეო გამოცდილების — მიწათმოქმედებას, მევენახეობას, მეხილეობა-მეხობსტნეობისა და მეცხოველეობის განვითარების საფუძველს, მის მრავალსაუკუნოვან ბინადარ ცხოვრებაში ხედავენ. მაგალითად, ილიას შენიშვნით, „ჩვენში ბინადარს მცხოვრებს „მკვიდრი“ ჰქვია და არა „დგმური“, როგორც ზოგიერთ ენაშია. ჩვენში რომ გლეხკაცმა თავი დაანებოს თავის ადგილს, უნდა ჰქონდეს გულიდან აპოილოს თავისი თემი, თავისი ოჯახის წარსული, თავისი მამა-პაპა, რომელთა ნაშთი, ძეგლი, თვითეული ვაზია, თვითეული ხეა მამაპაპის ხელით დარგული და ოფლით მორწყული და რომელსაც იგი სამკვიდროს ეძახის“¹.

ილიას აზრით, სამეურნეო გამოცდილება „საბოლოო ჯამში კულტურის საფუძველია, ღვინის კეთებას ჩვენში მთელ ათასის წლის ისტორია აქვს... ჩვენებური გლეხი ევროპელს მეცნიერზედ გამოცდილებით მეტის მეტად წინ იქნება, იპიტომ რომ ადგილის კაცია“².

ი. ჭავჭავაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა წყალთა მეურნეობას. იგი სპეციალურ წერილს უძღვნის საკითხს — „მორწყვის საქმე წინათ და ეხლა“, სადაც ასაბუთებს, რომ „ჩვენთა მამაპაპათა ძალიან კარგად იცოდნენ ყადრი წყლის მეურნეობის გაძლიერებისათვის და ამიტომაც, როგორც კანონმდებლობა ჩვენში, ისეც ზნე-ჩვეულება, წყლის არხებით გაყვან-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. XI, გვ. 26.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 78.

გამოყვანისათვის დიდს უფლებას აძლევდა კაცსა. წყლის გაყვანას ვერავითარი მიზეზი ვერ დააბრკოლებდა, ოღონდ კი თვით ბუნებას ხელი შეეწყო. ეკლესიაც რომ დახვედროდა წინ არხსა, კანონი ნებას იძლეოდა წყალი გაეყვანათ¹. იმის საილუსტრაციოდ, თუ რაოდენ ბევრს ზრუნავდნენ მორწყვაზედ, ილიას მოჰყავს ხალხური გადმოცემა ალაზნის მარჯვენა მხარეზე დაცული არხის ნანგრევებზე, სადაც მოახრობილია, რომ „როცა თამარ მეფემ გაიყვანა ეს და ბოლოში წისქვილი დააბრუნა, წისქვილის ქვებიდან სისხლი გადმოსკდაო... ეს ამბავი გვაუწყებს, — განაგრძობს ილია, — რამდენად ძვირად დასჯდომია ხალხს ეს დიდებული საქმე, რომ მისი წარმოდგენით, მის მიერ დაღვრილი ოფლი სისხლად გადმოსკდარა წისქვილის ქვებიდან². საზოგადოებრივი მნიშვნელობის ისეთ დიდ ნაგებობებზე, როგორიც იყო არხები, საყდრები, ციხე-სიმაგრეები, ხიდეები და სხვა, ფეოდალურ საქართველოში, რა თქმა უნდა, იხარჯებოდა ხალხის მასების მძიმე და ზეადამიანური შრომა, რომელიც ნაგებად ემყარებოდა წარმოების გაუმჯობესებულ იარაღებს.

თერგდალეულები, საზოგადოდ, განსაკუთრებით კი ი. ჭავჭავაძე, ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მასალას დიდი ოსტატობით იყენებდნენ თავიანთი შემოქმედების თითქმის ყველა სფეროში. თერგდალეულთა ბელადის ი. ჭავჭავაძის ღვაწლი ეთნოგრაფიული მეცნიერების წინაშე ჯერ კიდევ თანამედროვეთაგან და საერთოდ რევოლუციამდელ სამეცნიერო წრეებში ჯეროვნად იყო დაფასებული. ჩვენ აქ საილუსტრაციოდ მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ. მოსკოვის უნივერსიტეტთან არსებულ ბუნებისმეტყველების, ანთოპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მოყვარულთა საზოგადოების ეთნოგრაფიულმა განყოფილებამ 1908 წლის 21 მარტს გამართა სხდომა ი. ჭავჭავაძის ხსოვნის აღსანიშნავად, რომელიც შესავალი სიტყვით გახსნა ვს. მილერმა. მან აღნიშნა ის დიდი დამსახურება, რაც ი. ჭავჭავაძეს ლიტერატურისა და მეცნიერების წინაშე მიუძღოდა. საზგასმით შეჩერდა ილიას

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VII, გვ. 67.

² იქვე, გვ. 68.

ეთნოგრაფიულ ნაშრომებზე და დასძინა, რომ რუსეთის იმპერიაში ეს არის მეორე შემთხვევა ალ. პუშკინის პატივსაცემად გამართული სხდომის შემდეგ, ეთნოგრაფიის სფეროში დიდი მწერლის მიერ გაღებული ღვაწლის დაფასებისა¹. საზოგადოების სხდომაზე მოხსენებები წაიკითხეს ალ. ხახანაშვილმა, დ. არაყიშვილმა² და რ. ჟორდანიამ³.

თერგდალეულთა ღვაწლი ქართული ეთნოგრაფიის წინაშე მრავალმხრივი და მეტად ნაყოფიერია, ჩვენ აქ მხოლოდ ძირითად საკითხებზე შევჩერდით. ისინი რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობით სწავლობენ ქართული ეთნოგრაფიის პრობლემებს და ამით მკვიდრ ნიადაგს ამზადებენ ამ საგნის, როგორც ახალი მეცნიერული დისციპლინის დასამკვიდრებლად.

ბ. თერგდალეულები და ქართული არქეოლოგიის საკითხები

საქართველოს მეცნიერული ისტორიის შემუშავების საქმეში თერგდალეულები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ არქეოლოგიას, რომელსაც პირველ რიგში ქართული დამწერლობის წინარე ხანის ბინდდაკრულ საუკუნეებში სინათლის შეტანა ეკისრება. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია დ. ბაქრაძის, ი. ჭავჭავაძისა და გ. წერეთლის ღვაწლი.

საქართველოსა და კავკასიაში არქეოლოგიურ კვლევა-ჩიებას დიდი ბიძგი მისცა 1874 წელს თბილისში დაარსებულმა კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებამ, რომლის ნამდვილ წევრთა შემადგენლობაშიც შევიდნენ

¹ В. С. Миллер. Памяти бытописателя Грузии кн. Ильи Григорьевича Чавчавадзе, журн. «Этнографические обозрения», М., 1898 г., № 1—2, стр. 119—121.

² Д. Аракчиев, кн. И. Г. Чавчавадзе и его стихотворения в грузинской народной песне.

³ Р. Жордания, Быт и нравы грузинского народа середины XIX в. в литературных произведениях кн. И. Г. Чавчавадзе.

ქლ. იოსელიანი, დ. ბაქრაძე, გ. ორბელიანი, რ. ერისთავი, ად. ბერეჟე, პ. უსლარი და სხვები. საზოგადოების მიერ 1875 წელს გამოცემულ პირველსავე წიგნში დაიბეჭდა დ. ბაქრაძის კაპიტალური ნაშრომი: „კავკასიის ძველი ქრისტიანული ძეგლები“, აგრეთვე ცნობა მცხეთაში აღმოჩენილი 75 წლის (ახ. წ. აღრ.) ქვის შესახებ ბერძნული წარწერით¹.

დ. ბაქრაძე 1878 წელს რუსულ ენაზე აქვეყნებს ბრწყინვალე არქეოლოგიურ გამოკვლევას — „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“². დ. ბაქრაძის ეს კაპიტალური გამოკვლევა შესანიშნავად ეხმაურებოდა რუსეთ-თურქეთის ომთან დაკავშირებულ მოვლენებს და, ქართული პერიოდული პრესის სხვა მასალებთან ერთად, თურქეთის უღლისაგან განთავისუფლებულ მუსულმანურ ქართველობაში პატრიოტულ შეგნებას აღრმავებდა.

1879 წელს დ. ბაქრაძე აირჩიეს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად. კავკასიის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წინაშე დააყენა საკითხი მორიგი არქეოლოგიური ყრილობის თბილისში ჩატარების შესახებ. 1878 წელს თბილისში აირჩიეს ყრილობის მოსამზადებელი ადგილობრივი კომიტეტი დ. ბაქრაძის თავმჯდომარეობით. ყრილობის მოსამზადებელ მუშაობაში აქტიურად ჩაებნენ გ. წერეთელი, პ. უმიკაშვილი, რ. ერისთავი, დ. ფურცელაძე და სხვა საზოგადო მოღვაწეები. ბევრი მათგანი მიაღწინეს ადგილებზე მასალების მოსაპოვებლად.

1881 წელს თბილისში გაიხსნა რუსეთის V არქეოლოგიური ყრილობა. ყრილობამ ენისა და წერილობითი ძეგლების განყოფილების თავმჯდომარედ აირჩია დ. ბაქრაძე, განყოფილების მდივნად — ალ. ცაგარელი, რომელიც პროფ. დ. ჩუბინაშვილთან და სხვა ქართველ მეცნიერებთან ერთად ჩამოვიდა რუსეთიდან ყრილობის მუშაობაში მონაწილეობის მისაღებად. ყრილობაზე მოისმინეს დ. ბაქრაძის მოხსენება: „ქარ-

¹ Записки общества любителей Кавказской археологии, т. III. I. Тифлис, 1875, стр. 185.

² Д. Ба к р а д з е, Археологические путешествия по Грузии и Аджаре, 1878 г.

რული პალეოგრაფია“, დ. ფურცელაძის „ქართული საეკლესიო სიგელ-გუჯრების სამეცნიერო მნიშვნელობა“ და სხვ.; თერგდალეულები და ქართული პრესა მომზადებული შეხედნენ სრულიად რუსეთის V არქეოლოგიურ ყრილობას, რომელიც 1881 წლის 8 სექტემბერს გაიმართა თბილისში. დიდი მუშაობა გასწია არქეოლოგიური ყრილობის კომიტეტმა, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ ქართველი მეცნიერები — ა. ცაგარელი, დ. ბაქრაძე და რ. ერისთავი. მათი ინიციატივით მოეწყო მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გამოფენა, — ყრილობის დელეგატები წაიყვანეს მცხეთაში, ქუთაისში. მათ დაათვალიერეს ბაგრატის ტაძარი, გელათის მონასტერი, აკადემია და მოწამეთის დიდებული ძეგლები. ქართული გაზეთები სისტემატურად აქვეყნებდნენ ყრილობის მუშაობის დღიურებს და სხვ¹. ყრილობის მუშაობაში აქტიურად მონაწილეობდა აგრეთვე ა. წერეთელი, რომელმაც არაერთხელ წარმოთქვა სიტყვა როგორც ყრილობაზე, ისე სტუმრების პატივსაცემად გამართულ ბანკეტებზე. ილია დიდი აღფრთოვანებით მიესალმა თბილისში შემდგარ სრულიად რუსეთის V არქეოლოგიურ ყრილობას და მას სპეციალური წერილიც მიუძღვნა: „დღეს ჩვენს დედაქალაქში, — აღნიშნავდა ილია,

¹ გაზ. „დროება“, 1881 წ. № 188—190. ნომერებში „ლელოს“ ფსევდონიმით სისტემატურად ქვეყნდებოდა იონა მეუნარგიას მასალები ყრილობის ხსენებების მიმდინარეობის შესახებ. თბილისის 1881 წლის არქეოლოგიური კრების საორგანიზაციო კომიტეტმა გ. წერეთელს დაავალა გელათის წარწერების და მისი ძველი ნაშთების კრიტიკულად გადასინჯვა. გ. წერეთელმა ეს ღირსეულად შეასრულა. მან გამოაქვეყნა ნაშრომი ამ საკითხზე. № 6. Труды импер. Моск. арх. обществ., т. II, М., 1891 г. რომელმაც მალალი შეფასება დაიმსახურა. მაგალითად, საკმარისია აღინიშნოს, რომ გ. წერეთლის აქ დასახელებული ნაშრომის გამო ისეთი დიდი სპეციალისტი, როგორიც პროფ. ალ. ხახანაშვილი იყო, წერდა: „გ. წერეთელი არამც თუ ასწორებს აკად. ბროსეს მიერ გადმოღებულს ზედწარწერებს და ზედ დამატებითს ცნობებს გვაძლევს, არამედ მთელი კოლექცია ახალი ზედწარწერების აღმოუჩენია“. ავტორი აღარებს გ. წერეთლისა და დ. ბაქრაძის გელათური წარწერების წაკითხვებს და დასძენს: „მე უფრო ვეთანხმები გ. წერეთელს, რომელმაც № 6 ზედწარწერაში ახსნა, რომ იქ მოხსენებული მეფე ალექსანდრე უნდა იყოს ალექსანდრე V, მამა სოლომონ პირველისა და არა ალექსანდრე III, როგორც ფიქრობდა დ. ბაქრაძე. (იხ. Древний восток, том I, вып. II, стр. 280).

არქეოლოგიური კრებაა გამართული, რვას ამ თვეს პირველი სხდომა იყო. ეს პირველი ზაგალითია ჩვენს ისტორიაში, რომ ჩვენი დედაქალაქი ტფილისი ღირსი გახდა მეცნიერებათა კრებისა. განსაკუთრებით შესანიშნავი ეს არის, რომ არსად სხვა ქალაქში რუსეთში, საცა-კი ამგვარი კრება ყოფილა, ამოდენა ხალხი არ შეყრილა კრებაზე, როგორც აქ. ტფილისში, შეიყარა. შვიდასი კაცი მეტი დაესწრო, მაშინ როდესაც ამისთანა კრებაზეოვე ყაზანში და კიევში ორასზედ მეტი არ დასწრებულა. ეს მით უფრო საკვირველია, რომ ყაზანსა და კიევში უნივერსიტეტებია და, მაშასადამე, უფრო დიდბალი ხალხი უნდა დასწრებოდა“¹.

ილია საფუძვლიანად იცნობდა არქეოლოგიურ მეცნიერების უკანასკნელ მიღწევებს. მას შესანიშნავად ეხერხებოდა არქეოლოგიურ მონაპოვართა მეცნიერულად გამოყენება და გააზრება. ამ უკანასკნელის შესახებ ნათელ წარმოდგენას იძლევა ივ. ჯაბადარის წინააღმდეგ ილიას გალაშქრების ერთი მომენტი. ცნობილია, რომ ბაიერნმა მცხეთაში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების შედეგებზე ზერელე და მეცნიერებისათვის ყოვლად შეუწყნარებელი კონცეფცია შეიმუშავა; ივ. ჯაბადარმა კი ხელაღებით გაიზიარა ბაიერნის ეს ანტიმეცნიერული დასკვნები, მათ შორის მსჯელობა იმის შესახებ, რომ თითქოს „ძველნი მკვიდრნი მცხეთისანი არამც თუ კაცისმკამელნი იყვნენ, არამედ მკვიდრის ლეშსაც ხმარობდნენ საკმელად და როცა ლეში მოსკარბდებოდათ, ბევრი უგროვდებოდათ, გადანარჩენს საფლავში ინახავდნენ“². ილიამ უსაყვედურა ჯაბადარს, რომ იგი ბრმად ენდობოდა ბაიერნს, რომელსაც არქეოლოგიურ მონაპოვართა გააზრება და მათი ანალიზი არ ეხერხებოდა. ამაში ილია იმოწმებს ცნობილი არქეოლოგის, გრაფ უვაროვას შრომას «Взгляд на мцхетский могильник». (Труды имп. Московск. археол. общества, т. X), აგრეთვე ტიზენჰაუზენს, რომელმაც ორჯერ გაარჩია ბაიერნის ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ და ორივეჯერ სასაცილოდ აიგდო იგი. „ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დასკვნებზე მე წინადაც გამოვთქვი,—წერს ტიზენჰაუზენი,—მას შემდეგ უფრო დაწვრილებით შევიგ-

1 ი. ჯ ა ე ჯ ა ე ა ძ ე, თხზ., ტ. VI, გვ. 152-153.

2 ი. ჯ ა ე ჯ ა ე ა ძ ე, თხზ., ტ. II, გვ. 380-381.

ნე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლაოს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომელიც დაბეჭდილნი იყვნენ 1872 და 1874 წწ. გერმანულ ჟურნალებში. ამ წერილებმა უფრო ცხადად დამანახვეს, რომ ბაიერნის დასკვნები და მოსაზრებანი სულ ერთიანად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან¹. ილიას ეს ამონაწერი მოჰყავს ბაიერნის საწინააღმდეგოდ, ხოლო ივ. ჯაბადარს კი განუმარტავს: „ის საფლავები, საცა ბაიერნს რამდენისამე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზედ უწინარეს იმითი მტკიცდება, რომ ყოველს ამისთანა საფლავს სახურავად სამი ქვა სდებია, ადვილად ასახდელი, ასე ყოფილა ბევრგან სხვაგანაც და საკვირველი რად უნდა იყოს, რომ ჩვენშიაც ასევე ყოფილა“². ილიას ეს დაკვირვება სავსებით დაადასტურა არქეოლოგიური გათხრების უახლესმა მონაპოვრებმა მცხეთაში.

მცხეთის გათხრებთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებო აზრს გამოთქვამს ს. მესხი. იგი გაზეთ „დროებაში“ (№ 5, 1872 წ.) წერს: „ლონისძიება, რომლითაც ახლანდელნი სწავლულები ძველი ხალხების ყოფაცხოვრებას და ისტორიას ტყობილობენ, არის ენა და ძველი ნივთები, რომელთაც მიწაში ჩაფლულს, ან ზედ მიწაზე პოულობენ; როგორც ბუნების განმომძიებელს მხოლოდ ერთი კბილის საშუალებით შეუძლია გაიცნოს რომელიმე ცხოველი და შეიტყოს იმის ხასიათი და ჩვეულება, აგრეთვე ფილოლოგს და ისტორიკოსს შეუძლია ერთი რომელიმე ძველი ნივთი, ან ერთი სიტყვის შემწეობით გამოიკელიოს რა ხალხი ყოფილა ის ხალხი, რომელთაც ეს ნივთი ეკუთვნის, რა ჩვეულებები ჰქონია იმას, როგორ უცხოვრია, რომელ ხალხთან ჰქონია კავშირი და მისვლა-მოსვლა და სხვა ამგვარები“. ავტორის ეს დაკვირვება ყურადსაღებია.

საქართველოში ცარიზმის ბატონობის პერიოდში ჩვენი ნდიდარი მატერიალური კულტურის მრავალი ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლი — ციხე-სიმაგრე, სასახლე, ნაქალაქარი, ნასოფლარი, ნასაყდრალი და სხვა სახის ნაგებობა განადგურდა. ამ ძეგლთა ნგრევა-მოსპობაში ბრალი მიუძღვით როგორც ცა-

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. 11, გვ. 382.

² იქვე.

რიზმის ადგილობრივ სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებს, ასევე მკვიდრი მოსახლეობის შეუგნებელ ფენებსაც. ხშირად ისტორიულ ძეგლებს, როგორც ქვის მასალას, იყენებდნენ ყაზარმების, ციხეების და სხვა სახის ნაგებობათა მშენებლობისათვის. თერგდალეულები თავგამოდებით იცავდნენ ეროვნული კულტურის ამ უძველეს ძეგლებს. ცნობილია, რომ სწორედ თერგდალეულთა გაბედული გამოსვლით გადაურჩა გატაცებას ეკლესია-მონასტრებში საუკუნეების მანძილზე დაცული ქართული ეროვნული კულტურის განძეულობანი. მაგალითად, ს. მესხმა, ნ. ნიკოლაძემ და ა. წერეთელმა საქვეყნოდ ამხილეს ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი ლევაშოვი, ეკლესია-მონასტრების ძარცვაში და მიაღწიეს იმას, რომ იგი გაუძევებინათ კავკასიიდან. გაზ. „თბილისის უწყებაში“ დაიბეჭდა წერილები — «Несколько слов по поводу якобы религиозной реформы у магометан (из турецкой газеты «Яладжи») и «Из Лазистана», რომელსაც ხელს აწერს „გურჯი ოღლი“. ორივე წერილი ამხელდა გრაფ ლევაშოვის ავაზაკურ საქციელს¹. ამ წერილების ავტორი, როგორც ეს ამ ბოლო დროს დადასტურდა, ა. წერეთელი იყო².

მეფის რუსეთის მფლობელობის დამყარების შემდეგ უპატრონოდ დარჩა ყველა ის დიდი საგანმანათლებლო კერა, რომელიც საქართველოს ძველ საუკუნეებიდანვე მოეპოვებოდა საზღვარგარეთ—საბერძნეთში, იერუსალიმში, სირია-პალესტინასა და ეგვიპტეში. ეს ადგილები წარმოადგენდნენ არა მარტო რელიგიურ-საკულტო კერებს, არამედ იმდროინდელ კულტურულ სამყაროსთან ეკონომიკური, კულტურულ-ლიტერატურუ-

¹ გაზ. „Кавказ“-ის ფურცლებზე 1874 წ. 10 ოქტომბრის და 1874 წ. 21 დეკემბრისა ს. მესხი სპეციალურ წერილში შეეხო მცხეთის ძეგლებს, იქ წარმოებულ არქეოლოგიურ გათხრებს, რომელსაც ბაიერნი ხელმძღვანელობდა, და გულისწერომა გამოხატა იმ უყურადღებო დამოკიდებულებისადმი, რასაც ხელისუფლება ქართველი კულტურის ძეგლებისადმი საზოგადოდ იჩენდა.

² ა. წერეთელი, თხზ., 1964, აკადემიური გამოცემა, ტ. 15.

ლი, სამეცნიერო-ფილოსოფიური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ურთიერთობის ცენტრებსაც. ამიტომ სავსებით სწორია აკად. ნ. მარის მოსაზრება, რომ „საქართველოს კულტურის გამოსაკვლევად მართო სამიწაწყალო ეროვნული საზღვარი არ ემარა, მის ვრცელს, სასაზღვრო ვრცელს შეხედულებებს, დაბადების დღიდანვე, უფრო ფართო, საქართველოზე გადაქარბებული საძირკველი აქვს ჩადგმული“¹.

თერგდალეულები დიდი ყურადღებით და მზრუნველობით ეკიდებოდნენ მამა-პაპათა კულტურული მემკვიდრეობის ამ კერებს. მაგალითად, 1886 წელს ი. ჭავჭავაძე აქვეყნებს სპეციალურ ნარკვევს სათაურით: „ათონის ქართული სავანის შესახებ“, სადაც წერს: „მცირე აზია, სირია და თვითონ ბალკანის ნახევარ-კუნძული თვისდა ახლო-მახლო კუნძულებითა დღესაც ჰმოწმობენ ქართველთა მოღვაწეობას... მონასტრები, ქართველთა ხარკით და ფულით აშენებულნი, არა ერთი და ორი, დღესაც ჰღაღადებს ათონის მთაზედ, სინაზედ, სირიაში, იერუსალამის ახლო-მახლო, რომ ქართველთა თავგამომეტებით და დიდის მხნეობით უღწევიათ თავის ქვეყნის გარეთაც“².

უფრო მოგვიანებით უცხოეთში მოქმედ ქართველთა მონასტრების შესახებ ი. გოგებაშვილმა გამოაქვეყნა მეტად საყურადღებო ნარკვევები: „წმინდა ქვეყანა“, „ძველი და ახალი გზა საქართველოდან იერუსალიმში“³, „წმინდა გუნდი ცამეტ კაბადოკელთა მამათა“⁴, „ღვაწლი ივერიის მონასტრისა და თორნიკე ერისთავისა“⁵ და სხვ.

საერთოდ, ძველი ქართული კულტურის ეს კერები, იქ დაცული ნივთიერი და სულიერი კულტურის საშვილიშვილო ძეგლები, ყოველთვის იდგა ქართული პრესისა და საზოგადო მოღვაწეთა ყურადღების ცენტრში. კარგადაა ცნობილი, თუ რა შედეგები მოჰყვა ამ ადგილებში პლ. იოსელიანის, დ. ჩუბი-

1 ნ. მარ, ქართველი ერის კულტურული შუბლი ენათმეცნიერების მიხედვით, ჟურნ. „მნათობი“, № 4, 1925.

2 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 160.

3 ჟურნ. „ქეჩილი“, № 1, 1901, გვ. 48-49.

4 ჟურნ. „ქეჩილი“, № 2, 1901, გვ. 56-60.

5 ჟურნ. „ქეჩილი“, № 1, 1901, გვ. 43-47.

ნაშვილის, ა. ცაგარლის, აკად. ნ. მარის, ივ. ჯავახიშვილისა და სხვათა მოგზაურობებს.

თერგდალეულებმა ასევე მოიკითხეს ოსმალეთის მიერ უსამართლოდ მიტაცებული ოდითვე ქართველთა კუთვნილი მიწა-წყალი და მისი მკვიდრი ქართველი მოსახლეობა. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ სამშობლოდან იძულებით გადასახლებულ ფერეიდანელ ქართველებს პირველად თერგდალეულებმა მიაქციეს ყურადღება¹.

ქართული პრესის ფურცლებზე ეს საკითხი ფართო საზოგადოებრივი მსჯელობის საგნად იქცა. ფერეიდანელ ქართველებს არასოდეს არ დაუქარგავთ დედამშობლოში დაბრუნების იმედი. ისინი სპარსთა მონობიდან თავის დაღწევას ქართველი ზალხის საერთო განმათავისუფლებელ მოძრაობას უკავშირებდნენ. მათ სურდათ შეერთებული ძალით ემოქმედათ დამპყრობელთა წინააღმდეგ, მაგრამ ის ცდა მარცხით დამთავრდა. ამ ბრძოლაში გმირულად დაღუპულთ თანასოფლელებმა ძეგლი აუგეს წარწერით: „1654-სა წელსა, 17 აპრილსა თვესა, ფერეიდანიდან მომავალი ქართველები, სამშობლოსაკენ, 165 ქართველმა შუღლი გაუწიეთ ირანელებს. ყველა დავილუპეთ. შენდობა გვითხარით. უფალო იხსენ ქრისტიანები“.

ი. ჭავჭავაძე პირველი იყო, რომელმაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ყურადღება მიაქცია ქართველი მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობას. იგი წერდა: „ჩვენი ზალხი თავისის ბინადრობის დიდი და მკვიდრი მოყვარეა; იგი სოფელი, რაცა მის მამა-პაპას უცხოვრია, საცა მამა-პაპის ძელები უმარხია, საცა მამა-პაპის სალოცავია, ჩვენი გლეხისათვის მეტად ძვირფასი

¹ მაგალითად, ფერეიდანელი ქართველების შესახებ სისტემატურად იბეჭდებოდა წერილები გაზ. „ღროებაში“ № 13, 1872 წ. № 186, 1877 წ. № 427, 1874 წ.; № 120, 1876 წ., № 283, 1881 წ.; № 125, 1909 წ.; გაზ. „ივერიაში“ № 239, 1901 წ.; გაზ. „ღროებაში“ № 46, 1882 წ.; „მეურნეში“ № 31, 1896 წ. და სხვ. 1895 წ. ფერეიდანში იმოგზაურა ლადო აღნიაშვილმა, უფრო მოგვიანებით, ა. კელიძემ. მათი აღწერით, ფერეიდანში 16-მდე სოფელია, სადაც 10-12 ათასი ქართველი ცხოვრობს. ფერეიდანიდან საქართველოში ჩამოვიდა ოთამა ონიკაშვილი (1871 წ.), ზუციშვილი (1896 წ.), მაყაშვილი (1902 წ.), ზოლო 1920-იან წლებში სეიფოლა იოსელიანი და სხვ.

რამ არის. ღღეს თუ ბედის ბრუნვას ერთი ადგილიდან მეორეში გადმოუსახლება ვინმე, იმის შვილიშვილნი და უფრო შორეული შთამომავლობა თითქმის ყოველწლივ უწინდელის მიწის დასახედად მიდის, მამა-პაპის ხატისა და სალოცავის თაყვანის-საცემლად დაიარება. ამისთვის არც ხარჯს, არც დროსა და არც გზაზე სიარულს, შრომას არ ზოგავს¹.

ჩვენი აზრით, დაწინაურებული მიწათმოქმედება და მშობლიური მიწისადმი სიყვარული განაპირობებდა მამა-პაპათა საფლავების, სალოცავებისა და სამშობლოსადმი ხალხის ამ უმწიკლო სიყვარულს. მევენახეობა-მეხილეობა, მრავალწლიანი კულტურები, დიდი ძალაა, რომელიც კაცს მამულთან ძლიერად აკავშირებს. ილიას აზრით, „თვითეული ვაზი, თვითეული ხე, მამა-პაპის ხელით დარგული და ოფლით მორწყული, რომელსაც იგი სამკვიდროს ეძახის“², მამა-პაპათა უკვდავი ნაშთი და ძეგლია. ილია ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ღვინის კეთებას ჩვენში, მთელი ათასის წლის ისტორია აქვს³, რომ მევენახეობა-მეღვინეობა არის „ნაყოფი დიდი ხნის ჭაფისა და შრომისა, იგია თავნი, ნელნელა მოგროვილი მამა-პაპის ოფლის ღვრითა და თითქმის უტყვი ისტორია მთელის ოჯახის ეკონომიურ ყოფა-ცხოვრებისა და ნაშრომ-ნაღვაწისა“⁴. ჩვენებური გლეხის, „როგორც ადგილის კაცის მიწათმოქმედებაში საერთოდ და ვენახის საქმეში ცალკე, გამოცდილება დიდი რამ არის“, ხოლო ამ გამოცდილების საფუძველს ილია ქართველი გლეხის სამიწათმოქმედო მაღალ კულტურაში ხედავდა.

ილიას აზრით, ხალხის გადასახლება, მისი აყრა და სხვაგან გადასვლა იმისთანა მიზეზს უნდა მიეწეროს, რომელსაც „ხალხის თვალში აღარა მოეველება რა, აღარ ეშველება-რან“⁵. ასეთი რამ კი მხოლოდ სამიწათმოქმედო მეურნეობის მოშლით და უკიდურეს ეკონომიურ შეზღუდვათა შედეგად შეიძლება მოხდეს. დაწინაურებული სამიწათმოქმედო მეურნეობა სა-

1 ი. პ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. V, გვ. 26.

2 ი. პ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. VI, გვ. 189.

3 ი. პ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. VII, გვ. 76.

4 ი. პ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. V, გვ. 203.

5 ი. პ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 309.

ქართველოში ხშირად იშლება უცხოელ დამპყრობთა თარეშის გამო, რასაც შედეგად მოსდევდა მოსახლეობის აყრა, შორს გადახვეწა. ზოგჯერ მოსახლეობის აყრის მიზეზი (უმთავრესად საქართველოს მთიან რაიონებში) ხდებოდა „გამრავლება ხალხისა და ვიწროობა ადგილ-მამულისა“¹. მაგალითად, ილია სახნავ-სათესი ადგილის სიმცირით ხსნის XIX ს-ის 80-იან წლებში რაჭველების აყრასა და თერგის ოლქში გადასახლებას².

ამრიგად, ი. ჭავჭავაძემ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველმა მიაქცია ყურადღება ქართველი გლეხის ადგილმონაცვლეობის ისტორიულ და სოციალ-ეკონომიურ პირობებს, მოგვცა ამ მოვლენის ახსნის მეტად საყურადღებო ცდა, რომელიც დაკავშირებულია მოსახლეობის კანონთან. ამ კანონს კი უაღრესად დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს. ილია ისტორიულად ძირითადად ეკონომიური ცხოვრების პირობებით ხსნის გლეხკაცობის აყრა-ადგილმონაცვლეობას; მაგრამ თუ როგორ

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 301.

² იქვე, გვ. 304.

ამავე საკითხს მოგვიანებით საქართველოს მთისა და ბარის მოსახლეობის ისტორიულად განუყრელობის თვალსაზრისით შეიხო ვაჟა-ფშაველა. მისი აზრით, „თავდაპირველად მშობელი ღედა და აყვანი მთისა თუ ბარის იყო, დროთა ვითარებაში მთასაც ბევრჯერ ჰხვდა წილად ღედობა და აყვანობა გაეწია ბარისათვის“. ვაჟას მართებული შენიშვნით, მტერთაგან დაწოკებულ ბარელთათვის მთა ბევრჯერ გამხდარა თავშესაფარ ციხე-სიმაგრედ, ისე როგორც მთიელნი „მთიდან ეკონომიური პირობებისა გამო, იძულებულნი აფარებდნენ თავს ბარის მდიდარ და უხე კალთებს“.

მტერმოძალბებულ საქართველოს გადარჩენისათვის თუ რაოდენ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ისტორიულად მთას, ეს, ვთქვამთ, იმდენად ცხადი და ნათელია, რომ კომენტარს არ საჭიროებს.

მთისა და ბარის მოსახლეობის მოძრაობის მიზეზს ვაჟა-ფშაველა, როგორც ვხედავთ, ეკონომიური პირობებით ხსნის: ხოლო იმის გასარკვევად, თუ რომელი ადგილი იყო ამ აყრილ-გადასახლებული ხალხის თავდაპირველი საცხოვრისი, ვაჟა ილიას მსგავსად „მამაპაპათა საძვლე სამარხს და ძირ სალოცავ ადგილს მიიჩნევს“. „ქეშმარიტებით შევეძლიან ვთქვათ რომ ბარით მომდინარე დღეს ლაშარში მლოცველები ძველად ბარში გადასახლებული ფშაველები არიან, უკვე „გაკახლებულნი“. ამის დამადასტურებელ ფაქტად ვაჟა აღნიშნავს, რომ შეუძლებელია „თუ მუდამ წელს არა, ორ წელში ერთხელ მაინც „ყმა“ თავს ბატონს არ ეახლოს კარზე ძღვნით, საქლაკით და საწირავით“ (იხ. ვაჟა-ფშაველა, ტ. 7, გვ. 121).

უნდა დადგინდეს თავდაპირველი ადგილსაცხოვრისი, საიდანაც გლეხი აყრილია. ასეთი პუნქტის შეუცდომლად მიკვლევის საშუალებად ილიას თვითონ გლეხთაგან მამა-პაპათა საძვლე-სამარხის, — ძირი ხატისა და სალოცავისადმი ტრადიციით დადგენილ ყოველწლიურ სამსახურს, — იქ მისვლა და საკლავის შეწირვა მიიჩნია. რა თქმა უნდა, ეს არსებითად სწორი შეხედულება საკმარისი არ არის ფეოდალურ საქართველოში „მოსახლეობის მოძრაობის“, მისი „ადგილმონაცვლეობის“, ე. ი. მოსახლეობის კანონის დასადგენად, რადგან სხვა ფაქტორიც არის გასათვალისწინებელი, მაგრამ არსებითი როლი მიგნებულია.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი გაკვრით ეხება მოსახლეობის ადგილმონაცვლეობის საკითხს¹, მაგრამ მას არ აგონდება და გვერდს უვლის იმ ფაქტს, რომ საქართველოს ისტორიის ამ პრობლემაზე პირველი ავტორიტეტული სიტყვა ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიის ისეთმა სახელოვანმა წარმომადგენელმა თქვა, როგორიც დიდი ილია იყო.

თერგდალეულები დიდი გულმოდგინებითა და ყურადღებით სწავლობდნენ არა მხოლოდ უცხოეთში დაცულ კულტურულ-ისტორიულ კერებსა და ძეგლებს, არამედ კავკასიაში, უკრაინასა და სხვაგან არსებულ ქართული კულტურის ძეგლებსაც. მაგალითად, 1896 წლის 1 იანვარს ხარკოვში მყოფმა ა. წერეთელმა ი. გოგებაშვილს გამოუგზავნა ბარათი, საიდანაც ნათლად ჩანს, თუ რაოდენ დიდი ინტერესით ეკიდებოდა დიდი მგოსანი ქართველ მოღვაწეთა კვალს უკრაინაში. აკაკი წერს: „მინდა აქაური არხივიდან, რაც კი რამე ცნობაა ვახტანგის დროის გადმოსახლებულ ქართველებზე, სულ ამოვაწერინო და თანაც ის ქართველი ოჯახები პოლტავის გუბერნიაში სულ მოვნახო. ამბობენ, რომ ზოგიერთებს კიდევ აქვთ ოჯახში, როგორც საოჯახო რამ ნივთი, ქართული ხელნაწერებიო. აგრეთვე სასაფლაოებზე ქართული წარწერებიო და ეგების დ. გურამიშვილის საფლავს წავაწყდე“². აკაკიმ იცოდა,

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 1, თბ., 1966. გვ. 238.

² Плехинский М., Поселение Грузии в Малороссии в XVIII в. (по архивным документам, Харьков, 1893 г.

რომ დ. გურამიშვილი პოლტავის გუბერნიაში იყო დაკრძალული და ეძებდა მის საფლავს. უკრაინაში გადასახლებული ქართველობის ბედით დაინტერესებული იყო ი. ჭავჭავაძეც. ამას ადასტურებს მის მიერ 1873 წლის 19 ნოემბერს მეუღლისადმი გამოგზავნილი ბარათი, რომელშიც ვკითხულობთ: „ვიდრე პეტერბურგში მოვიდოდი, პოლტავაში დამიბარეს ბანკირთან მოსალაპარაკებლად და იქ ექვსე დღე ვიყავი... პოლტავის გუბერნიაში ბევრი ქართველები არიან. უწინდელი გადმოსახლებული და ძალიან მდიდრები ბარათოვებიც არიან, ორბელიანებიც, მუსხელიშვილებიც და თითქმის ყველა გვარის კაცი, ჭავჭავაძიანთ გარდა“¹.

თერგდალეულები ასევე კრებდნენ მასალებს ასტრახანში, ჩრდილო-კავკასიაში, ოსეთში, დაღესტანში, ჩეჩნეთ-ინგუშეთსა და საქართველოს სხვა მეზობელ, თუ შორეულ ადგილებში დაცულ ქართული მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლთა შესახებ. მოპოვებული მასალა სისტემატურად ქვეყნდებოდა პრესაში. მაგალითად, ასტრახანში მცხოვრებ მ. ჩიჩუას ნ. ბაკურაძის ოჯახში უპოვია XVIII საუკუნის გვარი ქართული წარწერით². ასევე კავკასის ბაზარსა და ქუთათის ზეობის სოფ. ჯიბლისშიც უპოვიათ ძველი ზარები, ქართული წარწერით³. აღსანიშნავია ისიც, რომ დაღესტანში შამილის დამარცხების შემდეგ მოღვაწე ქართველებმა აღწერეს იქ გატანილი ქართული ხატები, ნივთები და ხელნაწერები, რომელთა ნაწილი კვლავ დააბრუნეს საქართველოში. მ. ჯანაშიელმა სპეციალური წერილი გამოაქვეყნა ჩეჩნეთსა და ოსეთში ქართული კულტურის გავლენის შესახებ⁴. აღ. ხახანაშიელი წერს ნარკვევს ყიზლარის ქართველობაზე. ყიზლარში არსებულ ქართულ მონასტერზე, იქ დაცულ ქართულ წერილობით ძეგლებზე, ხალხურ გადმოცემებზე და სხვ. ამრიგად, თერგდალეულთა ინიციატივით საქართველოს ფარგლებს გარეთაც ინტენსიურად წარმოებდა ქართული ეროვნული კულტურის ძეგლების აღწერა და შევროვება. ყოველივე ამან

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 435.

² გაზ. „ივერია“, № 65, 154, 1889.

³ გაზ. „ივერია“, № 142, 1890.

⁴ გაზ. „ივერია“, № 47, 1889.

ხელი შეუწყო ქართველოლოგიის აღმავლობას, კერძოდ, საქართველოს ისტორიის წყაროებისა და მასალების შეკრების საქმეს. ამავე პერიოდში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდის ქართველ ისტორიკოსთა ახალი, ნიჭიერი თაობა. ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიის ტრადიციები ახალთაობის ხელში გადადის. ეს თაობა (მ. ჭანაშვილი, ე. თაყაიშვილი, თ. ჟორდანია და სხვ.) მთელ თავის მოღვაწეობას უმეტესად საქართველოს ისტორიის მასალების — ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული და წერილობითი წყაროების შეგროვებას, არქეოლოგიური და ეპიგრაფიული ძეგლების შესწავლას, დაცვას ანდომებდა. ეს კი აუცილებელი ეტაპი იყო საქართველოს მეცნიერული ისტორიის დასაწერად.

გ. თერგდალეულები მშობლიური ენის მნიშვნელობაზე ერის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში

თერგდალეულები ქართული სალიტერატურო ენის რეფორმატორები, მისი განვითარების დიდი მოამბენი და ქეშმარიტი ნოვატორები არიან. მშობლიური ენა მათ მიაჩნდათ არა მხოლოდ საზოგადოებრივი ურთიერთობის უმნიშვნელოვანეს საშუალებად, არამედ ერის დამახასიათებელ უპირველეს ნიშნად. ქართველი ხალხის ეროვნული ერთიანობის ქეშმარიტ გამომხატველად. ამიტომ, თერგდალეულების ბრძოლა ქართული ენის შენარჩუნებისათვის ზოგადსაგანმანათლებლო, კულტურულ და საზოგადოებრივ დაწესებულებებში, მათი დაუცხრომელი მოღვაწეობა ქართული წიგნისა და ქართული პრესის განვითარებისათვის ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის პირობებში, არსებითად იყო ბრძოლა ქართველი ერის დაცვისა და გადარჩენისათვის.

საუკუნეების მანძილზე ქართული ენა, ქართველ ხალხთან ერთად, დიდ გამძლეობას იჩენდა დამპყრობ-ასიმილატორებთან უთანასწორო ისტორიულ ბრძოლებში. მაგალითად, ირანელ და თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლებში ქართველი ხალხი ვაჟკაცურად იცავდა არა მარტო საკუთარ მიწა-წყალსა და ოჯახს, არამედ მშობლიურ ქართულ კულტურას,

საკუთარ ენასა და მწერლობას. „ქართული ენა რომ სპარსულ-
ლი სიტყვებით არ შერყვნილიყო და ნამდვილი ქართული
უცხოურისაგან გაერჩიათ, დიდი ქართული ლექსიკონის შედ-
გენას მიჰყევს ხელი. გიორგი XI-ის წინადადებით ამგვარი
შრომა გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა და მოღვაწემ სა-
ბა-სულხან ორბელიანმა შეადგინა, რომელსაც მან 30 წელი-
წადი მოანდომა. ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ეხლაც ძვირფას
განძად ითვლება მეცნიერებისათვის, მაშინ ხომ იგი ცის მა-
ნანასავით უნდა მოვლენოდა ქართველობას!“.

თუ ქართულმა ენამ გაუძლო როგორც ირანელ, ისე თურქ
ასიმილატორთა საუკუნოვან შემოტევას ამაში, გადამწყვეტი
როლი შეასრულა ქართველი ხალხის თავდადებულმა ბრძოლამ
ეროვნული კულტურისა და ენის დაცვისათვის. დამპყრობთა
ასიმილატორული პოლიტიკის მიუხედავად ქართული ენის
გრამატიკული წყობა და ძირითადი ლექსიკური მარაგი შეურ-
ყველი დარჩა. ქართული კულტურისა და მშობლიური ენის გა-
დარჩენისათვის ამ ხანგრძლივ, გააფთრებულ და უთანასწორო
ბრძოლებში ბევრმა ქართველმა მოღვაწემ გამოიჩინა თავდადე-
ბა. ის, რაც სულხან-საბა ორბელიანმა გააკეთა XVIII საუკუ-
ნის I ნახევარში ქართული ენის დაცვისა და მისი შემდგომი
განვითარებისათვის, იგივე მოიმოქმედეს თერგდალეულებმა
ილიას მეთაურობით XIX საუკუნის მეორე ნახევარში—სრუ-
ლიად განსხვავებულ ისტორიულ პირობებსა და გარემოცვაში.

ი. ჭავჭავაძე სათავეში ედგა თერგდალეულების ბრძოლას
არა მხოლოდ ქართული ენის დაცვისათვის, არამედ მთელ იმ
მოღვაწეობასაც, რაც საქართველოში ხორციელდებოდა XIX
ს-ის მეორე ნახევარში ქართული სალიტერატურო ენის დამ-
კვიდრებისათვის. ჩვენ თერგდალეულთა მრავალმხრივ საყუ-
რადლებო ენათმეცნიერული მოსაზრებებიდან შევჩერდებით
მხოლოდ ერთ საკითხზე, კერძოდ, ქართული ენის მნიშვნე-
ლობაზე საქართველოს ისტორიის აღდგენის და მისი მეცნიე-
რულად შესწავლის საქმეში.

1 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს
შორის XVIII საუკუნეში. თბ., 1919, გვ. 3.

ილიას დაკვირვებით „ენა ადამიანისა, მისი სიტყვიერება, მთელი ხელთუქმნელი ისტორიაა ერისა ცალკე და კაცობრიობისა საზოგადოდ“. მისი აზრით, „რამდენადაც ზედმიწევნით გამოვიკვლევთ ენას, მითოლოგიას, ზნეჩვეულებას, სარწმუნოებას, არქეოლოგიასა და ეთნოლოგიურს ნაშთსა და კვალსა, იმდენად ძლიერ ვრწმუნდებით, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობისანი არიან ისინი ერის ისტორიის მეცნიერულად გამოკვლევისათვის“.

ილიას შეხედულებით კაცობრიობის ხანგრძლივი ისტორიული ცხოვრების დიდ შარაგზაზე, ხალხის ცხოვრების კეშმარიტ ისტორიული სინამდვილის დასადგენად, ენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. „ენა, როგორც გასაღები დაკეტილისა, ყველაზედ უფრო შემძლებელია და ყველაზედ სანდო მოწამეა ცივილიზაციის ისტორიისათვის, რადგანერთობა ენისა მოასწავებს ერთობას კულტურისას“¹. ი. ჭავჭავაძემ დაასაბუთა ისტორიულ და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა ერთობლივი, განუყრელი კავშირი და მათი ჰარმონიული განვითარების მნიშვნელობა ეროვნული ქართული კულტურის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში. „ენის მკვლევარი მეცნიერება ფილოლოგიაა... ფილოლოგია და ისტორია მხარდამხარ დადიან, ერთმანეთს ჰცვლიან, რადგანაც ცხოვრება ერისა გადაშლილია, გამომზევებულია მის ენაში, რომელიც უტყუარი სარკეა, ყოვლის მისის თავგადასავლისა და ყოფაცხოვრების ცვალებადობისა“². ი. ჭავჭავაძემ თავის თანამოღვაწეებთან — ა. წერეთელთან, ნ. ნიკოლაძესთან, ს. მესხთან და სხვებთან ერთად დაასაბუთა „ენის გამოკვლევა თუ რა დიდი ღონეა ადამიანის გონებისათვის და ფილოლოგია, როგორც ენის მკვლევარი მეცნიერება, რა სამსახურს უწევს ისტორიას მის წინაღროთა აღსადგენად და საცნობელად“³.

თერგდალეულები ქართულ ენასა და საქართველოს ისტორიას ფცავდნენ არა მხოლოდ რუსიფიკატორ კატკოვებისა და იანოვსკებისაგან, არამედ სომხური ბურჟუაზიის კალმოსნებისა და ქართველი ნაროდნიკ-ნიჰილისტებისაგანაც.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV. გვ. 29—30.

² იქვე. გვ. 29—30.

³ იქვე, გვ. 31.

ბ. ჭავჭავაძემ ივ. ჯაბაძართან კამათში სამართლიანად შენიშნა, რომ ქართული ენა სარკეა საქართველოს ძველი ისტორიის აღსადგენად. „ჩვენს ავტორს, — დასძენდა ილია, — მაგ სარკეში ჩახედვის, დანახვის უნარი რომ ჰქონოდა და ერთი ბეწო გაგება, სხვა გზით დააკვირდებოდა ენას და სულ სწავა ამბავს გამოჰკითხავდა“.

ქართველი ხალხის სულიერი და მატერიალური კულტურის ძეგლებზე დაყრდნობით ი. ჭავჭავაძეს მოჰყავს ფაქტები ისტორიული წარსულიდან. მიუთითებს რუსთაველის დიდებულ „ვეფხისტყაოსანზე“, როგორც მსოფლიო ლიტერატურის სამაგალითო მშვენიებაზე, და დასძენს, რომ იმ ერს, რომელმაც მე-12 საუკუნეში „ვეფხისტყაოსანი“ შექმნა, არ შეეძლო თავისი ისტორიის დაწერა მიენდო ვინმე შემთხვევითი პირდათვის. რაც შეეხება სომეხ მეცნიერთა მტკიცებას იმის შესახებ, რომ თითქოს ქართული ენა თავდაპირველად სომხური იყო და შემდგომ ფარნავაზ მეფის განკარგულებით დაიწყო ყველა ქართველმა ერთბაშად ქართული ლაპარაკიო, ან კიდევ ქართული ანბანი ვინმე მესროპმა გამოიგონაო და სხვ., რა თქმა უნდა, ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძვლებს მოკლებულია¹.

ილია აბათილებს ფალსიფიკატორთა ანტიმეცნიერულ შეხედულებებს ქართული ენისა და ანბანის საკითხებზე და წარმოგვიდგენს თავის საფუძვლიან მოსაზრებებს ქართული ენის ბუნების, მისი განვითარების შესახებ. იგი ჩერდება აგრეთვე ქართული ენისა და ანბანის ზოგიერთ სპეციფიკურ თვისებებზე, რაც მას მხოლოდ ენათა სისტემაში ბევრ უპირატესობას ანიჭებს. იგი აქვე მიუთითებს, რომ ქართული ენა ჰთე-

¹ დ. ბაქრაძე 1884 წელს თავის სტატიაში „პროფესორი პატკანოვი და ისტორიის წყაროები“, აღნიშნავდა: „ჩვენ ყურადღებით ვკითხულობთ ყოველს მის შრომას, მაგრამ უნდა გამოვტყდეთ, რომ მისი მეცნიერებაჩვენს თანაგრძნობას ვერ იზიდავს. ჩვენის ფიქრით, ბ. პატკანოვი არ არის გულწრფელი მაძიებელი ისტორიის სიმართლისა: ის ვერ ითვისებს ვერც ერთ ცხოველს და უეჭველს ფაქტებზე დამყარებულს აზრს ქართული სტორიისას, თუ ეს აზრი ეწინააღმდეგება იმის აზრს სომხურს ისტორიაზე, ჩვენთვის ერთგვარად ძვირფასია როგორათაც სომხური, აგრეთვე ქართული წყაროები: ჩვენის ფიქრით, ერთმა მეორე უნდა შეასწორო. ასე ფიქრობდნენ სენ მარტენი და ბროსე. ამ პროგრამაზე არ ადგას ბ. პატკანოვი“.

ლი თავისი სიდიადით ჯერაც არ არის შესწავლილი არც მისი ენათმეცნიერულ-თეორიული და არც ლექსიკური თვალსაზრისით.

ი. ჭავჭავაძემ გადაჭრით გაილაშქრა არა მარტო პატკანოვის ცრუმეცნიერული ანტიქართული კონცეფციის, არამედ ქართული ნიპილისტების წინააღმდეგაც. მაგალითად, ივ. ჯაბადარის საწინააღმდეგოდ, რომელიც უარყოფდა ქართული ენისა და ანბანის უპირატესობებს, ილია წერდა: „ჩვენს ავტორს თითქოს კულში ეკლად სცემია, რომ უსლარმა, — ამ ყველასაგან ცნობილმა და პატივცემულმა მეცნიერმა, — ჩვენი ქართული ანბანი მოიწონა და სთქვა, — ამისთანა სრული და სავსე ანბანი არავისა აქვს ქვეყანაზედო“¹... „თუ ენის წარმატებას რაიმე დმოკიდებულება აქვს ანბანის მეტნაკლებობაზე, რა თქმა უნდა — სავსეობა და სისრულე ანბანისა უეჭველი ნიშანი უნდა იყოს ენის წარმატებისა და განვითარებისა“. კერძოდ, ილია ქართული ორთოგრაფიის შედარებით უპირატესობას მასში ხედას, რომ „არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ჯედმიწევნით უმეტნაკლებით გამოსათქმელად შესაფერი ასო არ ჰქონდეს, ამიტომაც მართლწერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, ისე გამარტივებულია, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზე არ მეგულება“².

მკრამ ილიამ იცის, რომ მარტო „ანბან-სრულობა“ არ არის დამამტკიცებელი ენის სრულყოფისა და განვითარებისა. მაგალითად მოჰყავს ინგლისური ანაბნი. „ინგლისური ანბანი დღესაც სხვა ანბანზე ნაკლებია, უფრო უკან ჩამორჩენილი. ინგლისელნი ერთსა სწერენ და სულ სხვას ამოიკითხავენ ხოლმე. იქ სიტყვა წერით ერთია, წაკითხვით სხვა და ხშირად ისეც არის, რომ სამი სხვადასხვანაირად დაწერილი და სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვა ერთნაირად გამოითქმის. ასე რომ მნიშვნელობას მაშინ გაიგებთ, როცა დაწერილს ნახავთ. მაგალითებრ Write — წერა, right (право) უფლება, rite — წესი (обрядъ). ამ სამივე სიტყვას ერთნაირად კითხულობენ ინგლისელნი და გამოითქმის როგორც „რაიტ“, სხვა-

¹ ჭავჭავაძე, თბზ., ტ. II, გვ. 355.

² ჭავჭავაძე, გვ. 356.

დასხვანაირად კი იწერება და სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ტეილლორი ამას დიდ ნაკლად უთვლის ინგლისურ ანბანს¹.

ი. ჭავჭავაძე ენობრივ მასალას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს და მას ოსტატურად იყენებს საქართველოს ძველი ისტორიის, ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისის ურთულესი პრობლემების შესწავლისათვის. მაგალითად, ილიას მოპყავს ქართულ მეტყველებაში დამკვიდრებული ტერმინები—„წყალობა“,—„მოწყალე“, „შემიწყალე“, „მოწყალეობა“ და ასეთ დასკვნას აკეთებს: „აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყალობა“ ნატვრისა და ვედრების საგნად გახდომია“².

ილიას აზრით, ისეთი ტერმინები, როგორიცაა „გათხოვება“ და „მიტხოვება“ გამოხატავენ შორეულ ისტორიულ წარსულში არსებულ საოჯახო ცხოვრებასა და ურთიერთობას. კერძოდ, იმას, რომ „უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვებას“ რაღაცა ადგილი სჭერია“. ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენაო, დასძენს ილია და იქვე მოპყავს ტერმინი „მიცვალება“. ილია სამართლიანად შენიშნავს, რომ „მიცვალება“, „მიცვალებული“ მოკვდომას და მკვდარს ნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარაარებებს, არამედ „გარდაცვალებას“, სხვა სახედ გადასვლას. ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაჭიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზე, თუ როგორ სწამდა ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია“³.

ასევე ილია მეტად საყურადღებო დასკვნებს აკეთებს სიტყვა „დედაკაცის“ ცნების ისტორიულად გაანალიზების საფუძველზე. ილიას შეხედულებით ამ ცნებაში „ქართველი დედასაც კაცად ჰხდის და ამიტომ „დედა-კაცს“ ეძახის... განსხვავება მარტო იმაშია, — მიმართავს ილია ქალებს, — რომ თქვენ ერთის სქესიანი ხართ და ჩვენ მეორისანი, თქვენ დელობით ხართ კაცნი და ჩვენ მამობით. არსება — კი ერთია, ორნივე კაცნი ვართ... ასე შეუნახავს დიდი ღირსება დედისა

1 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 357.

2 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 91.

3 იქვე.

ჩვენს ენას. არა გვგონია რომელიმე სხვა ენაში დედაცა და მამაც ერთნაირად კაცად წოდებული იყოს¹. ი. ჰავჭავაძის ეს დაკვირვება მრავალმხრივ საყურადღებოა ისტორიულ სინამდვილეში დედის როლისა და უფლებების გასარკვევად მატრიარქატის არსებობის შორეული პერიოდისათვის².

ილია ასევე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართული დამწერლობის საკითხს და იცავედა აზრს, რომ IV ს. ჩვენს ერამდე, ფარნავაზის მეფობის დროს, ქართული დამწერლობა უკვე არსებობდა. დამწერლობის განვითარებას ილია ფულის წარმოშობას უკავშირებდა. ილია მკაცრად ილაშქრებდა იმ მცდარი შეხედულების წინააღმდეგ, რომლის თანახმადაც ქართული ანბანი თითქოს ვინმე მესროპს შეედგინოს, ხოლო ივ. ჯაბადარის იმ მცდარი მოსაზრების პასუხად, რომ „არა გვგონია ქრისტიანობამდე ქართველებს ანბანი ჰქონოდა“³ ან „ქართველებს საიდან ექნებოდათ ხმოვანი ანბანი, როცა ქრისტეს წინათ მეორე საუკუნემდე, ქვეყანაზე არავისა ჰქონიაო“⁴, ილია შენიშნავდა: ჩვენს ერამდე XI საუკუნეში მეფე აშმანაცარის საფლავის ქვის წარწერა, დატული ფინიკიაში, სავსებით ადასტურებს ჯაბადარის მოსაზრების სიყალბესო.

ილიას მსგავსად ა. წერეთელსაც ენა მიაჩნდა „უტყუარ და ძვირფას განძად ხალხისა“, რომლითაც შეიძლება ისეთი ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების აღდგენა, რომლებიც ისტორიულ წყაროებში არ არის მოხსენებული. აკაკის სავსებით მართებული აზრით, ერთ-ერთი ძველი ბერძნული თქმულების მთავარი გმირის სახელი „მედია“ ქართული წარმოშობისაა, რადგან ქართულად დედაკაცს „დია“ ერქვა, — აქედან სახელები — „დიაცი“, „დიასახლისი“; სიტყვა „ქალი“ კი ქართულში არაბულიდან შემოვიდა მე-7 ს-ის შემდეგ.

აკაკის აზრით „ენა გრძნობა-გონების გზა და ხილია და სიტყვიერება მისივე უტყუარი სარკეა... გინდა შეისწავლო ისტორიულად რომელიმე ხალხი? — გამოიკვლიე და გაარკვიე

¹ ი. ჰავჭავაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 427.

² საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედ. ნაწ. I, თბ. 1948 წ. გვ. 12—13.

³ ი. ჰავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 353.

⁴ იქვე, გვ. 353—354.

მისი ენა¹. აკაკის ხალხური, ცოცხალი სალაპარაკო ენა ლიტერატურული ენის გამდიდრების წყაროდ მიაჩნდა, ხოლო ერთიანი სალიტერატურო ენის საფუძვლად იგი ქართლურ-კახურ დიალექტს თვლიდა. აკაკი 1874 წელს აქვეყნებს საგულისხმო სტატიას სახელწოდებით: „ენების გასამართლება“, რომელშიც წარმოდგენილია ავტორის კონცეფცია ახალი სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებასა და ძველი მწიგნობრული ენის რაობაზე. აკაკის აზრით, ქართული სამწერლობო ენის გამდიდრების, მისი სრულყოფისა და გამშვენებისათვის აუცილებელია გულისყურით მოვეყრათ და გამოვიყენოთ როგორც დასავლეთ საქართველოს, ისე საქართველოს „სხვა კუთხეში დაცული ლექსიკური სიტყვიერი მასალა“².

ი. გოგებაშვილის შეხედულებით „მხოლოდ იმ ხალხს შეუძლიან პროგრესის გზაზე იაროს, რომელიც აზროვნებს და მეტყველებს თავის დედაენაზე“³. მას მოჰყავს დიდი რუსი პედაგოგის კ. დ. უშინსკის აზრი დედაენის შესახებ: „ენა ერისა არის საუკეთესო ყვაფილი მისი ცხოვრებისა, ყვაფილი დაუკნობელი, რომელიც მუდამ, შეუწყვეტლივ იფურჩქნება. ენაში იხატება მთელი ერი და მისი სამშობლო... დედა-ენა არის უძველესი და უმტკიცესი კავშირი, რომელიც აერთებს წარსულთა, ცოცხალთა და მომავალ თაობათა. ხდის მათ ერთს დიდს, ისტორიულ ცოცხალ ორგანიზმად“⁴. ი. გოგებაშვილის სამართლიანი შენიშვნით: „ქართული ენა ისეთივე მდიდარია და მრავალმხროვანი, როგორც არის ბუნება კავკასიონისა... ქართული ენა ისეთივე მრავალფეროვანია, როგორიც არის ჩვენი ერის ისტორია“⁵.

თერგდალეულები ეყრდნობოდნენ და ამდიდრებდნენ თავიანთი სახელოვანი წინამორბედების — გრ. ორბელიანის, რ. ერისთავისა და სხვათა ბრძნულ აზრებს ენის შესახებ, რომ „რა ენა წახდეს, ერიც დაეცეს“, — „ენით ცოცხალ ვართ, და მიყვარს ლხენა, მიყვარს სამშობლოს მე დედა ენა“. ისინი შეუ-

1 გაზ. „ივერია“, № 178, 1901.

2 „დროება“, № 452, 1874.

3 ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 228.

4 იქვე, გვ. 211.

5 იქვე, გვ. 205.

რიგებელ ბრძოლას ეწეოდნენ ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ და ამასთანავე ყოველმხრივ უწყობდნენ ხელს უცხოელ ქართველოლოგებს, რომლებიც დაინტერესებული იყვნენ ქართული ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის საკითხების შესწავლით. მათ შორის აღსანიშნავია: მარი ბროსე, დიუბუა, ბარონ-დებაი, არტურ ლაისტი, ზიჩი, უორდროპი და მრავალი სხვა. ამის საილუსტრაციოდ გვინდა ერთ დამახასიათებელ ფაქტზე შევჩერდეთ. პ. უმიკაშვილმა 1896 წელს ბათუმში შეიტყო, რომ გრაციის უნივერსიტეტის პროფესორს შუხარდტს ქართული წიგნები ესაჭიროებოდა. მან მაშინვე დაიწყო წიგნების შეკრება და თან თავის მეგობარს თბილისში მისწერა: „შუხარდტი... გამოჩენილი ფილოლოგია და შედარებითი გრამატიკის ნაწილზე ღვაწლი მიუძღვის, დაბეჭდა კიდევ ქართული ენის შესახებ... წიგნები ექირვება. აქედამ, რასაც ვიშოვით, გაუგზავნით, მაგრამ რას ვიშოვით წვრილ ბროშურების მეტს, ამიტომ შენ უნდა მოგმართოთ, რომ შენ შეჰკრიბო წიგნები... გიგზავნი სიას... გამომცემლებს და ავტორებს სთხოვე თითო ეგზემპლარი. შუხარდტს, თუ ლეისტს უთხოვნია ეგონებ ილია ჭავჭავაძისათვის წიგნები, მაგრამ, როგორც ჩანს, ილიას ცოტა გაუგზავნია!“. ასევე საინტერესოა იონა მეუნარგიასა და ჰიუგოს შეხვედრები, ამ უკანასკნელის დაინტერესება ქართული კულტურის საკითხებით და სხვ.

აღსანიშნავია ისიც, რომ 1901 წელს რ. ისარელიშვილმა პარიზის უნივერსიტეტის პროფესორს ალფრედ რამბოს გაუგზავნა „საქართველოს ისტორია“. ამ წიგნის გაგზავნის გამო რამბო ისარელიშვილს სწერდა: „მოწყალეო ხელმწიფე! გთხოვთ მაპატიოთ, რომ პასუხი დავაგვიანე და მადლობა ვერ გადაგიხადეთ თქვენის ძვირფასის გამომცემის „საქართველოს ისტორიის“ გამოგზავნისათვის... ახლა, თქვენის წყალობით, შემიძლია შეევაგსო ჩემი შენიშვნები საქართველოს ისტორიის შესახებ, იმ საქართველოსი, რომელმაც წარსულში დიდი საქმე გააკეთა და დიდი წინააღმდეგობა გამოიჩინა მონგოლთა და მაჰმადიანთა შემოსევის დროს და რომელმაც მტკიცე ზღუ-

1 პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, თბზ., 1964. გვ. 15. ფ. გოგიჩაშვილის რედ.

დებოდა გაუწია ევროპას, უმადურ ევროპას, რადგანაც ეს უკანასკნელი კარგად ვერ იცნობდა საქართველოს.

ალფრედ რამბო. პარიზის უნივერსიტეტის სორბონის პროფესორი¹.

1902 წელს პარიზში გეოგრაფიული საზოგადოების საჯარო სხდომაზე ვრცელი მოხსენებით გამოვიდა ფრანგი მოგზაური და არქეოლოგი ბარონ-დე-ბაი, რომელიც ახლო იცნობდა საქართველოს და მის სიძველეებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ დე-ბაი კარგად იცნობდა ა. წერეთელს, რომელსაც იგი ბაგრატიის ტაძრის დათვალიერებისას შეხვდა ქუთაისში. ამ ფაქტთან დაკავშირებით დე-ბაი წერს: „რა სასიამოვნო სიურპრიზი მომელოდა რიონის ნაპირზე. აქ შემხვდა... პოეტი აკაკი წერეთელი, განთქმული მგოსანი თავისი სამშობლოსი, ენაწყლიანი და ზეგარდმო მაღლით ცხებული, გამომთქმელი ქართველთა გულისტქმისა“.

1858 წელს საქართველოში იმოგზაურა ალექსანდრე დიუმამ. იგი ახლო გაეცნო მის მოწინავე შვილებს, ხალხს და ამ „ზღაპრული ქვეყნით“ მოხიბლულმა დიუმამ საქართველო თავისი წიგნით. — „კავკასია“ მთელ მსოფლიოს გააცნო.

1900 წელს პარიზში გამართულ მსოფლიო გამოფენაში საქართველოც დებულობდა მონაწილეობას. ამასთან დაკავშირებით პარიზში ფრანგულ ენაზე ქვეყნდება პროფესორ ალ. ზახანაშვილის წიგნი „საქართველოს ისტორია“, რომელსაც პრესა ფართოდ გამოეხმაურა. ამასთანავე ისიცაა აღსანიშნავი. რომ 1909 წელს ა. წერეთლის ევროპაში მოგზაურობას გულთბილად გამოეხმაურა ევროპული პრესა, ნიჭიერი ისტორიკოსი მ. თამარაშვილი და სხვა².

ქართული კულტურის შესწავლისა და ევროპაში მის გატანაში უცხოელთაგან განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის არტურ ლაისტს, რომელმაც ი. ქავჭავაძის, ა. წერეთლისა და სხვა თერგდალეულების შთაგონებით მოჰკიდა ხელი ამ კეთილშობილურ საქმეს. ლაისტისათვის საქართველო მეორე სამშობლო გახდა და მის მიწასვე მიეძარა. ლაისტმა 1885 წელს ლაიფ-

¹ გაზ. „ივერია“, № 107, 1901 წ.

² შ. ლო მს ა ც ე, მიხეილ თამარაშვილი, თბ., 1964.

ციგში გერმანულ ენაზე გამოსცა ასეთი სახელწოდების წიგნი: „საქართველო, ბუნება, ზნე-ჩვეულება და მოსახლეობა“. მანვე, ი. მეუნარგიას დახმარებით, გერმანულ ენაზე შეადგინა ალმანახი — „ქართველი პოეტები“, რომელიც ჯერ ლაიფციგში გამოსცა (1887 წ.), ხოლო შემდეგ დრეზდენში (1900 წ.). ლაისტმა დრეზდენში გამოსცა აგრეთვე სხვა დიდი წიგნები — „ქართველი ხალხი“ (1903 წ.) და „საქართველოს გული“¹.

ევროპაში ქართული კულტურის მდიდარი ტრადიციებით ღიზნულობდა და მისი იქ გატანის ისტორია ბევრად ადრე, ჯერ კიდევ XIII საუკუნიდან იწყება. მოგვიანებით იგი დაკავშირებულია კათოლიკე მისიონერების — საბა ორბელიანის, თეიმურაზ ბაგრატიონის და ბროსეს სახელებთან. თერგდალეულებმა წარმატებით გააგრძელეს ეს ადრე დაწყებული ტრადიცია და თავიანთი დაუცხრომელი, რევოლუციურ-დემოკრატიული მოღვაწეობით ამ მიმართულებითაც ახალი ეტაპი შექმნეს.

დ. თერგდალეულები და ქართული ხალხური სიტყვიერება, მისი მნიშვნელობა ერის ისტორიის აღდგენისათვის

სახელოვანი სამოციანელები ხალხურ სიტყვიერებას საქართველოს ისტორიის ახალი წყაროებითა და მასალებით გამდიდრების, ხალხის ქვეშაირი ისტორიის აღდგენის საგანძურად თვლიდნენ. ამასთანავე, ხაზგასმით აღნიშნავდნენ, რომ მშობლიური ისტორიის მეცნიერული ცოდნის გარეშე მთელი ეს მასალა შეშეცნებით მნიშვნელობას კარგავდა. ი. ჭავჭავაძე წერილში „ერი და ისტორია“ შენიშნავს, რომ ერს საკუთარი ისტორია და მისი საფუძვლიანი ცოდნა „შეადუღებს ხოლმე მამა-პაპათა ნაღვალ-ნამოქმედარისაგან საშვილიშვილოდ ფეხმოსაკიდებლად და მოსამაგრებლად. იგი ღიღება, იგი სახელი, რომელსაც ამისთანა ერი შეინარჩუნებს ხოლმე წარსულისაგან თავის გულში, თავის სამღერალსა და საგალობელში, თავის ზღაპრებსა და მოთხრობებში, მართალია, ბევრს ანუგეშებს

¹ „საქართველოს გულის“ პირველი ნაწილი გამოვიდა 1923 წელს, ხოლო მეორე ნაწილი 1927 წელს.

ხოლმე ქირსა და ლხინში, მაგრამ რაც დრო მიდის, ეგ ნუგეშიც, ისტორიის დავიწყებასთან ერთად ნელდება და თანდათან ჰქრება იმიტომ, რომ სამღერალსა და საგალობელში, ზღაპრებსა და მოთხრობებში ჩარჩენილნი სახსოვარნი, ისტორიის დავიწყების გამო, მართალს აღარა ჰგვიანან, უაზრო და უსაგნო ზღაპრადღა გადაიქცევიან, როგორც მთქმელის, აგრეთვე გამგონის თვალში. ამის გამო ამ სახსოვრებში ის ცეცხლისმოსაცი-დებელი ძაღლონე აღარ არის, რომელიც კაცს ააფეთქებს ხოლმე მოქმედებისა და გარჯისათვის, და რაკი ეს არ არის, ყოველი ეს განძი და საუნჯეც — კი წარსულისაგან გადმოლოცვილი, ამაოა და ფუჭი ერის გამხნევებისათვის, ერის დღეგრძელობისათვის“¹.

რადგან „ყოველი ერი თავისი ისტორიით სულდგმულობს“², იმიტომ, ისტორია და ხალხური სიტყვიერება დიალექტიკურ მთლიანობაშია, ხალხური სიტყვიერება — მთელი ეს ზღვა მასალა, ისტორიის ცოდნის გარეშე, ყოველგვარ შინაარსს კარგავს. ეს იყო ახალი მოსაზრება, რომელიც საფუძვლად დაედო სამოციანელთა მიერ ხალხური სიტყვიერების შეგროვებასა და დამუშავებას. „ვისაც კი უცხოვრია მდაბიო ხალხში, — წერს ილია, — ეცოდინება, რომ ხალხს თავისი საკუთარი ეკონომიური წესწყობილება და იურიდიული ჩვეულებანი აქვს“³. ი. ჯავჭავაძემ პირველ პლანზე მდაბიო ხალხის „ეკონომიური წესწყობილება და იურიდიულ ჩვეულებათა“ შესწავლით არა მხოლოდ სწორი მიმართულება მისცა ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვებას, არამედ თვისებრივად ახალი და ღრმა მეცნიერული შინაარსი ჩასდო ამ მასალის როგორც ისტორიული წყაროს, გაგება-გამოყენების საქმეში.

თერგდალეულებმა ქართული ხალხური სიტყვიერება მეცნიერების საგნად აქცაეს და ჩვენი ისტორიის სამსახურში ჩააყენეს.

თერგდალეულები საქართველოს ისტორიაში ხალხს დაეძებნენ, როგორც მთავარ მოქმედ ძალას. იმიტომ ისინი

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 509—510

² ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 237.

³ იქვე, გვ. 191.

„ხალხის ყოველგვარ ნაწარმოებთა“ შესწავლას ერთნაირი სიღრმით და სისრულით მოითხოვდნენ. მათ, ამ მასალის კრიტიკულად გადამუშავების საფუძველზე, შესაძლებლად მიაჩნდათ „ქართლის ცხოვრების“ დიდი ხარვეზების შეესება. კიდევ მეტიც: თერგდალეულებს ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალის ჯეროვანი სიღრმითა და მეცნიერული მეთოდების გამოყენების გარეშე შეუძლებლად მიაჩნდათ საქართველოს ისტორიის დაწერა. ისინი მოითხოვდნენ შეესწავლათ ზეპირსიტყვიერების ისეთი ნიმუშებიც, როგორიცაა თქმულებები, გადმოცემები და ზღაპრები, რადგანაც მათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ ქვეყნის შორეული ისტორიული წარსულის გაშუქებისათვის. ილიას აზრით „ეს ზღაპარ-ნარევი ამბები, თქმულებანი, რა თქმა უნდა... ძალიან ცოტად დასაჯერნი და სანდონი არიან, მაგრამ ამისთანა ამბებში ეპოულობთ ბევრს მართალს აღწერას ზნე-ჩვეულებებისას“¹.

თერგდალეულები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ ქართული ხალხური სიტყვიერების გამომზეურებას. მარქსიზმის კლასიკოსები ხალხური სიტყვიერების საისტორიო მასალას უაღრესად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ისტორიული ფაქტის დადგენა-გაანალიზებისათვის და ოსტატურადაც იყენებდნენ თავიანთ ნაშრომებში. კ. მარქსი საგანგებოდ შეეხო ესქილეს „პრომეთეს“ და თავის კლასიკურ გამოკვლევაში — „განსხვავება დემოკრიტეს ნატურფილოსოფიასა და ეპიკურეს ნატურფილოსოფიას შორის“ აღნიშნა: პრომეთეს აღიარება — „ამჟამად გეტყვი: „მეჩავრებით ყველა ღმერთები“, — არის ფილოსოფიის საკუთარი აღიარება, მისი საკუთარი წარმონათქვამი, მიმართული ყველა ზეციური ღმერთების წინააღმდეგ. რომლებიც არ სცნობენ ადამიანის თვითშეგნებას უზენაეს ღვთაებად. ამის გვერდით არავითარი ღვთაება არ უნდა იყოს“².

გ. ი. ლენინი ხაზგასმით აღნიშნავდა ფოლკლორული მასალის ისტორიულ ღირებულებასა და მის ფსიქოლოგიურ-შემეცნებით მნიშვნელობას. იგი წერდა:

¹ ი. პავლევიძე. თხზ., ტ. IV, გვ. 29.

² კ. მარქსი, ჰეგელის სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისათვის იბ, 1956, გვ. 10, ფ. ენგელსი, ოქახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა. თბ., 1938, გვ. 28, 60, 70—71, 78—79, 139 და სხვ.

«Ведь на этом материале можно было бы написать прекрасное исследование о чаяниях и ожиданиях народных масс... Это доподлинное народное творчество такое нужное и важное для изучения народной психологии в наши дни»¹.

თერგდალეულები ხალხური სიტყვიერებიდან განსაკუთრებით ამახვილებდნენ ყურადღებას პროპეთ-ამირანის თქმულებაზე. მათ ამ თქმულების ქართულ ნიადაგზე წარმოშობის დასაბუთებაც სცადეს².

ი. ჭავჭავაძე ფოლკლორის ისტორიის ისეთ დამხმარე დარგად მიიჩნევდა, „სადაც გროვდება მასალა ერის წარსულის და აწმყოს სულიერისა და ზნეობრივის ვითარების მკვლევართათვის“³. აკაკის აზრით, ზეპირსიტყვიერების „დავიწყება წარსულზე ხელის აღებაა“⁴. ხალხური სიტყვიერების შეკრება-შესწავლის საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვრთ აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას, პ. უმიკაშვილს⁵, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასა და საისტორიო საეთნოგრაფიო საზოგადოებას; ეს უმდიდრესი მემკვიდრეობა სისტემატურად

¹ В. И. Ленин, о поэзии, «На литературном посту», 1931 г., № 4, стр. 4.

² ქართული ხალხური სიტყვიერების შეგროვება, მისი ჩაწერა და საისტორიო მიზნებით გამოყენება ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო ქართული კულტურის ისეთმა მოღვაწეებმა, როგორც იუვენე პლ. იოსელიანი, დ. ჩუბინაშვილი, დ. მელვინთუხუცესი, რ. ერისთავი და სხვ. მათ მიერ შეკრებილი ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალები, აკად. მ. ბროსესადმი გაგზავნილ პირად წერილებთან ერთად, დაცულია ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ხელნაწერთა კოლექციებში. ამათგან ყურადღებას იპყრობს პლ. იოსელიანის მიერ 1839 წელს შედგენილი „ქართული გამოცანები“ (A 140 და B 66); დ. ჩუბინაშვილის მიერ შეკრებილი „ქართული ანდაზები და გამოცანები“, რომელიც მ. ბროსეს 1839 წელს ფრანგულად უთარგმნია (E 147 და B 142); იქვეა დაცული „თბილისის ალებაზე მესტიურული ლექსი“ (B 156). აგრეთვე მთელი კოლექცია რაფიელ ერისთავის, მელვინთუხუცესის და სხვათა პირადი წერილებია, რომლებიც ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ მასალებსაც შეიცავენ.

³ „ივერია“ 1889, № 134 და სხვ.

⁴ „თემი“, № 118, 1913. ქართული ზეპირსიტყვიერება და მისი მნიშვნელობა.

⁵ პ. უმიკაშვილი, „ხალხური სიტყვიერება“, ნ. I, პროფ. ფ. გოგიჩაშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით. 1937, გვ. XV.

ქვეყნდებოდა ქართულ და რუსულ პრესაში, მათ შორის აღსანიშნავია: „დროება“, „ივერია“, „აქაის კრებული“, „ჩეჩილი“, „მოგზაური“, „კვალი“, „ძველი საქართველო“, «Кавказ», «Обзор», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» და სხვ.

ა. წერეთელს ქართული ხალხური სიტყვიერების შეკრება-შესწავლასთან ერთად დიდი ღვაწლი მიუძღვის მათი პუბლიკაციის საქმეშიც. მაგალითად, აკაკიმ გადაამუშავა მოთხრობების ციკლი ვახტანგ გორგასალზე, თამარ მეფეზე, სოლომონ პირველსა და სოლომონ მეორეზე, ხოლო ეს უკანასკნელი გამოაქვეყნა კიდევ ჟურნალ „აქაის კრებულში“¹. აკაკი სოლომონ პირველის შესახებ ცნობების შეკრებისას, როგორც თვითონ აღნიშნავს. ემყარებოდა „როგორც წერილობით, ისე ზეპირ-გაღმონაცემ ამბებსაც“².

ვაჟა-ფშაველა ხალხურ შემოქმედებას ცხოვრებისეულ მოვლენად, „ხალხის აზრის“ გამოკმატებლად მიიჩნევდა. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ვაჟას დამოკიდებულება იმ ლექსებისადმი, რომლებიც ბახტრიონის აღებას შეეხება. „ჩემზე, — წერს ვაჟა, — ეს ზემორე აღნიშნული ხალხური ლექსთქმულებანი მოქმედებდა განსაკუთრებით „ბახტრიონის“ წერაში და არა რომელიმე მწიგნობრული ამბები“.

ქართული ხალხური სიტყვიერების უძველესი და უძვირფასესი მემკვიდრეობაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს თქმულებას ამირანზე.³ მითიური ამირანის ლეგენდარული

¹ „აქაის კრებული“. № 9, 1898. № 3, 1897.

² „აქაის კრებული“, № 9, 1897. საერთოდ, აკაკის დამოკიდებულება ხალხური შემოქმედებისადმი სპეციალურად აქვს განხილული მკვლევარ ქს. სიხარულიძეს, „აკაკი წერეთელი და ხალხური შემოქმედება“, თბ., 1960 წელი. ამავე საკითხთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე, აკაკი წერეთელი, საიუბილეო კრებული, 1940 წ. გვ. 200—257.

³ ქართულ ფოლკლორისტიკას სლავიანოფილური რეაქციული იდეების ზემოქმედება აქვს ჰყავდათ. ამ რეაქციულ ნიშანდობლივია მღვდელ მ. კელენჯერიძის ნარკვევი, „სახალხო პოეზია და მისი საპედაგოგო და საესთეტიკო მნიშვნელობა“. ავტორი ეწინააღმდეგება თერგდალეულთა და მათ მიმდევართა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეებით გამსჭვალულ საქმიანობას ამ მიმართულებით და სლავიანოფილ თ. ბუსლაევის მიმხმამველად გამოდი-

თვისებებით მოხიბლული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშენი, გულდასმით სწავლობდნენ „ამირანს“ და ოსტატურად უკავშირებდნენ მას ქართულ სინამდვილეს. ხალხის მასებში განმათავისუფლებელი მოძრაობას გაღვივების მიზნით.

სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავდადებული არაერთი გმირი წარმოუშვია საქართველოს თავისი მრავალსაუკუნოვანი გმირული ისტორიის მანძილზე. თერგდალეულებმა გააცოცხლეს ისინი, დაეწყებას გადაარჩინეს მათი სახელები.

ამრიგად, თერგდალეულთა და პირადად ი. ჭავჭავაძის ისტორიული დამსახურებაა ის, რომ მათ მოიპოვეს და განაზოგადეს მდიდარი ფაქტიური მასალა საქართველოს ისტორიის, ქართული ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიის, ლინგვისტიკის, მითოლოგიისა და სხვა დარგებში. მთელ ამ მასალას და თერგდალეულთა შემოქმედებით მოღვაწეობას საპეცნეო მნიშვნელობა იმდენად ჰქონდა, რამდენადაც იგი შეესაბამებოდა საკაცობრიო კულტურის საერთო ისტორიულ განვითარებას. შეიძლება გარკვევით აღინიშნოს, მთელი ეს მემკვიდრეობა ნამდვილად იდგა თავისი ამ დიდი მოწოდების სიმალლეზე.

ოდა (იხ. გ. წერეთელი, „ხალხური პოეზია და ბ-ნი კელენჯერიძე“. „კვალი“, 1898, № 5, ფ. მახარაძე, „ხალხური პოეზია და ბ-ნი კელენჯერიძე“, თბ., 1897 წ. „ქალაქი“, „სახალხო პოეზია ბ. მ. კელენჯერიძისა“, „კვალი“, 1897. № 31.)“

თანამედროვეობის პრობლემები თერგდალეულთა ისტორიულ შეხედულებებში

1. თერგდალეულები და მათი თანამედროვე საქართველოს ისტორიის საკითხები

ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი დისტანციურობის თეორია, საერთოდ, უგულებელყოფს თანამედროვეობის მეცნიერული შესწავლის შესაძლებლობას, ისტორიული პროცესების მეცნიერულად ჩაწვდომასა და გაანალიზებას.

ვ. ი. ლენინი, აკრიტიკებდა რა ამგვარ ბურჟუაზიულ მოდურ სკეპტიციზმსა და მის კლასობრივ ბუნებას, აღნიშნავდა რომ „ჩვენ უნდა ვაკეთოთ პუბლიცისტების მუდმივი საქმე — ვწეროთ თანამედროვეობის ისტორია და ვეცადოთ ვწეროთ იგი ისე, რომ ჩვენი ყოფა-ცხოვრების აღწერილობა შეძლებისდაგვარად დახმარებას უწევდეს მოძრაობის უშუალო მონაწილეებს და გვირ პროლეტარებს იქ, მოქმედების ადგილზე“¹.

მდიდარი ტრადიციები თანამედროვეობის ისტორიის დასაწერად ქართულმა მარქსისტულმა პუბლიცისტიკამ რუს რევოლუციურ-დემოკრატიებისა და თერგდალეულებისაგან მემკვიდრეობით მიიღო და იგი განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა.

თერგდალეულებმა დაწერეს თანამედროვეობის — მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორია მაღალ იდეურ-პოლიტიკურ დონეზე, ხალხის მასების ცხოვრების ამსახველი მდიდარი ფაქტიური მასალის დაგროვების, შესწავლისა და მისი ახლებურად გაანალიზების გზით. ამასთანავე, თერგდალე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 8, გვ. 108.

ულებმა თანამედროვე საქართველოს ისტორია დაწერეს ისეთი მგზნებარებით, მიუდგომელი ობიექტურობითა და შემართებით, რომ იგი „ქართლის ცხოვრების“ მარად უპკნობ ფურცლებად დარჩება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში.

თერგდალეულთა მიერ მოწინავე რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან დაწერილი მათი თანამედროვე საქართველოს ისტორია შესანიშნავი დოკუმენტია იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორი თავდადებით იბრძოდა ქართველი ხალხი ეროვნული და სოციალური თავისუფლებისათვის, ცარიზმისა და ბურჟუაზიის ბატონობის მოსპობისათვის¹.

თერგდალეულებისათვის თანადროულობა იყო ძირითადად XIX საუკუნის მეორე ნახევარი, — ამ პერიოდის საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, ლიტერატურული და იდეური ცხოვრების ყველა სფერო. ისინი მუდამ თანამედროვე საზოგადოებრივი ცხოვრების შუაგულში ტრიალებდნენ და უაღრესად აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდნენ მთელი რიგი ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენების გადაჭრაში, რომლებიც მიმართული იყო თვითმპყრობელურ-რეაქციული ძალების წინააღმდეგ. თერგდალეულთა ამ უაღრესად მგზნებარე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლების ამსახველ შემოქმედებაში ზღვარი თანამედროვეობასა და ისტორიას შორის თითქმის წაშლილია.

თერგდალეულთა ისტორიულ კონცეფციაში თანამედროვეობისა და ისტორიის ურთერთთან დაკავშირების ეს მეთოდი, მათ შორის დიალექტიკური კავშირის დანახვა წარმოადგენს მათი ისტორიული შეხედულებების იმ ძირითად თავისე-

¹ მართალია, XIX საუკუნის დასაწყისიდან „ქართლის ცხოვრების“ აწმუოსა და წარსულის აღწერის ერთგვარ ცდას ცარიზმის ოფიციალური, ჩინოვნიკურ-ბიუროკრატიული ისტორიოგრაფიაც იძლეოდა, მაგრამ მისი ასეთი ცდა არსებითად ქართველი ხალხის იდეურად განიარაღებისავე იყო მიმართული და მხოლოდ ერთ მიზანს ისახავდა: ხოტბა შეესხა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მეფის რუსეთის მფლობელობისათვის და, ცარიზმის ბატონობის განმტკიცებით, ხალხის მასების კოლონიური ჩავერისა და დიდმპყრობელური რუსიფიკატორული პოლიტიკის გატარებით დაეჩქარებინა ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობის ასიმილირება. ბუნებრივია, ამგვარ ოფიციალურ ისტორიოგრაფიას არაფერი ჰქონდა საერთო ქართველი ხალხის ქეშმარიტ ინტერესებთან.

ბურებას, რითაც თერგდალეულები ახალ მარქსისტულ ისტორიოგრაფიას უახლოვდებიან.

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი აზრი, მთელი თავისი ცხოველმყოფელობით, უმთავრესად ქართული პერიოდული პრესის ფურცლებზე პოულობდა ასახვას; თერგდალეულთა ეს პრესა წარმოდგენდა არა მხოლოდ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეურ ტრიბუნასა და ცარიზმის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილების წინააღმდეგ მიმართულ მახვილ იარაღს, არამედ ქართველი ხალხის მაშინდელი დუხჭირი ცხოვრების ამსახველ სარკეს, ერთგვარ ქრონიკას, მატთანეს, რომელმაც დღეს ჩვენი ისტორიის პირველწყაროსა და მისი პირველხარისხოვანი საშენი მასალის მნიშვნელობა მოიპოვა.

თერგდალეულებს შესანიშნავად ჰქონდათ გაგებული პერიოდული პრესის დიდი მნიშვნელობა და აპიტომ მის განვითარებას ყოველთვის უპირველეს ადგილზე აყენებდნენ. დიდი ილია ხაზგასმით და საგანგებოდ არაერთხელ შეჩერებულა პრესის დიდ საზოგადოებრივ დანიშნულებაზე: „თუ პრესას სურს კეთილსინდისიერად აღასრულოს თავისი ძნელი საქმე, — წეოდა იგი, — უნდა თვალგაფაციცებით თან აჰყვეს აწინდელ ცხოვრებას, რათა ყოველ აღმოშობილ ფაქტს თვალი და გონება ადევნოს. ყოველ აზრს საკეთილო მოძრაობის გზა მისცეს, ყოველიფერი შენიშნოს და ყოველიფერს პასუხი გასცეს. ერთი სიტყვით, უშველოს ცხოვრებას წინ ფეხის გადადგმასა გასამჯობინებლად, გასაყეთებლად“¹.

თერგდალეულთა სახელოვანი წარმომადგენლები: ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ს. მესხი, გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, კ. ლორთქიფანიძე, ივ. მაჩაბელი და სხვები, არა მარტო ეროვნული პრესის აქტიური თანამშრომლები იყვნენ, არამედ ათეული წლების მანძილზე პირადად რედაქტორობდნენ მათ მიერვე დაარსებულ ჟურნალ-გაზეთებს. თერგდალეულებმა მთელი თავიანთი ტიტანური ენერგია და ერუდიცია, ხოლო ზოგმა საკუთარი სიცოცხლეც კი, ეროვნული პრესის საქმეს შესწირა.

მეფის ცენზურა ქართული პერიოდული პრესის ფურცლებ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 65.

ზე კრძალავდა ისეთი ფაქტების გამოქვეყნებას საქართველოს ისტორიიდან, რომლებიც ხალხში ეროვნულ შეგნებას აღვივებდნენ, ანდა რომლებიც ასახავდნენ საქართველოს გმირული ისტორიის შესანიშნავ ეპიზოდებს. მაგალითად, მეფის რუსეთის ბეჭდვითი სიტყვის სამმართველომ უარი უთხრა სახალხო მასწავლებელს ვლადიმერ აღნიაშვილს საბავშვო ჟურნალ „ცისკრის“ გამოცემაზე.

ამ უარს კირილე იანოვსკი თავის კონფიდენციალურ დასკვნაში ასე ასაბუთებდა: „არ შემიძლია არ გამოვთქვა, რომ რუსეთის სახელმწიფოებრივი ინტერესებისათვის უფრო სასარგებლო იქნება თუ კავკასიის მკვიდრთა ენებზე გამოცემულ ჟურნალებში ისეთი განყოფილებებიც კი არ იქნება ნებადართული, როგორცაა ბიოგრაფიები, ნარკვევები და მოთხრობები საქართველოს ისტორიიდან და გეოგრაფიიდან, რადგან ასეთი განყოფილებანი სულ აღვილად, სხვადასხვა სახით შეიძლება ნაციონალურ იარაღად გადაიქცეს. ბიოგრაფიებში ქართველი ხალხიდან წარმოდგენილი პირები დახასიათებული იქნებიან გმირებად, ნაციონალურ თვითარსებობისათვის მებრძოლად და სხვა პიროვნებებად, რუსი ხალხიდან კი, მხდლებად, სულით ლატაკებად, შემავიწროებლებად და სხვ. ასევე იქნება მოთხრობებში საქართველოს ისტორიიდან და გეოგრაფიიდან. ამიტომ, თუ თქვენი აღმატებულება ნებას დართავს ვ. აღნიევს გამოსცეს ქართულ ენაზე ჟურ. „ცისკარი“, ვფიქრობთ, სასარგებლო იქნებოდა გამოარიცხვა ჟურნალის პროგრამიდან განყოფილებებისა: ბიოგრაფიები, ნარკვევები და მოთხრობები საქართველოს ისტორიიდან და გეოგრაფიიდან“¹.

1890 წ. ზ. გულისაშვილის მიერ შედგენილი—„წიგნი სახალხო საკითხავად საქართველოს მეფეებზედ“ მთავრობამ აკრძალა იმ მოტივით, რომ იგი „საშიში და მიზანშეუწონელია... რადგან იწვევს ეროვნულ გრძნობებს“.

ამგვარ დასკვნებს ცარიზმის კავკასიელი ცენზორები და რეცენზენტები, გრენები და იანოვსკები ქართულ ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის პატრიოტულ გრძნობათა გამოწვევ

¹ საქ. სსრ ცენტრ. სახ. არქივი. ფონდი 107. ნაწ. 3, საქმე № 7, 5135. ფურც. 10.

ნაშრომების აკრძალვისათვის სისტემატურად იღვწოდნენ 80-იანი წლების რეაქციის პერიოდში. ე. ი. იმ პერიოდში, როცა ქართულ პრესაში, აგრეთვე ი. გოგებაშვილის „დედაენასა“ და „ბუნების კარში“ ტრადიციად იყო დამკვიდრებული საქართველოს ისტორიისა და გეოგრაფიის საკითხებზე დაწერილი ისეთი ნარკვევები, მოთხრობები და ბიოგრაფიები, რომლებიც ხალხში ეროვნულ თვითშეგნებას და საქმობლოსადმი სიყვარულს აღრმავებდნენ¹.

ი. გოგებაშვილს ბევრი დაბრკოლების გადალახვა მოუხდა თავისი „დედაენისა“ და „ბუნების კარის“ დაცვისათვის. აკი ამიტომაც აღნიშნავდა ჯულისტიკივლით, რომ „რაც მე დრო და შრომა მოვანდოპე ჩემი სახელმძღვანელოების შედგენას და ხანგაძოშვებით გაუკეთესობას, ათი იმდენი დრო და შრომა მომინდა მათი დაცვისათვის სხვადასხვა ცილისმწამებლობისაგან“².

ვ. გუნიამ, გაზ. „თეატრის“ რედაქტორმა, 1886 წელს თავის დღიურში კი ასეთი სამახსოვრო სიტყვები ჩაწერა: „ცენზურამ ხელფეხი შემიკრა. სიტყვა არ მათქმევინეს, რა ვქნა არ ვიცი... ცენზურა მტანჯავს“³. ასეთია ფაქტები.

თერგდალეულები ისტორიული ხასიათის საბავშვო მოთხრობებსა და ნარკვევებში მოზარდი თაობის გულსა და სულში ჩამწვდომი ენით გადმოხსენებდნენ საქართველოს დუხჭირი აწმულისა და მისი ისტორიის გმირულ ეპიზოდებს; განმარტავდნენ თუ „რანი ვიყავით გუშინ“ და „რანი ვართ დღეს“. არსებითად, ეს იყო ქვეყნის მდგომარეობით გამოწვეული პროტესტი. ამგვარივე ტენდენციებით იყო გაჟღენთილი არა მხოლოდ საბავშვო ხასიათის ისტორიული ნაწარმოებები, არამედ თერგდალეულთა ზოგიერთი ისტორიული ნარკვევი, პოემები და დრამები. ეს იყო თერგდალეულთა პოლიტიკური მრწამსის პროპაგანდის ფორმა, რომელიც დიდმა ილიამ მგზავრის წერილებში მოხვედის პირით გამოთქვა და განმათავისუფლებელი მოძრაობის საბრძოლო ლოზუნგად იქცა. თერგდალეულთათვის ეს ლოზუნგი რომანტული საბრძოლო ლოზუნგია და არა მოთქმა წარ-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 9, გვ. 47—174.

² ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 2, გვ. 170.

³ იხ. ქართული თეატრის მოღვაწენი სასცენო ხელოვნების შესახებ, თბ., 1953, გვ. 18.

სულზე. დაკარგულ „ოქროს ხანაზე“. ამითაც განსხვავდება თერგდალეულთა „ისტორიული რომანტიზმი“ მომავლადეი კლასის ქართული ფეოდალური არისტოკრატიის იმ რომანტიზმისაგან, რომელიც შევებას მხოლოდ წარსულში ხედავდა¹.

საქართველოს ისტორიულ „წარსულ დროებზე“ რომანტიულ, უსაგნო გოდებას ნაცვლად, თერგდალეულნი, ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით, თავიანთი მოღვაწეობის მიზანდასახულობად თავისუფალი, ერთიანი და ძლიერი საქართველოს ახალ საფუძველზე აღდგენას მიიჩნევენ. „ახალი საქართველო, — წერდა ი. გოგებაშვილი, — არის საგანი ჩვენი პატრიოტების მოქმედებისა და ნატვრისა“². მათ მტკიცედ სწამდათ საქართველოს დიადი მომავალი, რომელსაც ცარიზმი მოსპობით ემუქრებოდა. აწმყო ცხოვრებით დაბეჩავებულ სამშობლოს ი. ჭავჭავაძე მიმართავდა:

„ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია!..
აწმყო თუ არა გწყალობს მომავალი შენია“.

ცარიზმის ბარბაროსულ ჩაგვრაში ჩავარდნილ ხალხს ილია დიადი მომავლის იმედით აღაგზნებდა, ამხნევებდა თანამემამულეებს სამშობლოს განთავისუფლებას რწმენით და ამზადებდა იმ დიადი ბრძოლისათვის, რომელიც ცარიზმს ბოლოს მოუღებდა. დიდი ილია თავის თანამებრძოლთა გულისყურს სამშობლოს უკეთესი მომავლისაკენ მიაპყრობდა იმის ღრმა შეგნებით, რომ

„ჩვენ უნდა ჩვენი ეშვით მყოობადი,
ჩვენ უნდა მიესცეთ მომავალი ხალხს“.

ხოლო სამშობლოს თავისუფლების, მისი უკეთესი მომავლის

¹ თერგდალეულთა მიერ საქართველოს ისტორიული წარსულის ამგვარი ჭანსალი იდეალიზაცია მცდარად გაიგეს ქართველმა ნაროდნიკებმა და შეეცადნენ ამის საწინააღმდეგო პოზიციებიდან გაეყალბებინათ საქართველოს ისტორიული წარსული. აქედან წარმოდგება სწორედ მათი ნიპილიზმი ისტორიის საკითხებში. ამ გზამ ქართველი ხალხისნები უნიადაგობისა და ურწმუნობის პოზიციებამდე, ერის ისტორიული წარსულისა და მისი მომავლის უარყოფამდე მიიყვანა. ამიტომ იყო, რომ თერგდალეულები შეურიგებლად ებრძოდნენ ქართული კულტურის ისტორიის ამ გამყალბებლებს.

² ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 113.

შპოვებას თერგდალეულები მათივე ხელმძღვანელობით გაჩაღებულ ბრძოლაზე — ეროვნულ-განმათავისუფლებელ აღმავალ მოძრაობაზე — აფუძნებდნენ. ამ მოძრაობის პროგრამული საფუძვლები კი ჭერ კიდევ XIX საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისშივე ილია ჭავჭავაძემ თავის „მგზავრის წერილებში“ მოხაზა. თერგდალეულები კარგად ითვისებდნენ, რომ ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველ ხალხს წარმატებისათვის მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეეძლო მიეღწია, თუ იგი ამ ბრძოლაში დაირაზმებოდა მტკიცედ ყველა მოძმე ჩაგრული და ექსპლოატირებული ხალხების, — პირველ რიგში მეზობელი კავკასიელი ხალხების მხარდამხარ. ეს უკეთილშობილესი აზრი მოწოდებასავეთ ჟღერს ილია ჭავჭავაძის უკვდავ ქმნილებაში:

„ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედებს,
კასპიის ზღვიდამ შავ ზღვადისა ერთს ფიქრსა ჭფიქრობს,
და ეგ ფიქრია მთელი კავკასიის თავისუფლება,
დიდია ხალხი, როს ეს გრძნობა წინ წარუძღვება“.

„ქართლის დედა“

ილიას აზრით, საგანი ცხოვრებისა, იმის შეტყობა, შეცნობა და იმისადმი დაუღალავი სამსახურია, რასაც „უამი ითხოვს“¹, თანამედროვეობა აყენებს. ამიტომ ვინც ამას შეძლებს „მასზედ ითქმის, რომ იპოვა საგანი ცხოვრებისა და განახორციელა კიდევცო“².

თერგდალეულთა ეს საესებით სწორი და კეთილშობილური მიზანსწრაფვა თანამედროვეობის მტკივნეულ საკითხებზე, გადაულახავ წინააღმდეგობებს აწყდებოდა მეფის ცენზურის მხრივ.

ამიტომ თერგდალეულები ხშირად იძულებული ხდებოდნენ თანამედროვეობის მტკივნეული საკითხები ისტორიის მოშველიებით გაეშუქებინათ. ისინი ცენზურის თვალის ასახვევად ხშირად ეზოპეს ენით მოუთხრობდნენ მკითხველს თანამედრო-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 86.

² იქვე, გვ. 152.

ვეობის ამსახველი ფაქტების შესახებ. როგორც ვიცით, თერგდალეულებს არა ჰქონდათ ცენზურას დაუქვემდებარებელი საკუთარი ორგანო, ამიტომ ისინი განიცდიდნენ მეფის ცენზურის გაათრეხებულ დევნას.

მიუხედავად ამისა, მათ მაინც შეძლეს პრესის ფურცლებზე აესახათ არა მარტო თანამედროვეობა, არამედ ქართველი ერის მდიდარი ისტორიული წარსულიც. მათ ყოველივე ეს ხალხის განთავისუფლების დიად მიზნებს დაუქვემდებარეს.

თერგდალეულების შემოქმედებაში საქართველოს ისტორიული წარსულისა და თანამედროვეობის დაკავშირება უალრესად მნიშვნელოვანი მოვლენაა, ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმაა.

ეს განპირობებულია იმითაც, რომ თერგდალეულები თანამედროვეობაზე დაწერილ ლიტერატურულ და პუბლიცისტურ ნაშრომებში აყენებდნენ და სწყვეტდნენ ისეთ მტკივნეულ საკითხებს, რომლებიც გაბატონებული კლასის ოფიციალური თვალსაზრისის ფარგლებს იქით იდგა და არსებითად უპირისპირდებოდა მას. ამასთანავე თერგდალეულები მოვლენებს აშუქებდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული, ე. ი. ხალხის ინტერესების დაცვის პოზიციებიდან, რაც მეტად მნიშვნელოვანი პირველწყაროა მარქსისტული ისტორიოგრაფიისათვის.

თერგდალეულები მკაცრად ებრძოდნენ ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ როგორც ე. წ. დისტანცირების თეორიას, ისე თანამედროვეობისაგან მოწყვეტილ უსაგნო, მკვდარ ისტორიას, რომელიც არ პასუხობდა ხალხისა და ერის დაწინაურების ინტერესებს. თერგდალეულები ამასთანვე წერდნენ მათი თანამედროვე საქართველოს ისტორიასაც. ამ მხრივ მათი რაინდული შემართება და უმაგალითო გამბედაობა მეფის ცენზურის პირობებში ნამდვილი გმირობა იყო. XIX ს. მეორე ნახევარში თერგდალეულობა აღმოჩნდა ის მთავარი ძალა, რომელმაც შეძლო ქართველი ხალხის რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი ბრძოლების ასახვა როგორც პრესის ფურცლებზე, ისე იმ მდიდარ შემოქმედებაში, რომელიც მემკვიდრეობად გადმოგვეცა. ვერ შევხედებით თერგდალეულთა ვერც ერთ ნაშრომს, რომელიც მეტ-ნაკლებად დაკავშირებული არ იყოს საქართველოს მაშინდელი სინამდვილის მეტად მტკივნეულ და აქტუალურ საკითხებთან.

თერგდალეულები მათი თანამედროვე საქართველოს ისტორიის გაშუქებისას ნათლად ასახავდნენ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის სინამდვილისათვის დამახასიათებელ ყველა წინააღმდეგობასა და მათ საფუძველზე აღმოცენებულ ბრძოლებს. ისინი მთელი თავიანთი მოღვაწეობითა და შემოქმედებით ცდილობდნენ გადაეწყვიტათ საქართველოს მაშინდელი ცხოვრების ყველაზე უფრო მტკივნეული და საჭირობო საკითხები, რომლებიც საბოლოო ანგარიშში ორი ძირითადი პრობლემის: ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის მოსპობას შეეხებოდა.

თუ რუსეთის პირველი რევოლუციური სიტუაციის პერიოდში თერგდალეულთა უმთავრესი საზრუნავი ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლა იყო, რუსეთის მეორე რევოლუციური სიტუაციის პერიოდში, — კერძოდ XIX საუკუნის 70—80-იან წლებში, როდესაც მკვეთრად იჩინა თავი კაპიტალისტურმა წინააღმდეგობებმა, სოციალურთან ერთად მათთვის უმთავრესი საზრუნავი ხდება ეროვნული საკითხი. ამ ეტაპზე თერგდალეულთა ყურადღების ცენტრში ასევე დგება ქართველი ხალხის, უმთავრესად გლეხობის ინტერესების გამომხატველი სადღეისო, ყველაზე უფრო მწვავე საკითხები, როგორიცაა: სოფლად აგრარული ურთიერთობის ნიადაგზე აღმოცენებული კლასობრივი ბრძოლა და წინააღმდეგობანი თავადაზნაურობასა და დროებითვალდებულ გლეხობას შორის, მემამულეებსა და ხიზნებს შორის, მეფის მთავრობის მიერ მიწების გამიჯვნის და სხვა მტკივნეულ საკითხებთან დაკავშირებით აღმოცენებული დავები და კლასობრივი წინააღმდეგობანი.

თერგდალეულები იმთავითვე აქტიურად ჩაებნენ აგრარულ ურთიერთობათა ნიადაგზე აღმოცენებულ ამ უაღრესად რთულ სოციალ-ეკონომიური საკითხების გადაწყვეტის საქმეში. მათ ამ საკითხებს მიუძღვნეს მთელი რიგი გამოკვლევები, პუბლიცისტური წერილები და ნაჩვენებები. ისინი გაბედულად იცავდნენ გლეხობის ინტერესებს, ნილაბს ხდიდნენ ცარიზმის კოლონიზატორულ პოლიტიკას, რომელაც თავის გამოხატულებას პოულობდა შავიზღვისპირეთსა და საქართველოს სხვა ადგილებში უცხო ელემენტების დასახლებაში. მეფის მთავრობას ოდნავადაც არ აღელვებდა ის ფაქტი, რომ თვითონ ქართველი გლეხკაცობა უმიწობის გამო აუწერელ გაჭირვებას განიცდიდა.

რომ იგი ხშირად იძულებული ხდებოდა სამშობლოც კი მიეტოვებინა და უცხო მხარეში გადაკარგულიყო. თერგდალეულების ეს ბრძოლა ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ მწვავე სოციალური საკითხების გადაჭრასთან ერთად, ქართველი ხალხის დიდ ეროვნულ საქმეს—მამაპაპისეული მიწა-წყლის (ტერიტორიის) შენარჩუნების დიდ საქმეს ემსახურებოდა.

ნ. ნიკოლაძე საქართველოში საგლეხო რეფორმის გატარების შედეგებთან დაკავშირებით წერდა: „მთავრობა ჩქარობს გლეხები გაფცქვნას, გამოსწუროს ყველაფერი, რისიც გამო-წურვა კიდევ შესაძლებელია. გლეხები ძალიან სჩივიან ამ უკანონობის გამო, მაგრამ მათ ყურა არავენ უგდებს“¹.

თერგდალეულები საგლეხო რეფორმის გატარებისას და მომდევნო პერიოდშიც დიდი წარმატებით იბრძვიან რეფორმის შემამუღური ხასიათის წინააღმდეგ. ისინი გაბედულად მოითხოვდნენ გლეხოებაზე მიწების უსასყიდლოდ გადაცემასა და დროებითვალდებულთა ინსტიტუტის გაუქმებას. ამის გამო ი. გოგებაშვილი წერდა: „სად თქმულა და გაგონილა, რომ დროებითი დამოკიდებულება გლეხთა და შემამულეთა შორის დაუსრულებელ დამოკიდებულებად გადაქცეულიყო, ორივე მხარის სატანჯველად, საზარალოდ და ერთმანეთის მტრობის გასაძლიერებლად? ჩვენში კი ამას ეხედავთ 1864 წლიდან“².

თერგდალეულები, რომლებიც ყველა ამ მოვლენის თვითმხილველნი და თანადამხდურნი იყვნენ, მაშინდელ საქართველოს ისტორიას მთავრობის თვალსაზრისის საწინააღმდეგოდ რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან აშუქებდნენ. ამიტომ მათ მიერ დაწერილი ეს ისტორია წარმოადგენს საქართველოს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მეცნიერული ისტორიის პირველ წყაროს — „ქართლის ცხოვრების“ სანდო ფურცელს.

თანამედროვე საქართველოს ისტორიის დაწერისას ისინი უაღრესად დიდ როლს აკუთვნებდნენ ერის ისტორიული გამოცდილების ცოდნას. 1880 წელს, მაგალითად, გაზ. „დროებაში“

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწ., ტ. I, გვ. 135.

² ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 331.

დაიბეჭდა ი. ჭავჭავაძის საინტერესო სტატია „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“¹. მასში ავტორი მიმოიხილავს საქართველოს გმირულ წარსულს და შენიშნავს, რომ ქართველი ხალხი „ღღე და ღამ იარაღით ხელში იდგა“ და ყოველმხრიდან მოწოლილ მტერს უმკალვდებოდაო. ამასთან დაკავშირებით, ილია აყენებს ასეთ კითხვებს: „ესთქვათ, მკლავმა და გულმა შეძლო ეს გოლიათობა, საკვირველი ეს არის — რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფას; რა ჰკვებავდა ხალხსა; რა ქონებით უძლევბოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღერასა?“ ილიამ კარგად იცის, რომ ამ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრება“ ბევრს ვერაფერს გვეტყვის და ბრძნულად ამბობს: „ამის პასუხი ჩვენს ეკონომიურს აგებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდესო“. ილიას სჯერა, „ამ საგანზედ რომ უეჭველი პასუხი მოგვცეს ვინმემ, ბევრს ნათელს მოჰფენდა აწმყოსა და მომავალსაც გზას გაუნათებდა“. როგორც ვხედავთ, ი. ჭავჭავაძემ ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვანი წარსულის, წინააღმდეგობებით სავსე აწმყოსა და მომავლის ნათელსაყოფად, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ცოდნა აღიარა. მანვე დასძინა, რომ „სიკეთე ჩვენის ეკონომიურის აგებულებისა და წყობისა იმაში ყოფილა, რომ მიწა, — ესე იგი მამულ-ღედული, ცოტად თუ ბევრად უფრო სამართლიანად მორიგებული ყოფილა ჩვენს ხალხში, ვიდრე სადმე სხვაგან“.

ილიას აზრით, ეს „სამართლიანი მორიგება“ დროთა ვითარებაში შეილახა, დაირღვა. ახლა კი, იმისათვის, რომ ბოლო მოეღოს უსამართლობას მიწების მორიგების საკითხში, საჭიროა შევისწავლოთ ხალხის ძველი ეკონომიური წყობა, რომელიც იმდენად დიდი დოვლათის წყარო იყო, რომ ხალხიც უკეთესად ცხოვრობდა და ამოდენა ომების გადახდასაც უზრუნველყოფდა. ილია ცდილობს ის ძველი წყობა შეუხამოს თანადროულობას იმ მიზნით, რომ ამ საუკუნოვანი გამოცდილებით იქნებ ბოლო მოეღოს ხალხის გაჭირვებას².

¹ „დროება“, № 25, 1960.

² თერგდალეულთა ნააზრევი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხებზე სპეციალურადაა განხილული ჩვენს მონოგრაფიაში — „ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორიის საკითხები“. გვ. 252—462.

ილიას მსგავსად ი. გოგებაშვილმაც მთელი სიგრძე-სიგანით დააყენა საკითხი ჩვენს პრესაში საქართველოს თანამედროვე ეკონომიური ცხოვრების შესწავლის აუცილებლობის შესახებ. იგი 1882 წ. „ივერიაში“ (№№ 1, 2) აქვეყნებს უაღრესად საყურადღებო სტატიებს, რომლებშიაც ეხება ეროვნული პრინციპისა და ეკონომიური აღორძინების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხს და აყენებს ასეთ კითხვას — „რად ჩამოვრჩით უკან ეკონომიურ სფეროში? რა არის მიზეზი იმისა, რომ ბატონყმობის გადაეარდნიდან ჩვიდმეტმა წელმა გაიარა და აქამდის ჩვენმა საზოგადოებამ არაფერი იცის ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ მდგომარეობისა, არ იცის რამდენმა კომლმა გლეხმა დააღწია ბატონყმობას თავი, რამდენმა მიიღო სრული ნაღელი, რამდენმა ნაკლები, რამდენი დარჩა უმიწოდ, რამდენმა გამოისყიდა ნაღელი, რამდენი მამული გაიყიდა თავადაზნაურთაგან და ვინ შეიძინა ისინი? სად და რამდენი სივიწროვეა მიწის და რა უშლის ხელს ჩვენს გლეხობას თავისუფალ მიწებზე გადასახლებადაც, რომელიც მთელი მოსახლეობის ცხრა მეათედ წილს შეადგენს“?

ეკონომიურ სფეროში ჩამორჩენის მიზეზად ავტორი ასახელებს შექმნილ კონკრეტულ-ისტორიულ ვითარებას. „უნდა გამოვტყდეთ და ვაღიაროთ, — წერს ი. გოგებაშვილი, — რომ სოციალურის და ეროვნულის კითხვების შემუშავება ჩვენში ტოლად არ მოდიოდა“. მართალია, „დიადი, კარგი რამ გახლავთ ეროვნული პრინციპის დამყარება ყოველს სფეროში, მაგრამ მართო ეს არ არის საკმარისი ქვეყნის დაყენებისათვის წარმატებისა და ბედნიერების გზაზე. თუ მომეტებულად არა, იმოდენადვე მაინც საჭიროა ზრუნვა სოციალურს ცვლილებებზედ ხალხის ეკონომიურ მდგომარეობის გაუკეთესობაზედ — ვინაიდან, აყვავება ქვეყნისა ხდება შეურყეველს ბურჟუაზიულ ეროვნული აღორძინებისა“¹.

ამრიგად, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშენი თვითონვე აღიარებდნენ, რომ ისინი 60-იანი წლებიდან მოკიდებული მთელ თავიანთ საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ მოღვაწეობას, თეორიულ და პრაქტიკულ საქ-

¹ ი. გოგებაშვილი თბზ., ტ. I, გვ. 391—392.

მიანობას, უმთავრესად ბატონყმობის მოსპობას და საქართველოს ეროვნულ პრინციპს უქვემდებარებდნენ, ხოლო მტკივნეული ეკონომიური საკითხები კი ამის გამო მათ, ასე თუ ისე, უყურადღებოდ რჩებოდათ. ი. გოგებაშვილის აზრით „ეს აიხსნებოდა იმ გარემოებით, რომ ჩვენი ეროვნული მდგომარეობა უფრო საშიში იყო, ვიდრე ეკონომიური. ეროვნული მხარე ჩვენის არსებობისა უფრო ძლიერ გეტკიოდა, გვაღონებდა, ვიდრე სოციალური“. ამიტომ, თერგდალეულები XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან ქვეყნის წარმატების უზრუნველყოფის მიზნით ეროვნულ პრინციპებთან ერთად, გადაუღებლად აყენებენ ხალხის ეკონომიური მდგომარეობის გამოკვლევას.

ი. გოგებაშვილის აზრით „ეკონომიურად აყვავება ქვეყნისა სდება შეურყეველს ბურჟად ეროვნულის აღორძინებისა... მათი დაცალკეება და გაყრა ხეირს არ დააყრის არც ცალკე პირსა და არც საზოგადოებასა“. ამ პრინციპებიდან გამომდინარე ავტორი დასძენს, რომ „ჩვენი ეურნალი შემდეგში ეცდება ეკონომიურ კითხვებს უმთავრესი ყურადღება მოახმაროს, რადგანაც ეროვნულის პრინციპის მნიშვნელობა თეორიით საკმაოდ არის გამოკვლეული და მოელის პრაქტიკულს აღსარულებას“¹.

თერგდალეულები თვით ცხოვრებამ მიიყვანა ამ ლოგიკურად სწორ დასკვნამდე და აიძულა ეროვნული და სოციალური საკითხები ერთმანეთთან მჭიდრო ურთიერთობაში შეესწავლათ, ბატონყმობის შემდგომდროინდელი საქართველოს ეკონომიური ცხოვრება სპეციალური კვლევა-ძიების საგნად გაეხადათ და საგლესო რეფორმის გატარებით დაწყებული „შრომისა ახსნისა“ და „ტვირთმძიმეთა განთავისუფლების“ პროცესი ბოლომდე მიეყვანათ.

XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან თერგდალეულთა საქართველოს ეკონომიური საკითხებით დაინტერესებას განაპირობებდა არა უბრალო ლიტერატურული ინტერესი, არამედ „საქართველოს დაცემული ეროვნების აღდგენის“ კეთილშობილური განზრახვა, ცარხზმის კოლონიური ჩაგვრის გაძლიერების და საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ნოყიერ მიწებზე უცხო ტომელთა დასახლების წინააღმდეგ გალაშქრება და ა. შ. ი. ჭავჭავა-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 391—392.

დემ, ი. გოგებაშვილმა, ს. მესხმა, გ. წერეთელმა და სხვა თერგ-
დალეულებმა მკვეთრად აღიმალეს ხმა ამ უსამართლობათა
წინააღმდეგ.¹

1882 წელს ჟურნ. „ივერიაში“ (№ 7, 8, 9) ქვეყნდება გა-
დასახლებაში მყოფი გ. მაიაშვილის (ზდანოვიჩის) „წერალი
ჩვენი საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“, სადაც ავტორი აღ-
ნიშნავს, რომ „ეკონომიური წესწყობილება, ვითარება, უპირა-
ტესი საგანი და საფუძველი არის სრულიად სახალხო და სა-
ხელმწიფო ცხოვრებისა“, რომ „ასეთი თუ ისეთი გვარ ეკონო-
მიურ წესწყობილებაზეა დამოკიდებული მსვლელობა ქვეყნის
ცხოვრებისა, მისი მექანიზმი“. გ. მაიაშვილის აზრით, ჩვენი სა-
ზოგადო მოღვაწეები მთელ თავიანთ ყურადღებას მხოლოდ
ქვეყნის პოლიტიკური და ნაციონალური უუფლებობის საწი-
ნააღმდეგო მოქმედებას ანდომებენ, ხოლო ხალხის მძიმე ეკო-
ნომიურ მდგომარეობას ივიწყებენ. ავტორი მოეწოდებს ქარ-
თველ მოღვაწეებს, რომ მთავარი ყურადღება მიაქციონ ჩვენი
ცხოვრების ეკონომიურ მოვლენებსა და ხალხთა სამართლიანი
ეკონომიური ურთიერთობის მოგვარებას. მისი რწმენით ბრძო-
ლა უკეთესი ეკონომიური ცვლილებებისათვის, არის გზა ქეშ-
მარიტი თავისუფლების მოპოვებისათვის, რომ „საუკეთესო
ეკონომიური წესწყობილების დამყარება ეროვნულს დამოუკი-
დებლობათურთ, რასაკვირველია, ნამდვილად გაანთავისუფ-
ლებს ხალხს და მისცემს მას ქეშმარიტ თავისუფლებას“². გ. მა-
იაშვილის აზრით, არსებული წყობილებას დასაშვებად საჭი-
როა არა პოლიტიკური, არამედ ეკონომიური ბრძოლა. გ. მაია-
შვილის ამ მოსაზრების წინააღმდეგ გაილაშქრა უმწიფარიძემ
(გრ. ეოლსკი). რომელმაც გაზ. „შრომაში“ დაბეჭდა ფელეტონი:
„რა უფრო საჭიროა?“³ მასში ავტორი ეხება პოლიტიკური
და ეკონომიური ბრძოლის ურთიერთობის საკითხს და მათ შო-
რის განუყრელი კავშირის არსებობას აღიარებს. ამ კამათში
მონაწილეობა მიიღეს აგრეთვე ბოსლეველმა, ნ. ხიზანიშვილმა
და სხვებმა. მათი აზრით, პოლიტიკური ძალაუფლება მთავარი

¹ „ივერია“, № 8, 1882.

² „შრომა“, 1882, № 46.

³ იქვე, № 48.

პირობაა ცხოვრების გარდაქმნა-გაუმჯობესებისათვის. გ. მაიაშვილი „ივერიის“ მწერლებს იმას საყვედურობდა, რომ „ეს ჯგუფი განმათავისუფლებელ მოძრაობას ზღუდავს ხალკიანალური საკითხით და უარყოფს სოციალურ საკითხს“, რომ „ნაციონალურ პროგრამასთან ერთად, რევოლუციურ მოძრაობას უნდა ჰქონდეს სოციალური პროგრამა და იგი სოციალისტური შინაარსისა უნდა იყოს“. გ. მაიაშვილის რწმენით, ნაციონალური ჩაგვრის მოსპობა არც შეიძლება იყოს მოძრაობის დამოუკიდებელი ამოცანა, ვინაიდან იგი სოციალურ საკითხთანაა დაკავშირებული. ერთი სიტყვით, გ. მაიაშვილი ნაციონალური ჩაგვრის მოსპობას სოციალიზმის გამარჯვებას უკავშირებდა. საერთოდ, გ. მაიაშვილს პოლიტიკის როლი საზოგადოების განვითარების ისტორიაში ანარქისტულად ესმოდა. იგი ვერ ამაღლდა ამ საკითხის მარქსისტულ გაგებაზე.

აღნიშნულის მიუხედავად, გ. მაიაშვილის წერილებმა ფართო გამოხმაურება პოვეს, ქართული პრესის ფურცლებზე ცხარე კამათი გაიშალა. მას მაშინვე მიუთითეს პოლიტიკის როლის შეუფასებლობაზე. გ. მაიაშვილი რევოლუციონერ-ხალხოსანი იყო, რომელსაც ბევრი რამ ჰქონდა საერთო 60-იანი წლების რევოლუციონერ-დემოკრატებთან. საბოლოოდ იგი იმ სწორ დასკვნამდე მიაღწი მივიდა, რომ „მშრომელთა განთავისუფლება თვით მათი საქმეა“.

2. ეროვნული საკითხი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში

თერგდალეულები ეროვნულ საკითხს საქართველოს სინამდვილეში უმთავრეს და ურთულეს პრობლემად მიიჩნევდნენ. ამ პრობლემამ თავიდანვე მიიპყრო თერგდალეულთა ყურადღება და არსებითად განსაზღვრა კიდევ მათი შემოქმედების იდეური მიმართულება. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში სწორედ თერგდალეულები გვევლინებიან ახალი იდეოლოგიის, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ანუ ნაციონალურ-რევოლუციური იდეოლოგიის ქეშმარიტ მედროშეებად.

XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან საქართველოში იწყება კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარება, რომელიც ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ სახსებით გაბატონებული ხდება ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მართალია, ცარიზმი ყოველნაირად ზღუდავდა კაპიტალიზმის განვითარებას საქართველოში და ცდილობდა იგი მეტროპოლიისათვის ნედლეულის მიმწოდებელ ბაზად გადაექცია, მაგრამ ამ ცდიდან არაფერი გამოვიდა. საქართველოში XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან კაპიტალისტური ურთიერთობის ზრდის საფუძველზე აღმოცენდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა 1832 წლის შეთქმულების სახით¹. ეს მოძრაობა XIX ს-ის 60-იან წლებში თვისობრივად თავისი განვითარების ახალ ეტაპში გადაიზარდა და ეროვნულთან ერთად, სოციალური და ფართო დემოკრატიული შინაარსის მოძრაობად იქცა. ამრიგად, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ახალი ბურჟუაზიული ეპოქისათვის ფართო მასშტაბის პოლიტიკური მოძრაობა იყო, რომელსაც საფუძველად ედო საკუთარი მოქმედების პროგრამა, ამ პროგრამაში უპირველესი ადგილი ეკირა ქართველი ერის თავისუფლებისათვის ბრძოლას, ბატონყმობისა და მისი გადმონაშთების აღმოფხვრას.

¹ სოლ. დოდაშვილის სქამებში დაცულია პროკლამაცია, — 1832 წლის შეთქმულთა პროგრამული დოკუმენტი, რომელშიც კვიტხულობთ: „ქვეყნის დაარსებიდან მამულსა ჩვენსა აქენდა თავისი საკუთარი მდგომარეობა, აქენდა თავისი სჯულნი, თავისი სარწმუნოება, თავისი ენა, და თავისი ჩვეულება და ჰყვანდა ყველას დროსა საკუთარი თვისი ხელმწიფე და არაოდეს არ იყო მოკიდებული სხვასა ზედა და არცა მონა, ვითარცა აწ არს მამული ესე, — ჩვენი და ჩვენი ხმა, სახელი, მხნეობა და მამაცობა წინაპართა ჩვენთა ყოველთვის ჰქუხდა და აღავსებდა მსოფლიოსა, მტერი მარადის მოწყულს იყო და დამხობილ მათგან. ხოლო აწ ხელადთ დამხობასა არაარაობასა მამულის ჩვენისასა, გრძნობით შეიწროებულსა ყოვლისა კაცისასა. რაისთვის არის ეს ესრეთ?

ნუ უკვე ჩვენ არა ვართ შვილნი მამა პაპათა ჩვენთანი, ნუ უკვე ჩვენ არა გვაქვს სიმხნე და ძალი ესე ოდენი, რაოდენიცა აქვს მამათა ანუ სხვათა მსგავსთა კაცთა, მამა რაისთვის ვეოცხლობთ?“

ეს პროგრამული დოკუმენტი მრავალმხრივია საყურადღებო, მაგრამ მასში მთავარი მაინც პატრიოტიზმია და ღრმად შთამაგონებელი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეების გზნებარება, ეღერა სამშობლოს გამოსახსნელად (საქ. ცსა, განსაკუთ. საქმეთა ფონდი. ტ. I, გვ. 95—96).

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი და აგრარულ-გლეხური მოძრაობა საქართველოში თავისი შინაარსით სოციალური მოძრაობა იყო, რომელიც მიზნად ისახავდა არა მარტო ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის დამხობას, არამედ გლეხთა განთავისუფლებას და ფეოდალური ბატონყმური დამოკიდებულების ყოველგვარი ნაშთების ერთიანად მოსპობას. ამიტომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში, თავისი ხასიათითა და შინაარსით, მისი განვითარების ყველა ეტაპზე მეტწილად პროგრესულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად წარმოგვიდგება.

1832 წლის შეთქმულების მთავარი მიზანი იყო არა მარტო ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრელი უღლის დამხობა, არამედ რუსეთთან საქართველოს ურთიერთობის მოწესრიგებაც 1783 წლის ტრაქტატის საფუძველზე.

მართალია, შეთქმულთა შორის ადგილი ჰქონდა აზრთა სხვადასხვაობას საქართველოს მომავალი საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ცხოვრების მოწყობის საკითხებზე, მაგრამ ის კი აღარავეისთვის არ უნდა იყოს სადავო, რომ არც ერთი შეთქმული, მათ შორის უკიდურესი მემარჯვენე ფრთის წარმომადგენელიც კი, არ მოითხოვდა ძველი საქართველოს აღდგენას იმ საზოგადოებრივი წყობითა და გემკვიდრეობითი დინასტიით, რომელსაც ისტორიამ უკვე თავისი განაჩენი გამოუტანა. კარგადაა ცნობილი, რომ თვით მეფე ერეკლეს სიცოცხლეშივე მზადდებოდა პროექტები დიდი სახელმწიფოებრივი რეფორმების განხორციელების შესახებ, რომელიც საფუძველად უნდა დაედებოდა სამეფოს განახლებულ მართვა-გამგეობას.

1832 წლის შეთქმულება არსებითად შორს იდგა ხალხისაგან და კლასობრივი შეზღუდულობითა და სოციალური კონსერვატიზმით ხასიათდებოდა. ოცდაათიანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში უგულებელყოფილი იყო დემოკრატიული ელემენტი. მათი სოციალური კონსერვატიზმი პირველ ყოვლისა თავს იჩენდა ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების ხელშეუხებლობა-დატოვებაში. მაგრამ უკვე 50-იანი წლებიდან ანტიბატონყმური რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის ჩამოყალიბება-ზრდასთან ერთად, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში თანდათანობით

და განუყრელად დაუკავშირდა ბატონყმობის დამხობისათვის აზვირთებულ დიდი მასშტაბის სოციალურ მოძრაობას.

მართალია, 1832 წლის შეთქმულება დამარცხდა, მაგრამ ამით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა არამცთუ არ ჩამქალა, არამედ სულ პაღე—60-იანი წლებიდან თავისი განვითარების ახალ ეტაპში შევიდა და ანტიბატონყმური, რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეოლოგიის საფუძველზე ქვეყნის რევოლუციური გარდაქმნებისათვის დიადი ბრძოლის სამსახურში ჩადგა.

60-იანელთა დასაყრდენი ხალხი იყო. ხალხის ძალებიდან ირწმენა განაპირობებდა მათი მოქმედების მთელ პროგრამას. თერგდალეულთა ღრმა რწმენით, რუსეთის შეპაღვენლობაში მოქცეული საქართველოს ისტორიული განვითარება, ქვეყნის რევოლუციურად გარდაქმნა და კოლონიური ჩაგვრის მძიმე უღლის დამხობა მხოლოდ რუს ხალხთან ქართველი ხალხის კავშირის განმტკიცებით შეიძლებოდა. ობიექტურ-ისტორიული განვითარების გზები სწორედ აქეთ მიდიოდა. ქართველი ხალხის, ისე როგორც რუსეთის სხვა ჩაგრული ხალხების განთავისუფლება თერგდალეულებს რუს მშრომელ ხალხთან საბრძოლო თანამეგობრობის საფუძველზე ჰქონდათ წარმოდგენილი. ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ განმათავისუფლებელი მოძრაობა რუსეთსა და საქართველოში ერთნაირი შინაარსისა იყო მისი განვითარების ყველა ეტაპზე.

რუსეთში განმათავისუფლებელი მოძრაობის მიზანს მხოლოდ სოციალური ჩაგვრისაგან ხალხთა მასების განთავისუფლება შეადგენდა. კოლონიურ დამოკიდებულებაში მოქცეულ საქართველოში კი განმათავისუფლებელი მოძრაობა სოციალურ საკითხთან ერთად ეროვნულ საკითხსაც მოიცავდა. ამიტომ განმათავისუფლებელი მოძრაობა ორმაგად ჩაგვრის ქვეშ მყოფ საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შინაარსს ღებულობს. თუ რუსეთში სოციალური უკუღმართობის წინააღმდეგ ბრძოლა განმათავისუფლებელი მოძრაობის ალფა და ომეგა იყო, საქართველოში მას ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშენი, ქვეყნის კონკრეტულ-ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით, უმეტესად მეორე პლანზე აყენებდნენ. თერგდალეულთათვის ეროვნული

საკითხი იყო ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან საქართველოს განთავისუფლების, ერის გადარჩენის, მისი ყოფნა-არყოფნის საკითხი.

ამიტომ იყო, რომ ეროვნული საკითხი ცარიზმის კოლონიური უღლის ქვეშ მგმინავ საქართველოში, სოციალურ საკითხთან ერთად, განმათავისუფლებელი მოძრაობის ყველაზე მნიშვნელოვან პრობლემად იქცა.

XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე, როცა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ წყობას ბატონყმური დამოკიდებულება განსაზღვრავდა, ხოლო ბურჟუაზიული ურთიერთობანი ჯერ კიდევ არ იყო საკმარისად ფეხმოკიდებული, ნაციონალური საკითხის ცხოველყოფილობა და სიმძაფრე, რასაკვირველია, შედარებით ნაკლებ საგრძნობი იყო. საგლეხო რეფორმის შემდგომ პერიოდში, განსაკუთრებით 80—90-იან წლებში, რომელიც ახალი ბურჟუაზიული წარმოებითი ურთიერთობების სწრაფი აღმავლობითა და კლასობრივი ძალთა მძაფრი დაპირისპირებით ხასიათდება, ეროვნული საკითხი მეტად აქტუალური ხდება, ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის გაძლიერებასთან ერთად.

საქართველოს, ისე როგორც რუსეთის სხვა ჩაგრული ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა გარკვეულ კავშირში იმყოფებოდა რუსეთის საერთო რევოლუციურ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან.

სტატიაში „რუსეთის მუშათა ბეჭდვითი სიტყვის წარსულიდან“ ვ. ი. ლენინი წერდა: „განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ რუსეთში სამი მთავარი ეტაპი განვლო, შესაბამისად რუსი საზოგადოების სამი მთავარი კლასისა, რომლებიც მოძრაობას თავიანთ ბეჭედს ასეამდნენ: 1. თავადაზნაურული პერიოდი, დაახლოებით 1825-დან 1861 წლამდე; 2. როზნოჩინცული, ანუ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული, დაახლოებით 1861-დან 1895 წლამდე, 3. პროლეტარული 1895 წლიდან დღემდე“¹.

რუსეთის XIX საუკუნის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიის ლენინური პერიოდიზაცია, რა თქმა უნდა, გარკვეულ კავშირშია XIX საუკუნის საქართველოს განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან, მაგრამ ეს უკანასკნელი, რომელიც

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 292.

მეფის რუსეთის წინააღმდეგ მიმართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათს ატარებდა, ჩვენი აზრით, არც შინაარსითა და არც თავისი ქრონოლოგიური ჩარჩოებით ყოველთვის არ ემთხვევა რუსეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

საქართველოს სინამდვილეში ყველაზე მთავარი და მტკივნეული საკითხი, რომლის გარშემოც გაიშალა თერგდალეულთა მრავალმხრივი საზოგადოებრივი და ლიტერატურული მოღვაწეობა, ეს იყო ეროვნული საკითხი; სწორედ ამ პოზიციებიდან უდგებოდნენ თერგდალეულები ქართველ ერს, მისი კლასებისა და წოდების ურთიერთდამოკიდებულებას, საქართველოს აწმყო და მომავალი ცხოვრების განვითარებას. დაახლოებით ანალოგიური იყო მდგომარეობა ცარიზმის კოლონიურ უღელქვეშ მგმინავ უკრაინაში, პოლონეთში, ბალტიისპირეთში, ბელორუსიისა და ამიერკავკასიის სხვა ნაციონალურ მხარეებში.

მიუხედავად ამისა, ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში თითქოს რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის კვალდაკვალ აღმოცენდა და მან განვითარების იგივე ეტაპები განვლო, როგორც ამას ჩვენში ზოგიერთები ფიქრობენ.

ვ. ი. ლენინი რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის დახასიათებისას აღნიშნავდა, რომ გასული საუკუნის სამოციან წლებში ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლით განისაზღვრებოდა; რა თქმა უნდა, ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლა, რუსეთის მსგავსად, საქართველოშიც განმათავისუფლებელი მოძრაობის მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილი იყო. მიუხედავად ამისა, განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათი და შინაარსი საქართველოში, აქ არსებული ორმაგი ჩაგვრის გამო, საფუძვლიანად განსხვავდებოდა რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობისაგან როგორც ბრძოლის მეთოდებით, შინაარსითა და ფორმით, ისე განვითარების ძირითადი ქრონოლოგიური ეტაპებითაც. საქართველოში ამ მოძრაობაჲ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი რევოლუციური ხასიათი მიიღო და ანტიბატონყმურ, აგრარულ-გლეხურ მოძრაობაზე და-

ყრდნობით ისეთ მოძრაობად გადაქცა, რომელმაც, ეროვნულ-თან ერთად, სოციალური საკითხებიც მოიცვა და თავისი საკუთარი განვითარების საფეხურები განვლო.

XIX ს-ის რუსეთის განმათავისუფლებელი, სოციალური მოძრაობა, მისი განვითარების ყველა ეტაპზე, უდიდეს გავლენას ახდენდა რუსეთის იმპერიაში შემავალ ხალხთა იდეურ ცხოვრებაზე. საქართველომ უშუალოდ განიცადა რუსეთის წიაღში აღმოცენებული ახალი იდეურ-პოლიტიკური მოძრაობა; ქართველი მოწინავე ინტელიგენცია მუდამ გატაცებით ეწაფებოდა რუსეთის განმათავისუფლებელ იდეებს, მაგრამ მათ ეს იდეები არასოდეს მექანიკურად არ გადმოუწერავთ ქართულ ნიადაგზე.

სწორედ ამიტომ, რუსეთის განმათავისუფლებელმა დემოკრატიულმა მოძრაობამ საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათი, ფორმა და შინაარსი მიიღო. იგი დაფუძნებული იყო ახალ იდეოლოგიაზე — ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეოლოგიაზე, რომელიც ქართველი ხალხის განთავისუფლების, მისი ეროვნული და სოციალურ-კოლონიური ჩაგვრისა და ექსპლოატატორული სისტემის მოსპობისაკენ იყო მიმართული.

ვ. ი. ლენინი კომინტერნის II კონგრესზე თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა: „დისკუსიის შედეგად ჩვენ მივედით იმ ერთსულოვან გადაწყვეტილებამდე, რომ „ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული“ მოძრაობის ნაცვლად, ვილაპარაკოთ ნაციონალურ-რევოლუციურ მოძრაობაზე... ვინაიდან ჩამორჩენილ ქვეყნებში მოსახლეობის მთავარი მასა შედგება გლეხობისაგან“¹.

ამრიგად, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ანუ ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობა, რომელსაც უმთავრესად ეროვნული ინტელიგენციის ძალები წარმართავენ, ემყარება გლეხურ-დემოკრატიულ მოძრაობას. ისიც ცხადია, რომ საქართველო რუსეთთან შედარებით ეკონომიურად უფრო გლეხური ქვეყანა იყო, რომლის მყარად შენარჩუნებას ხელს უწყობდა ცარიზმის კოლონიურ-ეკონომიური პოლიტიკა.

ცნობილია ისიც, რომ რეფორმის შემდგომ პერიოდში

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 31, გვ. 287.

თერგდალეულების ბრძოლა ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის და რეაქციის წინააღმდეგ, როგორც საერთოდ ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, თვისობრივად ახალ შინაარსს იძენს, იგი ძირითადად ყოველგვარი ჩაგვრისა და გადმონაშთების წინააღმდეგ მებრძოლის ხასიათს იღებს. ისე რომ, თერგდალეულების მოღვაწეობა, თავიანთი რუსი თანამოაზრეების მსგავსად, რეფორმით არ იფარგლება და რეფორმისშემდგომ პერიოდში კიდევ უფრო რთული ამოცანების წინაშე დგება.

თერგდალეულები XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მთელ მანძილზე მოღვაწეობდნენ და ყოველთვის მოწინავე ადგილი ეჭირათ ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში; კიდევ მეტიც: მათ ბევრად გაუსწრეს წინ თავიანთ რუს მასწავლებლებს და დააყენეს რიგი ისეთი პრობლემებისა, რომლებიც რუს რევოლუციურ-დემოკრატებს გასაგები მიზეზების გამო არ დაუყოვნებიათ და არც შეეძლოთ დაეყოვნებინათ.

თერგდალეულებს, რომლებიც თავგამოდებით იბრძოდნენ ზატონყმობის აღმოფხვრისათვის, კარგად ჰქონდათ შეგნებული კაპიტალიზმის პროგრესული ხასიათი. თერგდალეულთა მრავალმხრივი მოღვაწეობა „ქართველობის დაცემული ვინაობის აღდგენისათვის“, ძირითადად, გამოიხატა განმათავისუფლებელ მოწოდებაში: „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდუნესო“. ეს იყო საქართველოს პოლიტიკური და ეროვნული დამოკიდებულების შესახებ თერგდალეულთა პროგრამის კინტესენცია, — ლოზუნგი, რომელიც საფუძვლად დაედო XIX ს. მეორე ნახევრის საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. მათი რწმენით, ეროვნული თავისუფლების მოპოვების საფუძველზე შეიძლებოდა სოციალური საკითხის გადაჭრა და ეროვნული სახელმწიფოს შექმნა.

დავა თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის, მათი მოღვაწეობისა და შემოქმედების ხასიათის შესახებ დიდი ხანია გრძელდება. იგი გასული საუკუნიდან იწყება. ჯერ კიდევ არჩილ ჭორჩაძე თერგდალეულთა მსოფლმხედველობას „რუსული ახალი აზრების დოგმატურ ათვისებად“ მიიჩნევდა და ხელაღებით უარყოფდა მის ორიგინალობას. აი რას წერდა ა. ჭორჩაძე: „ვიკითხოთ ეხლა აქვს თუ არა ჩვენებურ მესამოცე წლებს

განსაკუთრებული ფიზიონომია?.. მოვისურვებთ თუ არა პასუხის გაცემას... რუსეთისაკენ უნდა მივიბრუნოთ თვალები... ჩვენში არავითარი თეორიული ტრადიციები არ არსებობდა, ამიტომ ახალი აზრების შეთვისებაც დოგმატური უნდა ყოფილიყო... აზრის სამეფოში აქ (საქართველოში—ა. ი.) ჩვენ ვერავითარ ორიგინალობას ვერ ვხედავთ¹. თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის ორიგინალობას ასევე უარყოფდა პროფ. მ. ზანდუკელიც. იგი წერდა: „ჩვენი სამოციანი წლების მოძრაობა არ არის ორიგინალური... იგი ჩვენი კულტურის და ისტორიული ცხოვრების დამოუკიდებელ ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული... ჩვენს საზოგადო მოღვაწეებს და მწერლობას იდეათა და მისწრაფებათა თესლი, მეთოდიც მათი ცხოვრებაში დათესვისა და გატარებისა რუსეთის საზოგადოებრივი აზროვნებიდან და ლიტერატურიდან გადმოაქვთ“². ამრიგად, თუ „იდეათა და მისწრაფებათა თესლი, მეთოდიც“ ნასესხებია, თუ იგი ჩვენი კულტურისა და ისტორიის ცხოვრების ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული, მაშინ ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა ფასის და რა ღირებულებისა უნდა იყოს მთელი ეს თერგდალეულობა.

საქართველოს XIX ს-ის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ეტაპების, მისი ხასიათისა და თერგდალეულთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის გაგების საკითხებზე აზრთა სხვაობა დღესაც საგრძნობია. ზოგს ახლაც გადმოაქვს ჩვენს სინამდვილეში რუსეთის XIX ს. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ის პერიოდიზაცია, რომელიც რუსეთის (და არა საქართველოს) სინამდვილისათვის გენიალურად გაანალიზა ვ. ი. ლენინმა. ქართულ ნიადაგზე ამ მოვლენის გადმონერგვა-გადმოტანის მიმდევრებს მოტივად მხოლოდ ის მოჰყავთ, რომ საქართველოშიც „რუსეთთან შეერთების შემდეგ განვითარებისა და ბრძოლის საერთო პირობები შეიქმნა“³. რაც შეეხება ქართველი ხალხის

¹ ა. რ. ქორჭაძე, თხზ., ტ. V, გვ. 104-106, 1914 წ.

² მ. ი. ზანდუკელი, თერგდალეულები და ხალხოსნები ქართულ ლიტერატურაში, 1928, გვ. 43.

³ პირველად ამგვარი შეხედულება პროფ. ლ. გორგილაძემ ჩამოაყალიბა. მისი აზრით: „რუსეთში განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიის ლენინური გაშუქება ნათელს ფენს განმათავისუფლებელი მოძრაობისა და სა-

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას, ეროვნული და სოციალური თავისუფლების მოპოვებისათვის, რომელსაც თერგდალეულები ათეული წლების მანძილზე მეთაურობდნენ, იგი განიხილება მხოლოდ რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის სქემის მიხედვით. რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ქართულ ნიადაგზე გადმონერგვის ამგვარი ცდა, რომელიც ნაკლებად ითვალისწინებს საქართველოს კონკრეტულ-ისტორიული პირობების სპეციფიკურობას, ცხადია, არ შეესაბამება ისტორიული პროცესის რეალურ მიმდინარეობას. საქართველოში განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათისა და მისი ეტაპების შესახებ აზრი გამოთქვა ნ. ბერძენიშვილმა, ლ. ებანოიძემ¹, ა. სურგულაძემ, გ. ბრეგაძემ და სხვ.

ზოგადოებრივი აზრის ისტორიას საქართველოში, სადაც რუსეთთან შეერთების შემდეგ, განსაკუთრებით XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან განვითარებისა და ბრძოლის საერთო პირობები შეიქმნა“. ლ. გორგილაძე საქართველოს განმათავისუფლებელ მოძრაობის პირველ, თავადაზნაურულ პერიოდს, რომელმაც თავისი გამოხატულება 1832 წლის მოძრაობაში პოვა, რეაქციულად აცხადებს და გვერდს უვლის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ ეტაპს საქართველოში. (იხ. ლ. გორგილაძე, მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 20—21).

¹ პროფ. ლ. ებანოიძის აზრით, „განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში 1832 წლის შეთქმულებაზე გაცილებით ადრე დაიწყო და ამიტომ რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი ეტაპის საქართველოზე შაბლონურად გავრცელება მართებული არ არის“. ეს უდავოდ სწორია, მაგრამ განმათავისუფლებელი მოძრაობის დანარჩენი ეტაპების შაბლონურად გავრცელებაზე ავტორი აქ არაფერს ამბობს. ლ. ებანოიძეს (წინააღმდეგ ნ. ბერძენიშვილის მტკიცებისა) ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობად მიაჩნია გლეხთა ყველა ის აჯანყება, რომელიც 1801 წლიდან მოყოლებული წინ უძღოდა 1832 წ. მოძრაობას (იხ. ნიკოლოზ ბარათაშვილი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზოგიერთი საკითხი საქართველოში, თბ., 1968, გვ. 172).

პროფ. აკ. სურგულაძის შეხედულებით, „გლეხობა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მძლავრი ძალა იყო ყოველთვის, მაგრამ ამ მოძრაობის მესვეურად იგი არასოდეს გამოხლდა“. მისი აზრით, „ჩვეულებრივ ამ მოძრაობას ბურჟუაზიული ინტელიგენცია წარმართავდა“ (აკ. სურგულაძე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა, თბ., 1968, გვ. 230. მისივე, „ერის ცნებისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ეტაპების შესახებ რევოლუციამდელ საქართველოში, თბ., 1970).

ნ. ბერძენიშვილი თავის რეცენზიაში ა. კიკვიძის საღისერტაციო ნაშრომზე აღნიშნავს, რომ საქართველოს XIX საუკუნის პირველ ნახევარში

ქ. ი. ლენინი წერდა: „მარქსისტული თეორიის უთუო მოთხოვნას ყოველგვარი სოციალური საკითხის გარჩევის დროს წარმოადგენს მისი ჩასმა განსაზღვრულ ისტორიულ ჩარჩოებში, ხოლო შემდეგ, თუ ლაპარაკია ერთ ქვეყანაზე... იმ კონკრეტულ თავისებურებათა აღრიცხვა, რომლებიც ამ ქვეყანას სხვებთანაა განასხვავებენ ერთი და იმავე ისტორიული ეპოქის ფარგლებში“¹. ჩვენი აზრით, რუსეთის მცხოვრებლობაში მოქცეული, მაგრამ რუსეთისაგან განსხვავებული საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ამ კონკრეტული თავისებურების აღრიცხვის, გამოკვლევისა და გაანალიზების გარეშე (რომელიც მას XIX საუკუნეში ახასიათებდა) შეუძლებელია დაიწეროს საქართველოს ამ პერიოდის მეცნიერული ისტორია. ჩვენში ყურადღებას უმთავრესად განვითარების ერთნაირი და მსგავსი პირობების არსებობაზე ამხვილებენ და არა რუსეთისაგან განსხვავებულ, საქართველოსათვის დამახასიათებელ კონკრეტულ თავისებურებებზე, ამას კი ცალმხრივობამდე მივყავართ.

აღსანიშნავია, რომ ქ. ი. ლენინი დიდ განსხვავებას ხედავდა არა მხოლოდ XIX საუკუნის, არამედ ახლად გამარჯვებულ

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ძებნა შეუძლებელია. საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა წარმოიშვა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში“. ნ. ბერძენიშვილს XIX ს-ის პირველი ნახევრის გლეხთა აჯანყებები სახალხო განმათავისუფლებელ სტიქიურ მოძრაობად მიაჩნია, რომელიც XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ეროვნულ-განმათავისუფლებელ იდეოლოგიას ერწყმის; რომ XIX ს-ის პირველი ნახევრის გლეხური გამოსვლები“ არაფერს ეროვნულ-განმათავისუფლებელს არ გულისხმობდა (იხ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, 1955, გვ. 469). აღსანიშნავია, რომ იგი ადრე — 40-იან წლებში სრულიად საწინააღმდეგო აზრს იცავდა (იხ. ენიშკის შრომები, ტ. XIII, 1942, გვ. 298).

აქად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ამ პერიოდის ქართველ თავადაზნაურობის მოძრაობა, ანუ 1832 წლის „შეტქმულება — რესტავრატორული მოძრაობა“ და არა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. არსებითად ამგვარი თვალსაზრისი პირველად აწ განსვენებულმა აქად. გ. ხაქაპურიძემ გამოთქვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში (იხ. გ. ხაქაპურიძე, შრომები, ტ. II, 1958, გვ. 165—247). ნ. ბერძენიშვილს, ცნობილია, აღნიშნულია საწინააღმდეგო თვალსაზრისიც მოეპოვება.

1 ქ. ი. ლენინი; თხზ., ტ. 20, გვ. 489.

საბჭოთა რუსეთსა და საბჭოთა საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ და ისტორიულ-კულტურულ ტრადიციებს შორის და ქართველ კომუნისტებს რჩევას აძლევდა, რომ მათ არავითარ შემთხვევაში არ ემოქმედათ რუსული შაბლონით. საზოგადოდ ვ. ი. ლენინი ამგვარი შაბლონებისა და ტრაფარეტების დიდი მტერი იყო.

შაბლონურობისა და პასიური მიმბაძველობის ასეთივე შეუკრიგებელი მოწინააღმდეგენი იყვნენ თერგდალეულებიც. მაგალითად, ი. ჭავჭავაძემ თავის სტატიაში: „რა მიზეზია, რომ კრიტიკა არა გვაქვს“, სააშკარაოზე გამოიტანა ქართულ მწერლობაში ჭანსალი კრიტიკის უქონლობის მიზეზები. ასეთად მან მიიჩნია უცხოურიდან მზა, გარჩეული საქმეების და მშრალი თეორიების გადმონერგვა. ამასთანავე შენიშნა, რომ უცხოეთში მეცნიერთაგან „აზრიც და საბუთიც მზად არის“ აღრიდანვე გარჩეული, მაგრამ როცა იგი ჩვენში გადმოაქვთ, აქ არ არსებობს თვითმოქმედება, თვითმსჯელობა, ჩვენი კრიტიკოსებისა, მათი „სულიერი ძალ-ღონისა, რომელიც თითონ ჰქმნის, თითონ სჯის, თითონ სწლავს, თითონ ჰრის და თითონ ჰკერავს“: ილიას აზრით, ქართული „კრიტიკის უქონლობა ჩვენის ლიტერატურის უშინაარსობას კი არ უნდა დაჰბრალდეს, არამედ ჩვენს ჭონდრის კაცობას, რომელიც იმდენად უძლურია, იმდენად უღონოა, რომ ვერც ჩვენის ლიტერატურის სიღრმისათვის გონების თვალი ჩაუწვდენია და ვერც ჩვენის პოეზიის სიღრმისათვის თვალი გაუხსნორებია“, რადგან „თვითმსჯელობას, თავისი გონების გაძლოლას იგი ჩვეული არ არის“. ილიას რწმენით, „ჩვენი სისუსტე სწორედ ამ თვითმსჯელობის, თვითმოქმედების უქონლობაშია... ეგ ნაკლია მიზეზი, რომ ჩვენს საკუთარ საქმეში, ჩვენს საკუთარ ავტარგვიანობაში ვერაფერი გავგიგია, თავი და ბოლო ერთმანეთზე ვერ გადაგვიბამს“¹.

მართალია, ი. ჭავჭავაძის ეს გულისტკივილი ქართული მწერლობისათვის დღეს განვლილი ეტაპი და ერთგვარად მომუშებელი პრილობაც არის, მაგრამ, სამწუხაროდ იგივე არ ითქმის ქართული საზოგადოებრივი აზრის, კერძოდ, თერგდალეულთა იდეური მემკვიდრეობისა და საქართველოს განმათავი-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 113—115.

სუფლებელი მოძრაობის პრობლემების მეცნიერულად შესწავლის შესახებ.

1888 წელს გამოქვეყნდა ილიას წერილი: „თერგდალეულნი და ახალი თაობა“, „ჩვენ... იმ აზრისანი ვართ, — აღნიშნავს ილია, — რომ... რაც შეიძლება მეტი ძალღონე მოვახმაროთ ჩვენს მწერლობას და საკუთარი ვითარების შესწავლა გავიხადოთ ქვაკუთხედად ყოვლისავე ცოდნისა. ჩვენ თუ ამ გზას დავადგებით, მაშინ, იმედია, შემდეგი თაობა არ იქნება ისე დასეტყვილი და დანაცრული, როგორც დღევანდელია“¹. ასევე საყოველთაოდ ცნობილია ილიას აზრი იმის შესახებ, თუ როგორ აფასებდა იგი მიმბაძველობას, როგორ დასცინოდა ყველას, ვინც თერგდალეულებს მხოლოდ გერცენის, ჩერნიშევსკის, დობროლუბოვის აზრების ტრუბადურებად და ქართულ ნიადაგზე უბრალოდ გადმომწერად მიიჩნევდა. თერგდალეულთათვის ამოსავალი იყო ქართული „ადგილის დედა“, ხოლო მათი მოღვაწეობის ქვაკუთხედად მუდამ რჩებოდა საქართველოს კონკრეტულ-ისტორიული, ე. ი. „საკუთარი ვითარების შესწავლა“. ილია სამართლიანად შენიშნავს, რომ მართალია, „რუსულმა სკოლამ, მეცნიერებამ გაგვიღო კარი განათლებისა და რუსულმავე ლიტერატურამ მოაწოდა საზრდო ჩვენს გონებასა და გამოჰყვება ჩვენი აზრი მოძრაობის გზაზე“², მაგრამ, „რასაკვირველია, ამ ზემოქმედებამ რუსული ლიტერატურისამ მარტო იმას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველივე გამონაკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარ კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა, ბრმად არ იწამა, ბრმად არ მიიჩემა და ამ რიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის... ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსულ ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწვრთნილნი, ასე ბრმად ტყვედ არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელს შემოქმედებას... ჩვენდა სანუგეშოდ მარტო ამას არ დასჯერებიან: იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარ და მხარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა, წარმატებას და არ გაჩერებულან მის რომელიმე ხანზედ“³.

¹ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 174—181.

² ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. VI, გვ. 285.

³ ი. ჯავჭავაძე, თხზ., ტ. VII, გვ. 285—286.

ილიას ეზიზლება ბრმა მიმბაძველობა, შეურიგებლად ებრძვის მას და ამის გამო სამართლიანად შენიშნავს: „რად გვინდა ჩვენ აქ ბაძი, ან რა სასარგებლოა? მაგრამ რა? ტვინთზე ლობა, რომელიც საკუთარ ტვინს მოკლებულია, სხვითი სცხოვრობს და მარტო ბაძით სულდგმულობს“¹.

თერგდალეულებს აქვთ საკუთარი ძირითადი იდეა, მრწამსი, რომლის ირგვლივაც იშლება მთელი მათი მდიდარი და მრავალმხრივი შემოქმედება. ეს არის ეროვნულ-საგანმანათლებლო იდეა, გადაჯაჭვული საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ რევოლუციურ მოძრაობასთან.

თერგდალეულები და პირადად ი. ჭავჭავაძე იმ აზრისა იყო სიკვდილამდე, რომ „ფეხ ქვეშ მყარ ნიადაგს მოკლებული, თავის დღეში ვერ შესძლებს შეასრულოს თავისი მოვალეობა სამშობლოს წინაშე. უცხო სფეროში და უცხო სტიქიების გავლენის ქვეშ აღზრდილს შეაქვს მშობლიურ ცხოვრებაში განხეთქილება და უბედურება, ლიტერატურაში წვრილმანობა და გონებრივი მიბაძვა“². რასაკვირველია, ილია რუსეთს, რუსეთის დიდ ეროვნულ კულტურას „უცხო სფეროდ და უცხო სტიქიად“ არ შიიჩნევს, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ ილია ამ შემთხვევაშიაც წინააღმდეგია უნიჭო და ხელაღებითი მიბაძვისა ისევე, როგორც მისდამი მონური ქედმოხრისა.

რეფორმისშემდგომ საქართველოში დღითი დღე იზრდება ქალაქების მოსახლეობა. საქართველოს ქალაქებში აღმოცენე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VII, გვ. 285—286.

² გაზ. „ივერია“, 1883, № 4, თერგდალეულებზე რუსული იდეებისა და ლიტერატურის კეთილმოყოფელი გავლენის შესახებ შეიქმნა მეტად მდიდარი ლიტერატურა. რა თქმა უნდა, ეს ლიტერატურა, როცა მათ ავტორებს ზომიერების გრძნობა არ ღალატობთ, დასაფასებელია და ანგარიშგასაწევიც, მაგრამ, სამწუხაროდ, ანალოგიური გულმოდგინებით არაა შესწავლილი უფრო ღრმა და ბევრად საინტერესო, უფრო მრავალმხრივი კავშირები და კეთილისმოყოფელი გავლენები, რომელიც თერგდალეულებმა საკუთარი, მრავალსაუკუნოვანი ეროვნული ლიტერატურის შემოქმედებით განიცადეს. ქართულ კლასიკურ ლიტერატურულ შემეკიდრეობასთან თერგდალეულების ეს კავშირი არამეტო გაწყვეტილია, პირიქით, მთელი მათი შემოქმედება ორგანულ კავშირშია წარსულის შემეკიდრეობასთან, რომელიც მათ განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანეს.

ბული ბურჟუაზიული წარმოებითი ურთიერთობანი გზას იკაფავდა სოფლადაც.

კაპიტალიზმის განვითარების საფუძველზე სოფლად აღმოცენებული ახალი წინააღმდეგობანი ზრდიან საქართველოს სოფლის პროლეტარის რიგებს. ამწევებენ კლასობრივ წინააღმდეგობებს და, ამრიგად, ბატონყმური უფლიდან გამოხსნილ გაღატაკებულ გლეხკაცობას ქალაქის პროლეტარიატის მოკავშირედ და საიმედო რეზერვად აქცევენ. რუსეთის იმპერიაში ცარიზმის, მემამულეებისა და ბურჟუაზიის ბატონობის დამხობისათვის წამოწყებულ დიად რევოლუციურ-განმათავისუფლებელ ბრძოლებს, გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან სათავეში რუსი მარქსისტები ჩაუდგნენ.

იმისათვის, რომ წინ აღუდგეს პროლეტარიატისა და მშრომელი მასების ინტერნაციონალურ დარაზმულობას, ბურჟუაზია ამ ეტაპზე ერის სხვადასხვა კლასებს შორის საერთო ნიადაგის, მათი ინტერესთა მთლიანობის პროპაგანდით გამოდის, მაგრამ მიზანს ვერ აღწევს.

ეს იმიტომ, რომ ნაციონალური ბურჟუაზია როგორც რუსეთში, ისე საქართველოშიც, დასავლეთ ევროპის ბურჟუაზიისაგან განსხვავებით, სუსტი იყო და არ შეეძლო ერის სამსახური, მისი აღორძინებისათვის ბრძოლა. თუ ევროპის მოწინავე ქვეყნების ბურჟუაზია თავის დროზე მთავარი რევოლუციური ძალა იყო, რომელიც სათავეში ედგა ეროვნულ კულტურასა და საწარმოო ძალების აღორძინების საქმეს. რუსეთსა და საქართველოში იგი თავისი მოწოდებით და მდგომარეობით წარმოადგენდა აშკარად კონტრარევოლუციურ ძალას, რომელიც ცარიზმის რეაქციის ერთგულ მოკავშირედ გამოდიოდა. ამიტომ, ა. წულუკიძის სამართლიანი შენიშვნით, „თუ ევროპაში ბურჟუაზია უდგა მეთაურად ეროვნულ ზრდას, ჩვენში ერის მეორე ნაწილი მეთაურობს... ერის ეს მეორე ნაწილი პროლეტარიატია, რომელსაც უნდა მიენდოს ჩვენი ერის, ჩვენი მამულის ბედი, მისი მომავალი“¹.

იმპერიალიზმის ეპოქისათვის დამახასიათებელი სოციალ-ეკონომიურ პირობებისა და კლასობრივ ძალთა ახალი დაჯ-

¹ ა. წულუკიძე, თხზულებანი, თბ., გვ. 79, 1943

გუფების საფუძველზე (კაპიტალიზმის საერთო კრიზისის მომწიფების ვითარებაში) საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელსაც თერგდალეულნი მეთაურობდნენ, პროლეტარულ ეტაპში შესვლისას კარგავს დამოუკიდებლობას და პროლეტარიატის საერთო დიად რევოლუციური მოძრაობის ორგანული, შემადგენელი და მისდამი დაქვემდებარებული ნაწილი ხდება. ამიერიდან, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას რევოლუციური პროლეტარიატი და მისი მარქსისტული პარტია უდგება სათავეში.

ჩვენში არსებობდა შეხედულება, რომ თითქოსდა მარქსიზმი საქართველოში გზას იკაფავდა ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ ბრძოლის გზით. ამ დებულებას არ გააჩნია მეცნიერული საფუძველი, ვინაიდან სინამდვილეში ეს ასე არ ყოფილა. ი. ჭავჭავაძეს ბრძოლა და მძაფრი კამათი ჰქონდა არა რევოლუციონერ-ლენინელებთან, არამედ მარქსიზმის ეულგარიზატორებთან და ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პარტიების ლიდერებთან — ა. ჯორჯაძესთან, ივ. გომართელთან და სხვ.

ხალხთა მეგობრობის დიად იდეებზე დამყარებული საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელსაც ილია მეთაურობდა, ობიექტურად ამზადებდა და აწრთობდა ხალხს იმ დიადი ბრძოლებისათვის, რომელსაც XIX და XX საუკუნეების მიჯნაზე სათავეში უდგება პროლეტარიატი და მისი ლენინური პარტია. ამიტომ განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროლეტარულ ეტაპზე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი რევოლუციური მოძრაობა, რომელსაც თერგდალეულები მეთაურობდნენ, პროლეტარიატის დიად რევოლუციურ მოძრაობას კი არ დაპირისპირებია, არამედ შეუერთდა, შეეზარდა და შეესისხლბორცა მას; იგი იმ დიდ რევოლუციურ დინებაში ჩაერთო საქართველოს სინამდვილეში, რომელსაც 1905 წლის რევოლუციის დღეებში მუშათა კლასი მეთაურობდა და ვ. ი. ლენინის მაღალი შეფასება დაიმსახურა.

1905 წლის რევოლუციის ამბების ფონზე საქართველოს XIX საუკუნის პოლიტიკური და სოციალური მოძრაობის პრობლემათა მეცნიერულად შესწავლას აკად. ივ. ჯავახიშვილმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა. ეს ნაშრომი 1906 წელს

გამოქვეყნდა. ავტორს აქ სააშკარაოზე გამოაქვს მეფის რუსეთის მმართველობის მთელი სიმახინჯე, რამაც ხალხი აჯანყებამდე მიიყვანა.

ივ. ჯავახიშვილი ამ ნაშრომისადმი წამძღვარებულ მოკლე წინასიტყვაობისა და დასკვნით ნაწილში ანალიზს უკეთებს 1905 წლის რევოლუციის მოვლენებს და ნიღაბს ხდის ცარიზმის რეაქციულ პოლიტიკას კოლონიად ქცეულ საქართველოში; მისი აზრით, სწორედ ამ პოლიტიკამ მოუმზადა ნიადაგი 1905 წლის ამბებს. ავტორი მიუთითებს:

«...Не революционные партии дискредитировали правительство в глазах народа, а само правительство своим управлением и режимом в продолжении ста лет дискредитировало себя... Само правительственное разрешение крестьянского вопроса в Грузии сделало неизбежным возникновение аграрного движения»¹.

ნაცვლად იმისა, რომ ცარიზმის კავკასიელ სატრაპებს ჯეროვანი დასკვნა გაუკეთებინათ ამ მოვლენისაგან, მათ პირიქით, ყველაფერი იღონეს, რომ საქართველო მთლიანად აეოხრებინათ. ივ. ჯავახიშვილის სამართლიანი შენიშვნით:

«...Под влиянием реакции в эпоху «подавления революции» Грузия подверглась такому разгрому как если бы она перенесла вражеское нашествие»².

ვ. ი. ლენინი მაღალ შეფასებას აძლევდა 1905 წლის რევოლუციურ ბრძოლას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, „სადაც მოძრაობა ყველაზე მეტად გასცდა ძველ ტერორს, სადაც აჯანყება ყველაზე უკეთ არის მომზადებული, სადაც პროლეტარული ბრძოლის მასობრივი ხასიათი ყველაზე მძლავრად და ნათლად გამოხატული“³. საქართველოს სინამდვილეში პროლეტარული ბრძოლის ამ მასობრივ ხასიათს, სხვა ფაქტორებთან ერთად, ყველაზე მეტად განაპირობებდა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მასობრივი მოძრაობის შეზღუდვა და მთლიანად დაქვემდებარება პროლეტარული რევოლუციური ბრძოლებისადმი, რომელსაც 1905 წლის რევოლუციაში ლენინის პარტიის მეთაურობით ჩვენში ქონდა ადგილი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, წიგნ. მეხუთე, 1912, გვ. 52.

² იქვე.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 10, გვ. 127.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ზოგიერთი მკვლევარი აიგივებს ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასა და ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმს. ისინი სახელოვან ქართველ მწერლებს — ი. ჭავჭავაძეს, ა. წერეთელს და მათ თანამებრძოლებს, რომლებიც რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეებით იყვნენ შეიარაღებულნი და ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ხელმძღვანელობდნენ, ბურჟუაზიულ ნაციონალისტებად მიიჩნევენ.

მართალია, ამ ბოლო დროს ზევრი საყურადღებო ნაშრომი მიეძღვნა თერგდალეულების მოღვაწეობის შესწავლას. თერგდალეულებს უკვე ხელაღებით არც აცხადებენ ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის მქადაგებლებად, მაგრამ ზოგჯერ მაინც გვთავაზობენ ისეთ მოსაზრებას, რომელიც ჩრდილს აყენებს მათ.

დღეს მარქსისტულად მოაზროვნე მკვლევარებისათვის აღარ შეიძლება საღაგო იყოს ის, რომ ნაციონალიზმი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა სულ სხვადასხვა შინაარსის მიმართულებაა და მათი შეხედულებები როგორც სოციალურ, ისე ეროვნულ საკითხებში არსებითად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. თუ ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი მტრობას თესავდა ხალხებს შორის, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის წინააღმდეგ იყო მიმართული და ხალხთა მეგობრობის დიად იდეებს ემყარებოდა.

3. თერგდალეულები და წოდებათა (კლასთა) თანამშრომლობის საკითხი საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში

თერგდალეულებმა რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების მსგავსად სწორად გაიგეს მათი თანამედროვე ცხოვრების მთავარი სატივარი და მოგვეცეს სოციალური ბრძოლის იმ დიდი ამოცანების ჯეროვანი ასახვა, რომლებიც ცარიზმისა და ბატონყმური წყობილების დამხობისაკენ იყო მიმართული. მაგ-

რამ ამასთანავე საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ თერგდალეულებმა თავიანთი ნიჭი, ენერგია და ცოდნა უმთავრესად მაინც ეროვნულ საკითხზე ფიქრს, ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკისა და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას შეაღიეს.

საქართველოს უაღრესად მძიმე, უუფლებო კოლონიურმა მდგომარეობამ, XIX ს-ის 70—80-იანი წლების ახალმა სოციალ-ეკონომიურმა ძვრებმა, ეროვნული ჩაგვრის შემდგომმა გამწვავებამ და ცარიზმის რეაქციის მძაფრად შემოტევამ თერგდალეულები აიძულა შეემუშავებინათ არა „ერთიანი დინების“ (როგორც მათ უმართებლოდ მიაწყერენ), არამედ წოდებათა თანამშრომლობის, ე. წ. „საერთო ნიადაგზე“ წოდებების (კლასების), შეთანხმების თეორია, როგორც ტაქტიკური ღონისძიება.

თერგდალეულთა აზრით, ეს გზა აუცილებელი იყო ქვეყნის გადასარჩენად, რადგან, მათი განცხადებით, „მარტო ერთ წოდებას ვერ ძალუძს გადაარჩინოს ჩვენი ქვეყანა დაცემას, დაჩაგვრას და მიწასთან გასწორებას. საჭიროა შეერთებული ძალა ყოველთა წოდებათა. ყოველი ვიწრო დოქტრინა, რომელიც ერთს რომელსამე ჯგუფს მსხვერპლად უხდის დანარჩენს მის ნაწილებს, ჩვენთვის სწორედ საწამლაია. მომაკვდინებელი შხამია აგრეთვე გამწვავება ბრძოლისა წოდებათა შორის. ამ გამწვავებას მოჰყვება... წაგება საარსებო ბრძოლისა და გამარჯვება ჩვენზე ჩვენის მოცილეების“. ავტორის აზრით, თუ „დამოუკიდებელ ქვეყნებში კლასთა და წოდებათა ბრძოლას მოსდევს უფლებისა და ქონების გადასვლა ერთის ნაწილიდან იმავე ერის მეორე ნაწილის ხელში და ქვეყანა ამითი არას ჰკარგავს, ჩვენში კი შინაურ ბრძოლის გამწვავებას ის სავალალო შედეგი მოყვება, რომელიც დაემართა ორს მოჩხუბარს მამლაყინწას გურამიშვილის პოემაში“¹.

კლასთა ბრძოლის თეორიისა და პრაქტიკის შესანიშნავად მცოდნე თერგდალეულები, ამ პირობების გამო, XIX ს-ის

80-იანი წლების საქართველოსათვის გამონაკლისს უშვებდნენ. ი. ჭავჭავაძე რეფორმისშემდგომ პერიოდში, შეცვლილ კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებთან დაკავშირებით, საქართველოს ეროვნული კონსოლიდაციის, მისი საზოგადოებრივი წოდებებისა და კლასების თანამშრომლობის, ანუ სოციალური ზავის მქადაგებლად მოგვევლინა. მან თავის ნაშრომებში („სხოვრება და კანონი“ და სხვ.) ეს შეხედულება, წოდებათა და კლასთა თანამშრომლობის ეს თეორია, ისეთი მხატვრული ალღოთი და სიმძლავრით გადმოგვცა, რომ მას სამართლიანად მიიჩნევდნენ ამ თეორიის შემოქმედად, თუმცა ეს თვალსაზრისი ილიამდე ბევრად ადრე აკ. წერეთელმა გამოთქვა თავის პუბლიცისტურ წერილებში.

რეფორმის შემდგომი ხანის საქართველოში, ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად, აქტიურდება და მწვავედება ეროვნული საკითხი ცარიზმის დიდმპყრობელური შოვინიზმის და რუსიფიკატორული პოლიტიკის გაძლიერების გამო. სწორედ ამან განაპირობა ის ფაქტი, რომ ეროვნული თვითმყოფლობის შენარჩუნების უზრუნველსაყოფად თერგდალეულებმა მთელი ქართული ეროვნული ძალების, წოდებისა და კლასების თანამშრომლობა და კონსოლიდაცია მოითხოვეს.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში კლასობრივმა დიფერენციაციამ მკვეთრად იჩინა თავი საქართველოშიც. ერთმანეთს მწვავედ დაუპირისპირდა წოდებების და კლასების ინტერესები, კლასთა და წოდებათა შორის არსებული ეს წინააღმდეგობანი სინამდვილეში ხელს უწყობდა ცარიზმს ქართველი ერის ჩაგვრის გაძლიერებაში. ასეთ ვითარებაში ილია ქართველობას ერთიანობისაკენ მოუწოდებდა და გულისტკივილით წერდა: „არიან თავადნი, აზნაურნი, მღვდელნი, ვაჰარნი, გლეხნი, ჩინიანი და უჩინო — ყველანი არიან და ქართველი კი არსად არის... ის შემკრებელობითი, დიდებული ერთიანი აზრი, რომელსაც ყოველი ჩვენგანი ქართველობაში უნდა ხედავდეს, ეს სახელი, რომელიც ყველას გვერქვა, დაირღვა, გაქრა ჩვენის გონებიდან“. ი. ჭავჭავაძე ცდილობს ძველი და ახალი თაობის, ერის ყველა საზოგადოებრივი კლასისა და წოდების წარმომადგენლებში გააღვიძოს მამულიშვილური ეროვნული გრძნო-

ბები, გააერთიანოს ისინი და ამით ცარიზმის რეაქციის რუსიფიკატორული შემოტევისაგან დაიცვას ქართული კულტურა, ენა, ისტორია, მწერლობა და სხვ.

ი. ჭავჭავაძე თერგდალეულთა დიდ დამსახურებად თვლიდა „მამულის აღმოჩენას“. მას გულს უკლავდა ის ფაქტი, რომ „მამულს“ და „მამულიშვილობის“ ეს კეთილშობილი ცნებები კარგავდნენ თანდათანობით თავიანთ ღირებულებას ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა განვითარებასთან ერთად. ილიას თქმით: „მამულის ხსენებაზედ ეხლანდელ ქონდრის კაცს თავისი ნეხედაყრილი სახსნავი მიწა წარმოუდგება ხოლმე; მამულისათვის ბრძოლა ეხლა სასამართლოში შეტანილი ლერბიან ქალაღზედ სადავო საჩივარია, მამულისათვის ძლევამოსილობა... მოგებულის საქმის განაჩენის პირია ჯეროვნად შემოწმებული. დავაქციეთ ჩვენი დიდი ერთიანი სამშობლო ოჯახი, რომლის ბოძად იყო ერთიანი მხარი მთელის ქართველობისა, დავაქციეთ მამათა ჩვენთა სამარე, შვილთა ჩვენთა აკვანი; დიდი „მამული“ დავშალეთ, პატარები გავიკეთეთ... საერთო სახელი, ქართველი, კერძოობითად გავხადეთ, მამული დანეხვილ ნაფუძვლად გადავაქციეთ, პატივი — ნეხვად, თავი — გოგრად, და ჩვენი უადამიანობა იქამდინ მივიყვანეთ, რომ კაცი კაცს აღარა ნიშნავს, თუ ზედ კაცური არ დაუმატეთ“¹. თუმცა ილია არასოდეს კარგავდა რწმენას, რომ დაკარგული ძმა ძმას შეხვდებოდა და ერთიანი საქართველოც აღორძინდებოდა. მაგრამ ეს იყო ოცნება.

ვიმეორებთ: თერგდალეულთა მიერ საქართველოს კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებში შემუშავებულ წოდებათა (და კლასთა) თანამშრომლობის ეს თეორია, რომელსაც ჩვენში შეცდომით „ჩატეხილი ხიდის გამთელებისა“ და „ერთიანი დინების“ თეორიებთან აიგივებენ, არსებითად სხვა არაფერია თუ არა თერგდალეულთა (ილია, აკაკი, ი. გოგებაშვილი) ტაქტიკური ნაბიჯი, როგორც საპასუხო ღონისძიება, მიმართული XIX ს-ის 80-იან წლებში ცარიზმის შემოტევის წინააღმდეგ. ეს ნაბიჯი მიზნად ისახავდა ქართველი ერის გადარჩენას, მისი მთელი ძალების კონსოლიდაციას რეაქციასთან საბრძოლველად.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 54—57.

თერგდალეულთა ეროვნული პოლიტიკის ამ ტაქტიკამ, რომელიც ყველაზე უკეთ პასუხობდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის 80-იანი წლების ვითარებას, თავისი დადებითი შედეგები მოიტანა. ცარჯის რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში ამგვარი ტაქტიკით თერგდალეულებმა გააძლიერეს ეროვნული ფრონტი, თავიანთ მხარეზე გადაიბირეს დემოკრატიული ინტელიგენციის ძალები — ქართული ნაროდნიკული მიმდინარეობა და თავადაზნაურული ლიბერალური ინტელიგენციის ბევრი სახელოვანი წარმომადგენელი, რომელთა მეთაურადაც იმ პერიოდში დ. ყიფიანი ითვლებოდა.

წოდებათა ურთიერთობისა და საზოგადოებრივი კლასების მთელი შემადგენლობის თანამშრომლობის შესახებ ა. წერეთელმა 1876 წელს გაზ. „დროებაში“ დაბეჭდა სტატია: „ხარლამპიოს მოგონაკის წერილიდამ“. ეს ალეგორიული შინაარსის წერილი (ცენზურის პირობების გამო) აკაკიმ გ. ქართველიშვილის ფსევდონიმით გამოაქვეყნა.

ა. წერეთელი წერილში „როგორ უნდა ხალხის დაახლოება“ ილაშქრებს თავადაზნაურობისა და ვაჭართა წინააღმდეგ. იგი წერს: „ყველა ესენი რომ გამოვრიცხოთ, დაგვრჩება ხელში ჩვენი მშრომელი, მიწის მუშა ხალხი და აი, ვის უნდა ეკუთვნოდეს ჩვენი სრული თანაგრძნობა, ამათ კეთილდღეობას უნდა ვუშაადებდეთ და შევხაროდეთ, ხელს ვუწყობდეთ და რჩევას ვაძლევდეთ, მაგრამ ისე წინდახედვითა და მოფიქრებით, რომ ფეხი არ წავაკერევენოთ“¹.

იმისათვის, რომ ეს მიზანი („ფეხწაუკვრელად“) განხორციელებულიყო, ი. ჭავჭავაძე გამოსავალს ხალხის გააქტიურებაში, მის დაუცხრომელ თვითმოქმედებაში ხედავდა: „თვითმოქმედებაა ჩვენი მხსნელი ჭირ-ბოროტისაგან, როგორც შემდეგში, ისეც დღევანდელ დღეს“².

ეს თვითმოქმედი და გააქტიურებული ძალა რეფორმის-შემდგომ საქართველოში სწორედ ბატონყმობის უღლისაგან განთავისუფლებული გლეხკაცობა იყო, რომელიც ქართველი

¹ „დროება“, № 72, 1876 წ.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 41.

დემოკრატიული ინტელიგენციის თაოსნობით საკუთარი ეროვნული თვითცნობიერების, განათლების, გაძლიერებისა და ეროვნული თავისუფლების მოპოვებისათვის იბრძოდა. ი. ჭავჭავაძე და მისი თანამებრძოლები მაშინდელი საქართველოს საზოგადოებრივი კლასების შესახებ არსებითად იზიარებდნენ ა. წერეთლის ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას. თავადაზნაურობას ისინი პრინციპში მომაკვდავ კლასად თვლიდნენ, ხოლო საქართველოში ახლად ჩასახულ და „საშოშივე გაწყალებულ“ ბურჟუაზიაზე არამცთუ რამე იმედს ამყარებდნენ, არამედ იგი ქვეყნის მოღალატედ, მატყუარად მიაჩნდათ და მთელი შესაძლებლობით ებრძოდნენ.

ილია და თერგდალეულების მთელი პლეადა ქვეყნის პროგრესისა და წინსვლის დიდი მოქადაგენი იყვნენ. ისინი სამეურნეო მოწინავე ტექნიკის დანერგვისათვის იღვწოდნენ და შენატროდნენ დაწინაურებულ ევროპას. ამდენად ისინი ქვეყნის კაპიტალისტური გზით განვითარების მომხრენი არიან; თერგდალეულები საქართველოს სინამდვილეში მოქმედ კომპრადაორულ-ჩარჩულ-მეევანშურ ბურჟუაზიას სავსებით მართებულად რეაქციულ მოვლენად ივლიდნენ, რომელსაც არ შეეძლო შეესრულებინა ის როლი, რაც ევროპაში თავის დროზე რევოლუციურმა ბურჟუაზიამ შეძლო.

ილია ამის შესახებ გულისტკივილით წერდა: „ნუ დაივიწყებთ, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ჩარჩულ ფულთან, რომელიც ყოველ სხვა ფულზე უფრო უღონოა. ჩარჩული ფული ბუნებითად მხდალია, იმიტომ, რომ ქურდ-ბაცაცაა, იქ მკის საცა არ უთესნია, იგი ქვეყანას ქონს აცლის და სამაგიეროს არას აძლევს“¹.

ილია თვალს ავლებს საქართველოს წარსულს, მის თანადროულობას და წერს: „ჩვენ საშუალო საუკუნეთა რაინდების ანდერძით გულს ვიფხანდით, თავს ვიწონებდით, ხმალი, თოფი, ცხენი, რახტი, ლამაზი ქულაჯა და სხვა ამგვარი შეადგენდა საგანს ჩვენის ნატურისა და წყურვილისას; და როცა ჩვენ გატაცებულნი ვიყავით ამ ნატვრით, ჩრჩილი შემოგვეპარა, ჩვენი

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 13—14.

ერის ნაშრომ-ნაღვაწნი ჩვენგან დაწუნებულ ვაჭრობით სხვებ-
მა ხელთ იგდეს. ამ გზით საქმით გაგვიბატონდა, ყმად დაგ-
ვიჭირა და სიტყვით-კი თავს გვიქონავდა და გვეძახდა —
„ბარაქალო, კაცებიც თქვენა ხართ და ქუდიც თქვენა გხურაე-
თო. ჩვენც ეს ბარაქალა დავიჯერეთ, ამით მოვტყუედით...
ლამის ჩვენ ჩვენს სახლში სტუმრად შევიქმნეთ, სხვანი გაგვი-
მასპინძლდნენ“¹.

ქონებას მოკლებული ერი „ღონემიხილი ლომია, უხორ-
თუმო სპილოა იმ მწვავეს და დაუნდობელ ომში, როგორსაც
არსებობის ბრძოლას ეძახიან. ამ ბრძოლაში ყურთმაჩათ ბრი-
ალი, ხმალთა ტრიალი, ცხენიდან ხტომა და კვლავ შეხტომა
ვერაფერი თამასუქია გამარჯვებისა, ვერაფერი ღონეა“².

ყოველივე აქ აღნიშნულის შემდეგ, რა თქმა უნდა, საფუძ-
ველი ეცლება აზრს, თითქოს თერგდალეულები და პირადად
მისი ბელადი ი. ჭავჭავაძე ვერ ხედავდა საზოგადოებრივ კლას-
ებსა და წოდებებს, არამცთუ 80—90-იანი წლების საქართვე-
ლოში, არამედ საზოგადოდ უარყოფდა კლასობრივი ბრძოლის
არსებობას როგორც საქართველოს მრავალსაუკუნოვან ისტო-
რიაში, ისევე XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოშიც.

მართლა ასე რომ ყოფილიყო და თერგდალეულებს ანტაგო-
ნისტური კლასები ვერ დაენახათ, მაშინ ისინი რევოლუციურ-
დემოკრატიები კი არა, არამედ ლიბერალები და უბრალო რე-
ფორმისტები იქნებოდნენ, თუ ილია მართლა ვერ ხედავდა
ანტაგონისტურ კლასებს, მაშინ იგი რატომ იზრუნებდა „ჩატე-
ხილი ხიდის“ გამართლებასა და „საერთო ნიადაგის“ გა-
მონახვაზე?

„კაკო ყაჩაღისა“ და „კაცია ადამიანის?!“ ავტორი, რა თქმა
უნდა, კარგად იცნობს კლასებსა და მათ შორის ბრძოლას. მაგ-
რამ თერგდალეულთა შეცდომა ის კი არ იყო, რომ ისინი XIX
ს-ის 80-იან წლებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრა-
ობის ინტერესებიდან გამომდინარე წოდებათა და კლასთა თა-
ნამშრომლობას ქადაგებდნენ, არამედ ის, რომ ისინი ამ ტაქტი-
კური ნაბიჯის ერთგულნი დარჩნენ ბოლომდე და ვერ მოასწ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IV, გვ. 31.

² იქვე, გვ. 32.

რეს მისი გადასინჯვა. ეს კი, ე. ი. ეროვნული მთლიანობის თვალსაზრისზე დგომა, 900-იან წლებში, რა თქმა უნდა, უკვე მოძველებული და მცდარი შეხედულება იყო, რადგან განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე პროლეტარიატი გახდა.

საერთოდ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა ნაყოფიერ ნიადაგს ქმნიდა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისათვის, რომელიც ობიექტურად რევოლუციის მომზადებას უწყობდა ხელს. ამიტომ, ყოვლად უმართებლოდ მიგვაჩნია ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღრევა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტურ მოძრაობაში, რომელიც თავისი ბუნებით ხელს უშლიდა რევოლუციის მომზადებას; აი რატომ იბრძოდა სოციალ-დემოკრატია მის წინააღმდეგ. სამწუხაროდ, ამგვარ შეხედულებას დღესაც ვხვდებით ზოგიერთ ავტორთან. ასე მაგალითად, საკმაოდ ცნობილ ნაშრომში ვკითხულობთ: „გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენში ყველა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმდინარეობა, რა თქმა უნდა, რევოლუციური მარქსიზმის გამოკლებით, ნაციონალიზმის დროშით გამოდიოდა... ნაციონალიზმი იყო საფარველი, რომლითაც იჭრებოდა ყოველგვარი ბურჟუაზიული, რომ ყველა ჯურის ქართველი ნაციონალისტები ამ გზით ფარავდნენ თავიანთ კლასობრივ ბუნებას“¹ და სხვ.

ცნობილია, რომ კლასობრივ თვითგამორკვევას ამა თუ იმ ერში, როგორც წესი, წინ უსწრებს ერის ფარგლებში პროლეტარიატის მოწყობის ისტორიული პროცესი. ეს ისტორიული მისია საქართველოში თერგდალეულებმა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობის თაოსნობით აღასრულეს. „ერები, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — საზოგადოებრივი განვითარების ბურჟუაზიული ეპოქის აუცილებელი პროდუქტი და აუცილებელი ფორმაა და მუშათა კლასს არ შეეძლო განმტკიცებულიყო, დავაყვაცებულიყო, დარაზმულიყო, თუ არ „მოეწყობოდა ერის ფარგლებში“, თუ ნაციონალური „არ იქნე-

¹ ლ. გო რ გ ი ლ ა ძ ე, მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში. 1951, გვ. 185.

ბოდა, თუმცა სრულებითაც არა იმ მნიშვნელობით, როგორც ეს ბურჟუაზიას ესმის“¹.

„ერის ფარგლებში მოწყობისა“ და „ნაციონალური გათვითცნობიერების“ გარეშე საქართველოს „მუშათა კლასს არ შეეძლო განმტკიცებულიყო, დავაჟკაცებულიყო და დარაზმულიყო“ ცარიზმის დამხობისა და თავისუფლების მოპოვებისათვის. ამიტომ ლოგიკური დასკვნა მხოლოდ ერთი შეიძლება იყოს: ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სახელგანი მედროშენი, თერგდალეულები, მთელი თავიანთი მოღვაწეობით ქართველი ერის კონსოლიდაციის, მისი გათვითცნობიერების, მშრომელთა „ერის ფარგლებში მოწყობისა“ და კოლონიური უღლის დამხობისათვის იბრძოდნენ. ამით ისინი მკვიდრ ნიადაგს ამზადებდნენ მარქსიზმის — მუშათა კლასისა და ყველა მშრომელის ამ ერთადერთი სწორი იდეოლოგიის დამკვიდრებისათვის საქართველოში.

XIX საუკუნის 80-იან წლებში გააფთრებული რეაქცია საქართველოს სინამდვილეშიაც მოსპობით ემუქრებოდა ყოველივე ეროვნულსა და პროგრესულს. აქედან გამომდინარე, ეროვნული საზოგადოებრივი კლასებისა და წოდებების ერთიანობა ზიანს კი არ აყენებდა ქართველი ხალხის ბრძოლას სოციალური და ეროვნული თავისუფლებისათვის, არამედ რაზმავდა მათ ამ ბრძოლისათვის.

ვ. ი. ლენინის აზრით, ის გარემოება, რომ რუსი განმანათლებლებისათვის ამოსავალი არ იყო კლასობრივი პრინციპი და ისინი ლაპარაკობდნენ არა მარტო „ხალხზე საერთოდ“, არამედ „ერზეც კი საერთოდ“, გაპირობებული იყო ეპოქის სულით. „ისინი,—აღნიშნავს ვ. ი. ლენინი,—მოსახლეობის არც ერთ კლასს არ გამოპყოფდნენ, როგორც თავიანთი განსაკუთრებული უურადლების საგანს, ლაპარაკობდნენ არა მარტო ხალხზე საერთოდ, არამედ ერზეც კი საერთოდ“². თუკი ვ. ი. ლენინი ამას ამბობდა რუსი განმანათლებლების შესახებ, ვფიქრობთ, ჩვენ მეტი საფუძველი გვაქვს ეს დებულება სავსებით გავაერცელოთ კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფ საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 12, გვ. 73.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 656.

მოდრაობის ორგანიზატორების — თერგდალეულების მიმართ, მით უმეტეს XIX ს-ის 80-იან წლებში. მაგრამ უკვე 90-იანი წლების მეორე ნახევარში, როცა საქართველოში საზოგადოებრივი მოძრაობის ასპარეზზე პროლეტარიატი გამოდის, ყოველგვარი თეორია კლასობრივ ზავსა და კლასთა ბრძოლის უარყოფაზე, რასაკვირველია, მცდარი და მიუღებელია.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში მისი განვითარების პროლეტარულ ეტაპზე გადაეჭდო და განუყრელად დაუკავშირდა პროლეტარიატის რევოლუციურ მოძრაობას, რითაც მან ახალი შინაარსი შეიძინა. ამიტომაც ვამბობთ, რომ თერგდალეულები — ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი და სხვები, მარქსიზმის ღირსეულნი წინამორბედნი გახდნენ საქართველოს სინამდვილეში. ამაში უნდა ვეძიოთ იმის მიზეზი, რომ თერგდალეულთა პროგრესულ-განმათავისუფლებელი ხასიათის არაერთი მოთხოვნა და მისწრაფება აისახება კიდევ თავისებურად რევოლუციური სოციალ-დემოკრატიის პროგრამულ მოთხოვნებში. მაგალითად, შემთხვევითი არ არის ის, რომ ლენინური მიმართულების გაზეთმა „ბრძოლამ“, პირველმა ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნა, რომ „პოლიტიკური თავისუფლება და მამულიშვილის უფლებანი, — აი ანდერძი მეცხრამეტე საუკუნისა და ეს ანდერძი უნდა მოვიყვანოთ სისრულეში ჩვენ, სოციალ-დემოკრატებმა“¹.

¹ გაზ. „ბრძოლა“, № 1, 1901. საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობა, ხალხის სოციალური თავისუფლებისათვის ბრძოლასთან ერთად, განსაკუთრებული გულისხმიერებით მოეყიდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, ანუ „მამულიშვილის უფლებებისათვის“ ბრძოლას. ეს მოვლენა კარგად ჩანს რსდმპ კავკასიის კავშირის იმერეთ-სამეგრელოს კომიტეტის 1906 წლის ივლისის პროკლამაციიდან, რომელშიც ვკითხულობთ: „ეროვნულ დმოკიდებულებას და ჯაგერას ვინ ებრძოდა ყველაზე უფრო? ვინ აღიმადლა მედგრად ხმა საქართველოს ასი წლის მონობის იუბილეს და დღესასწაულის წინააღმდეგ, ვინ გააკრა სამარცხვინო ბოძზე ხალხის სისხლის მწოველნი?.. ყველაზე უფრო ვინ ებრძოდა და ებრძვის საზიზღარ თვითმპყრობელობას და ამით ვინ უწყობდა ხელს საქართველოს განთავისუფლებისათვის? — პროლეტარიატი, სოციალ-დემოკრატია“. ასეთია ისტორიული სინამდვილე, რომელსაც არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს (იხ. რსდმპ კავკასიის კავშირის პროკლამაციები (1903—1905 წწ.) თბ., 1955, გვ. 457).

თერგდალეულები პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის შესახებ. მათი ბრძოლა საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორების წინააღმდეგ

1. პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის იდეები თერგდალეულთა შემოქმედებაში

პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის იდეას თერგდა-
ლეულების შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭი-
რავს. ისიყვარული სამშობლოსადმი, ბრძოლა მისი წარმატებისა
და თავისუფლებისათვის მთელი სიცხადით აისახა პატრიოტი-
ზმის ცნების იმ ღრმა გაგებაში, რომელიც მათი შემოქმე-
დების ერთ-ერთ ქვაკუთხედს წარმოადგენს. „ვისა ჰქვია პატ-
რიოტი?—კითხულობს ი. გოგებაშვილი და ასეთ პასუხს იძლე-
ვა:—მას, ვისაც სიცოცხლის უმთავრეს საგნად გაუხდია მშო-
ბლიური ქვეყნის ზედნიერება“¹. მაგრამ საქართველოსთვის
ზედნიერების მოპოვება, ი. გოგებაშვილის აზრით, სხვა ერის
უბედურებაზე არ უნდა ყოფილიყო აგებული. ყოვლად შეუწყ-
ნარებელია „სხვანი დავთრგუნოთ და მათი დამცირებით ჩვენი
თავი ავამაღლოთ. ჩვენს ერს გაუკვლიოთ ფართო გზა ამაღლე-
ბისა და კეთილდღეობისა“. აი, ასეთ ღრმა ჰუმანურ საფუძ-
ველს ემყარებოდა თერგდალეულთა პატრიოტიზმი საერთოდ.
თორემ ი. გოგებაშვილის სიტყვითვე „პრუსიის პატრიოტს
ტრეჩიკოს რომ ჰკითხო რა მიგაჩნია საჭიროდ გერმანიის ბედ-
ნიერებისათვის, გაპასუხებს: — საფრანგეთის მიწასთან გას-
წორება, ავსტრიის წელში მოკაცვა და რუსეთის მიმსხვრევად.
მეშჩერსკის, სუვორინს და კატკოვს რომ შევეკითხოთ როგორი

1 ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 1, 1955, გვ. 361.

უნდა იყოს რუსის პატრიოტი, გიპასუხებენ: იგი უნდა სჩაგრავდეს ყოველ სხვა რუსეთთან შემოერთებულსა და ნატრულობდეს მთელი ევროპის გაქვლვასო. ჩინეთის პატრიოტები კიდევ უფრო მომეტებულს რასმე ნატრულობენ სხვა თვისებისა და ხასიათისას“. თერგდალეულთა პატრიოტიზმის დამახასიათებელი ასევე არაა საქართველოში „ძველი წესწყობილების აღდგენის წადილი, ახალი აზრებისა და მმართველობის უარყოფა“, ისე როგორც ეს სლავიანოფილობას ახასიათებდა. ი. გოგებაშვილის აზრით: „ძველი საქართველოს აღდგენა... სიზმრადაც აღარავის ეჩვენება... ჩვენს პატრიოტებს სურთ არა მკვდრის აღდგენა, არამედ ცოცხლის გამოყვანა ქაობიდან. ისინი ნატრობდნენ იმასვე, რასაც მოისურვებდნენ ჩვენს ქვეყანაში რომ ემოქმედნათ რუსეთის უნიჭიერეს მოდასავლეთეებს. „ზაპადნიკებს“, ბელინსკის და სხვებს“¹.

თერგდალეულები რეაქციის მძვინვარე წლებში კიდევ უფრო მეტად აღვივებენ ამგვარ ჰუმანურ-პროგრესულ და დემოკრატიულ პრინციპებზე დამყარებულ მამულიშვილურ გრძნობებს, სამშობლოს სიყვარულს, როგორც უპირველეს საგანს ქვეყნის ბედნიერებისათვის. მათი გაგებით, სამშობლოს სიყვარული მეტად დიდი ცნებაა და მას — „მამულიშვილობას აღზრდა ესაჭიროება“. ცდებიან ისინი, ვინც ფიქრობენ, რომ „თითქოს სამშობლოს სიყვარული აღამიანს ბუნებითვე თანდაცება და ამიტომ ამ გრძნობის აღზრდაზედ ზრუნვა რა საჭიროაო“².

ი. გოგებაშვილის აზრით, „უწინდელი ნიადაგი, რომელზედაც მამულიშვილები იზრდებოდნენ, შეიცვალა“. შექმნილი ვითარება კი „აკენიდან სამარემდნ იქითკენ გვიბიძგებს, რომ სიძულვილი აღგვიგზნოს გულში სამშობლოსადმი“. მშობლიური ქვეყნის ისტორიის უცოდინარობის გამო „ჩვენი ქვეყნის წარსულს ფარდა აქვს ჩამოფარებული და ვერ ვითვისებთ მას ვერც გონებით და ვერც გულით... დიად, სუსტია ჩვენში ეროვნული გრძნობა, მამულის სიყვარული“³.

¹ ი. გოგებაშვილი. თხზ., ტ. I, გვ. 375.

² იქვე, გვ. 370.

³ იქვე, გვ. 372.

თერგდალეულებს სამშობლოს ამგვარი ღრმა და უანგარო სიყვარული არასოდეს შოვინიზმამდე არ დაუყვანიათ და მას მუდამ ხალხთა მეგობრობის პოზიციებიდან უდგებოდნენ.

ა. წერეთელი საგანგებოდ მიუთითებდა, რომ „სიტყვა „პატრიოტი“ დღეს ზოგიერთებისაგან საკიცხავ სიტყვად არის გადაქცეული. მათ პატრიოტებად შოვინიზმი ჰგონიათ, როდესაც ამ ორ სიტყვას შუა დიდი ზღვარია“¹.

თერგდალეულთა პატრიოტიზმი ხალხთა მეგობრობასა და რევოლუციურ-დემოკრატიულ საფუძვლებს ემყარებოდა. ეს კი არსებითად განსაზღვრავდა ყველა იმ პროგრამულ მოთხოვნას, რომლის საფუძველზეც წარმართებოდა საქართველოში ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართული დიდი განმათავისუფლებელი ნაციონალურ-რევოლუციური მოძრაობა. ქართველი ხალხის ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან განთავისუფლების უმნიშვნელოვანეს პირობად თერგდალეულებს მოსახლეობის ყველა ფენაში პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის მაღალი იდეების ფართოდ დანერგვა, განსაცდელში მყოფი სამშობლოს შველა, მისი უანგარო სიყვარულის გაღვივება მიაჩნდათ.

ილიამ „საქართველოს მოამბის“ პირველსავე ნომერში ბატონყმურ საქართველოში თერგდალეულთა მოქმედების პროგრამა ასე განსაზღვრა: „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა, მისი გაუმჯობესება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია“². მან 70—80-იან წლებში კაპიტალიზმის განვითარებისა და ეროვნული მოძრაობის ზრდის ახალ ეტაპზე „ცარიზმის გამხეცელებული რეაქციის“ (ლენინი) პირობებში, თერგდალეულთა მოქმედების ძირითად ამოცანად გამოაცხადა „ჩვენის დაცემულის ვინაობის აღდგენა, ფეხზე დაყენება და დაცვა ყოვლის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან“. ილიას რწმენით, „ეგ მიმართულება იქნება ახალი იმ დრომდე, მინამ ჩვენი ვინაობა. თავის შესაფერის და კუთვნილს ადგილს არ დაიჭერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექ-

¹ ა. წერეთელი, თხზ., ტ. VIII, გვ. 624—625.

² ურნ. „საქართველოს მოამბე“, № 1, 1963, გვ. 121.

ცევა. სხვა საგანი ამაზედ უმძიმესი, ამაზედ უსაქიროესი არა აქვს ეხლანდელ საქართველოს შეილსა“¹.

ცხადია, რომ ილია ჩვენი დაცემული ვინაობის აღდგენაში საქართველოს თავისუფლებას, მისი სუვერენული სახელმწიფოებრიობის აღდგენას გულისხმობდა, რომელიც თავის მხრივ ერის ეკონომიური და სულიერი კულტურის გაფუჩქენის საფუძველი გახდებოდა. ხოლო რაც შეეხება ფათერაკს, რომელზეც ილია ამხვილებს ქართველი ხალხის ყურადღებას, ეს იგივე რუსიფიკატორული პოლიტიკაა. თერგდალეულები ცარიზმისაგან სამშობლოს გადარჩენისა და თავისუფლების მოპოვებისათვის გაჩაღებულ ამ სამკვდრო-სასაიცოცხლო ბრძოლაში ხალხს გაბედულად მოუწოდებდნენ იარაღიც კი გამოეყენებინათ, თუ ამას საჭიროება მოითხოვდა. ამაზე მკაფიოდ მეტყველებს დიდი ილიას ლექსი:

ძმანო, შინ უღლით სიციცხლეს
ომში სიკვდილი სჭობია...
ქართველო, ხელი ხმალს იცარ,
გათენდა დღე დიდებისა,
თოფ-იარაღი აისხი,
დრო მოდის გამარჯვებისა“².

თერგდალეულებს საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვება შესაძლებლად მიაჩნდათ მეფის ხელისუფლების იარაღით დამხობის გზით, რაც მხოლოდ თვით რუსი და რუსეთის სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის განუყრელი მეგობრობის განმტკიცებით შეიძლებოდა განხორციელებულიყო.

თერგდალეულები, ისევე როგორც რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები მკაფიოდ განასხვავებდნენ ცარიზმს რუსი ხალხისაგან, რომელიც სხვა ხალხებთან ერთად ასევე ექსპლუატატორთა მიერ იჩაგრებოდა. — „ყველა იმათ, — წერდა გერცენი, — ვისაც უნარი არ შესწევთ, გამოყონ რუსეთის მთავრობა რუსი ხალხისაგან, არაფერი არ გაეგებათ. მთავრობის ოფიციალურ რუსეთთან ერთად არსებობს სხვა რუსეთიც“, და

¹ ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VI, გვ. 127—128.

² ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 141.

აი სწორედ ამ „სხვა რუსეთთან“, ახალგაზრდა რუსეთთან ერთად ბრძოლით მიაღწევდა ქართველი ხალხი თავის მიზანს. აკაკი წერდა: „ჩვენ დიდათ ვაფასებთ ძმობას და მეგობრობას რუსეთის ერთან. მართალია, რუსი ხალხში ბევრია იბეთები, რომლებსაც არ სურთ და ეჭაფრებათ ჩვენი ასეთი ძმური კავშირი, მაგრამ არის სამაგიეროდ ახალგაზრდა რუსეთი. რომელთანაც ჩვენ გვსურს ხელიხელ ჩაკედებული სიარული, არა მართო ეროვნული, არამედ საკაცობრიო იდეალების განსახორციელებლად, იმ იდეალების, რომელსაც ეწოდება ძმობა, ერთობა, თანასწორობას“¹. ირკვევა, რომ თერგდალეულები მეფისდროინდელ რუსეთშივე კარგად არჩევდნენ ორ რუსეთს, — დრომოკმულს, დაღუპვის გზაზე დამდგარ მეფის რუსეთს და „ახალგაზრდა რუსეთს“. „არის ორი ერი ყოველ თანამედროვე ერში — ვეტყვიტ ჩვენ ყველა ნაციონალ-სოციალისტს, — წერდა ვ. ი. ლენინი, — არის ორი ეროვნული კულტურა ყოველ ეროვნულ კულტურაში; არის ველიკორუსული კულტურა პურიშკევიჩების, გუჩკოვებისა და სტრუვეებისა, მაგრამ არის აგრეთვე ველიკორუსული კულტურა, რომელიც ხასიათდება ჩერნიშევსკისა და პლესანოვის სახელებით“².

თერგდალეულები, ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში მოწინავე რუსეთთან კავშირს ქადაგებდნენ. „მოწინავე რუსეთს ყოველთვის მხარი უნდა მივცეთ, როცა იგი ცდილობს აიცილინოს თავიდან რომელიმე სენი, რომელიმე უკულმართი წესწყობილება. ამას მოითხოვს ჩვენი მომავალი ბედნიერება“³. ამგვარი შეხედულება, ანუ მოწინავე რუსეთთან კავშირი, ამოსავალი იყო თერგდალეულებისათვის.

თერგდალეულებმა პირველად შენიშნეს და რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობად აღიარეს ის ისტორიული ფაქტი, რომ „გაქირვების დროს ქართული დროშა რუსეთის დროშასთან ერთად არაერთხელ გამოსულა საომარს ველზედ და მის წინამძღოლობით და სახელით საქართველოს არა ერთხელ დაუღვრია თავისი სისხლი რუსებთან ერთად“⁴.

¹ „კლდე“, № 6, 1913.

² ვ. ი. ლენინი, ლიტერატურის შესახებ, თბ., 1945, გვ. 13.

³ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 433.

⁴ ი. კავკავეაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 607.

რუსებთან ერთად ღვრიდნენ სისხლს ქართველები არა მარტო ოსმალ დამპყრობთა მიერ მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის გამოხსნისათვის, არამედ რუსეთში შემოჭრილი ნაპოლეონის ურდოთა წინააღმდეგ, მაგ., სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლებში მოსკოვის მისადგომებთან და სხვ.¹.

თერგდალეულები ღრმა პატივისცემით სარგებლობდნენ რუსეთის მოწინავე საზოგადოების უფართოეს ფენებში. მაგალითად, 1913 წელს, როცა მხცოვან პოეტს ა. წერეთელს მოსკოვში სტუმართმოყვარული დიდი შეხვედრა მოუწყვეს, რუსული გაზეთები აქვეყნებენ სპეციალურ წერილებს საქართველოს უგვირგვინო მეფის მოსკოვში ყოფნის შესახებ და აღნიშნავენ, რომ რუსეთის მოწინავე საზოგადოების მოვალეობაა მიესალმოს მას, როგორც პატარა, კეთილშობილი ხალხის წარმომადგენელს და უთხრას მას, რომ რუსი ხალხის გულწრფელ სურვილს შეადგენს „ორი დღის ნდობასა და თავისუფლებაზე დამყარებული კავშირი“. აკაკიმ შეხვედრისას თავის საპასუხო სიტყვაში სხვათა შორის აღნიშნა: „ხალხი, რომელმაც შექმნა რუსთაველი, არ მოკვდება... იგი გამარჯვებული გამოვა თავის კულტურული განვითარებისათვის ბრძოლაში და მომავალში გახდება წევრი თავისუფალ ხალხთა ძმურ ოჯახში.

ხელოვნება და სიყვარული აერთიანებს ხალხებს. მე მიხარია, რომ აქ ვხვდები არა მარტო არტისტებს და მწერლებს, არამედ სხვებსაც, რომლებიც თავიანთ გულში ატარებენ სიყვარულსა და სიმპატიას ჩვენდამი, განაპირა ხალხის მცხოვრებთადმი. ყველაფერი ეს ჩვენ გვეუბნება: შორს აღარ არის ის გაზაფხული, რომელიც თავისი ცხოველყოფილი სხივებით გაგათბობთ არა მარტო თქვენ, არამედ ჩვენც, განაპირა მხარეების მცხოვრებთ. მე მუდამ მჯეროდა, რომ მალე მოვა განახლებული, ახალგაზრდა რუსეთი“.

მართალია, აკაკი ვერ მოესწრო განახლებულ რუსეთს, მაგრამ საოცარი გამჭირავნობით და განკვერთით იწინასწარმეტყ-

¹ ა. ი. ოსელიანი, რუსი და ქართველი ხალხების საბრძოლო თანამეგობრობის ისტორიიდან, თბ., 1957.

ველა მცხოვრებმა მგოსანმა ცარიზმის დამხობისა და რუსეთის ხალხების განთავისუფლების მოახლოება.

ა. წერეთელს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ტ. შევჩენკოსა და ისტორიკოს ნ. ი. კოსტომაროვთან. აკაკიმ მათში ღირსეული მასწავლებლები დაინახა და გულთმ მიენდო უკრაინელი ხალხის ამ საამაყო შვილებს. როგორც ცნობილია, ნ. კოსტომაროვი ღრმად განიცდიდა ტარას შევჩენკოს იდეურ ზეგავლენას. ასევე ცნობილია მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლების დაინტერესება რუსეთის საკითხით. მისი წარსულითა და აწმყოთი. რუსეთის ისტორიის შესასწავლად კ. მარქსი ხშირად იყენებდა კოსტომაროვის სახელმძღვანელო მონოგრაფიებს¹.

ღიღი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი ნ. მ. ჩერნიშევსკი ვ. ვებერის „მსოფლო ისტორიის“ რუსული გამოცემა წინასიტყვაობაში წერდა: «Костомаров был человек такой обширной ученности, такого ума и так любил истину, что труды его имеют очень высокое научное достоинство. Его понятия и деятельности в событиях русской истории почти всегда или совпадают с истиной или близки к ней»².

ა. წერეთელმა უკრაინელი ხალხის სახელოვანი შვილი ტარას შევჩენკო რუსეთის ისტორიის პროფესორად ნ. ი. კოსტომაროვის ოჯახში გაიცნო. ეს ისტორიული შეხვედრა აკაკიმ აღწერა შევჩენკოს გარდაცვალებიდან 50 წლისთავზე და 1911 წელს გამოაქვეყნა კიდევ მოგონების სახით. შევჩენკოს, კოსტომაროვისა და თავისი საუბარი საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის ძირითად საკითხებს შეეხება. ამიტომ ვფიქრობთ, უადგილო არ იქნება თუ ამ საუბრიდან მოვიტანთ მეტად დამახასიათებელ ადგილს.

მასპინძელს, პროფესორ ნ. კოსტომაროვს, ასეთი შეკითხვა მიუცია აკაკისათვის:

„— თქვენ, ქართველები, მართლმადიდებელი ქრისტიანები ხართ? — მკითხა მან მოულოდნელად.

— ღიახ, რასაკვირველია! — უპასუხე მე.

¹ С. Шабловский, Н. И. Костомаров, В историко-графическом наследии Карла Маркса, «Вопросы истории», 1967, № 3.

² Н. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. X, М., 1951, стр. 928.

— რა დროიდან?

— პირველსავე საუკუნეში, როცა პონტოს ნაპირებს ეწვია ანდრია პირველ წოდებულ თავის თანამგზავრ სიმონ კანანელ-თან ერთად. რომელიც დამარხულია ჩვენში (აფხაზეთში), მაშინ მოციქულმა ბევრი ქართველთაგანი მიაქცია ქრისტიანობაზე დასავლეთ საქართველოში, ხოლო მეოთხე საუკუნეში მთელმა საქართველომ აღიარა ქრისტიანობა, როგორც იმერეთსა, ისე ამერეთში...

— ყოველივე ეს თქვენ ზეპირგადმოცემით იცით, თუ აგ-ზეთვე წერილობით?

— რასაკვირველია, წერილობით!..

— მაშასადამე, თქვენ დამწერლობაც გაქვთ?—ჩაერია უცებ საუბარში შეეჩენკო, — რომელ საუკუნიდან?

— ზეპირგადმოცემებში, თქმულებებსა და ზღაპრებში ჩვენ გვაქვს მითითება, რომ მისი დასაწყისი იეკუთენის წინა-ქრისტი-ანულ პერიოდს, ხოლო უეჭველი საბუთები კი ამის შესახებ მოგვებოვება მე-5 საუკუნიდან. ჩვენს დრომდე შენახულან მა-ნუსკრიპტები, გუჯრები და ისტორიული თხზულებანი.

— მეთორმეტე საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, თქვენი ლიტერატურა სრულს აყვავებას განიცდიდა? — იკითხა ისევ კოსტომაროვმა.

— წინათაც ჰყვოდა, მაგრამ მაშინ გამოჩნდნენ სახელოვან-ნი წინასწარმეტყველები, მოსე ხონელის მსგავსნი და მსოფ-ლიოს პოეტები—რუსთაველი, შავთელი, ჩანჩუხაძე და სხვები.

— მაშ რატომ არავინ არაფერი იცის ყოველივე ამის შესა-ხებ? — ჩაერია ისევ შეეჩენკო.

— მაჰმადიანობასთან მარადეჟაჟული ომიანობის წყალობით ქართველები კარჩაკეტილ ცხოვრებას ეწეოდნენ და იდეური მუშაობა მუდამ ფარულად მიმდინარეობდა.

— მაგრამ ახლა ხომ უკვე ნახევარი საუკუნეა, რაც თქვენ დამწვიდღით რუსეთის ხელში? — რის გამო არის, რომ თქვენ. თანამედროვე ქართველები, გაჩუმებული ხართ? ან იქნებ თქვენ უკვე აღარ გაინტერესებთ თქვენი წარსული?

— ამას ბევრი მიზეზები აქვს, მაგრამ... ნება მიბოძეთ მათ შესახებ გავჩუმდე.

— აა... გასაგებია... გასაგებია...

— მე მაინც სულ იმაზე ვფიქრობ, — დაიწყო ისევ კოსტომოროვმა, — რომ ამ სამეფომ, ყოველი მხრით მაჰმადიანობით გარშემოზღუდულმა როგორ მოახერხა როგორც თავისი არსებობის, ისე თავისი მართლმადიდებლობის შენარჩუნება?..

— ქართველებმა, განასახიერეს რა თავისი ეროვნული მეობა სარწმუნოებაში, რამდენიმე საუკუნის მანძილზე აწარმოეს თავდაცვითი ბრძოლა, მოწამეობრივი გმირობით მოიტანეს მართმადიდებლობა მე-19 საუკუნემდე, სამეფოსთან ერთად, წმინდა სახით და ჩააბარეს იგი რუსეთის უძლიერეს საბრძანებელს.

— როგორ, სამეფოსთან ერთად? — მკითხა შევჩენკომ.

— ქართველთა მეფემ, ხალხის სახელით, კონტრაქტი დასდო რუსეთთან სუბერენობის შესახებ.

— არა, არა! მე მაინტერესებს რელიგიური მხარე. თქვენ სთქვით, რომ მე-19 საუკუნემდე სარწმუნოება თქვენ მოიტანეთ წმინდა სახით, რას ნიშნავს?

— ყოველგვარი მწვალებლობისა და ცრუმორწმუნეობის გარეშე.

— რელიგია ცრუმორწმუნეობის გარეშე? თქვენ არ გწამდათ უწმინდური ძალები და არ იბრძოდით მათ წინააღმდეგ?

— ვიბრძოდით, მაგრამ არა ისე, როგორც სხვა ქრისტიანულ სახელმწიფოებში, სადაც მძვინვარებდა ინკვიზიცია და სადაც კუდიანობაში ბრალდებულებს ათასობით სწვავდნენ. ჩვენ თავს ვიცავდით მხოლოდ პირჯვრის დაწერით.

— შეიძლება ამის შესახებ გადმოცემები სდუმან?

— ყოველ შემთხვევაში, ამის შესახებ ჩვენ არაფერს გვეუბნება არც კანონმდებლობა, არც ისტორია.

— როგორ? თქვენ წერილობითი კანონებიც გქონდათ? და არა მხოლოდ ადათები?

— რასაკვირველია, გვქონდა: მეფე გიორგი ბრწყინვალეს, აღბულა ათაბეგის, ვახტანგ მეფის და სხვ. და მათი მიხედვით სწვდებოდა საქმეები. ამ ცნობამ ძალიან გააკვირვა შევჩენკო. ის უფრო ახლოს მომიჯდა, ლაპარაკის ხალხის მოემატა და დამიწყო გამოკითხვა ბევრი რამის შესახებ.

— რა ბევრი რამა აქვს საერთო ამ ხალხს ჩვენს ხალხთან, — შენიშნა მან... ამის შემდეგ, — განაგრძობს აკაკი, — მე აღარ

მომცემა შემთხვევა მასთან შეხვედრისა. მხოლოდ ეს პირველი და უკანასკნელი შეხვედრა დამრჩა ნათელ მოგონებად მთელი ჩემი სიცოცხლის მანძილზე, აღვიარებ, რომ მე პირველად მისი სიტყვებიდან გავიგე, თუ როგორ უნდა სამშობლოსა და ხალხის სიყვარული“¹

1908 წლის 21 დეკემბერს ქ. ბაქოში ა. წერეთელს იუბილე გაუშართეს. მსოფიან მგონიანს დიდი სიყვარულით მიესალმნენ აზერბაიჯანელები, რუსები, უკრაინელები, სომხები, პოლონელები და სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლები. როცა უკრაინელებმა აკაკის საჩუქრად ტარას შევჩენკოს ძვირფასად მორთული სურათი მიართვეს, იუბილარმა მათ, სხვათა შორის, უთხრა: „მე სულ ახალგაზრდა ვიყავი, როცა ნატვრა ამისრულდა და შევჩენკო ვნახე, მას უკან აღარ მინახავს. დღეის იქით ჩემს კაბინეტში შეყოლება შევჩენკო. ეს სურათი სიკედილამდე იცხოვრებს ჩემთან“. 1914 წლის 15 აპრილს თბილისში იზეიმეს შევჩენკოს დაბადების 100 წლისთავი. ი. გრიშაშვილის მოგონებით „ასევე გამოვიდა ჩვენი აკაკი სცენაზე, მაგრამ რა გამოვიდა: ოვაციებს საზღვარი არ ჰქონდა, როცა ტაშის გრიალი შესწყა, აკაკიმ დაიწყო: «Да, я лично знал башкѣ Тараса Григорьевича Шевченко». აკაკიმ თავისი სიტყვა ასე დაამთავრა: „გიყვარდეთ თქვენი სამშობლო და დედა ენა, ისე, როგორც განსვენებულ შევჩენკოს უყვარდა“.

თერგდალეულები რუსეთის მოწინავე ადამიანებში ხედავდნენ მოსარჩლეს, დამხმარეს და ქეშმარიტ თანამგრძნობთ კარიზმის კოლონიური უღლისქვეშ მგმინავ საქართველოს ეროვნული თავისუფლების მოპოვებისათვის ბრძოლაში. „ეს ჩვენი საყვარული ჩვენი სამშობლოსი, იგი მაგარი და შუამდგომელი ჯაჭვია, რომელიც აერთიანებს ჩვენს ზრახვებსა და სასოებას უკეთეს რუსთა ზრახვასა და სასოებასთან, სამწუხაროდ ჩვენდა, ესე არ ესმის ყველას... მაგრამ არიან რუსეთში იმისთანა კაცნიცა, — წერდა ილია ქავეჭავაძე, — რომელთაც ნამდვილად გაუგიათ ქეშმარიტი დანიშნულება რუსეთის მოღვაწეობისა რუსეთის განაპირა ქვეყნებში“². რაკი რუსეთის ეს

¹ ა. წერეთელი. თხზ. ტ. IV. გვ. 553—556.

² გაზ. „ივერია“, 27 ოქტომბერი, 1899.

მოწინავე საზოგადოება თავგამოდებით იბრძოდა რუსეთის მშრომელი ხალხის განთავისუფლებისათვის, თერგდალეულები ამიტომ რუსეთთან საქართველოს კიდევ უფრო მჭიდროდ დაკავშირება-დაახლოებას მოითხოვდნენ და ებრძოდნენ სეპარატიზმს. „პოლიტიკური ერთობა, შეურყეველი კავშირი რუსეთთან ჩვენთვის იყო და იქნება ძვირფასი საუნჯე“, — წერდა ი. გოგებაშვილი.

თერგდალეულებს ღრმად სწამდათ, რომ ცარიზმის წინააღმდეგ თავისუფლებისათვის ბრძოლა რუსეთთან კავშირის განმტკიცებით საქართველოს არავითარ შემთხვევაში არ მოუტანდა თავისი ეროვნული სახის დაკარგვის საფრთხეს. მართლაც, მოწინავე რუსეთის საზოგადოებრიობა XIX საუკუნეში, განსაკუთრებით მის მეორე ნახევარში, ყოველთვის წინა პლანზე აყენებდა ეროვნული თავისუფლების იდეას. საბერძნეთი, იტალია, შეერთებული შტატები, ბულგარეთი, სერბია, ბურები, პოლონეთი, ფინეთი, თუ რუსეთის შემადგენლობაში შემავალი ყველა ქვეყანა, თავიანთ ბრძოლებში ყოველთვის იმსახურებდნენ მხურვალე სიმპათიებს, ხედებოდნენ რუსეთის პროგრესული აზრისა და საზოგადოებრიობის ყოველმხრივ მხარდაჭერას სიტყვით და საქმით. ეს მოვლენა კი ისეთი ფაქტია, რომელიც ძლიერ უბიძგებდა საქართველოს რუსეთთან დაახლოების გზაზე¹. საქართველოს რუსეთთან დაახლოებას, ქართველი და რუსი ხალხის მეგობრობას ამასთანავე სხვა ფაქტორებიც განაპირობებდა. ეს იყო მტრული გარემოცვა, რაც რუსეთს საქართველოსათვის ამ პერიოდშიაც მიზიდულობის ცენტრად ხდიდა. ვ. ი. ლენინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მას, თუ ვინ ემეზობლებოდა რუსეთის იმპერიის განაპირა კუთხეში „მცხოვრებს ჩაგრულ ერებს საზღვრის გადაღმა“². ეს გარემოებაც, რასაკვირველია, ნიადაგს აცლიდა სეპარატისტულ ტენდენციებს საქართველოში. მაგრამ ასე როდი იყო ყველაფერი რუსეთთან ახლოს. მაგალითად, პოლონეთსა და ფინეთში იმის გამო, რომ მათ მომიჯნავე დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში რუსეთისაგან განსხვავებით ძირითადად დამთავრებული იყო ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული გარდაქმნები, ამიტომ პოლონელებს, — ვ. ი.

¹ В. Сумбатов, В мощных объятиях, стр. 50—51.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20 გვ. 498.

ლენინის სიტყვით,—არ ახასიათებდათ „მისწრაფება ველი-
კორულებთან შეერთებისაკენ ჯარესი ეროვნული ჩაგვრის ში-
შით“¹. რაც განაპირობებდა მათ სეპარატისტულ მისწრაფებებს.

რუსეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოქცეული არა-
რუსი ხალხების თავისუფლებისა და სახელმწიფოებრივად მათი
ახლებურად მოწყობის საკითხი თერგდალეულებისათვის ერთ-
ერთი უაღრესად მტკიცნეული და ცხოველყოფილი საკითხი
იყო, რადგან ისინი საქართველოს სუვერენულ სახელმწიფოს
აღდგენის საკითხს განიხილავდნენ არა რუსეთის სხვა ჩაგრულ
ხალხთა მომავალი აღორძინებისაგან იზოლირებულად, არამედ
მათთან, ამ ხალხების განთავისუფლებასთან, განუყრელ კავ-
შირში. აი რას წერდა ამის შესახებ ი. ჯავახიშვილი: „რუსეთი ერ-
თი იმისთანა სახელმწიფოა, სადაც სხვადასხვა ტომისა და ენის
ერნი ცხოვრობენ, და მერე ისე, რომ თავიანთ მამაპაპეულ მი-
წა-წყალზე შეგუფდებულნი არიან და არა შიგ დაფანტულნი.
ამიტომაც ერთს უდიდესს საპოლიტიკო საგანს რუსეთისას შე-
ადგენს ჯერ ის, რომ სხვადასხვა ტომის ერნი როგორ უნდა
მოეწყოს შინაობაში სათითაოდ და მერე — როგორ უნდა მო-
თავსდეს სახელმწიფოსთან. თითქმის ყველა დაწინაურებულმა
ეურნალ-გაზეთებმა რუსეთისამ ამ აზრს მიაქცია თავისი განათ-
ლებული ყურადღება“².

ი. ჯავახიშვილი რუსეთის „დაწინაურებულ ეურნალ-გაზეთებ-
ში“ გულისხმობდა ამ ქვეყნის რევოლუციურ-დემოკრატიულ
პრესას და მის სულისჩამდგმელებს; მართლაც, სოციალ-დე-
მოკრატიის დიდი წინამორბედები გახდნენ გერცენი, ჩერნი-
შევსკი და სხვ. იმიტომ, რომ ისინი განსაკუთრებულ ყუ-
რადღებას უთმობდნენ რუსეთის იმპერიაში შემავალი ხალხე-
ბის პოლიტიკური მოწყობის საკითხს. მაგალითად, როცა ა. ი.
გერცენი პოლონეთის, უკრაინისა და რუსეთის იმპერიაში შე-
მავალი სხვა ხალხების კოლონიურ მდგომარეობას ეხებოდა,
წერდა: „რუსეთმა ამ ქვეყნებთან უნდა იცხოვროს, როგორც
თანასწორმა თანასწორთან“. კიდევ მეტი, ა. გერცენი ამავე ხალ-
ხებს იმასაც უწინასწარმეტყველებდა მომავლისათვის რომ
თვითონვე დამოუკიდებლად გადაეწყვიტათ თავიანთი პოლიტი-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 498.

² ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 365.

კური ორიენტაციისა და მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობის საკითხი. „ჩვენ მუდამ იმას ვამტკიცებდით, — წერდა გერცენი, — რომ მომავალში ხალხებმა თვითონ უნდა გადაწყვიტონ, რომელ მეზობლებთან სურთ დაამყარონ ახლო კავშირი“¹. ნ. გ. ჩერნიშევსკი აღტაცებით ხვდებოდა რუსეთის ჩაგრულ ერთა ყოველ გაბედულ ეროვნულ წამოწყებას. იგი აღტაცებით მიესალმა აღმანახ „ზურნას“ გამოსვლას თბილისში. რეპინი სტატილაში „საჭირო არის თუ არა ხელოვნებათა სკოლა თბილისში?“ — ასაბუთებდა: „დაე, ყველა მხარემ შეიმუშაოს თავისი სტილი და ასახოს ხელოვნებაში თავისი სანუკვარი იდეალები... თბილისში აუცილებლად უნდა დაარსდეს სამხატვრო ოაზისი. მისი საწყისი იქნება ეროვნული სკოლა-სტუდია, როგორც ეს იყო იტალიაში, როცა იქ ხელოვნება იფურჩქნებოდა“².

თერგდალეულებს ღრმად სწამდათ, რომ რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და მათი საბრძოლო-განმათავისუფლებელი პროგრამა იდეურად ერთსა და იმავე საფუძველს ემყარებოდა.

რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიზმის საუკეთესო წარმომადგენელთა ესოდენი დიდი თანაგრძნობა ჩაგრული ხალხებისადმი, ცარიზმის უღლის დამხობისათვის, არარუს ხალხებში გაჩაღებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი ხალხის ამგვარი მხარდაჭერა რუსეთს მასში გაერთიანებული არარუსი ხალხისათვის მიზიდულობის ცენტრად ხდიდა და ამით ნიადაგი ეცლებოდა სეპარატისტულ მოძრაობას. თერგდალეულები ბოლომდე იმ აზრს იცავდნენ, რომ „საქართველო რუსეთის სხეულში, ორგანიზმში კი არ უნდა ექოს გათქვეფილი, როგორც უსულო სანოვაგე, არამედ მას ედგეს გვერდით, როგორც ცოცხალი, საღი არსება რუსეთთან ერთად მოსიარულე პროგრესის გზაზე“³.

თერგდალეულები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ რუსი და რუსეთის იმპერიაში შემავალ ჩაგრულ ხალხებთან ქართველი

¹ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, т. XVI, стр. 211; т. XX, стр. 197.

² რუსეთის კულტურის გამოჩენილი მოღვაწენი საქართველოს შესახებ, თბ., 1958. გვ. 102—104.

³ გაზ. „დროება“, № 199, 1877.

ხალხის მეგობრობას, განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდნენ ამიერკავკასიის ხალხებში ძმობისა და მეგობრობის განმტკიცებისათვის. „ჩვენ, რუსები, ქართველები, სომხები ვინ გავყო, ვინ გავცაღალკევა, — წერდა ს. მესხი, — თვითელი ჩვენგანს ერთი ბედი გვაქვს და, რასაკვირველია, ერთი ნატვრა და სურვილი უნდა გვქონდეს“¹. ეს ხალხებიც ა. წერეთლის რწმენით „ერთმანეთის დახმარებით აშენდებიან, ერთმანეთის მტრობით კი დაიქცევიან“.

რუსი და სხვა მეზობელ ხალხების მეგობრობაზე თერგდალელულთა ამგვარი შეხედულებანი მთლიანად შეესაბამებოდა ქართული კულტურისა და ეროვნების დაცვის ინტერესებს.

თერგდალელულები, ხალხში პატრიოტიზმის ქადაგებასთან ერთად, უკეთესი მომავლის გამარჯვებისადმი ღრმა რწმენას ნერგავდნენ. ამაზე პ. უმიკაშვილი წერდა: „გაჩერება იმაზე და წუწუნი, რომ ასეთები ვართო, მალე უნდა მოვინელოთ და არ გავხადოთ საგნად. რასაკვირველია, ცოდნით უნდა ვიცოდეთ, რაც ვართ. უნდა გამოვარკვიოთ და დავანახოთ ჩვენსავე ხალხს თავისი სისუბტე, მაგრამ არა ამგვარად, რომ სასოწარკვეთილების აზრი გავამეფოთ, არამედ აღუძრათ წყურვილი გამოფხიზლებისა, შრომისა და იმედიანის მომავლისა... თანდათან თვალთაც და შეგნებითაც ვრწმუნდებით საერთო ბედნიერების მოახლოებაში, არ მაშინებს მისი წაბოროძიება, — ეს წარმავალია“².

მაშასადამე, მომავლის რწმენა, ქართველი ხალხის გამარჯვების იმედი, მეფის რუსეთის უღლის დამხობა, თერგდალელულთა იდეური და პოლიტიკური მრწამსი იყო.

თერგდალელულები თავიანთი მგზნებარე პატრიოტიზმით და სამშობლოს უსაზღვრო სიყვარულით, ცხადია, ქართველობის იდეალიზაციას არ ეწეოდნენ და არც ნაციონალიზმით აბრუებდნენ ხალხს. მათ ამასთანავე სააშკარაოზედ გამოჰქონდათ ქართველი ხალხის ნაკლოვანებაც. მაგალითად, აკაკი თავის თანამედროვე „ბედოვლათ“, უპერსპექტივო სტუდენტებს მკაცრად ამათრახებდა ლექსში: „ქართველი სტუდენტების სიმღერა“, რომელიც სავსეა ირონიითა და მწარე სარკაზმით:

¹ ვაზ. „დროება“, № 16, 1879.

² პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, ტ. II, 1964, გვ. 20.

„დედამ რომ შეილი გაზარდოს
და შერე თქვენისთანაო?
ნაცარქექია რამე ხართ
ყველგან და ყველასთანაო,
არც ლხინში ვარგხართ, არც ქირში
ზარმაცი ენა ტარტალა

თანასწორობას ქადაგებთ
და გსურთ კი გაბატონება“.

ცნობილ ლექსში „რა ვაკეთეთ, რას ვშერებოდით?“, ანუ „საქართველოს ისტორია მეცხრამეტე საუკუნისა“, კრიტიკულად განწყობილი ილია სამარცხვინო ბოძე აკრავდა დეგრადაციის გზაზე დამდგარ თავადაზნაურობის იმ ფენებს, რომლებმაც სამშობლო დაივიწყეს და რენეგატობის გზას დაადგნენ.

თერგდალეულები, საერსოდ, მოურიდებლად აკრიტიკებდნენ ერას ძველი თუ ახალი ცხოვრების ყველა ჩრდილოვან მხარეს, მის მავნე ჩვეულებებს და გულშეუდღელ იცავდნენ ყველაფერს, რაც მოწინავე და პროგრესული იყო ერის ცხოვრებაში. მათ ბოლომდე შეინარჩუნეს გამბედაობა ხმაპალა ეთქვათ ხალხისათვის ავიცა და კარგიც. ა. წერეთელმა საქართველო ერთხელ ფურთხის ღირსადაც კი მიიჩნია, ხოლო ი. ჭავჭავაძემ, როცა სააშკარაოზე გამოიტანა ბატონყმური საქართველოს მთელი სისაძაგლე, თვითონვე შენიშნა: „ჩემზე ამბობენ, რომ სიამეც ქართველისას ამბობს, ჩვენ ცუდს არ მაღავეს, — ეგ ხომ ცხადი სიძულვილია? ბრწყინი ამბობენ: კარგი გული კი მაშინვე ჰგრძნობს ამ სიძულვილში, რაოდენი სიყვარულია“.

ამასთან დაკავშირებით არ შეგვიძლია არ გავიხსენოთ ვ. ი. ლენინის შენიშვნა ჩერნიშევსკისადმი, სადაც იგი წერს: „ჩვენ გვახსოვს თუ რა თქვა ნახევარი საუკუნის წინათ ველიკორუსმა დემოკრატმა ჩერნიშევსკიმ, რომელიც თავის სიცოცხლეს სწირავდა რევოლუციის საქმეს: „საცოდავი ერი, მონების ერი, თავიდან ბოლომდე ყველა მონაა“. აშკარა და ფარულ მონა ველიკორუსებს არ უყვართ ამ სიტყვების გახსენება. ჩვენი აზრით კი, ეს იყო სიტყვები სამშობლოს ნამდვილი სიყვარულისა, ისეთი სიყვარულისა, რომელიც კაემანს შეუბყრია, რომ

ველიკორუსი მოსახლეობის მასებში რევოლუციონერობა არ არის. მაშინ ეს რევოლუციურობა არ იყო¹.

თერგდალეულთა მამხილებელი, არსებითად „კაეშნის“ მომგვრელი სულისკვეთება, მშობლიური ერის „სიცუდესა“ და „სიძულვილზე“, სინამდვილეში სამშობლოს ნამდვილი სიყვარულის გამომხატველი იყო. იგი ნიღაბს ხდიდა ყველას, ვისაც მონის სული ედგა და არ ებრძოდა ცარიზმს სამშობლოს თავისუფლებისათვის. იგივე იდეა აკაკიმ უფრო მკვეთრად გამოკვეთა თავის ლექსში „ვედრება“, სადაც აღნიშნულია, რომ ის ვინც „მტერს პირუტყვებზე იმორჩილება... ზედ დააფურთხე, იტირე, მაგრამ ზურგი უჩვენე“ და ხელის გაწოდების ღირსადაც არ ჩათვალო. ვ. ი. ლენინის სამართლიანი შენიშვნით, „ასეთი მონა არის გულისწყრომის, ათვალწუნებია და ზიზლის კანონიერი გრძნობის გამომწვევი ტუტუცი და ხეპრე“.

მართალია, თერგდალეულები დიდი სიყვარულით, შეურყეველი რწმენითა და ღრმა პატრიოტული სიამაყის გრძნობით იყვნენ განმსჭვალულნი სამშობლოსადმი და სწამდათ მისი დიადი მომავალი, მაგრამ ისინი, ამასთანავე, არ კარგავდნენ ზომიერების გრძნობას და მათი პატრიოტული აღტყინება არასოდეს ქართველი ერის ეროვნულ უპირატესობათა ქადაგებაში არ გადაზრდილა, პარიქით, თერგდალეულთა პატრიოტიზმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი იყო პატივისცემა და მეგობრობა სხვა ერებისადმი, „ჩვენში და ჩვენგან მთელი... ერა თავის დღეში არ გაკიცხულა... და არც ავად ხსენებულა... მიტომ, რომ ქვეყანაზედ არ მოიპოვება იმისთანა ერი, რომ ავთან კარგიც არ იყოს მის შორის“².

საყოველთაოდ ცნობილია თერგდალეულთა გაბედული ბრძოლა კატკოვებისა, იანოვსკებისა და ცარიზმის დიდმპყრობლური შოვინიზმის ყველა მხენელ-მთესველთა წინააღმდეგ. ა. წერეთელი, რომელსაც ხალხთა მეგობრობა, ურთიერთპატივისცემა და ეროვნული თანასწორუფლებიანობა ადამიანის უპირველეს ღირსებად მიაჩნდა, წერდა:

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 21, გვ. 112.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. IX, გვ. 302—303.

„იმას არ ეთქმის „აღამიანი“,
ვინც ალიარებს მარტო თავის ერს
და სხვა ტომებს კი ისე შეჰყურებს
ჩასაყლაპავად, როგორც მტერი მტერს“.

1909 წ. 2 დეკემბერს პარიზში მყოფ ქართველობასთან შეხვედრისას წარმოთქმულ სიტყვაში აკაკი აღნიშნავდა: „ნურგინ იტყვის იმას, რომ არის კაცობრიობა და არა ნაცია, ეროვნება... და მეც მინდა, რომ პირდაპირ კაცობრიობას ვემსახურომ!... ფერადოვანი კაცობრიობა სხვადასხვა ნაციის, ეროვნებისაგან არის შემდგარი და თვითეულმა მათგანმა თავისი საკუთარი „რამეობა“ უნდა შეიტანოს, რომ აიგოს საკაცობრიო ზოგი! თვითეულ კაცს, თავის ნაციასთან შეზრდილს, უფრო ნაყოფიერად შეუძლია იმუშაოს სამშობლოში, ვიდრე გარეთ... და მართლაც, ვისაც თავისი საკუთარი მშობელი არ უყვარს, მას შეუძლია მშობლად სხვა შეიყვაროს?“

ვინც სამშობლოს არ ემსახურება, იმას არ შეუძლია, რომ უკეთ სადმე გარეთ იმსახუროს?“¹.

აკაკის აზრით, „თვითეულ ერს თავისი საკუთარი, ერთიმეორისაგან განსხვავებული სახე აქვს და მათ ლიტერატურასაც, როგორც საჩქევს ამა თუ იმ ერისას, განსაკუთრებითი ელფერი უნდა ელვას. ჩვენი მწერლობაც უტყუარი საჩქე უნდა იყოს ქართველობისა... ქართველის გრძნობა-გონება ხორცშესხმულად უნდა მოძრაობდეს შიგ უმეტნაკლებოდ; აწმყო და წარსულს უნდა ეთანხმებოდეს და ორივე ერთად კი წინ მიიწევდეს“².

თერგდალეულები თავიანთ განმათავისუფლებელი იდეების წარმატებით დასაგვირგვინებლად გულდასმით სწავლობდნენ მსოფლიოს ჩაგრული ერების ბრძოლის გამოცდილებას, ტაქტიკას და სტრატეგიას. მაგალითად, ჩეხოსლოვაკელთა მიერ ეროვნული თავისუფლების მოპოვებისათვის ბრძოლის გზებისა და პირობების, ამ მოძრაობის თავეცათა ღვაწლისა და ხალხის საბრძოლო სულისკვეთებათა შესახებ ი. ჭავჭავაძე წერდა: „მათი უკეთესი წარმომადგენელნი ქადულობენ, იმით ლიბერალობენ, რომ მავ საქმეს მისდგომიან და მარტო მაგით სულდგმუ“.

¹ ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, № 9, 1909.

² იხ. აკაკი პარიზში“, ჟურნ. „საქართველოს მოამბე“, № 9, 1909.

ლობენ. დღესაც მაგ საქმეს ზედ აკედებიან და, რასაკვირველია, არც მოეშვებიან, ვიდრე თავისას არ გაიტანენ თავის ვინაობის აღსადგენად და ქვეყნის დასანახავად, — თავისი წარსული ხელახლად ააყენეს საფლავიდან, გამოსჩხრიკეს, მისხლობით ასწონეს, გოჭით გაზომეს ყოველისფერი, რაც ძველად ჰქონდათ, რაც მათს ეროვნებას, მათს ვინაობას, ნაციონალიზმს შეადგენდა და სარჩულად ედვა. გაუცოცხლეს თავიანთ ერს პოეზიის შემწეობით დიდებულნი სახელნი ძველის გმირებისა, ქვეყნისათვის თავდადებულისა, ძველის კაცურკაცობისა, მოაგონეს ისტორიის შემწეობით დავიწყებული დღენი წარსულისა, აღადგინეს, გაწმინდეს, დედა-ენა, ჟამთა ვითარებისაგან გარყვნილი, შელახული. ამ გზით გამოაბრუნეს, გამოაცოცხლეს თითქმის სასიკვდილოდ გადადებული ერი, ერმა თავისი ვინაობა გაიგო, შეიტყო რა ყოფილა, რა არის და რისი იმედი უნდა ჰქონდეს, შეიტყო და ფეხზე დადგა, ფრთა შეისხა. ამისა მაგალითი სხვათა შორის, ჩეხელები არიან“¹.

ქართველი ხალხის ვინაობის აღსადგენად, ქართველი ერის ისტორიის ცხადლევ წარმოსადგენად თერგდალეულებმა ჩეხების მსგავსად თავიანთი წარსულის მეცნიერულად გამოძიებას მიჰყვეს ხელი. მათ თავიანთ მხატვრულ შემოქმედებაში გააცოცხლეს „დიდებულნი სახენი ეროვნულ გმირებისა“ და ქართველ ხალხს აღუდგინეს „დავიწყებული სახელოვანი დღენი წარსულისა“. მათვე გაამდიდრეს დედაენა და ამ გზით „გაპოაცოცხლეს თითქმის სასიკვდილოდ გადადებული ერი“. ამის გამოა, რომ XIX ს-ის ქართული ლიტერატურა ხასიათდება ერთი თავისებურებით, — იგი საკმაოდ ისტორიულია თავისი გამოხატულებით. მასში სიხსლპარბად ჟღერს ერის ისტორიისადმი პატივისცემა.

მამა-პაპათაგან მოსავლელად და საპატრონებლად მიღებული დიდი ეროვნული წარსული და მისი მუდღარი მემკვიდრეობა თერგდალეულებმა სავსებით მართებულად მიიჩნიეს ქართველი ხალხის ეროვნული აღორძინების საიველო წყაროდ, გარდასულ თაობათა სულიერი და ნივთიერი კულტურის უბრწყინვალეს და უნიკალურ ნიმუშებს თავიანთი შემოქმედებით უკვ-

¹ „ივერია“, № 120, 1901, „წერილი მეგობართან“.

დავების სული შთაბერეს, დიდ ეროვნულ სიმფონიაში ჩართეს და ერის აწმყოს სამსახურში ჩააყენეს.

შავრაზმელ რეაქციონერებსა და აღვირახსნილ რუსოფილ-ტორებს ილია ჭავჭავაძე ყოველთვის მოაგონებდა, რომ „ისტორიულ ერთა მოსპობა შეუძლებელია... აი, რას ამბობს ერთი რუსი მწერალი, რომლის კეთილსაიმედო სახელს ექვქვეშ მხოლოდ კატკოვი აყენებს... ისტორიულ ერთა მოსპობა შეუძლებელია. დიდი უბედურებისა და დამცირების შემდეგაც კი იგინი კვლავ აღდგებიან ხოლმე და გულში ღრმად იმარხავენ შეურიგებელს სიმძულვარეს დამჩაგრელთა და დამპყრობთა მიმართ“¹.

ერის თვითმოქმედების, თვითშემეცნების, საკუთარი წარსულის, აწმყოსი და მომავლის შეცნობას თერგდალეულები მთლიანად ქართველი ერის განთავისუფლების საქმეს უკავშირებდნენ და იმ დღეზე ოცნებობდნენ, როცა ცარიზმის ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის უღელი დაემხოვოდა.

იყო დრო, როცა ჩვენში ვულგარული მარქსიზმის წარმომადგენელთა წყალობით თერგდალეულთა პატრიოტიზმითა და სამშობლოს სიყვარულით გატაცება ნაციონალისტურ ცოდვად ცხადდებოდა. მაგრამ დღეს, როცა ყველასათვის ნათელია, თუ რაოდენ დიდი რევოლუციურა ფაქტორია ჩაგრული ერების ბრძოლა განთავისუფლებისათვის, უკვე სხვაგვარად ვაფასებთ ი. ჭავჭავაძისა და ა. წერეთლის ამგვარ „ნაციონალიზმს“. განსაკუთრებული მადლობით ვიგონებთ ამ ორ მებრძოლს, რომლებიც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ერთგული დამის გუშაგებივით გარს უვლიდნენ საქართველოს ციხე-გალავანს, ალაგ-ალაგ მტრისგან შენგრეულს, ალაგ-ალაგ ხავს მოკიდებულს“².

ა. წერეთლის აზრით, „საქართველოს წარსულის შესახებ მომავალი გვეტყვის მეტს, ვიდრე აწმყო“. საერთოდ კი საქართველოს უძველესი ისტორიის შესწავლას, მისივე სიტყვებით. „მნიშვნელობა აქვს არა მარტო კავკასიის და საქართველოს ისტორიის, არამედ მთელი აღმოსავლეთის ისტორიისათვის“.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. VIII, გვ. 9—10.

² გ. ქიქოძე, წერილები ხელოვნებაზე, 1936, გვ. 19.

აკაკიმ თბილისში გამართულ რუსეთის არქეოლოგთა მეხუთე ყრილობაზე წარმოთქმულ სიტყვაში საქართველო კავკასიის ქედზე მიჯაჭვულ პრომეთეს (ამირანს) შეადარა, რომელიც უხსოვარი დღიდან ადამიანთა მოდგმის ბედნიერებისათვის შეუპოვრად ებრძოდა მჩაგვრელ ძალებს¹.

თერგდალეულები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ საქართველოს „დიდ წარსულს დიდი მომავალი ექნება“. ამიტომაც საქართველოს ძველი ისტორია მათ მიერ ოსტატურადაა გამოყენებული ერის სადღეისო და მისი დიდი მომავლის უაღრესად მტკივნეული ამოცანების გადასაჭრელად. ეს ცდა მეტნაკლებად იჩენს თავს არა მარტო თერგდალეულთა სპეციალურ წერილებში, ნარკვევებსა და პუბლიცისტურ ნაშრომებში, არამედ მათ მხატვრულ შემოქმედებაშიც, უმთავრესად კი ისტორიულ პოემებსა და დრამებში.

თერგდალეულები — ილია, აკაკი, ი. გოგებაშვილი, გ. წერეთელი, სწორედ ამ ხასიათის ქმნილებებით აღვივებდნენ ხალხში პატრიოტიზმს. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ მათ ერთხელაც არ უღალატიათ ამ დიდი მამულიშვილური საქმისათვის. მათ გააცოცხლეს საქართველოს ისტორიული გმირები: „ამას განა მიტომ ჩავდივარ, რომ ის ძველი დრო გვენატრებოდეს, გვინდოდეს მისი დაბრუნება და მამულისათვის ქვაკუთხედად დადება. — წერდა აკაკი წერილი, — სრულიადაც არა. ჩვენ იმ გმირებს მაგალითად ვაძლევთ დღევანდელ მაჩანჩალებს, რომ ამათაც იმ ძველებისაგან ისწავლონ, როგორ უნდა სამშობლოს სიყვარული და მისთვის თავდადება, რომ დღევანდელ დროს და ცხოვრების მოთხოვნილებას ისეთივე შესაფერი პასუხი გასცენ, როგორსაც ჩვენი წინაპრები აძლევდნენ იმ ძველ დროს“. მხოლოდ ეს მიზანი ამოძრავებდათ თერგდალეულებს, თორემ, ი. გოგებაშვილის მართებული თქმით, „ძველებურის საქართველოს აღდგენა სიზმრადაც აღარავის ეჩვენება. ახალი საქართველო, რომელიც არის საგანი ჩვენი პატრიოტების მოქმედებისა და ნატვრისა, მოქცეულ უნდა იქნას არა უკან... არამედ წინ“². ი. ჭავჭავაძე წერდა: „ნეტავი იმ ხალხს.

¹ ა. წერეთელი, თხზ., ტ. XV, გვ. 444.

² ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწ., ტ. II, გვ. 113—114.

როშელსაც არ დაუყარგავს ეგ იმედი განახლებისა და არ გაპქრობია უკეთესობის ნდომა“¹.

თერგდალეულებმა, როგორც დავრწმუნდით, საქართველოს ისტორია გაამდიდრეს ახალი წერილობითი წყაროებით, ხალხური სიტყვიერების, ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური თუ სხვა სახის მასალებით. ისინი, ამასთანავე, შეეცადნენ ბაღალმხატვრული ოსტატობით გაეცოცხლებინათ ისტორიული გმირები განურჩევლად წოდებისა და სოციალური მდგომარეობისა. ამ მხრივ თერგდალეულთა მთელი პლედისაგან თავისი უკვდავი ისტორიული პოემებითა და დრამებით ყველაზე მეტი ღვაწლი ა. წერეთელს მიუძღვის. მისი „თორნიკე ერისთავი“, „ბაგრატ ღიდი“, „პატარა კახი“, „თამარ ცბიერი“, „მედეა“, მხატვრული პროზის შედეგრი „ბაში აჩუკი“, უამრავი წერილი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე — „ძველებური ამბების“ სახელწოდებით და ბევრი სხვა, საქართველოს ისტორიის გმირული ეპიზოდების, სამშობლოსათვის ხალხის თავგანწირვის უკვდავ ძეგლად დარჩებიან, რომლებზეც თაობები აღიზარდნენ და კვლავაც აღიზრდებიან.

ა. წერეთლის ისტორიული პოემებიდან „თორნიკე ერისთავს“ იდეურობითა და მხატვრული ოსტატობით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. პოემა მთლიანად ისტორიულ ამბებზეა აგებული. იგი შეეხება საქართველოს გმირული ისტორიის უაღრესად საინტერესო პერიოდს—მე-10 საუკუნის მეორე ნახევარში დავით ღიდის მეფობის დროს. „თორნიკე ერისთავი“ იმდენად პოპულარული გახდა, რომ მისი ცალკეული ადგილები, როგორცაა პოემის პროლოგი („ვინ დასთვალოს ზღვაში ქვიშა“), „სიმღერა ამირანზე“ („კავკასიის კლდეზე იყო...“), „სიზმარი“ („ნინო, ქეთევან, დავით, თამარი“) და პოემის ბევრი სხვა ნაწილი ხალხმა აიტაცა, ზეპირად ისწავლა,—სიმღერად აქცია. პოემაში წარმოდგენილია აღმავლობის გზაზე დამდგარი ფეოდალური საქართველოს ბრძოლა თავისი გავლენის სფეროს გაფართოებისათვის.

1890 წლის 21 ნოემბერს პირველად დაიდგა ა. წერეთლის დრამატული პოემა „პატარა კახი“. პიესა დაწერილია ღიდი

¹ ი. ჯავახიძე, თბ., ტ. II, გვ. 40.

პოეტური ოსტატობით, მძაფრი დრამატიზმითა და ლირიზმით. იგი თავისი შინაარსით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულისკვეთების აღმძვრელ პოეტურ ქმნებად რჩება ქართველი ხალხის ლიტერატურულ საგანძურში. პოეტი პატარა კახის სიტყვებით მგზნებარედ მოუწოდებს ხალხს:

„ჰმარა მონობა! ჰმარა მოთმენა!
დრო არის ადგეს ერთპირად ერი,
ან ბრძოლის ველზე სული დალიოს,
ან მოიგეროს მოსული მტერი!..“

ასეთია დევიზი პოემისა, რომელსაც დიდი რევოლუციურ-განმათავისუფლებელა შინაარსი და მნიშვნელობა ჰქონდა ცარიზმის რეაქციასთან საბრძოლველად. მაგრამ თუ ამას ერი ვერ შესძლებდა და კვლავ დარჩებოდა დამპყრობლისადმი მორჩილებაში, მაშინ, აკაკის რწმენით:

„მონას რად უნდა კრული სიცოცხლე?
ვისთვის აანთოს წმინდა ლამპარი?
სჯობს მონობაში გადიდგაყებულს
თავისუფლების ძეგნაში მკედარი.“

აი, როდენ ღრმად და შტკივნეულად განიცდის მგოსანი ერის მჩაგვრელი ულლის სიმძიმეს, როგორი დამაჯერებლობით და გამბედაობით მოუწოდებს იგი ხალხს ამ მჩაგვრელი ულლის დამხობისაკენ. ა. წერეთელს „თორნიკე ერისთავში“, „ბაგრატ დიდში“, „ნათელაში“ და „პატარა კახში“ სამშობლოსათვის თავდადებულ გმირებად თუ მაღალი წოდების წარმომადგენლები გამოჰყავს, „კიკოლას ნაამბობში“ პირიქით, გადმოცემულია ქართველი გლეხის მთელი კეთილშობილება, მისი ნამდვილი გმირობა სამშობლოს როგორც გარეშე, ისე შინაური მტრების წინააღმდეგ ბრძოლებში.

აკაკის მხატვრულ ნაწარმოებებში ერთმანეთს ერწყმიან ისტორიული წყაროებიდან და ფოლკლორული მასალებიდან მოტანილი ისტორიული მოვლენები, ფაქტები, გმირები. იგი ამ გზით სრულყოფს და თითქოს რამდენადმე ავსებს იმ ხარვეზს, რომელიც ქართული ისტორიის წყაროებს გააჩნდათ. აკაკიმ დაბალი წრის ფენებიდან წარმოშობილი გმირების გაცოცხლებით, ჩვენს ისტორიაში ხალხის მძევისა და მათი ზრახვების

გამომხატველ გმირთა გაბედულად შემოყვანით („კიკოლას ნა-
აშობობი“, „ბაში-აჩუკი“, „ნათელა“ და სხვ.) გაამდიდრა საქარ-
თველოს ისტორია და დაგვანახვა, რომ ისტორიის შემოქმედი
ძალა ხალხია.

შეიძლება ითქვას, რომ ამავე მიზნებს ემსახურებოდა თერგ-
დალეულთა მთელი პლეადის ისტორიული ხასიათის მდიდარი
ლიტერატურული მემკვიდრეობა. ი. ჭავჭავაძის პოემა „დიმიტ-
რი თავდადებული“ საქართველოს XIII საუკუნის ისტორიუ-
ლი სინამდვილის რეალისტურად გააზრების შესანიშნავი ცდაა.
პოემის სიუჟეტი მთლიანად საქართველოს ისტორიული სინამ-
დვილიდანაა აღებული. როგორც პოეშიდან ჩანს, ილიას მის-
თვის ჩვეული კეთილსინდისიერებით უმუშავია საინ-
ტორიო პირველწყაროებზე, რომ ხალხისათვის თავდადებული
მეფის—დიმიტრის დიდსულოვანი პიროვნება და ეპოქური
სახე ისტორიული სინამდვილისგან მოუწყვეტლივ აესახა.

პოემის დასაწყისი — „ბრმა მეფანდურის“ თხრობა ჯერ კი-
დეც 1860 წლის სექტემბერში დაუწერია ილიას რუსეთში.
„აჩრდილში“, რომელიც ასევე ილიამ სტუდენტობის დროს და-
წერა, იგი პირველად შეეხო დიმიტრი თავდადებულის პიროვ-
ნებას. აქედან ნათლად ირკვევა, რომ დიმიტრი თავდადებულის
პიროვნება და საერთოდ სამშობლოსათვის თავდადება იმთა-
ვითვე იპყრობდა ი. ჭავჭავაძის ყურადღებას.

თერგდალეულთაგან საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ი. გოგე-
ბაშვილისა და გ. წერეთლის ღვაწლი, რომელიც მათ დასდეს
თავიანთი პოპულარული ისტორიული მოთხრობებითა და ნარ-
კვევებით ქართულ ლიტერატურასა და ქართულ ისტორიოგრა-
ფიას.

მართალია, ქართველმა ნაროდნიკებმაც სცადეს ხალხის რო-
ლის, — უმთავრესად „მუშა ხალხის“, — გლეხობისა და ხე-
ლოსნების, აგრეთვე სახალხო გმირების — გიორგი სააკაძისა
და სხვათა წარმოდგენა საქართველოს ისტორიაში, მაგრამ ეს
ვერ შეძლეს. მათ ვერ გაიგეს და არც შეეძლოთ გაეგოთ ხალ-
ხის როლი არამცთუ საქართველოს ისტორიულ წარსულში,
არამედ აწმყოშიც, ნაროდნიკებმა უარყვეს ქართველი ერის
მთელი უმდიდრესი კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა
იმ მოტივით, რომ მისი შემქმნელნი თითქოს ერის გაბატონე-

ბული ფენები იყვნენ და არა მუშა ხალხი და გლეხობა. ნაროდნიკებმა ვერ შეძლეს იმ უდიდესი წვლილის დანახვა, რაც მშრომელ ხალხს ერის ნივთიერი და სულიერი კულტურის საგანძურში შეაქვს. მათ ჩვენს ისტორიაში ვერც სახალხო გმირები აპოვეს და ვერც სათანადოდ შეაფასეს ისინი. ამ მხრივ ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს ა. ფურცელაძის გიორგი სააკაძე, რომელიც ხალხის ქვედა ფენების წარმომადგენელია. მაგრამ ა. ფურცელაძის გ. სააკაძე პატრიოტულ შეგნებას მოკლებული გმირია.

XIX საუკუნის 60—70-იანი წლებამდე ქართული რევოლუციური ნაროდნიკული ისტორიოგრაფია თუ რამდენადმე მაინც იზიარებდა თერგდალეულთა და რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა მოწინავე ტრადიციებს და გვერდს არ უვლიდა ხალხის ისტორიას, ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური პრობლემების შესწავლას, 80-იანი წლებიდან, ე. ი. როდესაც რევოლუციური ნაროდნიკობა ლიბერალიზმის ტყვეობაში მოექცა, ქართული ნაროდნიკული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი ხდება ნიჰილიზმი, რომელიც საფუძველშივე უპირისპირდებოდა ისტორიული პროცესის მატერიალისტურ, მეცნიერულ გაგებას.

ერის ისტორიისადმი ქართველი ნაროდნიკების ამგვარი ნიჰილისტურ დამოკიდებულებას ოსტატურად იყენებდნენ ყველა წურის ფალსიფიკატორები. სწორედ ამან განაპირობა ის დაუნდობელი და მკაცრი კრიტიკა, რომელიც ნიჰილისტმა ნაროდნიკებმა თერგდალეულთაგან, განსაკუთრებით კი ილიას მხრივ დაიმსახურეს. ილიამ ქვა-ქვავზე არ დატოვა. დაჰგმო და უარყო საქართველოს გმირული წარსულის გაყალბების ყოველგვარი ცდა. თერგდალეულებს არ შეეძლოთ სხვაგვარად მოქცევა, რადგანაც მათ რომ ეროვნული ნიჰილიზმისათვის მაშინვე არ ჩაეკეტათ გზა, იგი ფართო მასებს დაეუფლებოდა და საფუძველს გამოაცლიდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის საღ იდეოლოგიას, რომელიც პატრიოტიზმს, ხალხთა მეგობრობას და სხვა ერებთან ერთად ქართველი ხალხის აღორძინების დიად იდეებს ქადაგებდა.

§ 2. თერგდალეულთა ბრძოლა ნიჟილიზმისა და ერის მოსაოგის რეაქციული თეორიების წინააღმდეგ

თერგდალეულთა პარტიოტიზმი ს. მესხმა შემდეგი სიტყვებით ჩამოაყალიბა: „ჩვენ გვინდა — ცოცხალი ვიყოთ ჩვენი ენით, ჩვენი ხალხით, ჩვენი ჩვეულებით, ჩვენი ქვეყნით... ჩვენ გვინდა ვიყოთ ისეთ ხალხად, რომელსაც თავისი საკუთარი სახე, თავისი განსხვავებული ტაძარი, შეხედულება აქვს..., მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, რომ დავიცვათ ისე და იმ გვარად, როგორც ახლა არის, არა, მომავალმა ყველაფერს თავისი წარმატებისა და წინსვლის ბეჭედი უნდა დაასვას“¹.

თერგდალეულთა ასეთი მრწამსი, რომელიც მეფის რუსეთის ასიმილატორულ პოლიტიკას საფუძველშივე უპირისპირდებოდა, სავსებით გასაგებს ხდის მთელ იმ გაბედულ და თავგამოდებულ ბრძოლას, რომელსაც თერგდალეულები ცარიზმის და მისი დამქაშების წინააღმდეგ რეაქციის წლებში ეწეოდნენ.

ჩვენ აქ ორიოდ სიტყვით შევჩერდებით გ. ბაგრატიონ-მუხრანსკის რეაქციულ, მაგნე შეხედულებათა წინააღმდეგ თერგდალეულთა ბრძოლის ზოგიერთ საკითხზე.

1872 წელს გაზეთ „კავკაზის“ დამატებად გამოქვეყნდა გიორგი მუხრანსკის ბროშურა: «О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц».

მეფის რუსეთის მიერ მოხუციდული ეს რეაქციონერი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ პატარა ერების, ეროვნული ერთეულებისა და ხალხების შემდგომმა არსებობამ აზრი დაკარგა, დადგა დრო, როცა ისინი დიდ ხალხებს უნდა შეერწყნან, გაითქვიფონ ერთიანად მსხვილ ერებში და სახელმწიფოებრივად გაერთიანებული დიდი ხალხების ზნე-ჩვეულება, მისი ენა მიიღონ. ეს იყო აშკარა მოწოდება ეროვნულ კულტურაზე, ენაზე ხელის აღებისაკენ.

ილიას თქმისა არ იყო, ქართველებიდან ამ „განს გამდგარ“ „ქკუითა და გულით მოკვეთილ“ რეაქციონერ-ჩინეგა-

¹ გაზ. „დროება“, № 1, 1879.

ტის გამოსვლამ დიდი შეშფოთება და გულისწყრომა გამოიწვია თერგდალეულთა ბანაკში.

ი. ჰავეკავაძე 1872 წლის სექტემბერში დუშეთიდან პ. უმიკაშვილს სწერდა: „მუხრანსკის ბროშურა წავიკითხე, აი ჩემი პასუხი: «Лишь право сильного раз свято почитает». მაგრამ ბროშურის საპასუხოდ აი რა დავწერე და გთხოვ „ღროებაში“ დააბეჭდინო“.¹ ერთი კვირის შემდეგ იბეჭდება ლექსი, რომელშიაც მუხრანსკის საპასუხოდ ილია წერდა:

„...მერე ბრძოლით შეიმოსე,
დიდთა უკმით,
სხვათ არა,
და იქადაგე:
— „წესია, რომ დიდმა ყლაპოს პატარა“.
დიდნი ხომ დაგიჩერებენ,
აბა უარს რად იტყვიან?!
პატარებს ჯანიც გავარდეს,
დიდნი მაღლს გადაგიხდიან“².

გაზ. „ღროების“ ფურცლებზე მუხრანსკის წინააღმდეგ ასევე სასტიკად გაილაშქრეს ს. მესხმა და თერგდალეულთა ბანაკის სხვა წარმომადგენლებმა. „მუხრანსკის ერთი კალმის მოხმით სურს შესცვალოს ხალხის ხასიათი, ჩვეულება, ცხოვრება, — წერდა ს. მესხი, — სურს წაართვას მშობლიური ენა, რომელიც ყველაზე უფრო ძვირფასია კაცისათვის და რომლის წართმევა თითქმის სიცოცხლის წართმევას უდრის“.³ ს. მესხი შემდეგ სპეციალურად განიხილავს გ. მუხრანსკის ამ პასუხილს და წერს ვრცელ ნარკვევს⁴.

აეკი მუხრანსკის მისამართით აი რას წერდა: „ზოგიერთები შეცდომით ფიქრობენ, რომ მხოლოდ მაშინ შეიძლება რომელიმე ხალხის შეკავშირ-შეერთება, როდესაც ის დაივიწყებს დედა-ენას, დაჰგმობს თავის წარსულს, უარყოფს მომავალს და აწმყოს გააუქუღმართებს... მაგრამ ვინ არ იცის, რომ ხალხი ამ გვარად გადასხვარჯულებული მკვდარია და აღარა-

¹ ი. ჰავეკავაძე, წერილები, სოხუმი, ი. ზოცვაძის რედ. 1949, გვ. 40.

² ი. ჰავეკავაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 100.

³ გაზ. „ღროება“, 1872, 8 სექტემბერი.

⁴ ს. მესხი, ტ. I, გვ. 254—258.

ვის აღარსად უნდა... დრო არის, რომ ამ უკუდო საპოლიტიკო აზრს ბოლო მოეღოს და უფრო სწორ გზას დაედგეთ... ნუ-თუ საჭიროა ჩვენი ზნეობით დაცემა და გადარჩელება, რომ ვისმე ძმობა-ამხანაგობა გაუწიოთ?"¹

გ. მუხრანსკი ცარიზმის ერთგული მსახური და მისი მოხელე იყო. ისიც იმ წრეს ეკუთვნოდა, რომელშიც დონდუკოვ-კორსაკოვები, იანოვსკები, ვოსტოროგოვები, ველიჩკოები და გაზეთ „კავკაზი“-ს კალმოსან-მოხელეების მთელი ხროვა შედიოდნენ. მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში თერგდალეულებს არასოდეს უკან არ დაუხევიათ, სამშობლოს დასაცავად გაშიშვლებული ხმალი ქარქაშში არ ჩაუგიათ და თოფისწამლისათვის სინესტე არ მიუყარებიათ.

ერის ჩაყლაპვის თეორიის მქადაგებელთა ამ ხროვას ქართველი ხალხი თუ მეფის რუსეთის დიდმპყრობელური პოლიტიკის სამსხვერპლოზე შიჰყავდა, 80-იან წლებში არსებითად ამავე საქმეს ემსახურებოდა ნაროდნიკი ივ. ჯაბადარი თავისი რეაქციული პროპაგანდით ქართველი ერის დაბერების შესახებ.

ივ. ჯაბადარმა ცარიზმის რეაქციის მძევნეარების წლებში ჟურნალ „სევერნი ვესტნიკში“ 1889 წელს გამოაქვეყნა წერილები სათაურით: «Письма о Грузии», რომლებშიც ნიჰილისტურ თვალსაზრისზე მდგარმა ნაროდნიკმა უხეშად გააყალბა საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია და აბუჩად აიგდო მისი მდიდარი ეროვნული კულტურა.

ივ. ჯაბადარი ამტკიცებდა, რომ ქართული ფეოდალიზმი პირველყოფილი პატრიარქალური თემური წყობილების საფუძვლებს ეყრდნობაო, მის ფარგლებს იქით იგი ვერ განვი-

¹ ა. წერეთელი, თხზ., ტ. VII, გვ. 299. აკაკი სხვა ადგილას მისთვის ჩვეული სარკაზმით უმასპინძლებოდა და სასაცილო მდგომარეობაში აგდებდა ცარიზმის ამ ერთგულ მსახურს და ნილაბახდილ რენეგატს. იგი წერს: „გიორგი მუხრანსკიმ მაწყენინა, საკაროდ დაიწყო მტკიცება, რომ პატარას ნება არა აქვს თავისთვადობისა და უნდა ცდილობდეს, რომ „დიდში გავიტანოს თავისი თავი და იმაში განხორციელდეს“. მაშინ ერთმა ვინმემ უპასუხა: „თქვენ, ბატონო, პატარა ტანისა ბრძანდებით, კახელი მოჰქიდავე ოდრუგელი კი ზორბა ტანისაო, ერთი-ორად, ერთი სამად თქვენზე მეტით — და არ გნებავთ რომ გაოდრუგელდეთო?“ (ა. წერეთელი, თხზ., ტ. VI, გვ. 533).

თარდა და მისივე გადმონაშთებით დღესაც სულდგმულობს; ჯაბადარის აზრით, მიწათმოქმედებას ქართველები იმავე დრომოქმული წესით ეწევიან დღესაც, რაც მათ 3000 წლის წინათ ეგვიპტელებისგან ისწავლეს, ემყარებიან ადათობრივ წესებს და არა აქვთ დაწერილი კანონმდებლობა. ანბანი და ლიტერატურა სხვა ერების მინაბადი აქვთ, არავითარი ორიგინალური მათ არ მოეპოვებათ. XII საუკუნეში, თამარის მეფობის დროსაც კი, ქართველები ბარბაროსულ საფეხურზე იდგნენ, ხოლო რაც შეეხება რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანს“, იგი სპარსულიდან გადმოკეთებული თარგმანიაო.

ყოველივე ამის მიზეზად ავტორი იმას ასახელებს, რომ ქართველი ერი დაბერდა, ძალა დაკარგა, მრავალსაუკუნოვანი არსებობით შემოქმედებითი ენერგია და უნარი გამოელია, ერთიანად გამოიფიტა „ინტენსიური ცხოვრების“ ამ გრძელ გზაზე. ივ. ჯაბადარის მიერ მდიდარი ქართული კულტურული მემკვიდრეობისა და მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ასე დაუსაბუთებელი, ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს მოკლებული გაყალბება მკაცრად გააკრიტიკეს თერგდალეულებმა ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით. დიდმა ილიამ ივ. ჯაბადარის პასუხად დაწერა წერილების მთელი სერია, რომელსაც „აი ისტორია“ უწოდა.

ილიამ ამხილა ივ. ჯაბადარის უვიცობა არა მარტო საქართველოს ისტორიის წყაროებისა და ფაქტიური მასალის გაგებაში, არამედ ცხადყო მთელი მისი თეორიული მსჯელობის უსაფუძვლობა, რომელიც ერის სიბერის დრეპერ-სპენსერისა და ლეტურნის მცდარ, უკვე დაგმობილ თეორიას ემყარებოდა. ივ. ჯაბადარსო, შენიშნავს ილია, „უწამებია უკვე ბევრისგან გამტყუნებული აზრი დრეპერისა იმის თაობაზე, რომ ერსაც, როგორც ცალკე ადამიანს, თავისი ასაკები აქვს: ბავშვობა, ყრმობა, ვაჟკაცობა და ბოლოს სიბერე, რომელსაც სიკვდილი მოსდევს აუცილებლად. დრეპერის აზრით, ეს ყველა ერისათვის გარდუვალი კანონია, როგორც ცალკე ადამიანისათვის“¹.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 316.

ი. ჭავჭავაძე ებრძვის ივ. ჯაბადარს ქართველი ერის წარსულის, აწმყოსა და მომავლის აბუჩად აგდებისა და ნიჰილისტურად გაყალბებისათვის. „რას გვიქვია ერის სიბერე? — წერს ილია, — ან როგორ შეიძლება, რომ ინტენსიურმა ცხოვრებამ „ერი ძალღონისაგან დასცალოს? — სიბერე ერისა არამც თუ ბუნებრივი მოვლენაა, არამედ თუ არსებობს, წარმოდგენითაც კი ყოვლად შეუძლებელია“. სწორი შეხედულება აქვს გამოთქმული ილიას ერის ინტენსიურ ცხოვრებაზეც. მისი აზრით, „ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ქვაკუთხედია. იგი თვითონაა დაუშრობელი სათავე ღონისა, იგი ღონისღონეა ერისა, თუ ასე ითქმის, იგია ფარი და ხმალი არსებობისათვის ჭიდილში“¹. რაც შეეხება ღონის მერმისისათვის შენახვის ულოლიყო თეორიას, ეს, ილიას აზრით, აშკარა სისულელეა, რადგანაც „რა ოხრობისათვისღაა საჭირო, რიღას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავე ინტენსიური ცხოვრებისათვის“².

ასე ჩამოგლიჯეს ნიღაბი თერგდალეულებმა ქართველი ერის დაბერებისა და კვდომის ყალბ თეორიას.

მოგვიანებით ამავე საკითხს შეეხო ვაჟა-ფშაველაც: „ერს სიბერე და სიკვდილი მოელისო, კიდეც რომ ვთქვათ, განა უნდა დავიჯეროთ? განა კონტებმა, კანტებმა და სპენსერებმა რომ სისულელე წამოროშონ, ვინაიდან კაცნი ვართ... ჩვენ იმათ პირიდგან ამოსული ბაჯაღლო ოქროდ უნდა მივიღოთ?! რატომ არ უნდა ვიყოთ დარწმუნებული, რომ ერი მუდამ ცოცხალია, და არც მოკვდება“. ვაჟას აზრით, „ერი, რომელიც თავის სასიცოცხლო პირობებს იცავს, ინახავს, იგი მუდამ ცოცხალი, ბედნიერი, ჯანღონით სავსეა. იმას არც სიბერე მოეკიდება, არც სიკვდილი“³.

არიან მეცნიერები, რომელთა შეხედულებითაც ვითომც „შეიძლებოდეს ერის სიბერე და სიკვდილიც“. ვაჟა არ იზიარებს ამ შეხედულებას. მისი აზრით, „ერს დააბერებს მხოლოდ მონობა, ისეთი ცხოვრების პირობები, როცა მას საკუთარი ნების,

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 318.

² იქვე.

³ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. V, გვ. 166—167.

ძალ-ღონის გამოჩენის საშუალება მოესპობა... ენერგია ერისა არ უნდა იყოს შებორკილი, შეჩაკეული, უნდა მას ჰქონდეს სარბიელი... სხვათრივ ერის სიბერე და სიკვდილი შეუძლებელია¹. ვაჟა-ფშაველა თვლის, რომ „ყველა ერი თავისუფლებას ეძებს, რათა თავად იყოს თავისთვის პატრონი, თითონ მოუაროს თავს, თავის საკუთარს ძალღონით განვითარდეს. ცალკე ეროვნებათა განვითარება აუცილებელი პირობაა მთელის კაცობრიობის განვითარებისათვის“².

ვაჟა-ფშაველა სტატიაში „ზოგი რამ ფიქრებიდან“, ეკამათება ოგიუსტ კონტის ერის, როგორც სხვა ყოველი არსების დაბადების, ზრდის დაფუძნების, დაბერებისა და სიკვდილის შესახებ. იგი წერს: „ადამიანის გონება ყველას და ყველაფრის „დაბერებას“ შეუტრივდება, ხოლო სიბერე ერისა საშინელებაა“. ვაჟას აზრით, „ერს დაბერებას მხოლოდ მონობა“. მონობაში არწივი ას წელს ვერ ცოცხლობს, — აცხადებს ვაჟა, — თავისუფლებაში კი ორასსაც გადააჭარბებს“. სიბერე თავისთავადი მოვლენა არაა. ბუნებაზე უფრო ბებერი რა შეიძლება იყოს? მაგრამ გაზაფხულობით იგი მარად სიცოცხლის, სილამაზის, სიკეთის, სიტურფისა და მშვენიერების განხორციელებაა“. გაზაფხული შემქმნელია, მშობელია, მშრომელია სიცოცხლისა მთამომავლობის გასაგრძელებლად. „გაზაფხული“ სიკვდილის სიცოცხლედ მქცეველია“.

იმ მძიმე ისტორიულ პირობებში, როცა საქართველო უმოწყალოდ ითელებოდა, ხოლო ქართველ ერს დაბერებისა და სიკვდილის სულთათანას უმღეროდნენ, ი. ჭავჭავაძემ საყვარელ სამშობლოს დიდი მომავალი უწინასწარმეტყველა. „ერი თავისის სულით და გულით იმ ტურფა საბაღნაროს ჰგავს, საცა, რუსთაველის სიტყვით, ერთი მაღის და მის მაგიერ სხვა მოღის, თვითონ ბაღნარი-კი არის და არის მუდამ მწვანე, მუდამ დაუქცნობელი, მუდამ ყვავილოვანი, ია-ზამბახ-ვარდ გადაშლილი. მართალია, ხან ცა მოიღრუბლება ხოლმე, და მშვიდობიანი, მორცხვი, კდემამოსილი ია ნალვლიანად თავს ჩაჰკიდებს... მაგრამ მაშინ ნახეთ ერი, როცა ფირუზისფრად გადაწ-

¹ ვაჟა-ფშაველა, თხზ., ტ. VII, გვ. 361.

² იქვე, გვ. 282.

მენდილი ცა უღრუბლო და შუქმოფენილი, თავის უშველებელ ფრთებს ზედ გადმოშლის ხოლმე. მაშინ ნახეთ ის ტურფა საბადნარო, რომელსაც მე, სული და გული ერისა დავარქვი. რა ყვავილების კონას შეკრავს, ნუთუ გინდათ ეს სული და გული დაგვიბერდეს!

— ღმერთმა ნუ ქნას.

მაშ გაუმარჯოს დაუქცნობელ სიკაბუქესა აწ და მარადის¹.

ი. ჭავჭავაძის ეს დაკვირვებანი და შეიძლება ითქვას მოძღვრება ერის უკვდავების შესახებ ვაჟა-ფშაველამ — თერგდალეულთა დიდმა თანამოაზრემ — ახალ სიმაღლეზე აიყვანა და ერის დაბერების თეორია ოსტატურად დაუკავშირა ცარიზმის დამხობისა და საქართველოს განთავისუფლების საკითხს.

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია, მისი კულტურისა და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების უაღრესად ღრმა, მკვიდრი საფუძველი, ამ უძველესი ხალხის ცხოველმყოფელი ძალა და შემოქმედებითი ენერგია თერგდალეულებს მხოლოდ ეროვნული სიამაყის გრძნობის მომგვრელ ფაქტორად კი არ მიაჩნდათ, არამედ ქართველი ხალხის საუკუნოვანი წრთობისა და გამძლეობის, მისი უკეთესი მომავლისათვის გაბედული ბრძოლისა და შეუღრეკელი წინსვლის მტკიცე გარანტიადაც ჰქონდათ წარმოდგენილი; ამიტომ, როცა ნიპილისტებმა საქართველოს ისტორიული დიდი წარსულისა და მთელი კულტურული მემკვიდრეობის ხელალებით გაყალბებით მიზნად დაისახეს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეური განიარაღება, ისინი იქაც სასტიკ წინააღმდეგობას წააწყდნენ თერგდალეულთა ბანაკიდან.

მშობლიური ისტორიის გაყალბება ნიპილისტებს და ქართველი ერის გმირული წარსულის ყველა ჯურის ფალსიფიკატორ-ცილისმწამებელთ, რომლებიც ქართველი ხალხის გაქრობას, დამცირებას, აბუჩად აგდებას ლამობდნენ და ქართული ისტორიული წყაროების ხელალებით გაყალბებისათვის ასეთევაგამოდებით იღვწოდნენ, ისტორიამ თავისი განაჩენი გამოუტანა. ხოლო საუკუნოვან ბრძოლებში ნაწრთობი, მარად უბერებელი ქართველი ხალხის ქაბუკურმა ძალამ და უძლეველო-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ოსზ, ტ. IX. გვ. 235--236.

ბამ, რაინდულმა შემართებამ და ვაჟკაცობამ, ცარიზმთან და ბურჟუაზიასთან უთანასწორო გმირულ ბრძოლებში ჯერ კიდევ 1905—1907 წლების რევოლუციის ბოობქარ დღეებში რაინდული გამოხატულება პოვა და დიდი ლენინის საქვეყნოდ აღიარება დაიძსახურა.

§ 3. ბრძოლა სომეხი და ქართველი ხალხების მემოგრობის პანმეტიპიპისა და სამართველოს ისტორიული წყაროების ბურჟუაზიულ-ნაპიონალისტური გაყალბების წინააღმდეგ

საქართველოს ისტორიის უმთავრეს წყაროს „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენი ისტორიის ყველა ჯურის გამყალბებლებს იერიშები პირველ ყოვლისა ამ ძეგლის წინააღმდეგ მიჰქონდათ. თერგდალეულების კრიტიკული დამოკიდებულება „ქართლის ცხოვრებისადმი“ ოდნავადაც არ ნიშნავდა მის უარყოფას. მაგალითად, ი. ჰავჭავაძე ივ. ჯაბადარს იმისათვისაც ებრძოდა, რომ იგი საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროს—„ქართლის ცხოვრებისადმი“ ყოვლად უდიერ, ანტიმეცნიერულ დამოკიდებულებას იჩენდა და აბუჩადაც კი იგდებდა მას, ამიტომ, აღნიშნავდა ილია, — „ქართლის ცხოვრებას“, მსგავსად სომეხთა მეცნიერებისა, ივ. ჯაბადარი იხსენიებს „ცხვირაწვეით“, თითქოს რაღაც უღირსი რამ ვილაც კომისიისაგან შეთითხნილი და ისიც «в армянской переделке» რამ იყოს¹.

საქართველოს ისტორიის წყაროების, სახელდობრ „ქართლის ცხოვრებისადმი“ უნდობლობამ და მისი ფალსიფიკაციის ცდამ ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 30-იან წლებში—1832 წ. შეთქმულების დამარცხების შემდეგ—იჩინა თავი. საქართველოს ისტორიის ნიჰილისტური გაყალბება, მისი წყაროების უარყოფა და აბუჩად აგდება იმ დროის რეაქციონერმა პროფესორმა სენკოვსკიმ (ბრომანეუზად წოდებულმა) სცადა². სენ-

¹ ი. ჰავჭავაძე, თბზ., ტ. II, გვ. 340.

² იხ. «Некоторые сомнения касательно истории Грузии, даиბეჰდა ჟურნალ «Библиотека для чтения», 1838 г., стр. 151—178.

კოვსკი აცხადებდა, რომ XII საუკუნემდე, ვიდრე დავით აღმაშენებელი თბილისს გაათავისუფლებდა, ქართველებს საქართველოში არ უცხოვრიათ, ძველ წყაროებში მოხსენებული იბერიელები ქართველები არ არიან, ვახტანგ გორგასალი თურქების ბელადი იყო და სხვ.; მართალია, სენკოვსკიზე აღრეც არაერთხელ სცადეს რუსეთის რეაქციონერებმა ბულგარინმა და სხვებმა რუსული ოფიციალური პრესის ფურცლებზე საქართველოს ისტორიული წარსულის, მისი კულტურის გაყალბება¹. მაგრამ ის, რაც სენკოვსკიმ მოიმოქმედა ამ მიმართულებით, მანამდე უმაგალითო და გაუგონარი მოვლენა იყო: აკადემიკოსმა მარი ბროსემ მაშინვე გასცა ჭეროვნად დასაბუთებული, მეცნიერული პასუხი სენკოვსკის მონაქორს და „ქართლის ცხოვრების“ გამოცემით ბოლომდე ამხილა მისი ტენდენციურობა. ბროსემ ნათელყო რომ სენკოვსკი არ იცნობდა საქართველოს ისტორიულ წყაროებს და ქართველი ხალხის უმდიდრეს ისტორიას.

ქართული ისტორიული წყაროების ფალსიფიკატორები XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან ავითარებენ ყალბ ვერსიას, რომ „ქართლის ცხოვრება“ თითქოსდა XVIII საუკუნეში შეთხზული ძეგლია და მასში აღწერილი ადრინდელი ამბები მოგონილია. ამით ისინი ცდილობდნენ სახელი გაეტეხათ ამ ძეგლისთვის, უნდობლობა, ეჭვი და სკეპტიკურ-ნეგატიური დამოკიდებულება დაენერგათ სამეცნიერო წრეებში „ქართლის ცხოვრებისადმი“. ასე აიღვა პირველად ფეხი ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს მოკლებულმა დამოკიდებულებამ „ქართლის ცხოვრებისადმი“.

მაშინ ჭერ კიდევ ჭეროვნად არ იყო შესწავლილი სომეხთა ძველი მემატიანეების — მხითარის, ვარდანის, სტეფანოს ორბელიანისა და სხვათა თხზულებებში შემონახული ცნობებით „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებული სომხური ვარიანტის არსებობის შესახებ. მაგრამ მას შემდეგ, რაც „ქართლის ცხოვრების“ შემოკლებული ვარიანტის ძველი სომხური თარგმანის ტექსტი აღმოჩნდა, საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატო-

¹ მათ თავის დროზე საკადრისი პასუხი გასცეს თეიმურაზ ბატონიშვილმა, სოლ. დოდაშვილმა და რუსმა პროგრესულმა მოღვაწეებმა.

რებს ნიადაგი ერთბაშად გამოეცალათ. ცნობა „ქართლის ცხოვრების“ ქართულიდან სომხურად თარგმნის შესახებ და პლ. იოსელიანის მიერ გადაღებული ამ ძეგლის პირი 1839 წელს გადაეცა აკადემიკოს მარი ბროსეს. აკად. მ. ბროსემ დაამტკიცა, რომ „ქართლის ცხოვრების“ სომხური ტექსტი შემოკლებით იყო თარგმნილი ჯერ კიდევ XIII საუკუნეში „ქართლის ცხოვრების“ ვრცელი ქართული ტექსტიდან. ამიტომ, ბუნებრივია, ეს ძეგლი რამდენიმე საუკუნით ბევრად ადრე არსებობდა, ვიდრე ვახტანგ VI და სწავლულ კაცთა კომისია მის შევსება-დაზუსტებაზე დაიწყებდა ზრუნვას. ბროსემ ისიც დაამტკიცა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ არ იყო ერთი ავტორის მიერ დაწერილი თხზულება, რომ იგი იქმნებოდა სხვადასხვა პირის მიერ სხვადასხვა დროს. ბროსე დაეყრდნო ამ ძეგლის ცნობილ მინაწერს, სადაც ვკითხულობთ: „ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა აღიწერებოდა ჟამითი ჟამათ“. ბროსე უყურადღებოდ არ ტოვებს „ქართლის ცხოვრების“ წყაროების საკითხსაც და გულმოდგინედ არკვევს „ქართლის ცხოვრების“ შინაგან სტრუქტურას.

„ქართლის ცხოვრებაში“ თავმოყრილი საისტორიო ძეგლები სხვადასხვა ეპოქის ცხოვრებას ასახავს. მასში გაერთიანებულია: 1. ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ და „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“ (რომელშიც ასახულია საქართველოს თავგადასავალი უძველესი დროიდან V საუკუნემდე); 2. ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“ (ასახავს V—VII სს. ვითარებას); 3. ლეონტი მროველის „მეფე ქართლისა არჩილი“ (გადმოგვცემს VIII ს. ვითარებას); 4. უცნობი ავტორის „მატიანე ქართლისა“ (ასახავს VIII—XI სს. ცხოვრებას); 5. უცნობი ავტორის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (აქ გაშუქებულია XI—XII სს. პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრება); 6. სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ (ასახულია VI—XI სს. ვითარება); 7. უცნობი ავტორის „ლაშა გიორგის დროინდელი მატიანე“ (ნაჩვენებია XII—XIII სს. ვითარება); 8. ბასილი ეზოსმოდერის „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ (გაშუქებულია XII—XIII სს. პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრება); 9. უცნობი ავტორის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“.

(ამაში გადმოცემულია XII—XIII სს. საქართველოს ცხოვრება); 10. უცნობი ავტორის (ყამთა აღმწერლის) „მონღოლთა დროინდელი ისტორია“ (აქ ნაჩვენებია საქართველოს ცხოვრება XIII—XIV სს.); 11. ბერი ეგნატაშვილის „ახალი ქართლის ცხოვრება“. (გაშუქებულია XIV—XVII სს. ვითარება)¹.

„ქართლის ცხოვრება“ ფეოდალური ქართული ისტორიოგრაფიული აზროვნების ერთიან წიგნად თავმობმის შესანიშნავი ცდა და მისი ერთგვარად სისტემაში მოყვანაა, იგი ამ საზოგადოებრიობისათვის წარმოადგენდა საქართველოს ისტორიის საყოველთაოდ აღიარებულ სახელმძღვანელო წიგნს, რომლის საუკეთესო ფურცლები აღმავალი ფეოდალური საზოგადოების სიყმაწვილისა და დავაჟკაცება-მოწიფულობის პერიოდში დაიწერა. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია, რომ აღმავალი ფეოდალური ურთიერთობის ხანის ქართული ისტორიოგრაფია თავისი დროის მსოფლიო ისტორიოგრაფიის მოწინავეთა რიგში იდგა. თუმცა შემდეგაც, ძნელბედობის ხანაშიაც „ჩვენი ერი ღირსეულად ცდილობდა ძველებურადვე მაღლა სჭეროდა მშობლიური ისტორიოგრაფიის ალამი. ჩვენი თავი ღირსეულად გვესახელება ვახუშტი ბაგრატიონით, რომელმაც ქართული ისტორიოგრაფია თავისი დროის მსოფლიო ისტორიოგრაფიის მეცნიერულ სიმაღლეს გაუტოლა“².

ბროსემ ენერგიული კვლევა-ძიებით, ეპიგრაფიკულ და მდიდარ პირველწყაროებზე დაყრდნობით მკვიდრი ნიადაგი შეამზადა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის მეცნიერული გამოცემისათვის, რომელსაც თან დამატებანი და განმარტებანი დაურთო.

ეს ფაქტი დიდ მოვლენას წარმოადგენდა გასული საუკუნის 40—50-იანი წლების ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების საქმეში. მან ხელი შეუწყო რუსეთსა და ევროპაში არსე-

¹ „ქართლის ცხოვრების“ ეს ნაწილები ამჟამად გამოცემულია ორ ტომად. „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955; ტ. II, თბ., 1959.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, გვ. 354—355.

ბული ქართველოლოგიური სამეცნიერო კერების აღორძინებას და ძირი გამოუთხარა საქართველოს ისტორიის წყაროებისა და ძეგლებისადმი სკეპტიკურ დამოკიდებულებას და უნდობლობას. „ქართლის ცხოვრებისა“ და საქართველოს ისტორიის სხვა ძირითადი წყაროების პუბლიკაციის შემდეგ ამ ძეგლების სიზუსტეში თითქოს არც ერთ მკვლევარს არ უნდა შეჰპაროდა ეჭვი, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა.

გასული საუკუნის 80-იან წლებში — ცარიზმის რეაქციისა და ტერორის მძვინვარების პერიოდში — შავრაზმელი კატკოვისა და მის მიმდევართა წყალობით უმაგალითო სიმძაფრით დაიძრა ახალი ცილისმწამებლური ტალღა, რომელიც მიზნად ისახავდა საქართველოს ისტორიის წყაროების გაყალბებასა და ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული კულტურის ხელაღებით უარყოფას. ყოველივე ამას, რა თქმა უნდა, არაფერი ჰქონდა საერთო მეცნიერებასთან.

ილიამ მისთვის ჩვეული დამაჯერებლობით ამხილა ამ ცრუ მეცნიერთა ზრახვები. „სომეხთა მეცნიერთა და მათივე ამქართა ოინები კარგა ხნის ამბავია... — წერდა ილია, — სამოცა წელიწადია, რაც ერთი და იგივე ჭეჭა-ჭუხილი ერთისა და იმავე ტენდენციისა ჩვენს ვინაობას ერჩიის... წარღვნას უქადის... ვერ ვიტყვით დიდი ოსტატობით, მაგრამ დიდის კუდიანობით კი, დიდის თვალთმაქცობით... რომ ეს სამოცის წლის ხანა რუსის მწერლისაგან იწყება და რუსის მწერლობითვე თავდება. ამათ შუა მთელი მწკრივია სომეხთა მეცნიერ მწიგნობრებისა“¹. იმისათვის, რომ დაასაბუთოს მსგავსება სომეხ ბურჟუაზიულ ცრუმეცნიერთა და სენკოვსკის ცილისმწამებლურ ნაყალბებს შორის, ილია იძულებულია გაიხსენოს სენკოვსკის მონაჰორი. რომ თითქოს „ქართველებს ვახტანგ VI-მდე არა ჰქონიათ მატთანო, თითონ ქართველები არც კი არსებობდნენ მეთორმეტე საუკუნემდე ქრისტეს შემდეგ. იბერთა სახელით ცნობილი იყვნენ სხვადასხვა თესლის მთიულნიო; მთელი ქვეყანა მტკვარს იქით, საცა ეხლა ტფილისია და სხვა უფრო დიდი ნაწილი საქართველოსი, მუდამ და ყოველთვის ეკუთვნოდა სომე-

¹ ი. პავლევაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 422.

ხეთს და აქ მოსახლეობდნენ სომეხნი, მიდიელნი, მასაგეტნი ანუ ოსმალნი და რამდენიმე შტო ალბანელებისაო“.¹

ამგვარი გაცუღლუტებული ისტორია-გეოგრაფიით აღ-
შფოთებული ილია შენიშნავს, რომ „სენკოვსკი ვილაცას გაუბ-
რეყვებია, და იგი, როგორც ქვევრი, სხვის ჩაძახილს იმეო-
რებს“. მაგრამ იმისათვის, რომ „გავიგოთ ვისი ეშმაკობა უნდა
იყოს ამისთანა ისრების სროლა, უნდა მშვილდი მოვნახოთ ვის
ხელში აღმოჩნდება“. ილია ამტკიცებს, რომ ამაში სცოდავენ
სომეხთა ცრუ მეცნიერნი, რომელნიც შუღლის ჩამოგდებას
ელტვიან მოძმე სომეხ და ქართველ ხალხს შორის და სულ იმის
ცდაში არიან, რომ საქართველოს „რაც შეიძლება გაუუქმონ
წარსულიც და შეულახონ აწმყოც“.

მთელ ამ მსჯელობაში საყურადღებო ისაა, რომ ი. ჰავცა-
ვაძეს საქართველოს ისტორიის XIX ს-ის 30—80-იანი წლე-
ბის გამყალბებელთა მეთაურად გამოჰყავს ცარიზმის რეაქ-
ციული წრეები და მათი პირწავარდნილი პრესა, ისინი სომეხ
ცრუმეცნიერებს იმისათვის აქეზებდნენ და იყენებდნენ, რომ
მოძმე ხალხები ერთმანეთზე აემხედრებინათ.

XIX ს. 80—90-იანი წლების რუსეთის შავზნელი რეაქციის
ანკესზე წამოგებულ ამ მეცნიერებს იქნებ არც კი ჰქონდათ გა-
თვალისწინებული თავიანთი ამგვარი საქციელის მავნე შედე-
გები. მაგრამ ფაქტი ისაა, რომ ბურჟუაზიულ ცრუ მეც-
ნიერთა ერთი ჯგუფი ცარიზმის მიერ გაბრიყვებულნი,
რეაქციამ ბრმა იარაღად გამოიყენა მოძმე სომეხნი და
ქართველი ხალხების მეგობრობის ძირის გამოთხრის მიზნით. მა-
ინც რამ აიძულა ი. ჰავცავაძე, რომ ჩვენი ისტორიის ფალსი-
ფიკატორებისა და ცილისმწამებლების მთელ ამ „გუნდს“ გა-
მასპინძლობდა სპეციალური შრომით „სომეხთა მეცნიერნი
და ქვათა ღაღადი“?²

ჯერ კიდევ 1883 წლის დეკემბერში დასახელებული „გუნ-
დის“ ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა პროფ. ქ. პატკანოვმა ჟურნ.
«Министерства Просвещения»-ში მოათავსა სტატია:

¹ ი. ჰავცავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 423.

² ი. ჰავცავაძის ამ პოლემიკურ შრომას, პასუხად გოლსტრემის სტა-
ტიისა, სახელად ერქვა «И камни возорпняют», რომელიც «Петербург-
ские ведомости»-ში გამოქვეყნდა.

«О древней Грузинской хронике», რომელშიც საქართველოს ისტორიაზე და ქართულ ისტორიულ წერილობით წყაროებზე ყალბი შეხედულება განავითარა. მისი „მტკიცებით, ქართველებს არ ჰქონდათ ძველი ისტორია. ამას ადასტურებდა თურმე არა მარტო მწერლობის, არამედ ზეპირი თქმულებების არარსებობაც საქართველოს ძველ ისტორიაზე. პატკანოვის სიტყვით—თუკი არსებობს წერილობითი ისტორია საქართველოზე,—ისიც ერთადერთ „სომხურ ქრონიკაშია დაცული“. მართალია, ეს ქრონიკა ქართულიდან არის ნათარგმნი (ლაბარაკია „ქართლის ცხოვრებაზე“ — ა. ი.), მაგრამ მისი დედანი შეთხზული, ანუ შედგენილი უნდა იყოს „უსწავლელისა და უმეცარის სომხისაგან მეთორმეტე საუკუნეში, როდესაც ქართველებმა ისტორიის საქიროება იგრძნესო“. რაც შეეხება ცნობებს საქართველოს ძველი ისტორიის შესახებ, პატკანოვი თვლის, რომ, თუ ასეთი რამ საერთოდ არსებობს, ისიც მხოლოდ სომხურ ისტორიულ წყაროებში.

ილიას პატკანოვის ამ ყოვლად უსუსური და მცდარი მოსაზრების გასაბათილებლად მოჰყავს უამრავი ფაქტობრივი მასალა, რომლებიც ნათელყოფენ, რომ საქართველო, ძველ სომხურ და ქართულ წყაროებთან ერთად, იხსენიება უძველეს უცხოურ — კერძოდ ასურულ და ანტიკურ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში, „დაბადებაში“ და სხვ. ილია მიუთითებს სათანადო უტყუარ ისტორიულ საბუთებზე, ნივთიერ ძეგლებზე, არქეოლოგიურ მასალებზე და სხვ.; დაწვრილებით ჩერდება ანტიკური მწერლების მემკვიდრეობაზე, კერძოდ სტრაბონის ცნობებზე, რომლებშიც საქართველო დახასიათებულია როგორც დაწინაურებული ქვეყანა, მიმოსვლის მდიდარი საშუალებებით, გზებითა და ხიდებით. აქ ნათქვამია, რომ ხალხი კრამიტით დახურულ ლამაზად მორთულ სახლებში ცხოვრობს. სტრაბონის ცნობით, საქართველოში ასევე ბევრი ყოფილა ხუროთმოძღვრული ნაგებობა. ი. ჰავჭავაძე მრავალი დამაჯერებელი საბუთით აბათილებს პატკანოვის ყალბ შეხედულებებს. იგი ქართული ისტორიული წყაროების, სახელდობრ „ქართლის ცხოვრების“ ღირსებათა ცხადსაყოფად იმოწმებს ცნობილ მეცნიერებს და წერს: „ჟან-სენ-მარტენი, ვივიან დე-სენ მარტენი, დიბუა დე-მონპერე ცხადად და გარკვევით ამბობენ, რომ ქარ-

თული ისტორიული მოთხრობანი ღირსშესანიშნავი წყარონი არიან არა მარტო კავკასიისა, არამედ აზიის ისტორიისათვისაც¹.

ა. წერეთელი 1888 წელს გაზ. „ნოვოე ობოზრენიეში“ აქვეყნებს წერილს «Историческая справка», რომელშიაც ამხელს და აბათილებს საქართველოს ისტორიის ყოვლად უხამს ფალსიფიკაციას, რასაც რეაქციის მძვინვარე დღეებში ცარიზმის ოფიციალობის გაზ. „კავკაზის“ ფურცლებზე ეთმობოდა ადგილი. გაზ. „კავკაზის“ მიერ დაქირავებული კალმონები ცდილობდნენ „დაემტკიცებინათ“, რომ თითქოს ქართველები ისტორიულად არ იყვნენ საქართველოს მკვიდრნი, რომ ისინი მე-11 საუკუნეში ერთბაშად გამოჩნდნენ დღევანდელი საქართველოს მიწაწყალზე და სხვ.; ა. წერეთელმა, რომელმაც საფუძვლიანად შეისწავლა უტყუარი წერილობითი, არქეოლოგიური, ეპიგრაფიული, ნუმიზმატური, დოკუმენტური და სხვა ხასიათის მასალა, ნიღაბი ჩამოგლიჯა ცილისმწამებელთა ამ უსაბუთო ლაყბობას და ბოლოს დასძინა: რომ «Мы бы могли привести бесчисленные множества неопровержимых фактов, но полагаем, что этих достаточно для вразумления заблуждающихся».

აკაკი იმასაც აღნიშნავდა, რომ არამცთუ ასეთი ვიგინდარა ვაი-ისტორიკოსები, არამედ რუსეთის ცნობილი ისტორიკოსი, პოგოდინიც კი 50 წლის წინათ საქვეყნოდ სცოდავდა, როცა „ამტკიცებდა“, თითქოს ქრისტიანობა საქართველოში თამარ მეფემ გაავრცელო და სხვ. აკაკი დაუნდობლად ებრძოდა კატეკოვსა და მის თანამზრახველებს, რომლებიც ერთმანეთს უპირისპირებდნენ ქართველ განუყრელ ტომებს — მეგრელებს, სვანებს, გურულებს და სხვ.

თერგდალეულები ბურჟუაზიული შოვინიზმით შეპყრობილ ამ ვაი-მეცნიერებს რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან უპირისპირდებოდნენ და ქართული კულტურის ისტორიას, ხალხთა მეგობრობას, კერძოდ სომეხი და ქართველი ხალხის ისტორიულად მყარ და შეუბღალავ მეგობრობას იცავდნენ.

ი. ჭავჭავაძე გაბედულად ამხელდა იმ ბურჟუაზიულ კალ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 427.

მოსწავლეს, რომლებიც თავიანთი უხამსი ცილისწამებით ცდილობდნენ მოძვე სომეხ და ქართველ ხალხს შორის ნაციონალური შუილი გაედვიეებინათ: „სწორედ ამ პირმოშეებულმა ფილოსოფოსებმა... თორემ სად იყო ჩვენში ამ ორმოც-სამოცი წლის წინად ერთმანეთის ასეთი ათვალწუნება. ერთმანეთში არ ვირჩეოდით, და თუმცა სხვადასხვა მოდგმისანი და სარწმუნოებისანი ვიყავით, მაგრამ სომხობით ქართველის ძულებას და ქართველობით სომხებისას ჩვენში ადგილი არ ჰქონია ჩვენდა საერთო საბედნიეროდ და სასარგებლოდ“¹.

მართლაც, ვიდრე ბურჟუაზია მისთვის „მშობლიურ ბაზარზე“ ნაციონალიზმს არ ისწავლიდა, მანამდე სავსებით უცხო იყო ორი მოძვე ხალხის — სომხებისა და ქართველების — ურთიერთწასისინება, რასაც ცარიზმი ასე ალვივებდა და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა.

სომეხთა და ქართველთა ამ ისტორიულ მეგობრობას კი მეტად დიდ ადგილს უთმობდნენ თერგდალეულები თავიანთ ნაშრომებში. „ჩვენ კარგად ვიცით,—აღნიშნავს ილია,—რომ წინანდელი საქართველოს უძღურობა დაიწყო იმ უბედურ დღეთაგან, როცა-კი პირქვე დაემხო სომხეთი—ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით. საქართველოს რომ თათრობა შეესევოდა, ჯერ სომხეთი უნდა გადმოელახა, ამიტომ ჩვენნი უდიდესნი მეფენი და სამეფოს კაცნი არაფერს არა ჰზოგავდნენ, რომ ეშველნათ სომხეთისათვის, როცა კი გაუქირდებოდათ“¹. ასე ნათლად და ობიექტურად აქვს ილიას წარმოდგენილი ორი, ისტორიულად მოძვე ერის მეგობრობა და ურთიერთდახმარება: თუ რა პოზიცია დაიკავა თერგდალეულებისა და სომეხ მეცნიერთა ამ მძაფრ კამათში აკად. ნ. მარმა, ამ საკითხებზე შეჩერებას აქ არ ვაპირებდით; მაგრამ ჩვენი სახელოვანი მოღვაწეების ი. გოგებაშვილისა და ივ. ჯავახიშვილს შორის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთ პრინციპულ საკითხებზე გამართული კამათის გამო გვინდოდა ჩვენი მოსაზრება გამოვვეთქვა.

1962 წელს გამოქვეყნებული „ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხების“ ავტორი ეხება ამ კამათს და შენიშნავს, რომ

¹ ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. II, გვ. 479.

რ. გოგებაშვილმა თითქოს „აქად. ნ. მარს ბრალი დასდო ანტო-პატრიოტიზმში და მოითხოვა ისტორიის წერა ადვოკატური გამოსარჩლების მეთოდით“¹. სინამდვილეში ცნობილია, რომ საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის უაღრესად პრინციპულ საკითხებზე ნ. მართან ასეთივე კამათი ჰქონდათ ილია ქავჭავაძეს, აკაკი წერეთელს და ფ. მახარაძესაც². შეიძლება ისიც ითქვას, რომ იმ დროს აქად. ნ. მარი საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორ ცრუმეცნიერთა მხარეზე დადგა და ამის გამო ი. ქავჭავაძის სავესებით მართებული გულისწყრომაც დაიმსახურა. „ბ-ნი მარი, — წერს ილია, — ჩვენს ენასაც წელა... და გვიცხადებს, რომ ქართულმა ბევრი სიტყვა სომხურისა მიითვისაო“³. ან კიდევ: „ბ-ნი მარი სხვა მხრივაც ირჭება... კარგა ხანია რაც დაიქადა, რომ დამაყადეთ, ეგ თქვენი რალაც „ვეფხისტყაოსანია“ სულ თავზე დაგაფხრეწთო. ინგლისში ერთ-ერთი მანუსკრიპტი მეგულებან... აქედამ არის ეგ ნათარგმნი ან გადმოღებულიო“⁴ და სხვ. ილია ნ. მარის ამ საქციელს ქ. პატკანოვის გავლენით ხსნიდა და აღნიშნავდა: „ხარი ხართან დაბი, ან ფერს იცვლის ან ზნესაო“. ა. წერეთელი თავის წერილში „მცირე რამ პროფესორ მარის უცანასკნელი თხზულების გამო“ — წერდა: „ჩემს კრებულში მცირე რამ შენიშვნა დავბეჭდე სომხების შესახებ და თურმე ის ეწყინა ბატონ პროფესორს, შეხტა და შემოზნაოდა. ვინ გაბედა ჩემი სატრფოს ხსენებო!.. გადაღუნა ისტორიული მშვილდი. გაამრუდა ისარი და ამომიღო ნიშანში... რომ გამერკვია ეს უცნაურობა, სიმდაბლით და მორჩილებით წარუდგინე საბუთები. მაშინ უფრო ახირდა, რა საბუთი და რისი ჭეშმარიტება? შენ რა იცი ჩვენს მეცნიერებაში გოქს კული სად აბიაო, რომ სიტყვას მიბრუნებო და სხვ.“

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ნ. მარმა შემდეგში პრინციპულად დაგმო თავისი მცდარი შეხედულებანი ქართულ ენა-

¹ ი. კ ა ჯ ა რ ა ვ ა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბ., 1964, გვ. 177.

² იხ. ფ. მახარაძის წერილები „კეალის“ 1888 წლის №№ 20, 22 და 24, სადაც სავესებით სწორადაა გაკრიტიკებული ნ. მარი.

³ ი. ქ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. II, გვ. 433.

⁴ ი ქ ე ე, გვ. 434.

სი და „ვეფხისტყაოსანზე“. მან პირველმა დაწერა და ისეთი ღრმა მეცნიერული ანალიზი გაუკეთა ქართულ ენას და ზუსთაველის გენიალური ქმნილებას, რომ ისინი მარადსახსოვარ ძეგლებად დარჩებიან ჩვენი ერის ისტორიაში.

სრულიად ახალგაზრდა ივ. ჯავახიშვილი, ი. გოგებაშვილთან კამათში, ბუნებრივია, აკად. ნ. მარის გავლენით ჩაება. განსვენებული მეცნიერი მოგვიანებით თვითონვე დარწმუნდა, რომ ამ კამათში ნ. მარი სწორ პოზიციებზე არ იდგა, ხოლო შემდეგში ქართული ეროვნული კულტურის მშენებლობის საკითხებზე აღმოცენებულ აზრთა სხვაობის გამო ნ. მართან ურთიერთობის გართულებამ აკად. ივ. ჯავახიშვილი იმაშიც დაარწმუნა, რომ თერგდალეულები დიდი ილიას მეთაურობით ნ. მართან კამათში პრინციპულად იმთავითვე სწორ პოზიციებზე იდგნენ¹, რომ მამულიშვილობა ერის ისტორიისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმეში ისევე საჭიროა, როგორც მეცნიერული სიზუსტე და ობიექტური მიუდგომლობა, ხოლო უკიდურესი სკეპტიციზმი და ისტორიული ფაქტებისა და წყაროებისადმი ნეგატიური დამოკიდებულება მეტად საშიშია, რადგანაც მას ზიანი მოაქვს მეცნიერებისათვის. ცნობილია, რომ დიდი მეცნიერი ზოგჯერ უნდობლობას იჩენდა „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი ცნობისადმი; ამჟამად კი ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებითა და მეცნიერული კვლევა-ძიებით თანდათანობით ეცლება ნიადაგი უნდობლობას ამ წყაროსადმი და ამას დასაბამი თვით ივ. ჯავახიშვილმა მისცა მცხეთის გათხრების დასაწყისშივე.

ამიტომ ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ თითქოს „იაკობ გოგებაშვილი ისტორიის წერას „აღვოკატური გამოსარჩლების“ პრინციპით მოითხოვდა, რისთვისაც ი. გოგებაშვილი სამართლიანად გააკრიტიკა ჭერ კიდევ ახალგაზრდა მეცნიერმა ივ. ჯავახიშვილმა“². რომ ეს ასე არ იყო, ამას ი. გოგებაშვილის ნაშრომები ადასტურებენ.

რასაკვირველია, ი. გოგებაშვილისა და სხვა თერგდალეულების მხატვრული-პუბლიცისტური და წმინდა ისტორიული

1 ივ. ჯავახიშვილი, მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბ., 1904.

2 ი. კაქარავა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 20—21.

ხასიათის ზოგი ნარკვევი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ყოველთვის ვერ აკმაყოფილებენ მეცნიერებას თანამედროვე მოთხოვნებს, მაგრამ ეს არ ამცირებს მათ ისტორიულ ღირებულებას, რადგანაც ისინი თავის დროზე შეუცდომლად აღწევდნენ დიდ მიზანს — ქართველი ხალხის ეროვნული თვითცნობიერებისა და თვითშეგნების გაღვიძება-გაღრმავებას. ეს პატრიოტული, მეცნიერულ-პოპულარული ნარკვევები რევოლუციურ სულისკვეთებას ქმნიდნენ და ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობას. ამას არც ჭაბუკი ივ. ჯავახიშვილი უარყოფდა, როცა იგი ი. გოგებაშვილთან კამათში წერდა: „ამნაირი მიმართულება ისტორიას პირველ ხანებში, დაწყებისში ქონდა და ეხლა მე-20 საუკუნის დამდეგს ამ მიმართულების განახლება მგონი, რომ ძალიან დაგვიანებული უნდა იყოს“¹. ავტორი, როგორც ვხედავთ, არ გმობს ერის ისტორიის წერის ი. გოგებაშვილისდროინდელ მეთოდს და მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ ისტორიის ასე წერა მე-20 საუკუნეში დაგვიანებული იყო. მაგრამ სინამდვილეში, ვიდრე ცარიზმში დაემხობოდა, ხალხს ამგვარი ისტორიაც სჭირდებოდა.

ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია ავტორის ერთი კრიტიკული შენიშვნა აკად. ივ. ჯავახიშვილის იმ დებულების გამო, რომელიც შეეხება ი. ჭავჭავაძის დამოკიდებულებას საქართველოს ისტორიისადმი. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ი. ჭავჭავაძეს „საქართველოს ისტორია ეროვნული თავმოწონების თვალსაზრისითა და ეროვნული სიამაყის გრძნობის ჩასანერგავად კი არ უნდოდა და სჭირდებოდა, არამედ მას წარსულის მხოლოდ უტყუარი და დაუნდობელი, მაგრამ პირუთვნელი შეფასება აინტერესებდა“². სინამდვილეში ილიას, ისე როგორც თითოეულ თერგდალეულს, „უტყუარი და დაუნდობელი, მაგრამ პირუთვნელი ისტორია“ აინტერესებდათ არა თავისთავად, არამედ სწორედ ხალხში „ეროვნული სიამაყის გრძნობის ჩასანერგად“, რომელსაც ცარიზმში და მისი რუსიფიკატორული პოლიტიკა სასტიკად ებრძოდა. აქ სინამდვილეში ერთჟანგს დაუპი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მამულიშვილობა და მეცნიერება.

² ივ. ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, თბ., გვ. 4, 1938.

რისპირდა ორი — თერგალეულთა რევოლუციურ-დემოკრატიული და ობიექტივიზმისა და ისტორიული წყაროებისადმი უკიდურესად კრიტიკული დამოკიდებულების ნეგატიურობამდე მისული თვალსაზრისი, რომელსაც იმ დროს მკვლევართა ერთი ჯგუფი იზიარებდა.

ქართული ისტორიოგრაფიისადმი უმართებულო დამოკიდებულება დამახასიათებელი გახდა მესამე დასისა და სოციალ-დემოკრატიულ მოძრაობას მიკედლებულ წვრილბურჟუაზიული ინტელიგენციის ზოგიერთი წარმომადგენელისა, რომელიც შემდეგ ბოლშევიზმის საწინააღმდეგო ბანაკში აღმოჩნდნენ.

საქართველოს თვითმყოფი ისტორიისა და მდიდარი კულტურული მემკვიდრეობის ეს უარყოფნი, — ანუ დიდი ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ „პაშას მკერელნი“, ერის ნივთიერი და სულიერი კულტურის შემოქმედად გაბატონებულ კლასს, — მემამულე თავადაზნაურობას და არა მშრომელ ხალხს — მიიჩნევდა. მარქსიზმის ამ ეულგარიზატორთა შეხედულებით საქართველოს ისტორია ამიტომაც თითქო მოკლებული ყოველგვარი პოლიტიკური და იდეური ხასიათის მოძრაობას. სწორედ ამგვარ ნიპილისტ-ეულგარიზატორთა პასუხად ა. წერეთელი ჯერ კიდევ 1903 წელს შენიშნავდა: „ჩვენი თანაგრძნობაც, „მესამე დასელების“ მხარეზე იქნებოდა, ისინი სრულიად უარს არ პყოფდნენ წარსულს და ავსა და კარგს ერთისა და იმავე გოდრიტ არ აგორებდნენ უფსკრულისაყენ“¹. ნიპილისტების მიერ საქართველოს ისტორიის გმირული წარსულის უარყოფა, ერის კულტურულ ფასეულობათა წყალში გადაყრა, უბადრუკი ქადაგება ერის გათქვეფადაბერებაზე და ა. შ., რა თქმა უნდა, აფერხებდა რევოლუციურ ბრძოლას და მას ზიანი მოქონდა მარქსიზმისათვის. ეულგარული სოციოლოგიის წარმომადგენლებმა ვერ გაიგეს თერგალეულთა მოღვაწეობის ეს რევოლუციური მისია. მათი აზრით, XIX ს. 60-იან წლებში „საზოგადოებრივ მოღვაწეობის ასპარეზს... დაეპატრონენ ისეთი პირები, რომლებიც მეზატონეთა წოდებიდან იყვნენ გამოსულნი. ამათ მწერლობა ხალხისათვის როდი უნდოდათ“, მათივე აზრით „ჩვენში როგორც რომან-

¹ ა. წერეთელი, თხზ., სრ. კრებ., ტ. VIII, გვ. 578—579.

ტიკოსები პოეტები იყვნენ თავად-აზნაურნი, ისე მესამოცე წლების მოღვაწენიც იგივე თავდაზნაურები იყვნენ. იმ ხანებში ჩვენში არ იყო შეხლა „რაზნოჩინების“ თავდაზნაურულ ინტელიგენციასთან (ჰონჭაძეები გამონაკლისს შეადგენენ)“ და სხვ.

ვეულგარული სოციოლოგიის წარმომადგენლები თერგდალეულებს უპირისპირებდნენ თავიანთ თანამოსაგრე რუს რაზნოჩინეებს. ისინი ვერ ხედავდნენ იმ გაბედულ ბრძოლასა და თავდადებას, რასაც თერგდალეულები ქართველი ხალხის განთავისუფლების, ბატონყმობის მოსპობისა და ცარიზმის დამხობისათვის ეწეოდნენ.

XIX ს. 80-იან წლებში, როცა თერგდალეულები ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი აზვირთების მძაფრ პირობებში უთანასწორო ბრძოლას ეწეოდნენ ქართული ენის, მწერლობის, ისტორიოგრაფიისა და მთელი ეროვნულ-კულტურული მემკვიდრეობის დასაცავად, ცარიზმისა და ბურჟუაზიის მიერ მოსყიდული კალმონების — კატკოვების, პატკანოვების, ჯაბადარებისა და მათ მსგავსთა წინააღმდეგ, ა. ჯორჯაძემ, ვეულგარული მარქსიზმის წარმომადგენლებმა ქართულ და რუსულ პრესაში ასტეხეს ხმაური თერგდალეულთა და მისი ბელადის ი. ჭავჭავაძის ვითომდა რეაქციის მხარეზე გადასვლის, ეროვნული შუღლისა და მტრობის მთესველის შესახებ.¹

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისეთმა სერიოზულმა მკვლევარმაც კი, როგორიც პროფ. ს. ხუნდაძე იყო, თერგდალეულთა თითქმის მთელი თაობა შოვინიზმისა და ნაციონალიზმის ქადაგად ცნო, რომელიც თურმე „აშკარა თავდასხმაზე გადადიოდა სომხის ბურჟუაზიის მიმართ და მთელ სომხობას უცხადებდა ბრძოლას“².

* * *

სომეხი ხალხის საამაყო შვილი გაბრაელ სუნდუკიანცი დაუნდობლად ებრძოდა ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმს. იგი ხალხ-

¹ ა. ჯორჯაძე. თხზ., წიგნი II, გვ. 111, 223—224 და სხვ.

² ს. ხუნდაძე, ნარკვევები... გვ. 335, გერცენის „კოლოკოლში“ ჟერ კიდევ 1865 წელს დაბეჭდილ ნ. ნიკოლაძის სტატიამ (რიონელის ფსევდო-

თა მეგობრობის, კერძოდ, სომეხ-ქართველთა მეგობრობის უსაზღვრო მოტრფიალე იყო. გ. სუნდუკიანცი პირველი იყო სომხურ მწერლობაში, რომელმაც თავის შემოქმედებაში შესანიშნავად დაგვიხატა სიმდიდრით გათავხედებული ვერაგი, მზაკვარი და მძარცველი ბურჟუაზია ზიმზიმოვების („პეპო“), ზამბახოვების („ხათაბალა“) და სხვათა სახით.

დრამატურგი ამ ბნელ ძალებს უპირისპირებს პატიოსან მშრომელებს — პეპოს, მიხეილს („კიდევ ერთი მსხვერპლი“) და სხვ. სახით. მან ხალხს დაანახვა ამ ორ დაპირისპირებულ კლასს შორის არსებული შეურიგებელი წინააღმდეგობები და მხატვრული ხერხებით ბრწყინვალედ ასახა იგი. მაგალითად, სამართლიანობისათვის ბრძოლაში დამარცხებული პატიოსანი, მშრომელი პეპო დედას შემდეგი სიტყვებით ამშვიდებს: „ნუ სტირი, დედი, იქ ხომ არ მოკვდები... და მაშინ ყველა გაიგებს, რომ ეს კაცი (ზიმზიმოვი), რომელსაც ყველანი თავს უკრავენ, ყველანი ეფერებიან და პატივსაცემენ, ეს ის კაცია, რომლისთვისაც არაფერი წმინდა არ არის-რა ამ ქვეყანაზე“.

აკაკის სიტყვებით, „რომელიმე კარაპეტი ქართველ ხალხს სძულს იმიტომ, რომ ის წარმოადგენს გაუმადლარ წურბელს, რომელიც ხალხის სისხლს სწოვს, რომ ის ასევე სძულს იმ სომხებსაც, რომელნიც მისი ექსპლოატატორობის მსხვერპლნი

ნიმით) „გლახთა განთავისუფლება საქართველოში“ ცარიზმის შავრამელ პრესაში „მოსკოვსკოე ვედომოსტში“, რეაქციონერი კატკოვის ცოფმორეული გამოსვლა გამოიწვია (იხ. №№ 154, 194, 250, 1865 წ.), რომელმაც გაილაშქრა ნიკოლაძის წინააღმდეგ და საბაბად გამოიყენა ნიკოლაძის წერილი იმისათვის, რომ ცილი დეწამებინა ქართველი ხალხისათვის, გამოეცხადებინა ქართველობა ნაციონალისტებად და სეპარატისტებად. კატკოვი ვ. ი. ლენინის დახასიათებით, რეაქციის ს.ევირა იყო. კატკოვმა ქართველი ხალხის მდიდარი კულტურისა და ისტორიის გაყალბება და ცილისწამება 80-იან წლებშიაღი გამოეორა, რასაც დიდმა ილიამ თავის დროზე ჭეშრევანი პასუხი გასცა. 1865 წელს კი დ. ყიფიანმა გაზ. „კავკაზში“ კატკოვის საპასუხოდ გამოაქვეყნა სტატია (იხ. № 23), სადაც „კოლოკოლში“ დაბეჭდილ „რიონელის უაზრო სტატიანზე“ გაძიხმანურებისათვის თითქმის თანაუგრძნო ავტორს, მაგრამ კატკოვის ცილისწამება ქართველობის სეპარატიზმსა და ნაციონალისტობაზე ხელაღებით დაგმო.

სდებიან, რომ, ბოლოს, ქართველებს არა ნაკლებ სძულთ ის ერთეულები თავიანთ შორის, რომელნიც არაფერს ჰქმნიან და ჯიბეს კი ისჯელებენ“. აქვე აკაკი შენიშნავს: „ისე არაფერი აღიდებს ხალხის მწუხარებასა ადამიანთა ტანჯვის ჟამს, როგორც ტომობრივი შუღლი და ეროვნებათა შორის მტრობა... ძმობა ქართველებსა და სომხებს შორის და უმჭიდროესი ერთიანობა რუსეთთან; — აი ორკეცი დევნიზი, რომელიც მოისმის ხალხის ცხოვრების სიღრმიდან“.

ა. წერეთელს შეეკამათება მოუხდა გაზეთ „მშაკის“ რედაქტორ გრ. არწრუნთან, რომელიც მხარს უჭერდა სომეხ ბურჟუაზიას. „არწრუნებო, გრცხვენოდეთ, რომ ეკედლებით ვაჭარ სომხობას, აქებთ იმის მოქმედებას და ხელოსანი კი დაგვიწყუბიათ. ჩვენ კი ჩვენის მხრით, რამდენადაც ვაჭარ-სომხები გეძულს, იმდენად ხელოსანი გვიყვარს რა ნაციასაც უნდა ეკუთვნოდნენ“¹.

დიდი ილიაც სომეხი ხალხის მტრად სომეხი ბურჟუაზიის წარმომადგენლებს მიიჩნევს; ილიამ ამხილა ბურჟუაზიულ კალმოსანთა ოინბაზობა იმის შესახებ, რომ იგი თითქოს თავის „ქვათა ღაღადში“ სომეხი ერის წინააღმდეგ ილაშქრებდა. „ღმერთმა გვაშოროს, — წერს ილია, — მთელი ერი სომხებისა აქ არაფერ შუაშია. იგი, ვითარცა მშვიდობიანად მშრომელი და გამრჩელი, თავის საქმეს ადგია“². ილია აქ სომეხ ხალხს მუხას აღარებს, ბურჟუაზიას და მის კალმოსნებს მუმლ-პარაზიტს, მუხას გახმობით რომ ემუქრებიან. ხალხთა მეგობრობის ქაღაღი — და ყველა მშრომელთა დამცველნი — გაბრიელ სუნდუკიანცი და თერგდალეულნი, ი. ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის მეთაურობით, აქაც აშკარა კლასობრივ პრინციპზე იდგნენ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს გ. წერეთლის მოწინავე შეხედულებანი სომეხ-ქართველთა მეგობრობაზე. აღნიშნულის ნათელსაყოფად ჩვენ აქ ერთ მეტად დამახასიათებელ ფაქტს მოვიტანთ.

1 გაზ. „ღროება“, № 265, 1878 წ.

2 ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. II, გვ. 419.

გ. წერეთელი თავის ცოლისძმას, გიორგი თუმანიშვილს, 1891 წ. სწერდა: „მე ყოველთვის თანასწორი სიყვარული მქონდა ორი ნაციისა, სომხისა და ქართველისა, რადგან განუხრელ, გონებით რწმენა მეუბნებოდა, რომ თუ რომ შესაძლოა ამ ორის ხალხის ბრწყინვალე მომავალი კავკასიაში, მაგალითად მაშინ, როდესაც ეს ორი ნაცია ძმურად შეკავშირდებოდნენ, ერთმანეთს ზურგს მისცემენ მხაგერელი ძალის წინააღმდეგ. ესევე დარწმუნება ამიერიდან ორკეცად გაძლიერდა ჩემში. მე ეხლა კიდევ მეტი სულიერი ძალა აღმეძრა ამ ასპარეზზე შრომისათვის და მომავალშიც დაგარწმუნებთ ამაში“¹.

გ. წერეთლის დამსახურება ამ მიმართულებით საგანგებოდ აღნიშნეს თვითონ სომეხმა მოღვაწეებმაც. აი, რას წერდა გაზ. „მშაკის“ თანამშრომელი ა. კალანტარი: „განსვენებულის მოღვაწეობას სამი ძირითადი მომენტი ახასიათებდა... გიორგის ჰქონდა აღფრთოვანებული რწმენა პროგრესული იდეებისადმი, რწმენა ახალი თაობისადმი, და მას მტკიცედ სწამდა, რომ საჭირო იყო კავკასიის ყველა ეროვნების თანხმობით მოქმედება, მათ რიცხვში სომხებისაც და ქართველებისაც. განსვენებულის ხანგრძლივი მოღვაწეობის განმავლობაში ეს თვისებები უცვლელად დარჩნენ მის არსებაში“.

ო. თუმანიანი, რომელიც მოესწრო ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას, ხალხთა მეგობრობით აღფრთოვანებული, 1921 წელს წერდა: „აი მთავრობა, რომლის გერბზეც ჩვენ ვხედავთ არა მხეცებისა და იარაღის გამოსახულებას, არამედ ნამგალსა და ჩაქუჩს — მუშებისა და გლეხების შრომის სიმბოლოა. აი მთავრობა, რომელსაც თან მოაქვს მეგობრობა, მშვიდობიანი ცხოვრება, თავისუფალი შრომა და არა ომები და გადატაცება“.

ი. გოგებაშვილის ღრმა რწმენით: „ქართველებსა და სომხებს შორის არათუ არ არსებობს არავითარი ანტაგონიზმი, არამედ მათ შორის არსებობს უაღრესად მტკიცე, უაღრესად გულისათადო ძმური ურთიერთობა... ქართველები და სომხები

¹ იხ. ლტერატურული მემკვიდრეობა, წიგნი 1, სახ. უნივერსიტეტის გამოცემა, 1935 წ., გვ. 527.

წარმოშობით ახლო მონათესავე ეროვნებებია და ცხოვრების მთელი წყობით მათ შორის საოცარი მსგავსებაა“.

ილია სომეხი მშრომელი ხალხის დიდი მოამაგე, მისი გულშემატკივარი და მოსარჩლე იყო ყოველთვის. იგი გაბედულად იცავდა სომეხი ხალხის ინტერესებს. ცნობილია, რომ ილიას უკიდურესობამდე აღელვებდა ოსმალეთის ბარბაროსული დამოკიდებულება სომეხი ხალხისადმი: — „სად არის ის კაცთმოყვარეობა, — აღნიშნავდა ილია, — რომელზედაც ასე უყვართ ხოლმე დაბჯინება პოლიტიკოსებს და დიპლომატებსა და რომელიც მართლა რომ დედაბოძია იმისთანა ჩაგრული ერისათვის, როგორიც საწყალი სომხები არიან დღეს ოსმალეთში. ნუთუ... სომხები ოსმალს უნდა მიეცეს შესაქმელად, აქაო-და ცოტანი ხართ და ჩვენ ბევრნიო, და განათლებული ევროპა კი უყურებს ამ უსამართლობას და იმით იწონებდეს თავს“¹. კიდევ უფრო გულშემატკივრობით ესარჩლება ილია სომეხ ხალხს 1895 წელს სტატიაში — „ოსმალეთის სომეხთა განწირვა“².

თერგდალეულები თავგამოდებით იბრძოდნენ მცირე და ჩაგრული ერების დამონების წინააღმდეგ. ისინი ამხელდნენ ევროპის მიერ აზიისა და აფრიკის ხალხთა დამონების კოლონიურ პოლიტიკას. გ. წერეთელი წერდა: „...სადაც კი ევროპელი ფეხს ჩააბიჯებს, იქიდან აღარ გამოვა, გამოუცხადებს: სტუმარი თქვენ ხართ, შინაური კი ჩვენო“; თერგდალეულებმა შესანიშნავი ანალიზი გაუკეთეს ევროპასა და ამერიკაში ახალფეხადგმულ მილიტარიზმს, დიდი იმპერიალისტური სახელმწიფოების გამაღებულ შეიარაღებას და გაილაშქრეს ამ ბოროტების წინააღმდეგ³.

ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი საფუძველშივე უპირისპირდება ხალხთა მეგობრობისა და ინტერნაციონალიზმის იმ მაღალ იდეებს, რომელსაც თერგდალეულები ასე მტკიცედ იცავდნენ.

¹ ი. ჰაეჰავაძე, თხზ., ტ. X, გვ. 172.

² იქვე, გვ. 174.

³ ა. იოსელიანი, 60—80-იანი წლების ქართული პუბლიცისტიკა მილიტარიზმის წინააღმდეგ. „საქართველოს ეკონომისტი“, 1958 წ. № 12, გვ. 100.

სწორედ ეს მოწინავე, მაღალპუმანური იდეები — ერთა თანასწორუფლებიანობა, მშრომელ ხალხთა ინტერნაციონალური მეგობრობა და პატრიოტიზმი გახდა ის მკვიდრი საფუძველი, რომლითაც თერგდალეულები მარქსიზმის მოწინავე იდეებს უკავშირდებიან და სოციალ-დემოკრატიის ღირსეულ წინამორბედებად გვევლინებიან საქართველოში.

ხალხთა მეგობრობაზე დაფუძნებული პროლეტარული ინტერნაციონალიზმი მუშათა კლასმა საკუთარი პოლიტიკის ქვაკუთხედად აქცია ნაციონალურ ურთიერთობათა სფეროში. ვ. ი. ლენინის განსაზღვრით, „ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი და პროლეტარული ინტერნაციონალიზმი ერთმანეთისადმი შეურიგებლად მტრული ლოზუნგია, რომელნიც შეესაბამებიან მთელი კაპიტალისტური სამყაროს ორ დიდ კლასობრივ ბანაკს და გამოხატავენ ორ პოლიტიკას (მეტიც: ორ მსოფლმხედველობას) ნაციონალურ საკითხში“¹. თერგდალეულთა შემოქმედებაში დაცული ხალხთა მეგობრობისა და ინტერნაციონალიზმის დიადი რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეები წარმოადგენს იმ უდიდესი მნიშვნელობის იდეურ მემკვიდრეობას, რომლითაც თერგდალეულები ასე პირნათლად წარდგნენ შთამომავლობის წინაშე.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 20, გვ. 13.

XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის განვითარება საერთოდ შეწყდა.

ქართული თავადაზნაურული იდეოლოგიის — კერძოდ მისი ისტორიოგრაფიის კრიზისს საფუძვლად დაედო საქართველოს გამოსვლა განვითარების ახალ სოციალ-ეკონომიურ გზაზე. ამგვარ ნიადაგზე კი აღმოცენდა ის მოწინავე განმათავისუფლებელი იდეური მიმდინარეობა, რომელიც რელიეფურად აისახა 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა — სოლ. დოდაშვილის, ალ. ჭავჭავაძის, ნ. ბარათაშვილის და სხვათა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და ლიტერატურულ-ისტორიოგრაფიულ შეხედულებებში¹.

¹ ცარიზმისადმი ოპოზიციურად განწყობილი თავადაზნაურობის ერთი ნაწილი, რომელიც ადრე ანტირეჟიმული აჯანყების მოწყობის გეგმების შედგენაში მონაწილეობდა, XIX ს-ის 40-იან წლებში ცარიზმის მხარეზე გადადის, ეს კარგად ჩანს ადრესიდან, რომელიც კონსერვატულმა ქართველმა თავადაზნაურობამ გაუგზავნა ნიკოლოზ პირველს 1848 წელს: — „ყოველი ჩვენთაგანი გრძნობს წმინდა სიუვარულს და თავდადებას ჩვენი რუსეთის თვითმპყრობელ მონარქიისადმი, — წერდნენ ისანი, — ...გვსურს, რომ მოთხოვნილ იქნეს ჩვენი სამსახური გინდ ჩვენი ქვეყნის საზღვრებში, გინდა სახელმწიფო საზღვრებს გარეთაც თუ კი იმ უწყესობად, რომელიც აღელვებს დასაუღეთ ევროპას, შეუძლავ რაივე საფრთხე მიაყენოს იმ სახელმწიფოს კეთილდღეობას, რომელსაც პატივი აქვს საქართველოს ამჟამად ეკუთვნოდეს“ (იხ. პ. გუგუშვილი, ქართული ჟურნალისტიკა, 1941, გვ. 10).

ფეოდალური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით, რუსეთთან შეერთების შემდგომი ხანის საქართველოს ისტორიის დაწერა თითქოსდა ზედმეტი და შეუძლებელი საქმე იყო. ვის უნდა დაეწერა საქართველოს ისტორია XIX საუკუნიდან, როცა სამეფო დინასტია აღარ არსებობდა, ზოლოთვით მეცნიერ ბატონიშვილთა წრეში ბატონობდა ბაგრატიონთა დინასტიაში თითქმის ტრადიციად დამკვიდრებული შეხედულება მასზე, რომ „მეფეთა ისტორია მეფემან უნდა ჰსწეროსო“, მაგრამ თუ რატომ მაინცდამაინც „მეფემან“, ისინი ამის ერთგვარ ახსნას და კლასობრივი პოზიციებიდან დასაბუთების ცდასაც იძლეოდნენ,¹ მარამ ამავე დებულებაში ჩვენ შინაარსობრივად ისიც უნდა დავინახოთ, თუ რაოდენ დიდ საქმედ და რარაგ მაღალი პასუხისმგებლობით ეკადებოდნენ საერთოდ ერის ისტორიის დაწერის საქმეს ძველ საქართველოში.

XIX საუკუნის ქართული ფეოდალურ-მემამულური და ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან წარსულს ზერელედ, მხოლოდ ვიწრო კლასობრივი თვალსაზრისით სწავლობდა. XIX ს. ქართული ფეოდალური

¹ მაგ. პლ. იოსელიანმა, როცა მეფე გიორგი მეცამეტის ცხოვრების აღწერა დაამთავრა, მისი ხელნაწერი ტექსტი, პირადი ბარათითურთ, მიართვა პეტერბურგში მცხოვრებ მეცნიერ ბატონიშვილებს. პირად ბარათში პლ. იოსელიანი დიდი მოკრძალებით წერდა, რომ მიუტოვონ მას, არა მეფის ძეს, გამბედაობა, მეფე გიორგი მეცამეტის ცხოვრების ისტორიის აღწერის გამო. „მეფეთა ისტორია, მეფემან უნდა ჰსწეროსო, — ხშირად მეტყვოდა მეფის ძე თეიმურაზ, თქმასა ამას აქვს თავისი პაზრი, ძალი და მნიშვნელობა. მეფემან, უეპველად, უკეთ იცის, რასა რაისათვის იქმს. ჩუენ მწერალნი, არა მეფენი, ადვილად შევჰსცდებით საქმეთა მიმდინარეობისა კუალზედ და გზაზედ: ადვილად ვერ ვჰპოვებთ მიზეზთა, რომელთაცა აწარმოეს, ანუ ამიზეზეს საქმე რაიმე“ (იხ. პ. იოსელიანის „ცხოვრება...“ ა. გაწერელის რედ. 1936, გვ. 284); მაგრამ თუ იგი (პლ. იოსელიანი), მაინც გაკადნიერდა და აღწერა მეფის ცხოვრება, ამის გასამართლებლად მას აქვე მოჰყავს დამარწმუნებელი არგუმენტები და დასძენს, რომ იგი მამა-პაპით განუყრელად იყო დაახლოებული სამეფო სასახლესთან, თვითონ იზრდებოდა, ბატონიშვილებთან და სხვა, რაც, თითქოს, საფუძველს აძლევდა მას — პლ. იოსელიანს მეფის — გიორგი მეცამეტის ცხოვრების აღწერისათვის.

ისტორიოგრაფია საქართველოს წარსულით მხოლოდ იმდენად იყო დაინტერესებული, რამდენადაც მას წარსულის რომანტიკული იდეალიზაცია და საქართველოს სამეფოს რესტავრაციის იმედი ამოძრავებდა. საქართველოს რუსეთთან შეერთება ამ ისტორიოგრაფიამ უარყოფითად შეაფასა (მაგ., ალ. ორბელიანმა და სხვა). მიუხედავად ამისა, ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიაში მაინც შეინიშნება ახალი, მძლავრი ნაკადი, რომელიც, არსებითად, უკვე აღარაა ფეოდალურ-რეაქციული და გარდამავალი პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიად გვევლინება. ეს ახალი მიმდინარეობა უკვე მომხრეა საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა, მაგრამ საქართველოს ისტორიის შესწავლას, მისი წარსულის სიღიადის წარმოჩენას კი საჭიროდ მიიჩნევს მხოლოდ იმ მიზნით, რომ ცარიზმს, მის უგუნურ მოხელეებს თვალნათლივ დაანახოს და როგორმე შეაგნებინოს ქართველი ერის სახელოვანი წარსული, რათა ცარიზმში საქართველოს უფრო ღმობიერად მოეკიდოს. მაგ., ასეთი იყო პლ. იოსელიანისა და დიმ. ყიფიანის ისტორიული კონცეფცია და ედუარდ მრწამსი. მათი აზრით, შესაძლებელი იყო, ერთი მხრივ, მეფის რუსეთის ტახტისადმი ერთგულება, მისთვის დაუღალავი სამსახურის გაწევა, ხოლო, მეორე მხრივ, მშობლიური ერის უანგარო მოამაგედ, მის თავგამოდებულ პატრიოტად ბოლომდე დარჩენა, მაგრამ ცხოვრებამ დაამტკიცა, რომ ეს იყო სავსებით უნიადაგო ოცნება და ცდა, დ. ყიფიანის ვერაგულმა მკვლელობამ იგი საქვეყნოდ ცხადყო და ამ ოცნებასაც ნიადაგი გამოაცალა.

მართალია, მეფის რუსეთი ხალხთა საპყრობილეს წარმოადგენდა, მაგრამ ამასთანავე არსებობდა მეორე, პროგრესული რუსეთი, რომელიც ცარიზმს უპირისპირდებოდა და ხალხებს თავისუფლების მოსაპოვებლად რაზმავდა. ცარიზმის წინააღმდეგ ამხედრებული პროგრესული რუსეთის მხარდამხარ საქართველოში XIX საუკუნის მთელ მანძილზე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და იდეურ-ლიტერატურული მოძრაობანი ორმაგ ჩაგვრას უპირისპირდებოდა. იგი სიმძაფრით ხასიათდებოდა და თავისი რევოლუციურ-განმათავისუფლებელა შინაარსის თეორიითა და პრაქტიკით, ბრძოლის მეთოდებითა და ხერხებით განსაკუთრებული მნიშვნელობის მოვლენად

წარმოგვიდგება მთელს იმპერიაში. ცნობილია, რომ ამ ეპოქის შესწავლას ქართული ფეოდალური და ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია არსებითად გვერდს უვლიდა, ანდა აყალბებდა.

საქართველოში რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდეგ ქართული პროგრესული აზრისა და მეცნიერული ისტორიოგრაფიის განვითარების გზაზე მთავარი დაბრკოლება თვითმპყრობელური რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა და ცარიზმის რეაქციული პოლიტიკის მეხოტბე პანეგირიკული ოფიციალური აზროვნება და ისტორიოგრაფია იყო, რომელთაც თავის დროზე რუსეთის პროგრესული მოაზროვნეების მხარდამხარ თერგდალეულები მუდამ შეურიგებლად ებრძოდნენ.

პირუთვესული მეცნიერული ისტორიის შემუშავებისათვის საქართველოში ცარიზმის ბატონობის დროს ამგვარი მდგომარეობის გამო პირობები არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო. რევოლუციური დემოკრატიზმის პოზიციებზე მტკიცედ მდგარი თერგდალეულები ბრძოლით იკაფავდნენ გზას და არასოდეს არ შერიგებიან ცარიზმის ოფიციალურ იდეოლოგიას, მის კოლონიურ პოლიტიკას, ისევე როგორც ქართულ ფეოდალურ-კლერიკალურ და ცარისტულ ბურჟუაზიულ-პანეგირიკულ აზროვნებას და ისტორიოგრაფიას. ისინი საქართველოს ისტორიას ახალი თვალსაზრისით განიხილავდნენ.

თერგდალეულები კოლონიურ მდგომარეობაში ჩავარდნილი საქართველოს დიდი და გაბედული მოსარჩლენი იყვნენ და, ბუნებრივია, ეროვნულ საკითხს გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ისინი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადად იქცნენ. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ ქეშმარიტ მებრძოლებს ქართველი ხალხის სოციალური განთავისუფლების წინაპირობად ქვეყნის კოლონიური ჩაგვრის მოსპობა მიაჩნდა. თერგდალეულებმა კარგად იცოდნენ, რომ ისინი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გაღრმავებას, მისი მასობრივი ხასიათის მოძრაობად გარდაქმნას ვერ მიაღწევდნენ მხოლოდ მშობლიური ენისა და მწერლობის დაცვის მოთხოვნით; ამიტომ მათ ეროვნული საკითხი სოციალურს — უმთავრესად აგრარულ საკითხს დაუკავშირეს და აგრარული მოძრაობა ანტიკოლონიურ ეროვნულ-განმათავისუფ-

ლებელი მოძრაობის ერთობლივი შინაარსის დიდ მოძრაობად აქციეს, ეს მოძრაობა ხალხის მასების საერთო განთავისუფლების წინაპირობად და უსამართლობის მოსპობის საფუძვლად მიიჩნიეს¹.

თერგდალეულთა ისტორიული შეხედულებანი სათავეს მათი ერთიანი რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობისაგან ლებულობს. ამიტომ მიგვაჩნია შეუქლებლად საქართველოს ისტორიის საკითხებზე თერგდალეულთა შეხედულებების განკერძოებულად შესწავლა ისე. თუ ამასთანავე საფუძვლიანად არ იქნება გააზრებული მათი მთელი ლიტერატურული მემკვიდრეობა. თერგდალეულთა ლიტერატურული მოღვაწეობის, მათი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზროვნებისა და იდეურ-კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლას კარგა ხნის ისტორია აქვს. იგი გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან დაიწყო, მაგრამ ამ სასიქადულო მამულიშვილთა დიდი მემკვიდრეობის მეცნიერულად შესწავლიათვის ინტერესი, რაც უფრო მეტი დრო გადის, მით უფრო ძლიერდება. აზრთა შეუწელებელი ჭიდილის პირობებში ყალიბდებოდა გან-

¹ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ ბოლო დროს დამკვიდრდა შეხედულება, რომლის მიხედვით, თითქოს XIX ს-ის 60-იან წლებში თერგდალეულები თავიანთი ლოზუნგით „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეუფნოდესო“, მოითხოვდნენ საქართველოს რუსეთისაგან შეიარაღებული აჯანყების მოწყობის გზით გამოყოფასა და ჩამოშორებას (იხ. საქართველოს ისტორია, ტ. II, 1962, გვ. 114). სინამდვილეში თერგდალეულნი თავიანთი მოღვაწეობის არც ერთ ეტაპზე არა გვგონია, რომ საქართველოს რუსეთისაგან ჩამოშორებას აჯანყების მოწყობის გზით ფიქრობდნენ. პირიქით, ისინი კარგად ითვისებდნენ პოლონეთის კეთილშობილურ, მაგრამ ტრაგიზმით აღსავსე ცდებს ამ მიმართულებით (იგულისხმება აჯანყებები) და აფრთხილებდნენ კიდევ ხალხს, მაგ., ნ. ნიკოლაძე და სხვ., რათა არ ჩაედინათ მსგავსი შეცდომა. თერგდალეულები იბრძოდნენ მეფის რუსეთის დამხობისათვის რუსეთის მოწინავე ადამიანების მხარდამხარ, რუს ხალხთან ქართველი ხალხის საბრძოლო თანამეგობრობის, მათთან იდეური კავშირის გაღრმავებისა და არა საქართველოში აჯანყების მოწყობის გზით. მათ სწამდათ რუსეთის დიდი მომავალი, ხოლო საქართველოს ამ განახლებულ, დემოკრატიულ, მოწინავე რუსეთთან კავშირის განმტკიცებით უნდა ევლო წინ, საკაცობრიო პროგრესის დიდ გზაზე. ასეთია თერგდალეულთა იდეურ-პოლიტიკური მრწამსი და კრედი.

სხვაეხელეული თვალსაზრისები, რომელთაგან საყურადღებოა კ. აბაშიძის, რ. ხომლეღის, ფ. მახარაძის და სხვათა შეხედულებანი.

მას შემდეგ, რაც თერგდალეულთა იდეური მემკვიდრეობის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში კვლევა-ძიება სწორ გზაზე დადგა, ბოლო მოეღო თერგდალეულთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის გაყალბების ცდას, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცნობილი მწერლებისა და მეცნიერების გ. ქიქოძის, ვ. კოტეტიშვილის, ს. ხუნდაძის, მ. ზანდუკელის, პ. ინგოროყვას და სხვათა ღვაწლი, რომლებიც წინ აღუდგნენ ოფიციალურ მცდარ თვალსაზრისის, რაც იმ დროისათვის ადვილი საქმე როდი იყო.

თერგდალეულთა იდეური მემკვიდრეობის მეცნიერულად შესწავლის საქმეში ამ ახალი — 30-იანი წლების ეტაპის დაწყებიდან, დღემდე, თავიანთი დიდი წვლილი შეიტანეს მკვლევარებმა: პ. გუგუშვილმა, ლ. ასათიანმა, გ. ჯიბლაძემ, დ. გამეზარდაშვილმა, ა. გაჩეჩილაძემ, ა. ქუთელიამ, გ. მეგრელიშვილმა, ა. კენჭოშვილმა, პ. რატიანმა, ვ. შადურმა, პრ. კეკელიძემ, ვ. გაგოიძემ, ი. ბოცვაძემ, ს. ავალიანმა, ს. ხუციშვილმა, ვ. ზამბახიძემ, ლ. გორგილაძემ, ვ. ბახტაძემ, ა. კიკვიძემ, კ. მეძველიამ, ლ. ებანოშემ, ვ. სიფრაშვილმა, ზ. შველიძემ, შ. ჩხეტიამ, მ. გაფრინდაშვილმა, გ. ზაქარიაძემ, გ. თოდუამ და სხვ.

ქართულმა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ 50 წლის მანძილზე საქართველოს XIX ს. მეორე ნახევრის როგორც სოციალური ურთიერთობის, ასევე საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის შესწავლის პროცესში დიდი წინააღმდეგობებითა და დაპირისპირებით გაიკაფა გზა დრომოკმულ და მცდარ შეხედულებებთან ბრძოლაში. საბჭოთა მკვლევარების ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად გამოიცა ნაშრომები, კრებულები, მონოგრაფიული გამოკვლევები და სტატიები, ასევე საარქივო დოკუმენტური პირველწყაროები (მეცნიერული შესავლითურთ) და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა ისტორიკოსების კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიური პრინციპები ერთობლივად მარქსისტულ-ლენინურია და მათი მიზანსწრაფვა თითქოს მხოლოდ მეცნიერული კვლამართების დადგენის საპატიო საქმეს ემსახურება, მიუ-

ხედავად ამისა, ჩვენი ისტორიის ამ მონაკვეთის თითქმის ერთსა და იმავე საკვლევი პრობლემის, ან ცალკეული საკითხების ირგვლივ აღმოცენდა პრინციპულად განსხვავებული მოსაზრებანი და ცალკე კონცეფციებიც კი. მაგ., ასეთ მდგომარეობასთან გვაქვს ჩვენ მეტ-ნაკლებად საქმე საქართველოს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიის ისეთი საკვანძო საკითხების შესწავლისას, როგორიცაა საგლეხო რეფორმის გატარების ისტორიის, კაპიტალიზმის გენეზისის და კაპიტალისტური წყობის ჩამოყალიბების, განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათისა და მისი პერიოდიზაციის, თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის კლასობრივი არსის და მათი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებების, ხალხოსნური მოძრაობის, დასების საკითხის, მარქსიზმის გავრცელების, სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების აღმოცენების და მათდამი თერგდალეულთა დამოკიდებულების პრობლემებზე გამოქვეყნებულ ნაშრომებში.

იმის გარკვევა, თუ რატომ შეიქმნა ასეთი მდგომარეობა ჩვენი საისტორიო მეცნიერების ფრონტზე. ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანი არ არის. ოღონდ დავკმაყოფილდებით აქ იმ ფაქტის აღნიშვნით, რომ ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფია XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესწავლას საბჭოთა წყობილების დამყარების დღეებიდანვე ვერ შეხვდა ისე მომზადებული, როგორც საქართველოს ისტორიის წინა ეპოქებისას. ეს მოუმზადებლობა იგრძნობოდა როგორც კვალიფიციურ მკვლევარ მეცნიერთა ნაკლებობის, ასევე საარქივო პირველწყაროების მოუძიებლობისა და მათი პუბლიკაციის ჩამორჩენის საქმეში. საქართველოს XIX საუკუნის ისტორიის ამგვარი ჩამორჩენილობა, ბუნებრივია, თავის უარყოფით დაღს არ შეიძლება არ ამჩნევდეს ამავე ხანის ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და ისტორიოგრაფიის შესწავლაზე. იმათ, ვისაც კი უმუშავია XIX საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხებზე, კერძოდ მის მეორე ნახევარზე, კარგად მოეხსენებათ, რომ საბჭოურმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ, ასეთი მდგომარეობის მიუხედავად, 50 წლის მანძილზე, როგორც ითქვა, მაინც ბევრი რამ გააკეთა, როგორც სოციალური ურთიერთობის, ასევე საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის შესწავ-

ლისათვის, მაგრამ გამოსარკვევი და შესასწავლი ბევრად უფრო მეტი დარჩა. ესაა საზრუნავი მკვლევართა ახალი თაობისა, რომელიც უფრო მომზადებულ და ხელსაყრელ პირობებში სვდებიან ამ საქმეს..

თერგდალეულთა ნახევარსაუკუნოვანი მოღვაწეობა და მათი მსოფლმხედველობა XIX ს. მეორე ნახევრის და XX ს. დასაწყისის საქართველოს ცხოვრების ფონზე გაიშალა, ამიტომ ყოვლად შეუძლებელია იგი ერთხელ და სამუდამოდ მოცემულ უძრავ მდგომარეობაში განვიხილოთ, რომელსაც აქლია მიმდინარე ცხოვრების მგზნებარე მაჯისცემის ცხოველყოფელობა. თერგდალეულთა მსოფლმხედველობა და მოღვაწეობა, ბუნებრივია, განვითარებას და ერთგვარ ევოლუციასაც განიცდიდა, რომელსაც ასაზრდოებდა ის ახალი სოციალ-ეკონომიური მძლავრი განვითარება და მის საფუძველზე აღმოცენებული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ღრმა პროგრესული იდეური ძვრები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა მაშინდელ საქართველოში. თერგდალეულთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ისინი თავიანთი მოღვაწეობის ყველა ეტაპზე დროის მოთხოვნისა და მისი მოწოდების სიმალლეზე იდგნენ. არასოდეს მერყეობა და არც მარჯვნივ გადახრა არ მოუხდენიათ თავიანთი იდეური მრწამსიდან, როგორც ამას ჩვენში ზოგიერთები ფიქრობენ და ბოლომდე ერთგულნი დარჩნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ანუ ნაციონალურ-რევოლუციური დიადი იდეებისა.

თერგდალეულები მოესწრნენ 1905 წლის რევოლუციას. ისინი მგზნებარედ მიესალმნენ ამ სახალხო დიად რევოლუციურ მოძრაობას. მთელი თავიანთი შემოქმედებითი და პირადი მოღვაწეობით ისინი ხალხს მხარში ამოუდგნენ გურიისა და საქართველოს დანარჩენ აჯანყებულ კუთხეთა გამოხანისათვის ბრძოლაში, რომელთაც ცარიზმის ჯალათური დამსჯელი ექსპედიციები მოსპობით ემუქრებოდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ილიას, აკაკის, ვაჟას, ი. გოგებაშვილის და სხვათა რაინდული შემართებანი.

აღნიშნულის დასადასტურებლად და იმის გასარკვევად, თუ რა საფუძველზე გვევლინებიან თერგდალეულნი მარქსიზმისა და სოციალ-დემოკრატიის წინამორბედებად საქართველოს სი-

ნამდვილეში, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება პირველ-წყაროებს, რომლებიც შუქს ფენენ თერგდალეულთა იდეურ მრწამსს. აქ სპეციალურად ამ საკითხზე შეჩერება ჩვენს მიზანს არ წარმოაგენს. თუმცა ნაშრომში იგი სათანადოდაა განხილული საკვლევ პრობლემასთან მჭიდრო კავშირში. დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ერთი პროგრამული ადგილის, რომელიც ეპიგრამად უძღვის ამ ნაშრომს, სრულად მოტანით და მისი მოკლე კომენტარებით, რომელიც არსებითად გამოხატავს თერგდალეულთა დამოკიდებულებას როგორც 1905 წლის რევოლუციისადმი, ასევე მარქსიზმისა და სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობისადმი საერთოდ, და კერძოდ საქართველოს სინამდვილეში.

დიდი ილიას გარდაცვალების დღეებში თერგდალეულთა სახელით ი. გოგებაშვილი წერდა: „მთელს ჩვენს სიცოცხლეში გულწრფელი მომხრენი ვიყავით თანასწორობისა და ყოველგვარი ბატონობა გეძულდა და ვეწინააღმდეგებოდით მათ: გეძულდა ბატონობა თავადაზნაურობისა, ბიუროკრატიისა, ბურჟუაზიისა. ვერ თანაუგრძნობთ იმ მომავალს მოვლენასაც, რომელსაც ეძახიან პროლეტარიატის დიქტატურას; ყოველგვარი თვითმპყრობელობა და დიქტატურა ჩვენ მიგვაჩნდა და მიგვაჩნია დიდ სიბოროტედ და დიდ უბედურებად ვის ხელშიაც არ უნდა იყოს იგი. მშრომელი ხალხის სრულს განთავისუფლებას კი — ჩვენ ყოველთვის წრფელი გულით ვენატრებოდით და რაც კი შეგვეძლო ვეხმარებოდით. ჯერ კიდევ ოცდახუთის წლის წინათ, სახელდობრ 1881 წელს აპრილის თვეში გაზეთ „დროებაში“ ჩვენ დავსტამბეთ ორი მოწინავე წერილი, სადაც გაეცტარეთ ის აზრი, რომ ვიდრე მიწა სავსებით არ გადავა მხენელ-მთესველთა ხელში, ზავოდები და ფაბრიკები მუშათა ხელში, კაცობრიობაში ვერ დამყარდება ვერც თავისუფლება მეტჟი, და დარჩება ახლანდელი აუტანელი მდგომარეობა, როდესაც მცირე ჰყარს სიმდიდრისაგან და უმრავლესობა სიღატაკისაგან“¹.

¹ ი. ჯავახიშვილი, სიკვდილი და დასაფლავება, თბ., 1907, გვ. 220, ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. IV, გვ. 185—186.

თერგდალეულთა ჰუმანიზმი, მათი რევოლუციური დემოკრატიზმი და დაუცხრომელი სწრაფვა მშრომელი ხალხის განთავისუფლებისათვის, ზემოთქმულიდან აშკარაა და მთელი სიცხადით ჩანს, მაგრამ მათთვის, როგორც ვხედავთ, ასევე მიუწვდომელი, გაუგებარი და უცხო დარჩა ის გზები და აუცილებელი საშუალებანი ბრძოლისა და მოქმედებისა, რომლის საფუძველზე მშრომელ ხალხს, მათივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „მხვენელ-მთესველებს და ზავოდის მუშებს“ — უნდა მოეპოვებინათ ეს თავისუფლება. თერგდალეულმა მარქსიზმის, როგორც მუშათა კლასისა და ყველა მშრომელთა განმათავისუფლებელ ერთადერთი ჭეშმარიტი მოძღვრებიდან ამრიგად არ გაიზიარეს — ექსპროპრიატორთა ძალმომრეობით ექსპროპრიაციისა, ანუ პროლეტარული რევოლუციისა და პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარების შესახებ; და ეს მოიმოქმედეს იმ მოტივით, რომ, როგორც ი. გოგებაშვილი აღნიშნავს, ყოველგვარი თვითმპყრობელობა და დიქტატურა ჩვენ მიგვაჩნდა და მიგვაჩნია დიდ სიბოროტედ და დიდ უბედურებად ვის ხელშიაც არ უნდა იყოს იგიო. თერგდალეულები, როგორც ირკვევა, ასევე დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ პროლეტარული რევოლუციური გადატრიალების საფუძველზე დამყარებული და აღმოცენებული პროლეტარიატის დიქტატურა თავისი არსით უცხო იყო და შეუსაბამო ქართველი ხალხის ინტერესებისა და იდეალებისადმი იმიტომაც, რომ საზოგადოდ დიქტატორული ვიწრო მმართველი ფენა, ადრე იყო თუ გვიან, შესაძლებლად ეჩვენებოდათ, განკერძოებოდა და მოწყვეტოდა იმ კლასის ინტერესებს, რომლის ბრძოლითაც თვით ეს დიქტატურული წყობილება შეიქმნა. აი რაში ცდებოდნენ ისინი.

კარგადაა ცნობილი, რომ თერგდალეულნი და კერძოდ მისა ისეთი დიდი წარმომადგენელი და მეტად კოლორიტული ფიგურა, როგორიც ნ. ნიკოლაძე იყო, ზედმიწევნით კარგად იცნობდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ევროპის სოციალისტურ და ასევე სხვა პროგრესულ პოლიტიკურ მიმდინარეობებს; პირადად ხვდებოდა მათ გამოჩენილ იდეოლოგებსა და ბელადებსაც კი. როგორც ვიცით, ნ. ნიკოლაძე პირადად იცნობდა კ. მარქსს. ცნობილია ისიც, რომ კ. მარქსმა წინადადე-

ბაც კი მისცა ნ. ნიკოლაძეს, რომ ამიერკავკასიაში ინტერნაციონალის წარმომადგენლობის მეთაურობა ეკისრა, მაგრამ ნიკოლაძისგან ამაზე თანხმობა ვერ მიიღო და თუ რატომ და რა საფუძველზე, დღეისათვის კარგადაა ცნობილი (ამაზე ჩვენ წინამდებარე ნაშრომის სათანადო ადგილსაც გვქონდა მსჯელობა).

XIX ს-ის 90-იანი წლების მეორე ნახევარში საზოგადოებრივი მოძრაობის ასპარეზზე პროლეტარიატი გამოდის, რომელიც მალე წამყვან ძალად იქცა. თერგდალეულებმა ამ ძალის დანახვა და სათანადოდ შეფასება, სამწუხაროდ, ვერ შეძლეს. პროლეტარიატის ბელადი სოციალ-დემოკრატია ხდება. ამიერიდან თერგდალეულები აღარ შეიძლებოდა კვლავ დარჩენილიყვნენ საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადად; ისტორიის ასპარეზზე პროლეტარიატის გამოსვლის შემდეგ საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა თავისი განვითარების ახალ სტადიაში შედის. იგი უკვე აღარაა თავისთავადი, პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობისაგან დამოუკიდებელი მოვლენა; საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სათავეში მუშათა კლასის და მისი რევოლუციური პარტიის ჩადგომით ქართველი ხალხის საუკუნოვანი ბრძოლა ნაციონალური და სოციალური თავისუფლების მოპოვებისათვის მკვიდრ და რეალურ საფუძველს პოულობს.

აღმავალ რევოლუციურ მუშათა კლასს საკუთარი ისტორიოგრაფია ესაჭიროებოდა. ცარიზმისა და ბურჟუაზიის დამხობისათვის და სოციალისტური საზოგადოების აშენებისათვის გმირული ბრძოლისა და შრომის პროცესში მას, ასეთი ისტორიოგრაფია უნდა შეექმნა და შექმნა კიდეც. განმათავისუფლებელი მოძრაობის პროლეტარული ეტაპის ქართული ისტორიოგრაფია თვისებრივად ახალი მოვლენაა. იგი ჩვენში სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამდე კარგა ხნით აღ-

რე ჩინახა, ბოლო საბჭოთა პერიოდში მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის საფუძველზე დიდი წარმატებებიც მოიპოვა. ამით მრავალსაუკუნოვან ქართულ ისტორიულ აზროვნებაში ახალი ეტაპი დაიწყო. ეს ეტაპი კი სპეციალური კვლევადიების საგანია.

შ ი ნ ა პ რ ს ი

შესავალი

3—10

თავი პირველი

თერგდალეულთა ისტორიული შეხედულების სოციალ-პოლიტიკური და თეორიული საფუძვლები

- § 1. სოციალურ-პოლიტიკურ წინააღმდეგობათა გამწვავება. მე-19 ს. მეორე ნახევარში. რევოლუციური სიტუაციების გარჩევა, ბურჟუაზიული რეფორმები და რეაქციის აღვირახსნილი თარეში. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ზრდა და თერგდალეულები 11—43

თავი მეორე

საქართველოს ისტორიის პრობლემები თერგდალეულთა წინამორბედების — 1832 წლის შეთქმულების მონაწილეთა იდეურ მემკვიდრეობაში.

- § 1. განმათავისუფლებელი მოძრაობის პირველი ეტაპის ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები 44—69
- § 2. წინამორბედთა ლიტერატურულ-იდეურ მემკვიდრეობისადმი თერგდალეულთა დამოკიდებულება 69—78.

თავი მესამე

ქართული რევოლუციურ-დემოკრატიული ისტორიოგრაფიის პრობლემები განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე ეტაპზე

- § 1. ერისა და ისტორიის საკითხები თერგდალეულთა შემოქმედებაში 79—92
- § 2. თერგდალეულთა ისტორიული კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიური საფუძვლები 92—105
- § 3. თერგდალეულები ხალხთა მასებისა და ისტორიული პიროვნებების როლის შესახებ 106—111
- § 4. ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისა და საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხები თერგდალეულთა ნაზრეტში 117—148

თ ა ვ ი მ ე ო თ ნ ე

თერგდალეულთა ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიული ერთიანობის აღდგენისა და კუთხური განკერძოების მოსპობისათვის

- § 1. „მამულის აღმოჩენა“ და ბრძოლა თავისუფალი, ერთიანი და ძლიერი საქართველოსათვის 149—177
- § 2. თერგდალეულთა დაკვირვებანი ქართველი ერის ნიშანთვისებებზე და ეროვნული კონსოლიდაციის ძირითადი ეტაპები 174—188

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

თერგდალეულთა შეხედულებანი საქართველოს ისტორიის წყაროებზე და დამხმარე დისციპლინებზე. ბრძოლა მშობლიური ისტორიის ახალი მასალებით გამდიდრებისათვის

- § 1. ისტორიული წყაროებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულება 189—196
- § 2. თერგდალეულთა ზრუნვა ქართული ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლების, დოკუმენტური მასალების შეგროვება-დაცვისა და მეცნიერული პუბლიკაციისათვის 197—206
- § 3. თერგდალეულები საქართველოს ისტორიის დამხმარე დარგების მნიშვნელობისა და მათი განვითარების გზების შესახებ 206—208
- ა. თერგდალეულები და ქართული ეთნოგრაფიის საკითხები 208—216
- ბ. თერგდალეულები და ქართული არქეოლოგიის საკითხები 216—228
- გ. თერგდალეულები მშობლიური ენის მნიშვნელობაზე ერის ისტორიის მეცნიერულად შესწავლას საქმეში 228—238
- დ. თერგდალეულები და ქართული ხალხური სიტყვიერება — მისი მნიშვნელობა ერის ისტორიის აღდგენისათვის 238—243

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ე ს ე

თანამედროვეობის პრობლემები თერგდალეულთა ისტორიულ შეხედულებებში

- § 1. თერგდალეულები და მათი თანამედროვე საქართველოს ისტორიის საკითხები 244—258
- § 2. ეროვნული საკითხი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში თერგდალეულთა პეტაურობით 258—275
- § 3. თერგდალეულები და წოდებათა (კლასთა) თანამშრომლობის საკითხი საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში 275—284

თერგდალეულები პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის შესახებ. მათი ბრძოლა საქართველოს ისტორიის ფალსიფიკატორების წინააღმდეგ

§ 1. პატრიოტიზმისა და ხალხთა მეგობრობის იდეები თერგდალეულთა შემოქმედებაში 285—308

§ 2. თერგდალეულთა ბრძოლა ნიჰილიზმისა და ერის მოსპობის რეაქციული თეორიების წინააღმდეგ 309—316

§ 3. ბრძოლა სომეხი და ქართველი ხალხების მეგობრობის განმტკიცებისა და საქართველოს ისტორიული წყაროების ბურჟუაზიულ ნაციონალისტური გაყალბების წინააღმდეგ 316—334

დასკვნა. 335—345

Автандил Павлович Иоселани

Проблемы истории Грузии и Тергдалеули
(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело».
Тбилиси, Марджанишвили, 5.
1972